DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14222

Radzyń Podlaski Memorial Book

Sefer Radzin

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Sefer Radzin : yizker-bukh.
IMPRINT	880-02 Tel-Aviv : Va'ad yots'e Radzin (Podlaski) be-Yiśra'el, 1957.
DESCRIPT	358 p. : ill. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Radzyń Podlaski.
	Radzyń Podlaski (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Radzyń Podlaski.
ADD'L NAME	Siegelman, Yitsḥaḳ.
ADD'L TITLE	Radziner yizker-bukh

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר רדזין

יזכור־בוך

כינס וערך

יצחק זיגלמן

המערכת: י. אבי־ערה, ב. בורשטין, מ. גוטסדינר, ל. וינדרבוים,
י. לוסט, א. לזר, א. דבילק (טורונטו), מ. ליכטנשטיין (ניו־יורק)

ראדזינער יזכור־בוך

געזאַמלט און רעדאַגירט דורך **יצחק זיגלמאַן**

הוצא על־ידי ועד יוצאי רדזין (פודלסקי) בישראל
אַרויסגעגעבן דורכן ראדזינער לאנדסלייט־קאָמיטעט אין ישראל
— תל־אביב 1957 —

עיירה ואם בישראל
א שטעטל – א ייִדישע מאמע

יצחק זיגלמן

יד לעיירה

עוד בטרם פסקו רעמי התותחים של מלחמת העולם השנייה; עוד מתינו מוטלים היו לפנינו בערמות טרבלינקי ואושוויינצ'ים — קמו הרצון והתביעה הפנימית לרשום ולזכור את מאורעות הזוועה שעברו עלינו, והם הגדולים ביותר בדברי ימי המארטירולוגיה שלנו כבדברי ימי האנושות כולה.

וכבר בימים ההם קמה ההחלטה ואחזה בכל מעמקי ישותנו — להציב יד לעיירה; להציב יד ליהודינו, לקרובינו ולשארי בשרנו; להוציא־לפועל את צוואותיהם.

והצוואות מוחשות ביותר היו: הנה הגיעתנו צוואת־אם, שנאמרה לבני־הבית, בעלות המוות בחלונים: „התפזרו והצילו נפשותיכם, אולי יוכל אחד מכם להגיע לחוף מבטחים ולספר על ה„בלתי אפשרי" — למען יירשם הדבר לדראון עולם" — והפליט הגיע...

והנה צוואה מידיד נעורים, אשר נחשפה עם ארגזי הזיכרונות של ארכיון רינגלבלום — ומופנית היא לכלל ולפרט...

ולכל אשר פנינו — הרגשנו באותם זוגות העיניים, אשר ברגעיהם האחרונים של כיליונם, אם באפלולית תא־הגז ואם מתחת רגבי האדמה של קברות אנשים חיים, ביקשו והתחננו: הציבו לנו יד...

וניגשתי למלאכה. היתה זאת עבודת כינוס ולקיטה, ניפוי ועריכה. גביית עדות מפי ניצולים והעלאת דבריהם של אחרים על גבי הכתב, כשהיה צורך בכך... גם מציאת תמונות ותיאומן למסופר — לא מן הדברים המיותרים היו.

אך חשיבות מיוחדת נודעת לספר על היותו פרי יצירה קולקטיבית. כי כרבות השתתפותם של רושמי הרשימות כן הרבו למצוא ביטוים כל רעיון וכל ייחוד אישי; כן גדל היקף הפרטים והמאורעות שהוארו. והמשתתפים — מהם מנוסים במשיכת עט סופרים ומהם, אשר קצרה ידם אף להעלות את סיפוריהם על הכתב. אך דווקא אלה האחרונים, רובם מעורבים היו בעצמם ובגופם במאורעות התופת — ורשימותיהם נרשמו בתמצית דמם. אכן, נרשמה על־ידיהם עדות מזעזעת של מראות חנק וסקילה; נשמעו מהן, מרשימותיהם, הדים ברורים עד לזוועה של פירפורי המוות, שלהם עצמם או של קרוביהם.

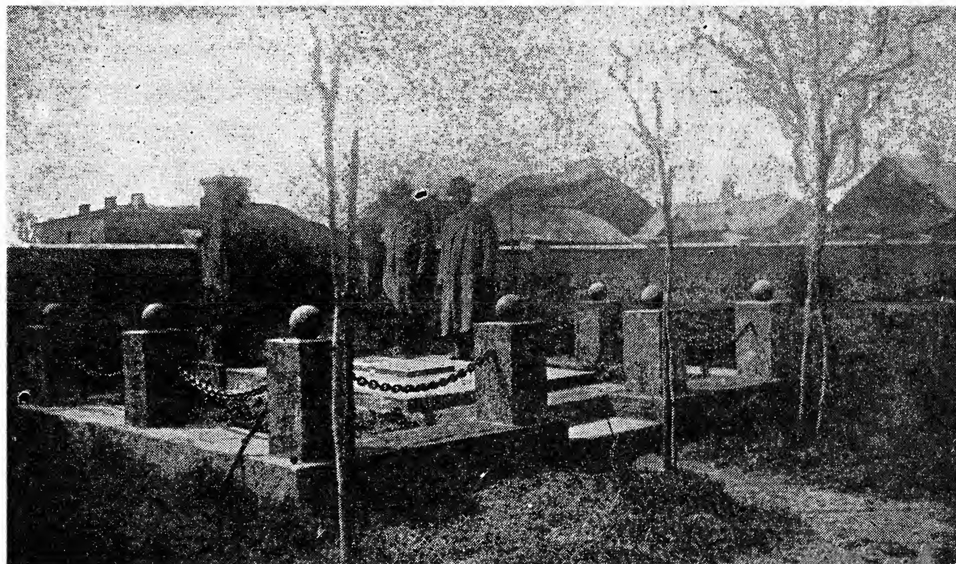
ונועד, על כן, ספר זה להיות מצבה שבכתב לעיר מוצאנו המפוארת, בה נחרתו מעשי הפלצות, שעולל לנו העמלקי החדש; בה ניתנו תאריכי מיתות וחנק

וציון קבר ואפר; בה נחשפו הייסורים ופירפורי המוות, אשר עברו על אחינו בימיהם ובשעותיהם האחרונים. זאת ועוד: בשבילנו יהיה הספר גם בחינת עשיית החסד האחרון עם יהודי עיירתנו.

אך לא על החורבן והכיליון בלבד יסופר בספר זה, כי אם גם על חיים מפכים בעבר הרחוק והקרוב. אכן, נועד ספר זה לשמש מונוגרפיה על רדזין. יסופר בו על דורות שהיו בה בימים עברו ועד התקופה האחרונה; על יהודים יראי־שמים ומחפשי תיקון; על חסידים וחסידות ועל מחלוקות לשם שמים; על תנועות מהפכניות, בהן נסחפו בזרם אדיר מיטב בחורינו, שאך תמול חבשו את ספסלי בית המדרש; על תסיסת גאולה, שאחזה בהמוני בני הנעורים, שקצה נפשם בחיי הניוון הגלותיים; על נדידות למדינות הים ועל חיים חדשים במולדת.

ולא נותקה השלשלת... שרידי העם מתלקטים מחדש — והעצמות היבשות קמות לתחייה. מתגבשים מרכזים חדשים ובראשם המרכז הטבעי הגדול, בו מצאה את חוף־מבטחיה מרבית שארית הפליטה — ישראל. ולא ייפלא, על כן, כי בה הוקם לעיירה גם היד־והשם.

חיפה 1957

קבר אחים לקדושים מרדזין בגיטו מזריץ'
ברודער־קבר פון ראַדזינער קדושים אין מעזריטשער געטאָ

מאיר סעגאַל (ניו־יאָרק)

היילִיק צו גאָט

טרויעריק־שיין צעברענט די שקיעה־דיקע זון
אויף די אָוונטיקע ביימער.
פייגל באַוועגן זיך שווער נאָענט צו דער ערד
און טונקלען צווישן מנחה־מעריב.

זעלנער דורך דער שטאָט איילן דורך
מיט ווערגענער און צוגעבונדענע אַקסן, —
פון קאַכיקע קעסלען ציט דעמפיקע פּאַרע
פון געקעכצן און פאַרברענטע קאַרטעס.
אויף ווערגענער ציטערן מעסערס,
פּיקעס בלאַנקען שאַרף, טרויעריק אין דער שקיעה־דיקער זון.

יידן געבויגענע גייען צו מנחה, גייען צו מעריב.
פון ווערגענער שפּרינגען זעלנער. —
בייטשן שווישטשען, מעסערס בלוטיקן אין הענט,
מעסערס מיט זון שניידן בערד, צעבלוטיקן בלאַסע געזיכטער.
יידן ביי שטאָטישע הייזער פאַלן טונקל
צווישן מנחה־מעריב — היילִיק צו גאָט...

מענדל ליכטנשטיין (ניו־יאָרק)

ראַדזין

אויף דער אייראָפּעאישער לאַנדקאַרטע געפינט זיך א לאַנד „פּוילן", און דאָרטן געפינען זיך שטעט און שטעטלעך א וועלט — אונטער יעדן נאָמען א פּינטעלע, אויך מיט אזא פּינטעלע איז אונזער ראַדזין באַצייכנט.

איבער די פלאַכקייטן פון פּאָדלאַשע, צווישן וועלדער און אומענדלעכע אויסגעשפּרייטע פעלדער שלענגלט זיך א טייכל, און אומבאַדייטנדיקס. זומער בלייבט דאָפון קיין שריד־ופליט נישט, אָבער אויף איין אָרט גרויסט עס זיך און

עס זעט זיך אָן — דאָרט ווו עס פאַרקירעוועט זיך צום ראַנד פון שטעטל ראַדזין. נישט אומזיסט האָט דער „ערשטער ראַדזינער”, מיט וויפל הונדערטער יאָרן צוריק, געפונען דאָרט דאָס פּאַסיקסטע אָרט זיך צו באַזעצן.

אויסערלעך איז דאָס שטעטל געווען ווי אַלע שטעטלעך. עס האָט נישט מער אויסגעזען ווי אַ שפּינען־געוועב־פלעק אין אַ ווינקל פון ערגעץ אַ וואַנט. אָבער דערפאַר מיט אינערלעכע באַזונדערקייט און ספּעציפישעס אייגנאַרטיקייט האָט זיך ראַדזין געלאָזט פילן, אַז זי איז יחוסדיק, אַריסטאָקראַטיש און זייער שעצבאַר. איז דערפאַר אפשר האָט ראַדזין שטענדיק זוכה געווען צו זיין אַ צענטער (אַ פּאָוויאַט) ?

ווי אַלט איז ראַדזין ווייסן מיר נישט. מיר געדענקען זקנים גרוי־אַלטע, וועלכע זענען אין שטעטל געבוירן געוואָרן — און די זקנים געדענקען פון זייער קינדהייט אויך אַזעלכע... און אַזוי גייט עס. דער פּאַלאַץ אין שטעטל דערציילט אַליין אויך געבוג וועגן איר גרויע אַלטקייט; אַ פּאַלאַץ אין ראָקאָקאָ סטיל, געבויט זיכער אין 17־טן יאָרהונדערט. ס׳ווערט דערציילט, אַז ווען דער אַרכי־טעקט האָט זיין בויען פאַרענדיקט, האָט מען אים גלייך די אויגן אויסגעשטאָכן, אַז ער זאָל מער אַזאַ שיינעם שלאָס נישט מאַכן. ראַדזין שטאָלצירט און רימט זיך דערמיט; נאָר אַזאַ שיין שטעטל מיט אַזוי פיל ראָמאַנטיק קאָן זיך פאַרגינען אַזאַ לעגענדע אויסצוטראַכטן...

מיר ייִדן האָבן אויך אַ ביסל אייגענע ראָמאַנטיק געהאַט. די שול איז געשטאַנען ביים ראַנד פון דער שטאָט, אַז לעבעדיקע זאָלן זיך נישט דערשרעקן, ווען די נשמות וואַנדערן ביינאַכט פון די פעלדער אין שול אַריין; דאָס בית־המדרש, דער בית העם, ווו מען האָט געלערנט, דעבאַטירט און געחלומט, דאָרט ווו יעדער האָט שטילערהייט צום ערשטן באַקומען דעם דראַנג צום וויסן און צו ווערן וועלט־מענטשן; דעם רבינס הויף מיט זיין פאַרנעם און יום־טובדיקייט — אַן אמתע ייִדישע מלוכה אין מיניאַטור. און ערשט די אַלע באַזונדערע טיפּן, וועלכע זענען אָפּגעשטאָרבן און פאַרטיליקט געוואָרן!...

ראַדזין, אונזער טייער שטעטעלע, דיך קאָן מען קיינמאָל נישט פאַרגעסן. און ווען מיר דערמאָנען זיך אין דיר, שטאָלצירן מיר, אַז מיר זענען געווען ראַדזינער.

אבא דאַנילאָק (טאָראָנטאָ)

מ״ין שטעטל

ווי פונעם נעפּלדיקן, גרויען פרימאָרגן
פּיקט זיך די זון אויס אין גין־גאָלד צעשטראַלט
אין מיין זכרון, ווו יאָרנד פאַרבאָרגן,
טויכסטו אויף אין דיין פּיל־פאַרביקן געשטאַלט.

איבער שמאָלע, געשלענגלטע גאַסן
הייזלעך געבויגן פון אַלטקייט און גרוי ;
טוליען זיך אונטער געדריקטע משא׳ן
פון מאָך־געדעקטן שינדל און שטרוי.

דיינע דריי מאַרקן מיט טומאה׳ס צעלייגטע
— עדות פון הערשאַפט צעטיילטע און שטרייט —
פון רוס און פּאָל און יידישן מסחר צעצווייגטע
הונדערטער יאָרן געלעבט זייט ביי זייט.

כ׳זע דיך אין גאָלדענעם זומער־באַגינען ;
אויבן געוועלבט דער הימל אין בלאַס־בלוי.
נאַכטיקע חלומות, איבערוועלטיק געשפינען,
ליגן צעוואָרפן אין פּערלדיקן טוי.

גופים צעדרויבטע, פארזויערטע פנימ׳ער —
ס׳וועקט דער טאָג צום נייעם זאָרג און לעבן
ווער צום ברונעם נאָך וואַסער שפּאַנט מיטן עמער,
ווער צום שול מיטן טלית גאָט׳ס שבח צו געבן.

מיט תבואה, פויערישן פּראָדוקט געלאָדן
פורן און פערד די מאַרקן זיי רינגען ;
פאַר׳מוח׳טע שטערנס, פאַרמעליקטע יידן
דעם מקח זיי שטעלן, קנייטשן זיך, דינגען.

ווייבער צעדריבלטע, קלייד און פאַרטוך צעשמאָלצן,
פון דאגות דאָס פּנים צעריינצלט און הויט
קלייטן צעפּראַלן פון הערינג און זאַלצן
און צוקער — דאָס פויערישע טעגלעכע ברויט.

האָראָפּאַשניקעס, בעלי־מלאכות,
ייִד און גוי פון דורות שיכן, באַקליידן,
נאָדל און האַמער — זייערע מערכות
און זיי פאַרזינגען זייער צער און פריידן.

אָרעם, געמאַטערט לעבן, ווי דער גורל באַשלאָסן
האָט פאַר מאַן און פרוי און קינד און קייט;
ס׳שרעקט דער מאָרגן, פרנסה — אַ שווערער ביסן —
זאָרג פאַר חיונה, מלבוש און ברויט.

—*—

זומער אָוונט, ווי כביכול מיטן פּענזל באַרירטן,
נדיבותדיק הויפן פון צויבער צעוואָרפן, צעשאָטן
אין חלל, אין ימ׳ען פון ליכט פּריזם־קאָלירטן
טובל׳ט דער טאָג זיך, פאַרזינקט אין שאָטן.

אין גהינום׳שן פייער אויפן הימל־ראַנד
טוקט די זון זיך צונטער־רויט, טוקט, פאַרגייט.
אויף דער טומאה צלם־שפּיץ גליט אין בראַנד
אין פלאַם: שרעקט מיט אַנגסט, מיט מיטלאַלטער צייט...

גלין־גלאָן, גלין־גלאָן, דער גלאָק זיך צעברומט:
פינצטערע שאָטנס, זע, שפּרייטן זיך אין רוים
און ביז דער לעצטער גלאָק־קלאַנג פאַרשטומט
הימל און ערד — אַ שוואַרצער תהום!

פון בית־עולם, האַרט ביים טייכל, גייסטער שרעקן
פון אָפענע קברים; פראָשן קוואַקען, גרילצן גרילן
— דריטלענדע כחות צום לעבן זיך וועקן
פון גויאישער גאַס — הייזעריק הינטיש בילן.

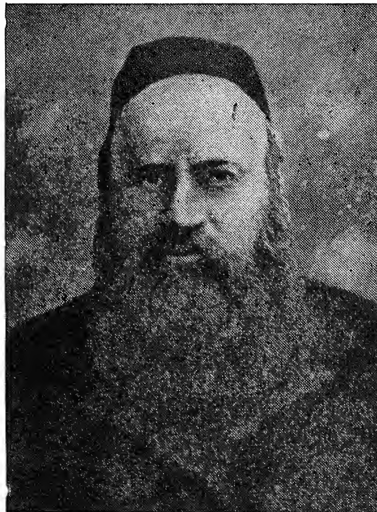
משפחות אין שטיבלעך פון ד׳-על-ד׳ צעלייגט
אין לופט געדעמפטע פון שווייס פון געשטאַנק;
אין בעט טאַטע-מאַמע מיטן עופעלע וואָס זייגט
די איבעריקע אויף שטרוי, אויפן שלאָפבאַנק.

שפינען חלומות פון וועלטן פאַרהוילן,
פון צויבער און גאָלד, פון פרינץ און פרינצעסין;
אויס מיטן דלות, קליידער לרוב, שיך מיט זוילן,
מינץ אין די הויפנס און זאַט צו דערעסן...

—.—

בתי-מדרש, חסידים-שטיבלעך דיך רינגען
— עדות פון יידישן אויסדויער און סוד —
דאָרט זייער צער און וויי פון דורות יידן אויסזינגען
אין תורה און תפילה צום כסא הכבוד.

וויגעלע פון תכלית, פון חסידים געשעצט,
טאַטעס געגרויסט זיך, געהיטן געטריי;
חכמה און תורה און יחוס געזעצטע
זייער אָרט פאַרנומען האָבן מיט כבוד, אָבשיי.

הרבי מרדכי יוסף אלעזר
הרבי מרדזין, בנו של גרשון-חנוך,
בעל התכלת

ל. וינדרבוים (תל־אביב)

הקהילה היהודית ברדזין

עד שנת 1928, עשר שנים לאחר תקומתה המדינית של פולין, לא הייתה הקהילה היהודית ברדזין בחינת נציגות יהודית חוקית. אנשי „בעלי דעה" שונים, אשר לרוב היו ממונים לכך על ידי השלטונות, היו מטפלים בענייני הציבור ללא כל בקורת הכלל. הבחירות הדמוקרטיות הראשונות לקהילה היהודית בעיר התקיימו בשנת 1928, על סמך התחיקה הפולנית החדשה. הבחירות היו חופשיות ויחסיות, כלכל מוסד ממלכתי נבחר, ועוררו גל של הרגשות שמחה ותקווה, בייחוד בחוגים הלאומיים בעיר; חוגים אלו ראו בבחירות גרעין של אוטונומיה לאומית ושל חיים לאומיים מחודשים. בראש ועדת הבחירות עמד אז שאול בלומנפלד ז"ל, איש המזרחי.

רוב המפלגות והאגודות בעיר הגישו את רשימותיהן: הציונים הכלליים, החרדים, ה„בונד" ופועלי ציון, בעלי־מלאכה וכו'. נבחרו אז ישראל וינדרבוים ויהושע פינקלשטיין, ישעיהו זילברברג וחיים־יצחק גלרמן, וולוול טננבוים, יואל בוטמן וכן דוד ליכטנשטיין. הועד החדש ניגש לפעולה במרץ מתוך תקווה, כי אפשר יהיה להרחיב את המסגרת בה נתונה היתה הקהילה עד כה; כי אפשר יהיה לטפל בחינוך ותרבות ובעניינים לאומיים וסוציאליים אחרים — אך הממשלה התערבה מיד ולא נתנה לחרוג מן המסגרת הדתית. היא מחקה כל סכום בתקציב, אשר לא היה מיועד למטרה הנ"ל...

עמדה זו של הממשלה גרמה אכזבה מרה לחוגים הלאומיים, „קיצצה את הכנפיים" — ומקומה של ההתלהבות תפשה האדישות הגמורה מצד הציבור לכל פעולותיה של הקהלה. ושוב השתלטו עליה בעלי הדעה־ההמאה מצד אחד ואנשי „הסאנציה" היהודיים (חיקוי בלתי מוצלח ובלתי מובן למפלגה הממשלתית הסנאציונית, כביכול, שקמה בציבוריות הפולנית בשנים ההן) מצד שני. שוב התרוקנה הקהילה היהודית מכל שאיפות לאומיות וסוציאליות ונשארה כאז מוסד להספקת הצרכים הדתיים המינימאליים.

—.—

סעיפי ההכנסה העיקריים של הקהילה היו: הכנסות השחיטה וכן הכנסות ה„אטאט" — מס מיוחד, שהוטל על ידי ועד הקהילה על התושבים היהודיים באישור השילטונות. אכן, החלק הארי של התקציב כוסה על ידי הכנסות השחיטה דווקא.

ההוצאות העיקריות היו: החזקת הרב (הרב חיים פרין ז"ל), השוחטים המנקר ועוד כמה מקבלי משכורת; הוצאות החזקת בתי־הכנסת ובית העלמין;

וכן היו ההוצאות האדמיניסטראטיביות ונוסף עליהם — מדי פעם — גם הוצאות סוציאליות בלתי רגילות.

מס הקהילה נגבה על ידי ה„מגיסטראט" (העירייה), הואיל וועד הקהילה לא היה רשאי לגבות בעצמו את המס. על כן היו לעתים צרות צרורות. יש וחשקה נפשם של גובי העירייה האנטישמיים לגבות את המס בערב שבת דווקא ולעקל פמוטי־שבת... וקמו התרגזויות... ונאלצו חברי ועד הקהילה לפדות את הפמוטים והחזירם לבעליהם, כדי לא לחלל את קדושת השבת...

יצחק קאַצענעלסאָן

דאס ליד וועגן ראדזינער

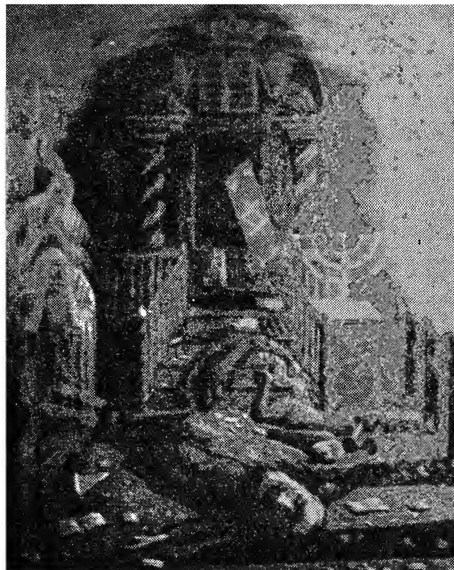
עס רייסן זיך דייטשן אין „שטיבל" אַריין —
מיט ווילדע געשרייען: „דער רבי זאָל גיין!
דער הייליקער רבי... זאָגט יידן אונז אויס —
מיר ווילן אים שיסן, דעם הייליקן בלויז...
איין ייד אָנשטאָט אַלע! ווו איז ער? זאָגט ווו?
אייך לאָזן מיר לעבן, אייך לאָזט מען צורו..."
„ניטאָ אין ראַדזין אים, דעם געטלעכן מאַן..."
„ער איז צווישן אייך דאָ, ביי אייך דאָ פאַראַן!

ער איז פון ראַדזין אין וולאָדאַווע אַוועק"...
די יידן — זיי הויבן די פלייצעס אין שרעק:
„ניטאָ אים דעם רבין ביי אונז, ליבע לייט,
דער רבי איז טויט שוין, שוין טויט פון אַ צייט.
ר'איז אַלט שוין געוועזן, ניטאָ אים שוין מער..."
„מיר ווילן דעם יונגן! דעם יונגן אַהער!
דעם רבין דעם יונגן, איר ברענגט אים און גלייך
און שטעלט איר ניט צו אים — דערשיסן מיר אייך!"

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

עס קומען ידיעות: לובלין ווערט פאַרלענדט!
דער רבי הויבט אויף און פאַרברעכט זיינע הענט.
לובלין, די אַלט־יידישע, הייליקע שטאָט —
לובלין — זי גייט אונטער... אַ, ראַטעווע, גאָט!

עס קומען ידיעות — עס גליווערט דאָס בלוט —
וואָס טוט מען? ער ווייסט ניט אַליין וואָס מען טוט...
דער רבי, ער שטייט שטאַר אין ווינקל און הערט —
וואָס פון לובלין פון דער יידישער ווערט,
וואָס פון די יידן פון אירע מען מאַכט —
דער רבי, דער רבי: ער שטייט אויף דער וואַך...
עס שמייכלט דער רבי, ער שמייכלט נאָך אַלץ,
דער שמייכל איז ביטער, די טרער איז ווי זאַלץ,
זי קאַפּעט און קאַפּעט — ער ווייסט ניט פון דעם,
זי גנבעט פון אים זיך אַרויס אויף די ברעם,
פון ברעם אויפן באַק, פון באַק אין זיין באָרד —
ער שטייט אַ פאַרגליווערטער, שטייט אויף זיין אָרט
און פלוצלונג — דער רבי שרייט אויס אין געוויין:
רבונו של עולם, איך שטיי ניט אליין!
מיר שטייען דאָך צוויי אויף דער וואַך דאָ... אויך דו
קוקסט צו לובלין זיך פון ווייטנס נאָר צו...
אויך דו מיסט באַהאַלטן ווי איך דאָ... קוקסט אָן —
און קענסט פונקט ווי איך פאַר דיין פאָלק גאָרניט טאָן!...
איך וואַך ניט אַליין דאָ צווישן די ווענט —
דו אויך... און דער רבי פאַרברעכט זיינע הענט.

זעקת הדורות
געוויין פון דורות

צייר
געצייכנט מאנועל ליכטנשטיין

דער רבי צעווײנט זיך... אָ, ווײן ניט, פֿאַרשטעל!
פֿאַרשטעל דיר דאָס פּנים, ניט זען זאָל'ס די וועלט...
די וועלט, אַך די וועלט! די וועלט נעבעך — אַך
זי קען, חס ושלום, פֿאַרשעמט ווערן נאָך
אַ מעשה זיך אָנטאָן, חלילה וחס —
פֿון אָפּטאָן דעם גרויל און פֿון צוזען דעם שפּאַס...
ס'געוויסן קאָן אָנהײבן פּלאָגן איר —איי!
ס'געוויסן, דער וועלטס — נאָר עס האַלט ניט דערבײ...
דײַטשן זײ מאַכן'ס די וועלט קוקט זיך צו —
אָ, ווער פֿון זײ בײדן איז ערגער? זאָג, דו!
נײן, הײב אים דעם קאָפּ ניט דעם שווערן, נײן, נײן!
און זאָל זי ניט הערן, די וועלט, דײַן געוויין!
ניט שפּיגלען אַ שמוציקע זיך אין דײַן טרער,
ז'האָט ליב נביאים, די זינד ליבט זי מער.
עס ווײַסלט איר אויג זיך, דער נפֿש איז שוואַרץ,
זי זינדיקט און קלאַפּט זיך בעת־מעשה אין האַרץ,
און גראָב איז איר טראַכטן און אײדל איר שפּראַך,
אין האַרץ זיבן גרוילן, אין האַנט דער תנ"ך...
אָ, הײב ניט דעם קאָפּ אויף, אָ, הײב אים ניט, נײן!
און זאָל זי ניט זען דיך, די וועלט, ווי דו וויינסט.
די וועלט, אַך, די וועלט... ווער טראַכט פֿון דער וועלט,
ניטאָ, ניט קײן סימן פֿון איר אין געצעלט,
דעם רבי'ס געצעלט לאָזט דערווײַל זי צורו,
ניטאָ דאָרטן קײנער, נאָר גאָט ברוך הוא,
דער רבי, דער רבי — ער האָט זיך צעווײנט,
צעווײנט זיך פֿאַר גאָט און עס איז אים אַלץ אײנס
צי זעט זי די וועלט אים, צי זעט זי אים ניט —
ער לײקנט די וועלט אָפּ, דער נסתר דער ייִד,
ער לײקנט אין איר ווי זי לײקנט זײַן גאָט
פֿאַר וועלכן ער ווײנט יעצט, פֿאַר וועלכן ער האָט
פֿאַרוואָרפֿן דעם שטאַרן, צעווײטאָקטן קאָפּ —
ער הײבט אים פֿאַרצווײפֿלט און לאָזט אים אַראָפּ
ער קען ניט, דער רבי, ניט צוזען גאָטס — פּײַן,
ער קען אים ניט קוקן אין פּנים אַרײַן,

אין פּנים פאַרוואָלקנט, זיין האַרץ פאַרקלעמט —
דער אויבערשטער, נעבעך, ער האָט זיך פאַרשעמט
דער רבי ווײַנט שטילער, מען הערט קוים זיין שטים —
ער האָט, דער ראַדזינער, רחמנות אויף אים
ער ווייַנט — און גאָט שטיקט זיך, הייס, הייס מיט זיין טרער —
און ס׳לאָזט דער ראַדזינער דעם קאָפּ אַראָפּ שווער.

הרבי שלמה׳לע, הרבי האחרון של השושלת הרדזינאית — שני משמאל
דער לעצטער ראַדזינער רבי — דער צווייטער פון לינקס

ד ו ר ו ת   ש ה י ו
פארגאנגענע דורות

בנציון (יונה) בורשטין (רמת־גן)

מיין שטעטעלע ראדזין

1. גאסן און געביידעס

פון דעם ברייטן וועג, וועלכער פירט פון ווארשע קיין בריסק צווייגט זיך אויס א זייטיקער שאסיי, וועלכער פירט אריין אין דעם שטעטעלע ראדזין, אדער ראדין, אויף רוסיש. דאס שטעטעלע איז א קליינס. בסך הכל ניין הונדערט יידישע משפחות און א פאר הונדערט פוילישע משפחות, וועלכע האבן געוווינט אין די פעריפעריע פון דער שטאט און ארומגענומען די יידישע גאסן אזוי ווי מיט אן אייזערנער רייף. דאס שטעטעלע האט נישט פארמאגט קיין אייגענע באן־סטאציע, נאר זיבן קילאמעטער ווייט פון דער שטאט געפינט זיך א באן־סטאציע מיטן נאמען „בעדלנא", לויט דעם נאמען פון דארף, וווּ זי געפינט זיך. לויט דער ווערסיע, וואס עלטערע יידן האבן איבערגעגעבן, האבן די רוסישע באן־אינזשיניערן פארלאנגט פון דער שטאטישער באפעלקערונג „כאבאר" פארן צופירן די סטאציע נאענט צו דער שטאט און אזוי ווי די יידן האבן זיך דערויף נישט געקאנט דערלויבן, האבן זיי צו להכעיס פאררוקט די סטאציע ווייט פון שטאט.

ראדזין איז געווען קליין נישט בלויז וועגן די צאל פון באפעלקערונג, נאר אויך דאס אויסערלעכע אויסזען אירס איז געווען ווי אלע קליינע פוילישע שטעטלעך שמאלע און קליינע גאסן — א גרויסער טייל נישט ברוקירטע ; דער גרעסטער טייל פון קליינע איינשטאקיקע האלצענע הייזלעך מיט שינדל באדעקטע דעכער. די איינציקע גאס ראויה לשמה איז געווען די אסטראוויעצקא, וועלכע האט שוין פארמאגט אין איר גרעסטן טייל געמויערטע הייזער, און האט אויך געדינט אלס שפאציר־ארט, ספעציעל פאר די יינגע פארליבטע פארלעך.

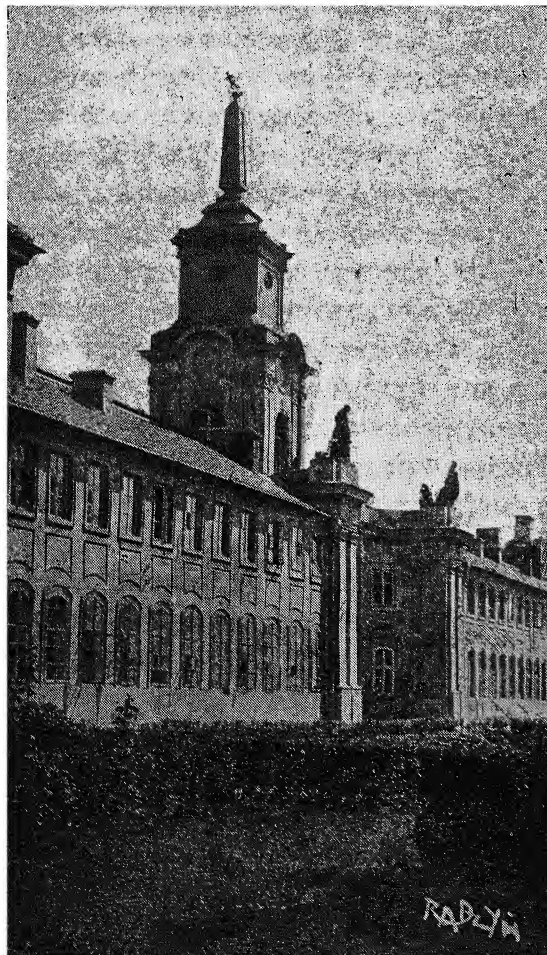
די שול איז געווען זייער אן אלטע — לויט די פאלקס־ווערסיע פון צווי ביז דריי הונדערט יאר — און איז געווען געבויט מיט אן אלטערטימלעכן סטיל. א גרויסער פאליש פון פארנט ביים איינגאנג. אין דעם פאליש זענען נאך פארבליבן צייכנס פון די קייטן, וועלכע האבן געדינט אלס „קוניע" (קוני) צו וועלכע מען האט צוגעבונדן די, וועלכע האבן זיך פארזינדיקט און באקומען מלקות. ביי א הארבערע שטראף פלעגט אויך יעדער אדורכגייער צום דאווענען, אדער צוריק, דארפן אים שפייען אין פנים אריין. די גאנץ גרויסע „פארברעכער" פלעגט מען ביים שלאגן די מלקות ארויפלייגן אויך אויפן טהרה־ברעט, ווי וועלנדיק דערמיט באווייזן, אז דאס ארט פון דעם מענטש וואלט שוין באדארפן זיין אט אויף דעם ארט. נאך א ציל האט געהאט דאס ארויפלייגן אויף דעם ברעט, כדי דער זינדיקער זאל זיך דערמאנען אין דעם טויט און דאדורך חוזר בתשובה זיין...

א גרויס היסטאריש־מוזעאלישן ווערט האָט געהאַט דער אָרון הקודש, וועלכער איז געווען איינער פון די עלטסטע און שענסטע אין פוילן. ער האָט באדעקט די גאנצע הויך פון דער מזרח־וואנט און איז געווען באפוצט מיט ווונדערלעך שיינע אויסשניצונגען פון פרוכטן און פויגל, פון קינסטלערישן ווערט. שפעטער, ווען עס זענען געקומען „אינטעליגענטע״ דאַזאַרעס און ראשי הקהל, האָבן זיי אראָפּגעבראָכן א מאָלער אויפצופרישן דעם אָרון הקודש, וועלכער האָט דאָס געמאכט „בשלימות״ און דורך דעם האָט טאקע דער אָרון הקודש אָנגעווירן זיין אלטערטימלעך־היסטאָרישן ווערט...

נאָך א ריי פון געביידעס פון גרויסער היסטאָרישער באדייטונג האָבן זיך געפונען אין דער שטאָט, נאָר זיי האָבן זיך שוין נישט אָנגעהערט צו דעם יידישן טייל פון דער שטאָט און כאָטש מען האָט זיי — צוליב זייער גרויסן פארנעם און הויכע טורעמס — געקאָנט זען אין דער גאנצער שטאָט, זענען זיי דאָך געווען פארהילט אין א לעגענדאַרישן נעפּל און שלייער. דאָס איז דער שלאָס פון ראדזינער פריץ שלובאָווסקי. דער שלאָס, און אויך זיין אייגנטימער, זענען געווען ארומגעהילט אין א לעגענדאַרן מאנטל. דער אייגנטימער איז געווען קינדערלאָז און האָט אויך נישט געהאַט קיין שום שליאַכטשיץ־טיטל פון גראף אָדער כראַביע, נאָר מען האָט אים איינפאַך גערופן: פּאַן שלובאָווסקי. געווען איז ער זייער רייך, איינער פון די רייכסטע גוט־באַזיצער אין קאָנגרעס פוילן. ער האָט פארמאָגט פיל פעלדער, וועלדער און סטאַוועס און אויך אייניקע דערפער מיט פּאַראָבקעס (ארבעטער־שקלאפן). צו דעם אלעמען איז ער געווען באַרימט אלס קאַרגער און א לאָמער דערצו. נאַטירלעך, אזוי ווי אלע פריצים, איז ער געווען ארומגערינגלט מיט „זיינע״ יידן, וועלכע האָבן ביי אים אָפּגעקויפט זיינע וועלדער, תבואות און בהמות און דאדורך געווען זיינע שטענדיקע איינגייער און ביי אים נישט שלעכט פארדינט. אָבער, ווי די יידן פלעגן איבערגעבן, זענען די פארדינסטן ביי אים געווען תמיד דורך אונטערוועגן... ווייל צוליב זיין קאַרגשאַפט, האָט ער אויפן גלייכן וועג אויף קיינספאל נישט געקאָנט געבן צו פארדינען.

די שטענדיקע איינגייער פון שלובאָווסקין פלעגן איבערגעבן פיל סודותדיקע ידיעות וועגן אים און זיין אָפּשטאַם, ווי אויך פון זיין פּאַלאַץ. זיי פלעגן שטענדיק דערציילן וועגן זיין אָפּגעשלאָסענעם כאַראַקטער, שטענדיק פארטיפט און פארשלאָסן און אויך אז אין זיין פּאַלאַץ געפינט זיך אן אָפּגעשלאָסענער זאַל, אין וועלכן קיינער קומט דאָרט נישט אריין; זיי זענען אָפּגעשלאָסן אויך פאַר זיינע נאָענטע פריינט — די פריצים. כלערליי השערות און לעגענדעס זענען איבער דעם ארומ־געגאַנגען. צווישן אנדערע האָט מען דערציילט, אז דאָס זענען ערטער, וווּ עס האַלטן זיך אויף שדים און טויטע נשמות. די צוויי מערקווירדיקע הייזער — די שול און להבדיל שלובאָווסקיס פּאַלאַץ — געדענק איך, פלעגן מיר אין מיינע

קינדער־יאָרן אָנגעוואָרפן דעם זעלבן פחד: אין דער שול, פלעגט מען זאָגן, טאָר מען נישט אדורכגיין ביינאכט, ווייל די טויטע פאַרזאַמלען זיך יעדן אָוונט, כדי צו דאַווענען מיט מנין און דער אדורכגייער קאָן אַמאָל אויפגערופן ווערן דורך זיי צו אַן עליה און דער מענטש מוז שוין אין דער זעלבער וואָך שטאַרבן... דאָס זעלבע געפיל האָב איך אויך געהאַט אדורכגייענדיק דורך שלובאָווסקיס פּאַלאַץ, ווי איך האָב שטענדיק געזען אין די הויכע טורעם־פענצטערלעך, וועלכע האָבן געגלאַנצט ביי דער אונטערגייענדיקער זון, שדים און נישט־גוטע. דער אונטערשיד איז נאָר געווען, דאָס אין דער שול האָבן זיך אויפגעהאַלטן יידישע פאַרבלאָנדזשעטע נשמות, וועלכע האָבן געזוכט זייער תיקון און אין דעם שלאָס האָבן זיך אויפגעהאַלטן

הטירה
הרדזינאית
אפופת
המסתורין

דער סודות־
פולער ראדזינער
שלאָס

גויאישע גייסטער...

2. דער מהות פון ראדזין

ווען איך ווענד אָן מיין בליק אויף צוריק און זוך דאָס ספּעציפישעס און אייגנאַרטיקעס פון מיין ראדזין, גייט מיר אַדורך ווי דורך א קאַליידאָסקאָפּ דאָס גאַנצע ראַדזינער וועלטל מיט איר ליכט און שאָטן. איך זע פאַר זיך דאָס גאַנצע היימישע געמויזעכץ, וואָס מיר זענען געוווינט געווען צו טרעפן אין אַלע יידישע שטעט און שטעטלעך; די גאַנצע כלי קודש פון גבאים, שמשים, חזנים און סתם שיינע יידן; געטיילטע שיכטן פון חסידים, מתנגדים און „דייטשן"; יידן אין זיידענע, אַטלאַסענע קאַפּאָטעס, ווי אויך דאָס האַרעפּאַשנע עמך־פאָלק מיט די ציִגענע כאַלאַטן מיט הויכע שטיוואַליעס אויסגעשמירטע מיט טראָן לכבוד שבת; א טיפזיניקע אינטעליגענטע בית־המדרש יוגנט, וועלכע האָט זיך אויסגעלעבט אין די ד' אמות של הלכה און געפונען זייער געניוס אין דעם טיפן ים־התלמוד ביי די הוויות פון אביי ורבא, ווי אויך די „גאַלדענע" יוגנט, וועלכע האָט אָפּגעלאַכט פון די „באַנק־קוועטשערס" און געזוכט זייערע תענוגים ביי מער פּראַקטישע עמאַציעס; א הויך־שטייענדע קולטורעלע יוגנט, וועלכע האָט פאַרבונדן איר פּערזענלעכן גורל מיטן גורל פון פאָלק און דעריבער זיך אריינגעוואָרפן מיטן גאַנצן יוגנטלעכן אייפער אין קאַמף פאַר די נאַציאָנאַל־ציוניסטישע אידיי. און אויך א יוגנט, וואָס דער קאַמף פאַר איר פאָלק אליין איז פאַר איר צו ענג געווען און דעריבער זיך אריינגעוואָרפן אין קאַמף פאַר דער גאַנצער וועלט דערלייזונג און זיך גרופּירט אין סאָציאַליסטישן „בונד", אָדער געמאַכט א פּאַרווע געריכטס פון צונויפמישן דעם ציוניזם מיטן סאָציאַליזם און געשאַפן די פּועלי־ציוניסטישע באַוועגונג; וועלטלעכע קולטור־טוער, וועלכע האָבן געשאַפן לייַ־ביבליאָטעקן און אָוונט־קורסן און אויך רעליגיעזע עסקנים, וועלכע האָבן געגרינדעט תלמוד־תורה'ס מיט ישיבות און באַקעמפט די וועלטלעכע קולטור־באַוועגונג מיטן תירוץ, אז „חדש אָסור מן התורה"; שעפער און גרינדער פון לייַ און שפּאַר־קאַסעס, סוחרים און האַנטווערקער־פאַריינען און גבאים מיט גאַבאַי'טעס, וועלכע פלעגן ארומגייען מיטן טיכל זאַמלען געלט פאַר אַן אָרעמע כלה אָדער גאָר פּרייטיק א ביסעלע יויך פאַר די קראַנקע קימפּעטאָרינס. אַלץ, דוכט זיך, ווי אין אַנדערע שטעטלעך, אָבער דאָך אַנדערש, ספּעציעל ראַדזינע־ריש! עפּעס האָבן די אַלע פּאַרטייען און קלייזלעך נישט געהאַט אין זיך דאָס עקסטרעמע שאַרפקייט, וואָס שניידט און איז געווענדעט קעגן קעגנער; עס האָט פשוט געפעלט דאָס נישט־שפּעריגע, פאַרקריפּלטע סעקטאַנטיזם, וועלכעס שפּראָצט מיט גיפט און סם און שאַפט א תהום צווישן די צדדים. דערפאַר פלעגט זיין צווישן די קעגנער א מענטשלעכע און אפילו ביי פיל פאַלן גאָר א פריינטלעכע באַציאונג. זאָל דאָס האָבן געווען, ווייל די ראַדזינער זענען געווען מער אויבער־

פלעכלעכער אָדער פשרות׳דיקער געשטימט? — ניין! יעדער איז פאר זיין אמונה, אידיי אָדער איבערצייגונג גרייט געווען צו גיין אין פייער אריין און איז נישט אָפּגעטרעטן פון זיין „אני מאמין" אפילו „כקוצו של יוד": א טייל פון זיי זענען, זאָגאר, שפּעטער געוואָרן אידעאָלאָגן פון זייער „תורה" אָבער דאָס „ראדזינערישקייט" אין זיי האָט נישט צוגעלאָזט צו זיין עקשנות׳דיק פארשטייפט און פארבלענדעט, דאָס זיי זאָלן נישט קאָנען זען אויך דאָס פּאָזיטיווע ביים קעגנערישן צד. דער געזונטער לעבנס־אינסטינקט האָט זיי אונטערגעזאָגט, אז אויך אן אנדערש דענקנדער מענטש קאָן זיין א גוטער און אָרנטלעכער און דערצו אויך א פּערזענלעכער פריינט. נאָר אין ראדזין איז מעגלעך געווען דאָס הארמאָנישע צוזאמענלעבן פון כלערליי שיכטן, שטאנדן און מענטשן מיט פארשידענע וועלט־אָנשויאונגען. איבערהויפּט האָט ראדזין נישט געוווסט פון דעם פארשארפטן קאמף צווישן חסידים און מתנגדים, אָדער צווישן חסידים פון פאַרשידענע „שטיבלעך". מיר איז אויך נישט באקאנט קיין איין פאקט, דאָס פון שטיבל אָדער פון בית־המדרש זאָל ארויסגעוואָרפן ווערן א בחור צוליב זיין ענדערן די הלבשה אויף „דייטש". אויך דאָס אריינדרינגען פון די נייע יידישע רענעסאנס אידיי איז נישט געווען פארבונדן מיט קיין קאמף, אזוי ווי עס איז געווען דער פאל אין אנדערע יידישע שטעט און שטעטלעך. נאָר אין ראדזין איז דאָס מעגלעך געווען, דאָס אזעלכע אָפּגעהיטענע פרומע יידן ווי דער טאטע זצ״ל — ר׳ איטשע מאיר ר׳ אייזשעס, ר׳ שמחה באשעס, ר׳ שמחה טילעס און אנדערע, וועלכע זענען געווען זייער שטרענג קעגן זיך און זייערע קינדער — האָט מען דאָך נישט געהערט דאָס זיי זאָלן וועמען איז באליידיקן צוליב פרומקייט, נאָר להיפך: יעדן איינציקן אויפגענומען מיט א הארציקן שמייכל און שטענדיק געהאט פאר זיי א גוט וואָרט. ראדזין האָט אויך נישט געוווסט פון קיין רבנים מחלוקת, דאָס, וואָס עס איז געווען כמעט א נאטירלעכע דערשיינונג אין רוב יידישע שטעט און שטעטלעך. נאָר אין ראדזין האָט געקאָנט געשען אזא וואונדערלעכער פאל, אז א רב, א מתנגד און ליטוואק מבטן ומלידה, א תלמיד מובהק פון דער וואָלאָזשינער ישיבה (געלערנט צוזאמען מיט ביאליקן) ר׳ חיים פיין זצ״ל, זאָל זיך קאָנען אויסלעבן די גאנצע זיינע יאָרן אין אָט דעם שטעטל, וואָס די מערהייט איז געווען חסידים און נישט געוואָלט איבערגיין אין אנדערע גרעסערע שטעט, וועלכע האָבן אים פיל מאָל איינגעלאדן צו רבנות. אויך אין פריוואטן לעבן האָט מען קיינמאָל נישט געהערט וועגן מסירות און שריפות, דאָס וואָס איז געווען אן אלטעגלעכע דערשיינונג אין אנדערע שטעט. יאָ, אמת! — אויך ראדזין האָט געהאט אין זיין צייט שטארקע מחלוקותן — דאָס איז געווען אין דער צייט פון ראדזינער רבין, רבי גרשון הענאך זצ״ל, דער אנטדעקער פון תכלת און מחבר פון סדרי טהרות, אָבער אויך דעמאָלט איז דאָס נישט געווען אויפן געביט פון אידעאָלאָגישע אונטערשיידן — פאר אָדער קעגן תכלת. ניין, דער ראדזינער ייד

איז בטבע נישט קיין קנאי, די קעגנער פון תכלת האָבן רואיק טאָלערירט זיינע אָנהענגער און אזוי אויך פאַרקערט. די סיבה איז געלעגן אין דעם מחלוקת אליין: דער אימפולסיווער און קעמפערישער כאראקטער פון גרויסן גאון רבי גרשון העניך זצ״ל, וועלכער האָט פארטשעפעט מיט דער גאנצער וועלט און געהאט קעגן זיך כמעט די גאנצע רבישע און תלמודישע וועלט, איז נישט געווען צוגעפאסט פאַר דער ראדזינער רואיקער, סטאַיש־קאַלטער באפעלקערונג און צוליב דעם טאקע איז געווען דער אויפשטאנד קעגן רבין און זיינע אָנהענגער. זיין זון רבי מרדכי יוסף זצ״ל, דער נאָכפאָלגער פון ראדזינער „הויף״ האָט זיך טאקע „ראדזינעריש״ אסימילירט און איז געווען אין פערזענלעכן לעבן א שטארקער רודף שלום (דאקעגן אין פּאָליטישן לעבן זייער שטארק קעמפעריש. זע קאפיטל: „מיין געשפרעך מיטן ראדזינער רבין״) און דאדורך געווינען די סימפאטיע און פארערונג פון דער שטאָטישער באפעלקערונג...

כדי צו פארפולקאָמען מיין כאראקטעריסטיק איבער ראדזין, איז כדאי צו ברענגען א טרעפלעך וואָרט, וואָס דער אויבנדערמאָנטער רבי, ר׳ גרשון העניך האָט געזאָגט וועגן איר. ווי באוווסט געפינט זיך די שטאָט אין מיטל־וועג צווישן מעזריטש און קאָצק, האָט דערויף דער רבי געזאָגט: אז ראדזין איז אן אומלעגאַל קינד פון דעם זיווג — מעזיאַלאנס קאָצק־מעזריטש. אמת! — ראדזין האָט געירשנט דאָס שארפקייט און טיפקייט פון קאָצקער מוח, דעם דראנג נאָך נייעס, דער ווילן צו זיין אויף יעדן געביט די פּיאָנערין און חלוץ, און פון מעזריטש האָט זי געירשנט די אויסערלעכע קאָרעקטע באציאונג, קולטורעלע האלטונג און ישוב הדעת.

3. די אנטשטייאונג פון דער סאָציאַליסטישער באוועגונג

פון אונטער דעם גראָבן שיכט, וועלכער איז אָנגעוואקסן אויף מיין זכרון, טיילווייז צוליב דער נאַטור — „צייט״ — און צום גרעסטן טייל צוליב די טראגישע, אין די יידישע היסטאָריע נישט באוווסטע איבערלעבענישן, פאראורזאכט דורך די נאַצישע שלאַנג, וועלכע האָבן מיינע קורץ־איבערגעלעבטע פאַר יאָר טויזנט־פאכיק פארגרעסערט, באמי איך מיך ארויסצוציען די, מיר אזוי נאָענטע און טייערע געשטאַלטן פון מיינע קינדער־יאָרן, אָבער נישט אין דער פולער מאָס געלונגט עס מיר. טייל קומען ארויס אזוי מטושטש, צעפאלענע שטיקער, דאָס עס איז מיר שווער זיי צוזאמענצוקלעבן און מאכן דערפון א גאנץ בילד. טייל באווייזן זיך נאָר סילועטן, אזוי ווי דורך א מאַט גלאָז געזעענע, אָבער א גרויסער טייל שטייען פאַר מיר אזוי, ווי לעבעדיק און פולבלוטיק און עס דוכט זיך מיר, דאָס צווישן אונז קומט פאָר דער המשך פון דעם, אין זיינער צייט איבערגעריסענעם אין דערמיט, וויכוח אָדער געשפרעך און זיי גיבן מיר איבער די יסורים און פיין פון זייערע לעצטע מארטירעאַלאָגישע איבערלעבענישן...

די ערשטע זכרונות מיינע פירן מיך אין א קליין ענג שטיבעלע ערגעץ אונטער דעם בית־המדרש געסל ווו עס זיצן עטלעכע צענדליק קינדערלעך, טייל ביי דעם טיש און א טייל אויף דער פאדלאגע. דער רבי איטשעלע קאנעס זיצט ביים טיש. אין איין האנט האלט ער דעם טייטל, מיט וועלכן ער ווייזט די קינדערלעך דעם אלף־בית און אין דער צווייטער האנט האלט ער דעם גארטל, וועלכער איז צוגעבונדן צו דעם קינדער־וויגעלע, וואס הענגט אין דערמיט שטוב צוגעבונדן אויף א שנור צום סופיט און וויגט איין דאס קינד. און אזוי טוישן זיך די ווערטער און די ניגונים: „בו זאג שוין דו שגץ קמץ ב בא״ — זאגט ער מיט א בייז קול און אין א מינוט שפעטער זינגנדיק — „שא, שא, שטיל שלאף שוין איין!״. די רביצין, א קליין אויסגעדארט ווייבל איז כמעט שטענדיק געלעגן אין בעט — אדער זי איז געווען פארן קימפעט אדער נאך אים. ביי דעם רבין מיינעם האבן זיך די קינדער „נישט געהאלטן״ און יעדעס יאר איז ביי אים געבוירן געווארן א קינד און — געשטארבן. ער האט אפילו געהאט זיין לייבס־ארצט אין דער פערזאן פון גרשון פעלדשער, א ייד מיט א פראפעסאריש־רביש פנים, א לאנגע זילבערווייסע בארד, אויסגעקעמט און געפוצט און יעדע האר האט זיך געהאט איר ארט — איין האר האט נישט געטארט בארירן די צווייטע... מיט א הויכן ווייסן שטערן, באדעקט מיט א פירקאנטיק זיידן קאפעלע, א פאר טיפע, בלאע אויגן — אט דער „דאקטאר״ איז געווען א טטאבילער גאסט ביי מיין רבין. ער האט עס געהאט זיינע ספעציפישע רעצעפטן, וועלכע ער האט פארשריבן די קראנקע קינדער. א טייל פון די רעצעפטן זענען מיר פארבליבן אין זכרון, נעמלעך: געפרעגלטע זשאבעס, וועלכע האבן אונז קינדער נישט איינמאל געברענגט שיעור צו חלשות צוליב דעם שטינקענדן ריח, וועלכער זיי האבן ארויסגעגעבן ביים פרעגלען זיי. צי דאס האט באדארפן זיין צום אינערלעכן געברויך, דאס הייסט — צוגעבן דעם קינד צום עסן, אדער בלויז אויסערלעך — צום שמירן? — געדענק איך שוין נישט. דערפאר, דאס צווייטע „מיטל״ געדענק איך גענוי ווי אזוי דאס איז באנוצט געווארן און איך באשרייב דאס גענוי, כדי צו פאראייביקן פאר דער וויסנשאפט. נעמלעך: מ׳האט גענומען דעם ווידל פון א הערינג און צוגעלייגט צום פיענטעלע פון קינדס פיסעלע און דאס גוט ארומגעבאנדאזשירט און אזוי לאנג דאס געהאלטן אויף דעם ארט ביז דאס פיענטעלע איז אנגעצויגן געווארן פון הערינג. געענדיקט האט זיך דאס, אזוי ווי איך האב שוין אויבן באשריבן — יעדעס יאר א ניי קבר׳ל אויפן ראדזינער בית־החיים...

— • —

ווי שוין דערמאנט, האט זיך דער חדר געפונען נישט ווייט פון בית־המדרש און אזוי ווי די השגחה פון רבין איז געווען געטיילט אין צווייען, א העלפט — און אפשר מער — פאר זיין קינד און די צווייטע העלפט פאר א פאר צענדליק קינדערלעך, איז ממילא אויסגעקומען פאר יעדן קינד נאר א פאר צענדליק מינוט טעגלעך.

האָבן טאָקע מיר קינדער זייער גוט דאָס אויסגענוצט און מיר זענען געווען אָפטע געסט אין בית־המדרש. דאָרט האָבן מיר אָנגעטראָפן אויף צוויי זיך באַקעמפנדע צדדים „רוסן" און „יאַפּאַנער" — דאָס איז געווען אין דער צייט פון יאַפּאַניש־רוסישן קריג. די העברעאישע צייטונג „הצפירה", וועלכע האָט אויך גלייכצייטיק געדינט אַלס מאַפּע פון קריגס־פראָנט האָט געוואַנדערט פון האַנט־צו־האַנט און יעדער צד האָט באַוויזן מיט אותות ומופתים, אַז „זיין" צד איז דער זיגער. אין דער שפּיץ פון דעם רוסישן צד איז געשטאַנען יאָסקע יהושע דוד'ס, אַ ייד אַ זקן און אַ גרויסער תלמיד־חכם, מחבר פון ספרים, פון וועלכע צוויי זענען מיר געבליבן אין זכרון: „שובע שמחות" און „פּסול־תכלת" — פּאָלעמיק קעגן ספר „פּתיל־תכלת" פון ראַ־דזינער רבין; און דערצו אַ גרויסער קנאי. זיין צוגעבונדנקייט צו רוסלאַנד איז גע־ווען אַזוי גרויס, אַז עס איז נישט איינמאָל שיעור געקומען צו פּעטש, ווען עס האָט ווער געוואַגט צו זאָגן, אַז יאַפּאַן וועט זיין דער זיגער. די אָנהענגער פון דעם צווייטן צד, פון יאַפּאַנישן, געדענק איך שוין נישט, אָבער דאָס זענען שוין געווען פון יינגערן דור, וועלכע זענען געווען אדורכגענומען מיט שנאה צום צאַרישן רוסלאַנד און ממילא געווען פאַרבינדעטע פון יאַפּאַן, לויט דעם כלל — די שונאים פון מיין שונא, זענען מיינע פריינד.

ווען די געשעענישן אויפן יאַפּאַניש־רוסישן פראָנט, ווו די רוסן האָבן געליטן שווערע מפּלות, האָבן געווירקט אין די בית־המדרש־ווענט אויף די פאַרשטאַרקונג פון „יאַפּאַנישן" צד בעת די וויכוחים — האָבן זיי אין גאַס אַרויסגערופן אַ גאַנץ נייע, נאָך אין דעם שטעטל אומבאַקאַנטע, רעאַקציע. מען האָט אָנגעהויבן זיך צו שושקען, לכתחילה גאָר בסודותדיק און וואָס אַמאָל אַלץ מער דרייסטער און אָפע־נער, וועגן די אָרגאַניזירונג פון אַ יידישע סאָציאַליסטישע פּאַרטיי מיט אַ באַיוווקע אין דער שפּיץ. פּלוצים האָבן זיך גענומען באַווייזן אין סאַמען בית־המדרש אָדער אויפן הויף, נייע סודותפולע אומבאַקאַנטע פּנימער, וועלכע פלעגן מיט חוצפּה דאָרט אַריינקומען (אַן אידעאַל אָרט פאַר קאָנספּיראַציע) און בעל־הבית'עווען מעשה אַלטע איינגייער; געקוקט מיט אַ ביטול אויף די „באַנק־קוועטשער", וועלכע מאַכן זיך דאָרט נאַריש מיט אַן אַלטן „תנו רבנן", אין דער צייט ווען זיי האָבן שוין די נייע תורה פון קאַרל מאַרקס ביי זיך אין טאַש, וואָס ברענגט די פרייהייט פאַר אַלע אונטערדריקטע און צווישן זיי אויך פאַר אָט די באַנק־קוועטשער.

מיט זייער אַריינקומען אין בית־המדרש אַריין האָט זיך געשאַפן אַ געדריקטע שטימונג ביי די בית־המדרש־בחורים, עפּעס אַ געפיל פון פחד פאַר דעם נייעם האָט זיי אַרומגענומען און אַזוי ווי פון זיך אַליין האָבן זיי אָנגעהויבן זיך צוצורוקן ענגער איינער צום צווייטן, כדי צו שאַפן אַ גרעסערן מרחק צווישן זיך און די נייע „לאַקאַטאָרן", הגם למען האמת מוז געזאָגט ווערן, אַז אויך אַ געוויסער טייל פון די בית־המדרש־בחורים האָבן זיך אָנגעשטעקט מיט דער נייער תורה. פון זיי איז מיר

איינער געבליבן אין זכרון — גדליה יודל שמש׳ס זון, צוליב וועלכן יודל שמש אליין, א גרויסער בן־תורה און א ירא שמים, האָט געהאַט אויסצושטיין געהאַקטע צרות ספּעציעל פון בערעלע משה גאָדלס, וועלכער פלעגט אים שטענדיק „ארייב־זאָגן״.

די סיבה פון דער פאַרפּרעמדקייט צווישן די צוויי קאַטעגאָריעס איז נישט געווען די באַציאונג צו דער „נייער תורה״ אליין — ניין! די בחורים, וועלכע האָבן זיך דעמאָלט געפונען, ווי: יעקב משה און יהושע קופּיעץ, לוי יודל שמש׳ס, זישע גאָדל׳ס, הערשל אברהם משה קצב׳ס, חיים יואל לוי, חיים קיסעלעס, בערל לוריע און אנדערע, זענען גראָד געשטאַנען אויף א הויכן קולטורעלן ניוואָ און די אלע „נייע״ תורות איז זיי גאָרנישט פרעמד געווען. להיפך — זיי האָבן אין די אלע מאַרק־סיסטישע תורות מיט די בעבלישע און קאַוטסקישע פירושים ארייננעלייגט זייער תלמודישן שאַרפזין, נאָר וואָס איז זיי יאָ פרעמד געווען — די פרעמדע גוישע וועגן פון די „נייע״. נישט בלויז זיי האָבן זיך נישט געקאָנט באַגיין מיט געווער און לאַנגע שאַרפע מעסערס, וועלכע די „נייע״ האָבן דאָס באַנוצט, נאָר זיי האָבן אויך נישט געקאָנט זען ווי אנדערע טראָגן דאָס און נישט איינמאָל דאָס באַנוצט נישט בוויטי־קערהייט אפילו קעגן אייגענע חברים.

דאָס דרייסטקייט פון די „נייע״ האָט זיך געשטאַרקט פון טאָג־צו־טאָג און גאַנץ אָפט פלעגן זיי פלוצים ארייַנפאַלן אין בית־המדרש אריין באוואָפנטערהייט צווישן מנחה און מעריב, ווען עס פלעגן זיין פיל מתפללים, און באַזעצן אלע איין־ און אויס־גענג, כדי קיינער פון די אָנוועזנדע זאָל נישט קאָנען פאַרלאָזן דאָס אָרט און האָבן געמוזט ציטערדיקערהייט אויסהערן די שעה־לאַנגע אַגיטאַציע־רעדעס קעגן דעם רוסישן צאַר און די ראַדזינער „בורזשואַזיע״. די אָפּטע „באַזוכן״ אין בית־המדרש האָבן געווירקט, און דער עולם האָט אָנגעהויבן אויסצומיידן צו קומען אין בית־המדרש אריין צוליב מורא פאַר אַן איבערפאַל פון די רוסישע פּאָליציי און קאָזאַקן, וועלכע האָבן זיך אָנגעהויבן צו פאַראינטערעסירן מיט דער סאָציאַליסטישער טעטיקייט.

אזוי ווי די שטורמדיקע כוואַליע האָט זיך די רעוואָלוציע אָנגעהויבן צו פאַר־שפּרייטן און ארומגענומען אלץ מער א גרעסערע צאָל און נייע שיכטן פון דער באַ־פעלקערונג. כמעט די גאַנצע אַרבעטער־יוגנט איז ארייַנגעצויגן געוואָרן אין דער רעוואָלוציאָנערער טעטיקייט, אין ווערמענס שפּיץ עס זענען געשטאַנען די שטודירנ־דע יוגנט, וועלכע זענען ספּעציעל צוריקגעקומען פון זייערע שטודיום־ערטער. דער בית־המדרש און דער הויף זיינער זענען שוין צו ענג געוואָרן און די כוואַליע האָט זיך ארויסגעלאָזט אין גאַס אריין, ווו איינמאָל אין דער וואָך פלעגן פאָרקומען פאַר־זאַמלונגען אויף דער „בערזע״. די „בערזעס״ זענען געווען אויף די קאַזשע און קאָטלאַרסקע גאַסן. די ייִנגלעך און מיידלעך האָבן שפּאַצירט און פון צייט־צו־צייט

געמאכט אויסרופן „דאַלאַי ניקאָלאַי!"... גאַנץ אָפט פלעגן זיך נאָך אַזעלכע אויס־געשרייען זיך באַווייזן א צענדליק רייטער־קאָזאַקן, וועלכע זענען געקומען גאַלאָפּ אויף זייערע קליינע און פלינקע פערדלעך און מיט נאַהייקעס און בלאַנקענדיקע שווערדן האָבן זיי די דעמאָנסטרירענדע צעיאָגט. במשך פון א פּאָר מינוט האָט זיך די „בערזע" אָפּגעליידיקט און די טירן און פענצטער זענען פאַרהאַמערט געוואָרן און מ'איז אָפּגעקומען מיט א פּאָר רואינירטע מענטשן און א ביסל צעהאַקטע שויבן. זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז דאָס האָט נישט אָפּגעהאַלטן דערפון, אַז די צווייטע וואָך זאָל מען זיך נאָכאַמאָל פאַרזאַמלען און ווייטער מאַכן די זעלבע אויסרופן.

אין יאָר 1907 אָדער 1908, אין א הייסן זומערדיקן טאָג, ווען אין טשעמערניק (בערך 12 קילאָמעטער פון ראַדזין) איז פאָרגעקומען אַן „אָדפּוסט", אין וועלכן עס האָבן זיך פאַרזאַמלט פיל טויזנטער פויערים און פּאַראָבקעס, איז א גרופּע פון ראַ־דזינער סאָציאַליסטישע יוגנט, מיט לייבל באַרוועס זון אין דער שפּיץ, אָפּגעפאָרן אַהין צו פירן אַן אַגיטאַציע פאַר אַן אויפשטאַנד פון די פויערים און פּאַראָבקעס קעגן די פּריצים. די אַגיטאַציע האָט טאַקע גלייך געגעבן פּרוכטן — אַהיימפאָרנדיק צוריק פון טשעמערניק האָבן זיי אָפּגעוואַרט אין וואַלד טאַקע די זעלבע פּאַראָבקעס, וועמען זיי האָבן געוואָלט ברענגען פרייהייט און גליק, און זייענדיק אונטערגעהעצט דורך זייערע פּריצים, האָבן זיי צוויי פון די אַגיטאַטאָרן, צווישן זיי לייבל באַרוועס זון, דערהרגעט אויף טויט. עס האָט אויך געקאָסט א קליינער פּאָגראָם אין טשעמער־ניק און א באָיקאָט־העצע קעגן יידן...

4. די ציוניסטישע באַוועגונג

די אונטערדריקונגס־אַקציע, וועלכע עס האָבן אָנגעהויבן די צאַרישע סאַטראַפּן מיט די שוואַרצע סאָיוזניקעס אין דער שפּיץ, און וועלכע די רוסישע רעוואָלוציע איז אָפּגעגאַנגען אין טייכן בלוט, האָט אויך געהאַט איר ווירקונג אויף דער ראַדזינער סאָציאַליסטישער באַוועגונג. די אַרבעט, וועלכע האָט זיך אָנגעהויבן מיט אַזא גרויסן אימפּעט איז כמעט אָפּגעשטעלט געוואָרן. די קליינע צאָל רעוואָלוציע־טרייע מיט־גלידער האָט זיך פאַרוקט אין אונטערגרונד, צוריק צום שושקען זיך אין בית־המדרש. דאַקעגן, האָבן זיך באַוויזן נייע פּנימער פון א גאַנץ אַנדערן שניט און עלטער. אויפן אָרט פון אַגיטאַטאָרן האָבן זיך אָנגעהויבן צו באַווייזן מטיפים. סוחריש־גבירישע מענטשן, וועלכע האָבן נישט געהאַט דעם מוט עפנטלעך אַרויסצוטרעטן, נאָר געטאָן דאָס אין אַן ענגן קרייז אין גבירישע שטובן — ביי עקיבא רובינשטיין אָדער ביי מיין פעטער יהושע ליכטענשטיין — זענען איינגעלאַדן געוואָרן צו רעדן פאַר דער אינטעליגענץ פון שטאָט. איינער פון די דאָזיקע רעדנער איז געווען דער באַוווּס־טער באַנקיר פון מעזריטש ש. ב. מינץ (דער זיידע פון היינטיקן פּוילישן פינאַנץ־מיניסטער הילאַרי מינץ), וועלכער פלעגט ביי א גלעזל טיי אויפפאָדערן די אינטע־

ליגענץ זיך צו שטעלן אין דער שפיץ פון א גרויסע ציוניסטישע טעטיקייט; אז ניט בלויז מיט אויסקויפן פאר זיך שקלים אָדער אקציעס פון דער אנגלאָ־פּאלעסטינע באנק זענען זיי יוצא זייער ציוניסטישן און יידישן חוב, נאָר מען דארף אראָפּנידערן צום פאָלק און אָנהויבן א גרויסע נאציאָנאַל־ציוניסטישע אויפקלערונגס־ארבעט.

נישט נאָר די פּערזאָנען פון די נייע רעדנער זענען געווען אנדערש ווי יענע בונדישע רעדנערס, נאָר אויך דער טאָן און אינהאלט פון זייערע רעדעס איז געווען אן אנדערער. ווען די רעדעס פון יענע זענען געווען פול מיט גיפט און גאל, נישט אזוי ווייט קעגן דעם צאר און זיינע משרתים, ווי קעגן די היימישע ראדזינער „בורזשויען" (סוחרים פון ברויט און הערינג), וועלכע זענען פאָרגעשטעלט געוואָרן אלס בלוט־זויגער און פּאראזיטן פון דעם פּראָלעטאריאט און האַראָפּאשניק, און דאדורך געשאפן א שפּאלטונג און שנאה אויף דער יידישער גאס און דאָס וואָרט „כלל ישראל" איז געווען דאָס גרעסטע שאנד־וואָרט פאר זיי, זענען די נייע רעדנערס דווקא געקומען אין נאָמען פון דעם כלל־ישראל און האָבן אָנגעוויזן אויף דער גוישער שנאה, וואָס מאכט נישט קיין אונטערשיד צווישן רייכן און אָרעמען ייד און צווישן דעם בורזשוי און פּראָלעטאריער און טאָקע גערופן צו אהבת ישראל.

היינט, נאָך א פּערספּעקטיוו פון א פּאָר צענדליק יאָר, בלייבט מיר נישט קלאָר די זאַך, פאַרוואָס האָבן די רעדנער, וועלכע זענען דאָך געשטאנען מיט ביידע פיס אויפן יידיש־נאציאָנאַלן, זאָגאר רעליגיעזן, באָדן, נישט באנוצט זיך אין זייער ארגומענטאציע פארן ציוניזם אויך מיט דער פּאָזיטיווער זייט פון דער נאציאָנאַלער היים, ווי: אייגענע יידישע קולטור, טראדיציע און העברעאישע שפּראַך, וואָס דאָס איז דאָך נישט מעגלעך אין גלות, נאָר האָבן זיך באנוצט אויסשליסלעך מיט דער שלעכטער זייט פון גלות — שלילת הגלות?..

— • —

ווען די ציוניסטישע אגיטאציע האָט — צוליב איר, אין יענער צייט, אוטאָפּיסטישן כאראקטער — נישט געקאָנט האָבן, און אויך נישט געהאַט, די געהעריקע השפעה אויף דעם קאלטן און ניכטערן בעל־הבית'ישן קלאַס, וועלכער איז געווען פארנומען ראשו ורובו אין דער אלטעגלעכער זאָרג פון לחם לאכול ובגד ללבוש (נאָר א קליינער טייל פון זיי איז „אָנגעשטעקט" געוואָרן פון די ציוניסטישע „פּאַנטאזיאָרן", פון וועלכע עס איז מיר געבליבן אין זכרון: יהושע ליכטענשטיין, שמעון קליינבוים, עקיבא רובינשטיין, שאול הענעך ראָזענוואלד, אברהמ'לע וואָלף, יאנקעלע קאנטאָר, אברהם גרינבערג, יהודה בליאכאָוויטש, חנא'לע איידעלמאַן, אלי טענענבוים, נחוניה אקערמאַן, אלתר בליאכאָוויץ שמעון קופּיעץ, מענדל אייזנבינדער און אנדערע), האָט זי געהאַט א דעצידירנדן איינפלוס אויף דער אָרגאניזירונג פון דער יידישער גאַס, קודם כל פון דער עקאָנאָמישן זייט, וועלכע האָט אויך מיטגעבראַכט מיט זיך די נאציאָנאַל־קולטורעלע ארבעט. א דאנק דעם נאציאָנאַלן באוווסטזיין,

מיט וועלכן עס האָבן זיך אַנגעשטעקט די ציוניסטישע פאַנטאַזיאָרן פון איין זייט און די פאַרשטאַרקטע באַיקאָט־העצע, ספּעציעל נאָך די מעשה יאַגעללאַ, פון דער צווייטער זייט, האָט זיך אָנגעהויבן אַן אינטענסיווע זעלבסט־שוץ־אַקציע, וועלכע האָט זיך קודם כל אויסגעדריקט אין די שאַפונג און אָרגאַניזירונג פון דער לייַ־ און שפּאַר־קאַסע, אין וועמענס שפּיץ עס זענען געשטאַנען די אויבנדערמאָנטע ציוניסטן. ספּעציעל האָבן געהאַט היסטאָרישע פאַרדינסטן ביי דער אַקציע די ה"ה: יהושע ליכטענשטיין, שמעון קליינבוים, שאול הענעך ראָזענוואַלד און יאַנקעלע קאַנטאָר (דער לעצטער איז טאַקע געווען איר לאַנגיעריקער לייטער). אויסער דעם, וואָס די קאַסע האָט געהאַט אומשעצבאַרע פאַרדינסטן ביי די עקאָנאָמישע דערהאַלטונג פון די יידישע קליינהענדלער און האַנטווערקער, וועלכע וואָלטן זיכער דערגאַנגען צום גרונט, צוליב דער קאָלאָסאַלער פאַרשטאַרקונג פון דער באַיקאָט־העצע און די ניי־געגרינדעטע „ספּולדזיעלניעס", וועלכע האָבן אונטער דער לאָזונג פון „סוואָי דאָ סוועגאָ" אויפגעקעריסן דעם פויער פון די יידישע געשעפטן און האַנטווערקער, און נאָר א דאַנק דער הילף פון דער „קאַסע" איז זיי געלונגען זיך צו דערהאַלטן אויף די פיס — נאָר אויך אין גייסטיקן זין איז זי געוואָרן דער צענטער פון יידישן ראַדזין; זי איז געוואָרן דער חוט־השדרה פון געזעלשאַפטלעכן לעבן, נאָך מער — זי איז געוואָרן דער יום־טוב אין דעם פאַרחושכטן אַלטעגלעכן לעבן פון דעם קליי־נעם און אָרעמען שטעטל. יעדער ייד גייענדיק אין זיין „קאַסע" אריין האָט זיך אויסגעפּוצט און אויסגעטאָן די וואָכעדיקע מלבושים און אַרויפגעשלעפּט אויף זיך דעם יום־טוב. דאָרט האָט ער זיך עפּעס געשפּירט זיכערער און שטאַרקער, נישט איינזאַם — נאָר א טייל פון דעם נייעם יידנטום. זאָל דאָס האָבן געווען צוליב דאָס נייע ליכט, וועלכעס האָט זיך אָנגעהויבן צו אַנטפּלעקן — כאָטש נאָך אין די וויקע־לעך — וואָס זיין נאָמען איז נאַציאָנאַלע עמאַנציפּאַציע?!..

— • —

צוזאַמען מיט דער השפעה, וואָס די ציוניסטישע באַוועגונג האָט געהאַט אויפן עלטערן דור אין זין פון אָרגאַניזירן דאָס געזעלשאַפטלעכע און עקאָנאָמישע לעבן, האָט זי אויף אונז יוגנט געהאַט אויפן נאַציאָנאַל־קולטורעלן געביט. עס האָט זיך געעפנט די ערשטע לייַ־ביבליאָטעק פון יידישע ליטעראַטור. די ערשטע פּיאָנערן־אַרבעט איז געטאָן געוואָרן דורך יהושע ליכטענשטיין מיט דער מיטהילף פון גיטל רובינשטיין און אסתר ליכטענשטיין. פון וואַנען זיי האָבן גענומען די ערשטע ביכער, איז מיר היינט שווער פעסטצושטעלן; וואָרשיינלעך פון עקיבא רובינשטיינס ביבליאָטעק, וועלכע איז באַשטאַנען פון פּילטויזנטער בענדער און דער גרעסטער טייל — העברעאישע. אזוי ווי די „קאַסע" איז געווען דער טרעף־פּונקט פאַר דעם עלטערן דור, אזוי איז געוואָרן די ביבליאָטעק דער טרעף־פּונקט פאַר דעם ייִנגערן דור. אינטערעסאַנט, טראָץ די אונטערשידן פון איבערצייגונג און קלאַס, האָט זיך

דאָרט די יוגנט גאַנץ גוט אונטערגעהאַלטן געמיינזאַם און זיי האָבן אין דעם גאַר־ נישט געזען קיין „שעטנז״.

5. בית־מדרש־בחורים

אַן אויסנאַם איז נאָך געווען פאַר אונז בית־מדרש־בחורים, פאַר וועלכע עס איז געווען אַ געפאַר נישט בלויז דאָס אַריינגיין אין דער ביבליאָטעק, נאָר אויך דאָס געסל, ווו די ביבליאָטעק האָט זיך געפונען. אָבער נישט קוקנדיק דערויף, האָבן זיך די ביכער פון דער ביבליאָטעק „פאַרוואַלגערט״ צו אונז דורך אומוועגן און אונטער־ וועגן... נישט איינמאָל זענען ביי אונז אין בית־המדרש פאָרגעקומען וויכוחים און מחלוקתן וועגן דעם „אמתן״ זין פון פּרק׳ס אַ מעשה׳לע און וועגן אַ מאמר אין „על פרשת דרכים״ פון אחד העם. די בית־המדרש־יוגנט איז דעמאָלט באַשטאַנען פון: אבא און יוסף דאַניליאַק, יאַנקל בלאַכאַוויטש, קלמן און חנא רויזענבוים, יהושע טויבמאַן, הענעך בערמאַן, לייזער ברוך הערשס, יקותיאל קאַלינקאַ, ישראל קאַצע־ נעלענבויגן, הענעך און יצחק משה גליקסבערג, הערשל קאַפּעלמאַן, עוזיאל ווייס־ מאַן, יונה זיגעלמאַן, יחזקאל הויפּטמאַן, משה אַפּעלאַויג, מאָטל פאַלשפאַן און פיל אַנדערע.

אויסער די „אמתע״ בית־המדרש־בחורים האָבן מיר אויך געהאַט סטאַבילע געסט, וועלכע האָבן, אין דער אמת געזאָגט, קיינמאָל נישט געעפנט די גמרא, נאָר זיי זענען געווען שטענדיקע איינגייער דאָרט, נישט ווייניקער ווי די „אמתע״. צווישן זיי האָט זיך אויסגעצייכנט: יחזקאל׳ע גרינבלאַט, דער אָנפירער פון „בונד״, וועל־ כער האָט זיך פיל בעסער געשפּירט אַ גאַנצן טאָג צווישן די בית־המדרש־בחורים ווי אין לאָקאַל פון זיין פּאַרטיי, ווו ער פלעגט פאַרברענגען די אָוונטן און אויך אברהמ׳לע זילבערבערג. דאָס איז געווען אַן עלטערער בחור, וועלכער פלעגט זיין דער אמתער „פּאָליטיקער״, געקאָנט נאָכדערציילן דאָס נייעס פון דער צייטונג וואָרט־ביי־וואָרט, נישט פאַרפעלנדיק קיין אות און עס איז ווירקלעך געווען אַ פאַר־ געניגן זיך מיט אים אונטערצוהאַלטן אין אַ פּאָליטישן געשפּרעך.

— • —

ווען דער גאַנצער כלל ישראל בכלל טראָגט אַן אחריות פאַר די מעשים פון יעדן יחיד, בבחינת „כל ישראל ערבין זה לזה״, איז דאָך מכל שכן געזאָגט געוואָרן אויף אונז, בית־המדרש־יוגנט. עס איז געגנוג געווען ווען מען האָט איין בחור גע־ כאַפּט ביי אַזאַ „גרויסער עבירה״ ווי גיין ביינאַכט שפּאַצירן מיט אַ מיידל, אַז מיר אַלע זאָלן ליידן צוליב דעם צרות צרורות. און עס האָט נישט קיין סך געפעלט, אַז דער נאָמען בית־המדרש־בחור זאָל בלייבן דער סינאָנים פון אַ בזיון־וואָרט. אַזאַ געשיכטע איז מיר טאַקע געבליבן אין זכרון: איינמאָל אין אַ פרימאָרגן, ווען כ׳בין געקומען אין בית־המדרש־אַריין האָב איך געזען, אַז דאָס גאַנצע בית־המדרש „גייט

אויף רעדלעך״. די מתפללים זענען געשטילט אין צענדליקער קופּקעלעך און פון דאָרט הערט זיך שטאַרקע געשרייען און אויפרעגונג. ווען איך האָב זיך דערנע־טערט צו אזא רעדל האָב איך געהערט וועגן דעם שטאַרקן חטא, ביי וועלכן מ׳האָט געכאַפּט ביינאַכט א בית־המדרש־בחור שפּאַצירנדיק הינטער דער שטאָט מיט א מיידל. דאַן האָט זיך אָנגערופן יואל אייזיק דער פורמאַן: „געלויבט דעם אויבערשטן, וואָס ביי מיר אין דער גאַנצער משפחה איז נישטאָ קיין איין שמעדריש־בחור!..״

צווישן דער גאַלעריע פון בית־המדרש־בחורים איז אויך כדאי צו דערמאָנען א פּאָר פון עלטערן דור, וועלכע האָבן געהאַט א געוויסן איינפלוס אויף אונז: יעקב משה און יהושע קופּיעץ און לוי יודל שמש׳ס. נישט קוקנדיק אויף זייער עלטער זענען זיי געווען שטענדיקע „בחורים״ אין בית־המדרש. די אלע האָבן זיך אויסגע־צייכנט מיט א גרויסער בקיאות אין לערנען. אין זייער וועלט־אָנשויאונג זענען זיי געווען גרויסע ציניקער און אָפּגעלאַכט פון אלעס און אלעמען און צווישן דעם — פון זיך אליין. זיי האָבן ביי אונז יוגנט געשאַפן דעם קריטישן בליק צו פיל אָנגענו־מענע אמתן און קאָנווענאַנסן.

נאָך צוויי בחורים האָבן אויף אונז געמאַכט א גרויסן איינדרוק, אָבער שוין אין אן אנדער ריכטונג — אין דער ריכטונג פון דראַנג נאָך בילדונג און צו גיין אין דער גרויסער וועלט אריין. דאָס זענען געווען: בערל לייב אַפּעלאָוויג, וועלכער איז אלס אויטאָדידאַקט אָנגעקומען אין וואָרעלבערגס שולע און איז געקומען קיין ראַדזין אין דעם אוניפאָרם פון דער שולע — ער איז געווען אלס מוסטער, ווי ווייט מ׳קאָן קומען מיט אייגענע כוחות. אויך שלמה צוקער, וועלכער איז געקומען אין שטעטל אריין מיט א לעגיטימאַציע פון ליטעראַטן־ און זשורנאַליסטן־פאַריין אין טאַש און מיט א פּאַק שירים און נאָוועלן אין דער טעקע. נאָך זייער קומען אין שטעטל אריין איז טאַקע געוואָרן אן „עפּידעמיע״ פון יונגע ליטעראַטן און פּאָעטן מיט יוסף דאַנילאַק אין דער שפּיץ.

6. די ערשטע וועלט־קריג

גרויע, שווערע וואָלקנס האָבן זיך פאַרצויגן אויף די קלאָרע און בלויע ראַדזי־נער הימלען פון די סוף־זומערדיקע טעג אין יאָר 1914. אין די צייטונגען האָבן זיך אָנגעהויבן צו באַווייזן אלאַרמירנדע ידיעות, וועלכע האָבן אָנגעזאָגט א נאָענטע וועלט־קאַטאַסטראָפע. אויף די אזוי אויך פאַרחושכטע פּנימער פון די קליינשטעטל־דיקע ראַדזינער יידן, האָבן זיך פאַרצויגן נייע קנייטשן און א ציטערדיקער בליק אין זייערע אויגן. פּלוצים האָבן זיך אָנגעהויבן צו הערן יאָמערלעכע געשרייען פון די הייזער; דאָס האָט זיך געטראָגן פון די הייזער, וועמענס מענער אָדער קינדער האָבן באַקומען אויפפאָדערונגען צוצושטעלן זיך צום מיליטער אלס זאַפּאַסנע אָדער רויטע בילעטן. עס איז נאָך ביי מיר פאַרבליבן איינגעקריצט אין זכרון דער טראַגי־

שער אלול־אָוונט, ווען אלע מיליטער־פּליכטיקע האָבן זיך פאַרזאַמלט אין בית־המדרש־אריין צו זאָגן תהילים בצבור. דאָס בית־המדרש, ווי אויך די עזרת־נשים, זענען געווען איבערפולט. אַרטשע דער גלער — אליין א זאַפּאַסנער — איז געווען דער שליח צבור. די געוויינען פון די מענער האָבן צעבראָכן די הערצער פון די פרויען און יעדע מינוט האָט מען ארויסגעפירט א ניי־פאַרחלשטע פרוי. די ספּאַזמאַטישע קולות און יללות פון די פרויען און דאָס שטילע געוויין פון די מענער האָבן געשאַפן א געמייזאַמען קלאָג־קאָנצערט, וועלכער האָט פון מיר אוועקגענומען לאַנגע חדשים דעם שלאָף פון די אויגן.

טראַגישע טעג האָבן זיך דעמאָלט אָנגעהויבן פאַר דעם גאַנצן ראַדזינער יידישן שטעטל. די ערשטע צייכנס פון דער קריג איז געווען דאָס באַווייזן זיך פון פּליטים. אין א קאַלטן הערבסט־טאָג האָבן זיך אָנגעהויבן צו באַווייזן, טייל מיט פורן און א טייל צופוס (די באַן האָט נישט געפירט קיין ציוויל־באַפעלקערונג), אָפּגעריסענע, נאַקעטע, פאַרחושכדיקע יידן. דאָס זענען געווען מענער, פרויען און קינדער, וועלכע זענען אויסגעזידלט געוואָרן פון פראָנט־געביט, אלס געפאַר פאַר שפּיאָנאַזש לטובת דעם שונא — דעם פריינט פון יידן — דער דייטש. דאָס זענען געווען יידן פון פאַקשעווניצע. נאַטירלעך האָט דאָס שטעטל צוליב די נייע געסט „אויפגעלעבט”. עס האָבן זיך געשאַפן קאָמיטעטן צו באַזאָרגן די היימלאָזע. דעם גרעסטן טייל האָט מען איינקוואַרטירט אין בית־המדרש אין אלע דריי שטאָקן, דאָס הייסט: אין דעם הקדש־שטיבל, וואָס איז געווען הינטערן בית־המדרש, אין בית־המדרש, ווי אויך אין דער ווייבער־שול, וואָס איז געווען איבערן בית־המדרש, אין דעם פּאָליש פון דער שול, ווי אויך אין רבינ'ס בית־המדרש און אויך אין אלע חסידים־שטיבלעך. א ספּעציעל חיות איז געווען פאַר אונז יוגנט. קודם כל האָט זיך געשאַפן א פעלד פון ארבעט פאַר אונז (פאַר ראַדזינער יוגנט איז דאָס געווען א נייעס) און באַזונדער איז דאָך געווען א צופלוס פון יוגנט און אויך טאַקע פון מין היפה. אָט די פּילאַנטראָפּיש־געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט, ווי אויך דער צופלוס פון יוגנט האָט געשאַפן די בויטיקייט און די מעגלעכקייט פון יוגנטלעכע קולטור־טעטיקייט און צוזאַמענטרעפן אין פּריוואַטע הייזער.

נישט לאַנג האָט אָנגעהאַלטן די אידיליע. דער פראָנט האָט זיך אָנגעהויבן צו דערנענטערן און פון פראָנט־געביט האָבן אָנגעהויבן אָנצוקומען איוב'ס בשורות: דאָ האָט מען אין משך פון א פּאָר שעה ארויסגעשיקט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג, אזוי ווי זיי שטייען און גייען; דאָ האָבן די קאָזאַקן זיך געלאָזט ווילגיין אויפן חשבון פון יידישע פרויען און יידישן פאַרמעגן; דאָ האָט מען א רבין, וועלכער האָט געדאַוונט אויפן באַלקאָן דערקלערט אלס שפּיאָן, וועלכער האָט אזוי ארום געגעבן צייכנס דעם שונא און איז טאַקע דורך א פעלד־געריכט גלייך פאַרמשפּט געוואָרן צום הענגען; דאָ האָט מען די יידישע מנהיגים פון שטעטל פאַרשלעפּט אלס זאַק־

לאדניקעס (ערובניקעס). דאָס שטעטל ראַדזין האָט אָנגעהויבן צו זינקען אין נויט און פינצטערניש. קיינער האָט זיך נישט אַרויסגערירט פון אָרט און מיט האַרצקלאַפּעניש אָפּגעוואַרט דעם אומבאַוווּסטן מאָרגן.

7. אין יאָר 1915

אין אַ טריבן הערבסט־פרימאָרגן האָבן זיך אָנגעהויבן צו באַווייזן איינצלנע גרופּן פון רייטער־מיליטער. די יידישע באַפעלקערונג האָט זיך גלייך אָנגעהויבן צו באַהאַלטן אין די שטובן, די געשעפטן פאַרמאַכט און פאַרהעמערט די לאָדנס. פון צייט־צו־צייט האָבן זיך דערהערט געוואַלדן פון די שטובן, אין וועלכע דאָס מיליטער האָט אָפּגעשטאַט „וויזיטן". אַרום מיטאָג־צייט איז אָנגעקומען אַ גרעסערע גרופּע פּיעכאָטע (פוס־גייער־מיליטער) מיט אַ שטאָט־קאָמענדאַנט אין דער שפּיץ, וועלכע האָבן באַדאַרפט סטאַציאָנירן אַ לענגערע צייט אין דער שטאָט. האָבנדיק די לערע און פּראַקטיק פון אַנדערע שטעט, האָבן די ראַדזינער עסקנים גלייך צונויפגערופן אַ זיצונג פון אַ גרעסערע צאָל בירגער צום רב אין שטוב און אויפן אָרט האָבן זיי באַשטייערט די גאַנצע פאַרמעגלעכע באַפעלקערונג און געשאַפן אַ „מתנה" פאַר דעם קאָמענדאַנט, כדי ער זאָל נעמען די יידן פון שטאָט אונטער זיין שוץ. דער פּראַקטישער צוגאַנג צו דער זאַך, האָט ווירקלעך אָפּגעראַטעוועט דאָס שטעטל פון פּאָגראָמען און רויבאָנפאַלן אין אַ גרעסערן מאַסשטאַב (אַזוי ווי עס איז געווען אין אַלטעגלעכע דערשיינונג אין די שכנותדיקע שטעטלעך), כאָטש קליינע אַרויסטרעטונגען זענען אויך דאָרט פאָרגעקומען. אָבער דאָס זענען נאָר געווען עפּיזאָדישע פאָרפאַלן, נישט אין גרויסן מאַסשטאַב און אויך נאָר „טרוקענע" — אָן בלוט־פאַרגיסונג. למען היסטאָרישן אמת מוז געזאָגט ווערן, אַז דאָס „טרוקענע" אָפּשניידן פון ראַדזינער שטעטל, קאָן מען נישט בלויז שטעלן אויפן חשבון פון געגעבענעם „באַקשיש". נישט ווייניקער האָט באַשטייערט דערצו דאָס שטאָלצע און דרייסטע האַלטונג פון ראַדזינער „עמך" מיט די קאַפּטשאַקעס אין דער שפּיץ, וועלכע, ביים באַווייזן זיך פון אַ פּאָגראָמשטשיק, האָבן זיך נישט באַהאַלטן, נאָר גלייך געלאָפן זיך אַנטקעגנשטעלן. איך געדענק אַ פאַל, ווען די ראַדזינער קאַפּטשאַקעס האָבן אַנטוואָפנט אַ קאָזאַק, אַרויסגעצויגן פון אים די שווערד און אָפּגעפירט אים צום קאָמענדאַנט.

— • —

לויטן כלל, אַז „אַ שוואַרץ מזל איז נאָר אויף פיר וואָכן", האָט זיך דאָס לעבן אין שטעטל פיל־ווייניק נאָרמאַליזירט. מ'האָט זיך שנעל אָפּגעוויינט פון דער באַן־קאָמוניקאַציע; די איינציקע פאַרבינדונג מיט דער אויסערלעכער וועלט, איז געווען די „ליניע" יאַנטעלע קיין מעזריטש און יואל אייזיק קיין לוקאָוו. מ'האָט זיך אויך צוגעפּאַסט צו דער פּאָליציי־שטונדע, וועלכע האָט דערלויבט די באַוועגונג אין גאַס

נאָר ביז 7 אַוונט. דאָס האָט אפילו געשטערט דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן, וועלכע פלעגט געווייינלעך פאָרקומען נאָר אין די אָוונטן, אָבער די יוגנט פלעגט זיך אַן עצה געבן און האָט זיך אדורכגעשמוגלט דורך די לאַבירינטן פון די קליינע, זייטיקע געסלעך, ווו עס האָבן נישט דערגרייכט די אויגן פון די מיליטערישע פּאַטרולן. דאָס „נאָרמאַלע" לעבן האָט אזוי אָנגעהאַלטן אַ פּאָר חדשים ביז זומער 1915, ווען אין אַ שיינעם פרימאָרגן האָבן זיך אָנגעהויבן צו באווייזן מאַסן מיליטער פון פאַרשי־דענע פאַרמאַציעס און עס איז געגעבן געוואָרן אַ באַפעל צו באפרייען דעם שלאָס פאַרן רוסישן גענעראַל־שטאַב. דאָס איז געווען נאָכן גרויסן דורכברוך, וואָס די צענטראַל־מלוכות האָבן געמאַכט ביי דעם רוסישן פשעמישלער פראָנט. מיטן באַ־ווייזן זיך פון שטאַב איז אויך אוועקגענומען געוואָרן די רעכט ביי דעם „באַשיצער" פון ראדזין — דעם קאָמענדאַנט. די יידישע באַפעלקערונג איז אריינגעפאַלן אין אַ גרויסע בהלה, וויסנדיק די פיינדלעכע באַציאונג פון שעף פון גענעראַל־שטאַב — ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטש, דעם צאַרס פעטער, צו דער יידישער באַפעלקערונג. דאָס שטעטל האָט זיך אויפסנייי איינגעהילט אין שוואַרצן טרויער: די לאָדנס פאַרקלאַפּט אַ גאַנצן טאָג, די מענטשן האָבן זיך באַהאַלטן אין די שטובן, נאָר איינצלנע אדורכ־גייער זענען אדורכגעלאָפן די גאַסן, ארומקוקנדיק זיך אויף אַלע זייטן, צי מען זעט נישט קיין זעלנער. אין שטאָט האָט אָנגעהויבן צו קורסירן קלאַנגען, אַז מיר שטייען ערב אַ גירוש. אויך די יוגנט האָט מורא געהאַט זיך צוזאַמענצוקומען, ווייל יעדע אומלעגאַלע פאַרזאַמלונג האָט געקאָנט אויסגעטייטשט ווערן דורך די רוסן אַלס שפּיאָנאַזש און זיך ענדיקן מיט טויט. פון די קליינע שטעטלעך נעבן ראדזין זענען אָנגעקומען איינצלנע אַנטלאָפענע — ספּעציעל די רייכערע און אָנגעזעענע, וועלכע זענען געווען אין געפאַר, אַז זיי זאָלן גענומען ווערן אַלס זאַקלאַדניקעס. אַ לענגערע צייט איז ביי אונז אין שטוב געווען באַהאַלטן ר' שמואל חיים לאַנדאַ זצ"ל (דער גרינדער און אידעאָלאָג פון דער פּועלי מזרחי־באַוועגונג), וועלכער איז געקומען צולויפן פון טשעמערניק. דער צושטאַנד האָט אזוי אָנגעהאַלטן צוויי וואָכן בערך, ביז אין אַ פרימאָרגן האָט מען באַמערקט, ווי די גאַנצע רוסישע אַרמיי האָט בליץ־שנעל אָפּגעצויגן. דאָס איז טאַקע געווען אונזער גליק, וואָס זיי האָבן שוין נישט געהאַט קיין צייט אָפּצורעכענען זיך מיט דעם אינערלעכן „שונא" — דעם ייד. די יידי־שע באַפעלקערונג האָט אַ ביסל פרייער אָפּגעאָטעמט, אָבער די פאַקטישע געפאַר איז דעמאָלט געווען פיל גרעסער — מיר האָבן זיך דעמאָלט געפונען אויף אַ הפקר־פלאַץ, אָן שום השגחה און דעמאָלט האָבן געקאָנט די איינצלנע זעלנער, וועלכע זענען נאָר פאַרבליבן מיטן צוועק, כדי אויסצופירן רויבן און מאָרדן, אויסקוילענען די גאַנצע שטאָט. גלייך איז געשאַפן געוואָרן אַ געהיימע שוץ פון די אַלע, וועלכע האָבן זיך געקאָנט באַגיין מיט געווער און געהאַלטן וואַך אין דער גאַנצער שטאָט. דאָס געווער האָט מען איינגעקויפט ביי די אָפּטרעטנדיקע רוסישע זעלנער.

8. די עסטרייכיש-דייטשע אָקופּאַציע

— „איך זאָל אזוי זוכה זיין צו הערן דעם שופר של משיח, ווי איך האָב אליין געזען אן עסטרייכישן פּאטרול!" — איז אריינגעקומען צו לויפן אן אָנזאָגער פון גאס, וועלכער האָט זיך ארויסגעגנבעט פון זיין באהעלטעניש כדי צו כאפּן א בליק, וואָס הערט זיך. במשך פון א פּאָר מינוט איז די גאנצע יידישע באפעלקערונג ארויס אין גאס אריין. אויף יעדנס פּנים איז געווען אויסגעגאָסן א פייערלעכקייט. טייל חברה־לייט איז נאָך געלונגען צו כאפּן א פארשפּעטיקטן קאָזאק אויפן שול־פּלאַץ און אים מקיים פּסק זיין. ארום אכט אזייגער אינדערפרי האָט זיך אָנגעהויבן צו באַ־וויזן די רעגולערע עסטרייכישע ארמיי. די גאנצע שטאָט, יונג און אלט, האָט זיך ארויסגעלאָזט אין גאס אריין און זיך אויסגעשטעלט אויף ביידע זייטן טראָטואר פון דער אָסטראָוויעצקער גאס, דורך וועלכע דאָס מיליטער איז אָנגעקומען, און מיט יובל באגריסט דאָס טריאומפירנדע מיליטער און באוואָרפן זיי מיט בלומען. א ספּעציעלע שמחה און שטאָלץ האָט ביי אונז ארויסגערופן, ווען עס האָט זיך צו אונז דערנענטערט א יידישער אָפיציר און מיט א ריינע יידישע שפּראך אונז באַ־גריסט, זאָגנדיק: „יידן! — איר זענט געהאָלפן געוואָרן, ווייל אונזער קעניג פראנץ יאָזעף ירום הודו איז א יידישער פריינט". די דאַזיקע ווערטער געזאָגט דורך א יידישן אָפיציר, וועלכן מיר האָבן ביז איצט אין דער רוסישער ארמיי נישט געזען, האָט ביי אונז ארויסגערופן טרערן פון פרייד.

— • —

דאָס שטעטל איז שנעל צוריקגעגאנגען צו א פאַרהעלטניסמעסיק נאָרמאלן לעבנס־שטייגער, אבוואל, אז צוליב די נאָענטקייט פון קריגס־פראָנט זענען פאַר־בליבן ספּעציעלע קריגס־פאַרשריפטן. אויך די באַן־באוועגונג איז נישט טעטיק געווען. אין די יידישע וווינונגען האָבן זיך איינגעקוואַרטירט פיל יידישע אָפיצירן, וואָס האָט געשטאַרקט די זיכערקייט קעגן פּוילישע פּאָגראָמשטשיקעס. אויך אין האנדל און מלאכה איז געוואָרן א געוויסע רווחה און געמיינזאם דערמיט האָט זיך אויך געשטאַרקט דאָס יידישע געזעלשאַפטלעכע און קולטורעלע לעבן.

דער „גן עדן" האָט אָבער נישט לאַנג אָנגעהאלטן און אין א קורצע צייט האָבן די עסטרייכער אָפּגעטרעטן פון ראדזין און זייער אָרט האָבן באַדאַרפן איבערנעמען די דייטשן. דאָס האָט ווייטער געשאַפן א בין־המצרים־שטימונג און עס האָט געגעבן א מעגלעכקייט די כוליגאַנעס און סתם שונאי־ישראל זיך נוקם צו זיין אין דער יידישער באפעלקערונג פאַר די גוטע „יום־טוב"־טעג בעת דער עסטרייכישער אָקו־פּאַציע.

עס האָט זיך גלייך געשאַפן א בירגער־קאָמיטעט פון פּאָליאַקן און יידן, אין וועמענס שפּיץ עס איז געשטאַנען ד"ר שיטקאָווסקי (איינער פון די ווייניקע חסידי

אומות העולם) און נאָך א פּאָר געציילטע איידעלע פּוילישע בירגער און מ׳האָט אָרגאַניזירט א בירגער־מיליץ, אין וועלכן עס האָבן זיך פאַרשריבן כמעט די גאַנצע יידישע יוגנט. מ׳האָט אויך רעאָרגאַניזירט דעם מאַגיסטראַט (די רוסן האָבן בעת דער עוואַקואַציע מיטגענומען דעם גאַנצן אַרכיוו) און געמאַכט א נייע ציילונג פון דער באַפעלקערונג. איינער פון די הויפּט־אָרגאַניזאַטאָרן איז געווען יאַנוש טור־קעלטאַוב, וועלכער איז טאַקע געווען איר לאַנגיעריקער — ביז דער זעלבשטענדי־קייט פון פּוילן — הויפּט־סעקרעטאַר.

ווען די דייטשן האָבן באַזעצט די שטאָט, האָבן זיי שוין אָנגעטראָפן א האַלב־נאָרמאַלע שטאָט־פאַרוואַלטונג. זיי האָבן גלייך אַריינגעזעצט זייערס א מיליטער־מאַן אַלס שטאָט־פּרעזידענט. און שוין דעמאָלט — 20 יאָר פאַר היטלערן — האָבן מיר געשפּירט די ברוטאַלע לאַפּע פון דייטשן זשאַלדאַק...

קודם כל — אָביעקטיווע סיבות: צוליב דער געאָגראַפישער לאַגע האָט ראַדזין זיך אָנגעהערט צום קריגס־פראָנט און זיך גערופן „עטאַפּן־געביט״ און דאָס האָט פאַראורזאַכט ספּעציעלע באַגרענעצונגס־פאַרשריפטן, ווי: פּאָליציי־אישע נאַכט־שעה׳ן — אין אָנהויב איז די באַוועגונג אין גאַס געווען דערלויבט נאָר ביז 6 אָוונט; דער אַריינפאָר און אַרויספאָר פון ראַדזין איז געווען דערלויבט נאָר דורך ספּעציעלע פּאַסירשיינען, וועלכע זענען געגעבן געוואָרן דורכן קרייז־קאָמענדאַנט. דאָס אַרויס־באַקומען אַזא שיין איז געווען פאַרבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן און דער פּע־טענט האָט געמוזט אָנגעבן זייער ווּכטיקע סיבות צום אַרויספאָר און ווען מ׳האָט שוין באַקומען, איז דאָס געווען נאָר אויף א קורצע צייט, העכסטנס אויף 10 טעג. די באַוועגונגס־מעגלעכקייט אין ראַדזינער קרייז איז געווען פּאָלגנדע: דער טייך בוג איז געווען די גרענעץ צווישן דייטשן און עסטרייכישן אָקופּאַציע־געביט און ממילא איז יענער זייט בוג געווען פּולקאָם געשלאָסן פאַרן ראַדזינער בירגער. דאָס דאָרף סטאַטשעק, וועלכעס געפינט זיך אויפן האַלב־וועג צווישן ראַדזין און לוקאָוו איז געווען די גרענעץ צווישן ציוויל־געביט און עטאַפּן־געביט. דער פּאַסאַזשיר־אַדורכפאָר (נאָר ביז לוקאָוו) איז געווען האַלב־לעגאַל, אָבער די זאַכן זענען גע־וואָרן שטרענג קאָנטראָלירט און קיין שום ווערט־זאַך, און ספּעציעל לעבנס־מיטל, איז נישט אַדורכגעלאָזט געוואָרן. נאַטירלעך האָט די דאָזיקע לאַגע שווער געווירקט סיי אויף דעם עקאָנאָמישן לעבן, ווי אויך אויף דער שטימונג פון יעדן איינעם. עס האָט זיך געשאַפן א ספּעציעלער טיפּ פון סוחרים־שמוגלערס, וועלכע האָבן נישט געבערענגט קיין כבוד דעם יידישן סוחר און אויך נישט געהויבן דעם ניווא פון מאָראַל...

אָבער א חוץ די אויבנדערמאָנטע, אַזוי גערופענע, אָביעקטיווע סיבות, האָבן מיר יידן געהאַט צו זינגען און זאָגן צוליב ריין יידישע צרות. שווער איז געטראָפן געוואָרן די יידישע באַפעלקערונג דורך די צוואַנגס־אַרבעט. יעדע פּאָר טעג פלעגט

זיך ארויסלאָזן א גרעסערע גרופּע דייטשע זעלנער אויף א געיעג צו כאַפּן די יידישע יוגנט אויף ארבעט הינטערן פראָנט. זיי פלעגן אָפּשליסן די גאסן און מאכן שטוב־רעוויזיעס און ארויסגענומען אלע יונגע ארבעטס־פעאיקע מענער און זיי פארשיקט. א געוויסער טייל פון די פארשיקטע זענען אינגאנצן פארפאלן געוואָרן. אלס מורא פאר אומגעריכטע איבערפאלן, פלעגט זיך די יוגנט באהאלטן אויף גאנצע וואָכן אויף בוידעמער און קעלערס. א טייל פון זיי פלעגט איבערהויפּט אוועק פון דער שטאָט. אויסער דעם האָט זיך גאנץ אָפט געזוכט די דייטשע בעסטיע אויסצולאָדענען מיט קלעפּ אויף יידישע קערפּערס, יונגע און אלטע, מענער און פרויען. ספּעציעל איז מיר געבליבן אין זכרון דאָס שרעקלעכע בילד פון א געוויסן זעלנער מיטן נאָמען „האלץ", א הויך, פעסט־געבויטער קערל מיט סאדיסטישע בייגונגען. ווען ער פלעגט זיך באווייזן אין גאס, זענען אלע מענטשן אנטלאָפן אין די לעכער אריין און נישט איין שטעקן זיינער איז צעבראָכן געוואָרן אויף יידישע פּלייצעס. זעלבסטפאר־שטענדלעך, ביי די הערשנדע באדינגונגען האָט נישט געקאָנט זיין קיין רייד וועגן וואָס־עס־איז פּאָליטיש־געזעלשאפטלעכע ארבעט סיי אויפן ציוניסטישן געביט, סיי אויפן סאָציאליסטישן געביט. די יוגנט האָט זיך אויסגעלעבט ביי צוזאמענטרעפן פון ענגערע גרופּן. אזוי פלעגן מיר זיך טרעפן ביי די וואלפס, אָדער ביי יהושע ליכטענ־שטיין און גאנץ אָפט אויך אין לאָקאל פון דער קאסע, וועלכע איז געוואָרן, מיט דער צייט, דער צענטראל־פּונקט פון דער יוגנט.

נישט קוקנדיק אויף די שטרענגע דייטשע צענזור, וועלכע פלעגט נישט אין דער פּרעסע אדורכלאָזן קיין ידיעות פון יענער זייט פראָנט, פלעגן זיך דאָך אדורכ־רייסן איינצלנע וויכטיקע ידיעות. אזוי איז צו אונז אויך דערגאנגען די ידיעה וועגן דעם יידישן לעגיאָן, וועלכן זשאַבאָטינסקי האָט געשאפן און וועלכער קעמפט ביי דער זייט פון ענגלישן מילישער און וואָס זיין אויפגאבע איז געווען אָפּצונעמען ארץ־ישראל פון די טערקן.

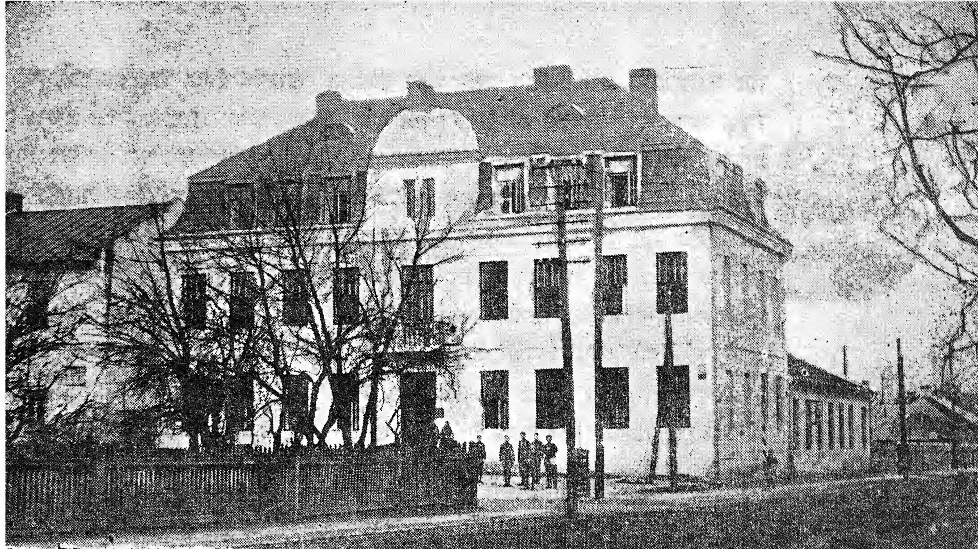
9. באַלפור־דעקלאַראַציע און ציוניסטישע טעטיקייט

אזוי ווי א לייכטנדער מעטעאָר אין א שטארק־פינצטערע נאכט, האָט פאר אונז אויפגעלויכטן די גרויסע בשורה פון דער באלפור־דעקלאראציע, וועלכע איז צו אונז דערגאנגען אין נאָוועמבער 1917, אין וועלכע די ענגלישע רעגירונג אָנערקענט פּאלעסטינע אלס יידישע נאציאָנאלע היים. בליץ־שנעל האָט זיך די פריילעכע בשורה פארשפּרייט איבערן גאנצן שטעטל. די יידן האָבן זיך אָפּגעגעבן מזל־טוב און גע־קושט זיך איינער מיטן צווייטן און אין די בתי־מדרשים האָט מען געזאָגט הלל ביים דאווענען.

די ידיעה האָט געהאט א דעצידירנדע השפעה אויף דער יידישער באפעלקע־רונג, וועלכע איז געוואָרן, אין איר גרעסטער מערהייט, ציוניסטיש געשטימט. אָבער

צו קיין פראקטישער ציוניסטישער ארבעט האט דאס אויך נישט געברענגט און דאס צוליב צוויי סיבות: ערשטנס איז דאס אין דער צייט פון דער דייטשער אקופאציע געווען פארבונדן מיט א סכנה פון מלוכה־פאראט און צווייטנס איז פשוט נישט געווען קיין ארבעט־פעלד פאר פראקטישע ארבעט — פון עמיגראציע איז דאך איבערהויפט קיין רייד נישט געווען און אפילו זאמלען געלט פאר די קרנות האט מען אויך נישט געקאנט, ווייל עס איז נישט געווען וועמען דאס געלט איבערצוגעבן. אזוי איז די ליבע פאר ציון אין דעם מאמענט געווען נאר א ריין פלאטאנישע... אבער דווקא דער פעריאד פון ריין אידעאליסטישן ציוניזם, וועלכער האט נישט געברענגט צו קיין שום חילוקי־דעות, וועלכע עס ברענגען מיט זיך געוויינלעך אידייען ביי זייער פארווירקלעכונג — איז געווען די גאלדענע עפאכע ביים זייען די קערנער פון ציוניסטישן אידעאל אויף דער יידישער גאס, ארום וועלכן עס האט זיך גרופירט די גאנצע ראדזינער יידישע אינטעליגענץ.

געמיינזאם מיט די מפלות פון דער דייטשער ארמיי אויפן קריגס־פראנט און מיט די נצחונות פון דער רוסישער רעוואלוציע, צוליב וועלכער דער צאר האט געמוסט אבדיקירן — האט זיך ביי אונז אין שטעטל די שטימונג געענדערט. די דייטשע „העלדן", ווי די האלצ׳ס און אנדערע, האבן זיך פארשטעקט אין די לעכער אריין און די יידישע יוגנט האט זיך פריי באוועגט אין די גאסן. אין איינעם פון די שענסטע לאקאלן איז געגרינדעט געווארן א יוגנט־פאריין מיטן נאמען „באפרייאונג". דער פאריין האט ארומגענומען כמעט די גאנצע יידישע יוגנט, אומאפהענגיק פון שטאנד און פאליטישע איבערצייגונג. אויך מיר, געוועזענע בית־המדרש־בחורים, האבן זיך אקטיוו באטייליקט אין דער קולטור־ארבעט פון דעם פאריין. די אויפגאבע זיינע איז געווען פארשפרייטונג פון בילדונג און קולטור צווישן זיינע מיטגלידער אן שום פאליטישע באפארבונג. א פאר מאל אין דער וואך זענען פארגעקומען פארלעזונגען און רעפעראטן, ווי אויך געזעלשאפטלעכע פארוויילונגען. די רעפעראטן און וויכוחים האבן צוגעצויגן גרויסע מאסן צוהערער און אנטיילנעמער, אין וועלכע זיי פלעגן ארויסווייזן שטארקע פאראינטערעסירונג. אבער אין גאנג פון אט די וויכוחים האבן זיך אנגעהויבן אויסצוקריסטאליזירן צוויי קעגנגעזעצטע מיינונגען און וועלט־השקפות. די גרעסטע טייל, צווישן זיי כמעט די גאנצע בית־המדרש־יוגנט, האט זיך צופרידנגעשטעלט מיט דער ארבעט פאר דער באפרייאונג פון יידישן פאלק אליין... און די צווייטע טייל, האט — אונטערן איינדרוק פון דער רוסישער רעוואלוציע — זיך פארמאסטן אויף דער באפרייאונג פון דער גאנצער מענטשהייט. די דיסקוסיעס האבן, מיט דער צייט, אנגענומען אלץ שארפערע פארמען און וואס ווייטער געשאפן א גרעסערן מרחק צווישן די צוויי צדדים, און די פאלגן דערפון זענען געווען דאס שאפן א זעלבשטענדיקע ציוניסטישע ארגאניזאציע מיטן נאמען „צעירי־ציון".

הגימנסיה העירונית
די שטאטישע גימנאזיע

10. פוילן ווערט זעלבשטענדיק

נאָוועמבער 1918. די גאנצע פוילישע באפעלקערונג יובלט פון שמחה — פוילן איז געווארן זעלבשטענדיק. אלע זענען ארויס אין גאס אריין ; די שטאָט איז איינגע־טונקען געווארן אין א ים פון רויט־ווייסע פענער. אלע פענצטער און באלקאָנען זענען באצירט געווארן מיט טעפיכער און בילדער פון פילסודסקין. און די יידן ? — איך ווייס נישט ווי אזוי עס האָט זיך אָפּגערופן די פוילישע שמחה אויף די יידן פון אנדערע שטעט, אָבער ביי אונז — מוז געזאָגט ווערן למעת האמת — האָבן זיך די יידן וואָס ווייניק געפרייט. כאָטש אָביעקטיוו גענומען האָבן זיך דאָך די יידן יאָ באדארפן צו פרייען נאָך די גרויסע צרות, וואָס מיר האָבן דעמאָלט געליטן פון היטלערס ימ״ש פאָרגייערס. קאָנענדיק אָבער די מענטאַליטעט און די גרויסע „אהבה״ פון די פּאָליאַקן צו אונז יידן, האָבן מיר זיך נישט געקאָנט ריכטן אויף קיין גרויסע גליקן פון זייער באפרייאונג. דערפאר האָט אונז דער נס פון דער פוילישער באפריי־אונג געוועקט ביי אונז דעם ווילן צו אן אייגן לאנד און אויך געוויזן דעם וועג, וועלכער פירט דערצו.

מיטן גאנצן יוגנטלעכן ברען האָבן מיר זיך אריינגעוואָרפן אין דער אויפקלע־רונג און פּראָפּאַגאַנדע פאר דער ציוניסטישער זאך. א פּאָר מאָל וועכנטלעך זענען פאָרגעקומען רעפעראטן אין לאָקאַל פון „צעירי־ציון״, וועלכע זענען צאָלרייך באַ־זוכט געווארן דורך דער יוגנט. אויך מענטשן פון עלטערן דור פלעגן זיין צווישן די

אַפּשׂע באזוכער פון דעם לאָקאל און שפּעטער זענען טאַקע אַ טייל פון זיי אויסגע־ווילט געוואָרן אין ועד אריין, ווי יהודה בלאַכאַוויטש, שמעון קופּיעץ און שאול העגעך ראָזענוואַלד. גלייכצייטיק מיט די פאַרשטאַרקטע ציוניסטישע באַוועגונג, האָט זיך אויך אָנגעהויבן אַ גרויסע באַוועגונג פאַר דער העברעאישער שפּראַך. ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן אָוונט־קורסן אין לאָקאל פון „צעירי־ציון״ און נאָך ענלעכע טעטי־קייטן. אַ נאָרמאַלע פאָלקס־שולע, פון וועלכע עס איז אויסגעוואַקסן כמעט דער גאַנצער יונגער דור אין אַ שטאָלצע ציוניסטישע יוגנט, פאַרוואָרצלט אין דער העברעאישער שפּראַך און קולטור און פון וועלכע אַ גרויסע טייל געפינט זיך היינט אין ישראל, איז שוין געגרינדעט געוואָרן מיט אַ פּאָר יאָר צוריק. נישט איינמאָל קלער איך: ווער קאָן וויסן די וועגן פון דער השגחה: ווען נישט די פּאָר ציוניסטישע „פאַנאַטיקער״, וועלכע האָבן געשאַפן דעם ציוניסטישן קערן אין ראַדזין און דורכדעם געשאַפן דעם דראַנג צו עליה, צי וואָלטן נישט ח״ו אַ סך פון די, וועלכע געפינען זיך היינט אין לאַנד נישט געגאַנגען אין אַנדערע וועגן און דורכדעם געפונען זייער גורל צוזאַמען מיט אַלע היטלעריסטישע קרבנות?..

אין דער שפּיץ פון די דאָזיקע שולע איז געשטאַנען יעקב בלאַכאַוויטש, וועל־כער האָט זיך אײַנגאַנצן איר געווידמעט און געווען איר דירעקטאָר. די ערשטע מיט־העלפער זיינע זענען געווען: יהודית ליכטענשטיין (היינט, זאַקאַליק), יהושע פריד־מאַן און, אַ צוגעוואַנדערטער קיין ראַדזין, לעאָן ראַכלעס.

אַ גרויסן ביישטייער האָט אויך ראַדזין געגעבן ביי די וואַלן פון ערשטן געזעצ־געבערישן סיים. אין ראַדזין איז געגרינדעט געוואָרן אַ ציוניסטישע וואַל־קרייז ביוראָ, וועלכע האָט אָנגעפירט אַ לעבהאַפטע אַגיטאַציע פאַרן ציוניסטישן (פאַר־אייניקט פון אַלע ציוניסטישע גרופּירונגען אויך מיטן מזרחי) קאַנדידאַט, אַדוואָקאַט אַ. האַרטגלאַס, אין גאַנצן קרייז. אַ טייל פון אונז איז אַרויסגעטרעטן מיט אַגיטאַציע־רעדעס אויך אין אַנדערע, ביילִיגנדע שטעטלעך. אונזער אַרבעט איז ווירקלעך געקרוינט געוואָרן מיט אַ נצחון און די ציוניסטישע ליסטע האָט באַקומען די גרעס־טע צאָל שטימען; אַדוואָקאַט האַרטגלאַס איז טאַקע געוויילט געוואָרן פון אונזער קרייז.

—•—

אין איינקלאַנג מיט דער הערצליאַנישער לאָזונג פון „כבוש הקהלות״ איז מיר איבערגעגעבן געוואָרן דורכן ועד פון צעירי־ציון, די אויפגאַבע פון אָרגאַניזירן די קהילה אין ראַדזין אויף דעמאָקראַטישע יסודות.

ס׳איז דאַן געווען, ווי געזאָגט, אין אָנפאַנג פון דער פּוילישער מלוכה־זעלב־שטענדיקייט, ווען עס האָט נאָך געהערשט אַ פולשטענדיקע דעאָרגאַניזאַציע אין פּוילישן מלוכה־לעבן בכלל און אין די מוניציפּאַליטעטן בפרט. אויך דאָס יידישע קהילה־וועזן איז געווען פולשטענדיק הפקר און כאַאָטיש. פון קיין שטייערן — אָדער

בית הספר היהודי ברדזין　　　　יידישע שולע אין ראדזין

עס שטייען אין דער ערשטער ריי: 1) יצחק זיגלמאן, רעדאקטאָר פון דעם דאָזיקן „ראדזינער יזכור־בוך"; 2) הערשל לעווי, הילפס־לערער, איצט אין בראזיל; 3) משה סנה (קליינבוים) באוווסטער ארבעטער־פירער אין ישראל; 4) ישראל ליכטנשטיין, לערער און שרייבער, אומגעקומען אין ווארשעווער געטאָ; צוזאמען מיט רינגלבלומען באהאלטן דעם געטאָ־ארכיוו אין ווארשע. **אין דער זיצנדער ריי:** 5) יהושע פרידמן; 6) גוטא; 7) אנדזשע טורקעלטויב; 8) יעקב בלאכאָוויטש (אלע פיר — פון די ערשטער לערער אין דער שולע).

עטאט, אזוי ווי מ'האָט דעמאָלט גערופן — איז קיין רייד נישט געווען. דער איינציקער מקור פון הכנסה איז געווען די שחיטה, וועלכע האָט זיך געפונען אין די הענט פון די שוחטים אלס זייער אייגנטום און פון וועלכן זיי פלעגן „געבן" דעם רב א געוויסן פראָצענט.

מיר האָבן דאן גלייך געשאפן אן אָרגאניזיר־קאָמיסיע, וועמענס אויפגאבע עס איז געווען דאָס פארבערייטן וואלן צו דער קהלה־פארוואלטונג און דאָס איבערנעמען די שחיטה אין אונזערע הענט.

אבא דאנילאַק (טאָראָנטאָ, קאַנאַדע)

די שול און דאָס קהל'שע בית־המדרש

ווייט ביים עק שטאָט, נאָענט צו די גוי'אישע גערטנער, שטייען די צוויי הייליקע ערטער. איינס אקעגן דעם אנדערן שטייען זיי אָפּגעטיילט צווישן זיך מיט א ליידיקן פּלאַץ, וועלכן מ'האָט גערופן שול־הויף. דעם שול־הויף האָט מען גענוצט אין צוויי וויכטיקע געשעענישן אינעם לעבן פון די שטאָטישע איינוווינער: חופּות האָט מען געשטעלט אויפן שול־הויף, אָדער הספדים געהאלטן איבער בר־מינן'ס, רחמנא לצלן.

צוויי הויכע מויערן, דאָך זענען זיי פארשידן אין זייער סטרוקטור און אינעם געבוי. די שול באַשטייט פון איין הויכן שטאָק מיט הויכע, רונדע פענצטער, געטיילט אין פיר־קאַנטיקע טונקעלע שייבלעך און פארענדיקט פון אויבן מיט א דאַך אין גאָטישן סטיל. געבויט מיט הונדערטער יאָרן צוריק, האָט די שול געטראָגן דעם איינציקן חותם פון אלטערטימלעכקייט. געזאָלט האָט זי זיין די העכסטע מויער אין שטאָט, נאָר דער שונא ישראל, דער פּריץ ימח שמו, האָט געהייסן די טומאה, וואָס האָט געקוקט גלייך צו זיין פּאַלאַץ, אויפהויבן נאָך העכער, אזוי, אז דער צלם אין דער הויך זאָל דאָמינירן אין שטאָט.

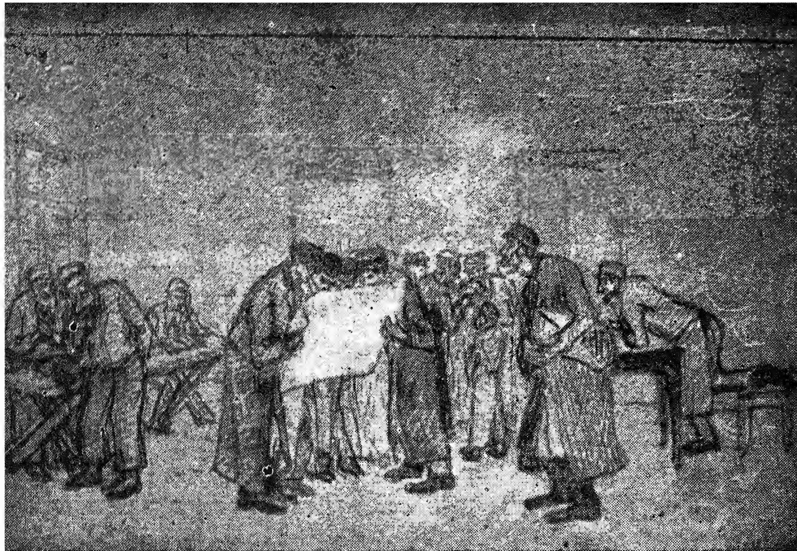
דער אריינגאַנג צו דער שול האָט געפירט דורך א פינצטערן קאָרידאָר, וועלכן מ'האָט גערופן: דער פּאַליש. טיף, אין א ווייטן עק פונעם פּאַליש איז געשטאַנען דאָס טהרה־ברעט פאר מתים און טיילמאָל אויך די עגלה. מיט אן אינערלעכן ציטער זענען יידן־מתפּללים דורכגעגאַנגען דעם פּאַליש, וועלכער האָט מיט זיינע טויט־מכשירים אָנגעוואָרפן א פּחד אויף זיי. פון דעם פּאַליש צו דער שול האָבן אראָפּ־געפירט פיר טרעפּ. אינעווייניק האָט דער אויסזען פון דער שול מיט איר אלטער־טימלעכקייט ממש פארכאַפּט דאָס אויג. דער סופיט איז געווען ארטיסטיש באַמאָלן מיט אלערליי חיות, פויגל און מזלות. דער אָרון־קודש האָט פארבלענדט מיט די גינ־גאָלדענע, באַליישטע בריות, פיל־קאָלירטע פּרוכטן און הימלישע געשטאַלטן. די הדרת'דיקע, גאָלד־געשטיקטע פּרוכת'ן האָבן געוועקט יראת־הכבוד און פּיעטעט. זעלטן־ווען האָט מען געוואַגט אויסער מיט תפילות צו פארשוועכן די הייליקע שטיל־קייט מיט וואָכעדיקע ווערטער. די ערטער, וועלכע יידן האָבן פארנומען ביים דאַווענען און וועלכע מ'האָט גערופן „שטעט" זענען איבערגעגאַנגען פון דורות בירושה פון עלטערן צו קינדער. א גרויסער טייל יידן אין שטאָט האָבן קיינמאָל אין שול נישט געדאַוונט. דאָך האָט מען אין שטאָט געפילט אז די שול געהערט צו יעדן. פון מערב־זייט האָבן פון דער הויך אראָפּגעקוקט פענצטערלעך, מיט פאַרהענגלעך פאַרהאָנגען פון דער ווייבערשער שול, דורך וועלכע ס'האָבן זיך דורכגעריסן ווייבערישע געוויי־נען און קרעכצן. אונטער די פענצטערלעך, אין דער לינקער זייט, איז געשטאַנען א קליינער אָרון־קודש, אין וועלכן ס'זענען געשטאַנען אלע פּסול'ע ספרי־תורות

אין שטאָט. און מעשיות פון שדים און מתים, וואָס עפּענען אין האלבע נאכט דעם ארון און לייענען אין די ספרים אויפן הויכן קול, האָבן זיך איבערגע׳חזר׳ט פון דור־צו־דור און אָנגעוואָרפן א מרה־שחורה אויף די דורכגייער אין די שפּעטיקע אָוונט־שעה׳ן. די שול איז געווען נאָר צום דאווענען. צוליב דעם וואָס זי איז קיינמאָל נישט באהייצט געוואָרן, פלעגט מען אין די פּראַקטיקע שבתים־טעג נישט דאווענען. אין די פינצטערע ווינטער־נעכט האָבן די שווארצע פענצטער ווי געשראָקן און קיינער וואָלט דעם שול־הויף נישט געוואַגט צו באטרעטן, ווען נישט די בלישטשענדע לאָמפּן פון אקעגנאיבערדיקן קהל׳שן בית־המדרש, וועלכע האָבן באגאָסן מיט ליכט און וואַרעמקייט דעם שול־הויף.

דאָס קהל׳שע בית־המדרש איז געבויט געוואָרן פיל שפּעטער ווי די שול און נישט אנטהאלטן אין זיך קיין שום ספּעציפישעס, וואָס זאָל דערמאָנען אלטערטימ־לעכע פאָרמען. די ווייסע ווענט זענען געווען ארומגעשטעלט מיט ספרים ארום און ארום. בליך־לאָמפּן האָבן באלויכטן די לאנגע טישן. דער הויכער אויוון ביי דער טיר האָט געגליט פון היץ און געוואַרעמט אין די ווינטער־נעכט די פאַרפרוירענע הענט און פנים׳ער פון די צופעליק אריינגעפאלענע טרעגער און קצבים. דער קול־תורה האָט דאָ קיינמאָל נישט אויפגעהערט. געבויגן איבער שווערע, האמעטענע גמרות און ספרים האָבן יונג־און־אלט, אין ווילדע תנועות, זיך צעוואַרעמט, צוקער־דיק מיט טרויעריקע נגינה ווי דורך איר וואָלטן זיי געפונען דעם אויסגוס פונעם באַנגנדיקן יידישן צער פון דורות.

די פאַרנאכטן זענען פאַרנומען געוואָרן פונעם פּראָסטן המון. דאַן אין די בין־השמשות׳ן האָבן זיי פאַרלאָזט דאָס האַוועניש פון עולם־הזה און זיך צוגעכאַפּט מיט הארץ און ברען צו א מנחה־מעריב ווי צו א גייסטיקע אָפּפרישונג. אין טייל ווינטער־דיקע אָוונטן האָט „עמך" איבערגענומען די גאַנצע ממשלה איבערן בית־המדרש. מקדמונים פלעגן מגידים אראָפּלאָזן זיך אין שטאָט אריין. דאָס זענען געווען משר־לחים פון גרויסע ישיבות אין דער ליטע צו קלייבן נדבות פאַר די הייליקע אינסטי־טוציעס. מערסטנטייל זענען דאָס געווען ליטוואַקעס, שאַרפע צינגלעך, וועמענס דרשות, געפעפערטע מיט מוסר און שפּרודלענדיק מיט פקחות און חכמה, זענען געווען די הויפּט־אטראַקציע אין שטאָט. אין יענע ווינטערדיקע פאַרנאכטן האָט „עמך" געוואָרפן שער־און־אייזן, בעלי־עגלות זייערע בייטשן און געלאָזן זיך מיט אימפּעט צום בית־המדרש. די יוסטע בעלי־בתים, שאַרפע מוחות, האָבן געדרייט מיט די נעזער, מבטל געמאַכט די מגידישע תורה און זעלטן ווען בייגעוווינט דעם ספּעקטאַקל. דערפאַר האָבן די קצבים זיך די הענט ברייט פונאַנדערגעפירט, איבער־גענומען די אָרדענונג און נישט דורכגעלאָזן קיינעם, וואָס זאָל נישט אריינוואַרפן זיינע גראָשנס אין די אויסגעשטעלטע קערות אויפן טיש ביים גליענדן אויוון.

דאָס בית־המדרש איז געפּראָפּט מיט מענטשן, דאָס ענגשאַפט איז גרויס, דער

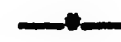

בבית המדרש — שיחה בענייני דיומא...
אין בית המדרש — א שמועס איבער פאָליטיק...
ציור מאת / געצייכנט פון מאַנועל ליכטענשטיין (ניו־יאָרק)

געריוש באַטויבט די אויערן און די לופט א געפּרעסטע און שטיקנדע. מיטאַמאָל א קלאַפּ אין בלעמער; מיט א פאַרכאַפּטן אָטעם בלייבט יעדער שטיין אויף זיין אָרט און אלע אויגן ווענדן זיך אהין צום ארון־קודש. דער מגיד, פאַרוואָרפן מיט א טלית אויפן קאָפּ, הויבט זיך אויף אלץ העכער און העכער מיט פּאַמעלעכע טריט אויף די פּאָר טרעפּלעך, וואָס פירן ארויף צום ארון־קודש. א ווײַלע בלייבט ער שטיין. מיט פּקחות'דיקע אויגן באַטראַכט ער דעם עולם ארום ווי וועלנדיק אויסגעפינען וואָס טוט זיך אין די מוחות פון די האָראָפּאַשנע יידן און וואָסערע דרשה וועט זיין מער פּאַסנד פאַר זיי. גאַנץ שנעל האָט ער דעם עולם באַנומען. אַנשטאָט מוסר און שטראָף־רייד וועגן פרומקייט און כשרות האָט ער זיך גאָר צעזונגען מיט פאַרטייטשטע מאמרי חז"ל און פאַנטאַסטישע אגדות. דעם גלות מיטן גאַנצן באַלאַסט פון צער און צרות האָט ער מיט זיין קינסטלערישער רעדנער־קראַפט צונישט געמאַכט ווי א פאַרבייגייענדע זאַך, א דורכפליענדער חלום. אַנשטאָט דעם האָט ער גאָר שעה'ן לאַנג געמאָלן אַרטיסטיש דעם עמך־ייד זיין שכר אויף יענער וועלט, מיטן גן־עדן, לויתן, שור הבר און אלע אנדערע פליטערלעך, וואָס דערוואַרטן דעם פּראָסטן פרומען יידן. דער עולם ווי אין א טראַנס, מיט אָפענע מיילער און פאַר'חלומ'טע אויגן, האָט פאַרגעסן אין די דאָזיקע דאגות, אָרעמקייט און א ווײַלע פאַרכאַפּט געוואָרן אין

א ווייזע פון א שענערע און א בעסערע וועלט. אונטערן דרוק פון די מחיה׳דיקע שילדערונגען האָבן יידן פון נחת די הענט געריבן און אין דער ווייבערישער שול אויבן האָבן די ווייבער א טרער נאָך א טרער געלאָזט, באגלייט אָפּט מיט א קרעכץ. כדי נאָכמער אויפצוהייטערן די שטימונג פונעם עולם האָט דער פקחותדיקער מגיד פארענדיקט מיט שארפע גלייכווערטלעך, אָדער מיט נביאות זאָגן אויפן מאָרגנדיקן וועטער.

דער מגיד האָט שוין לאנג פארענדיקט און דער עולם לאָזט זיך אין א געהויבענער שטימונג אהיים, פילנדיק ווי דער יאָך פונעם גלות איז פלוצים גרינגער געוואָרן און כמעט ווי פארשוואונדן... לאנג־לאנג האָבן אָפּגעקלונגען די דאָזיקע באלזאמע דרשות אין די צעוויטיקטע הערצער פון די תמימות׳דיקע יידן. געשטארקט און געמוטיקט זיי אינעם געראנגל פאר פרנסה און א בעסער לעבן אין די שווערע און גרויע טעג.

יעדן אינדערפרי אין דער זעלבער צייט טרעפט מען צווי יידן זיך יאָגן אָן אָטעם איבער די גאסן און געסלעך, וואָס פירן צום קהל׳שן בית־מדרש. פאָרויס שפאנט א פאָלירט־שווארצער שטעקן מיט א זילבערנעם הענטל, ווי ער וואָלט דאָס אויסרופן: דרך־ארץ, דער רב גייט! נאָך אים דער רב אליין. זייביידן באגלייט יודל שמש מיטן רב׳ס טלית אונטערן אָרעם. זיי רוקן זיך אזוי ביי די זייטן פון די הייזער נישט אָנצוטרעפן זיך מיט די בליקן פון פרויען. פרומע יידענעס, דערזעענדיק דעם רב, פאררוקן די שפיצן ארויסגעשטארטע האָר אונטער די הויבן אָדער קופקעס אויף די קעפּ און שעמעוודיקע טראָגן זיך שנעל אָפּ. מענער פארנויגן זיך און ביטן א גוט־מאָרגן.

א ייד, העכער פון מיטעלן וואוקס, א הויכן שטערן מיט קלוגע, דורכדרינגענדע אויגן, פון וועלכע ס׳קוקט ארויס אייביקע אומרה, טיפזיניקע חכמה און לעבנס־באַנעמונג — דאָס איז דער רב, דער ליטוואַק ר׳ חיים פיין. זיין ליטווישע אויסשפּראך איז די איינציקע אין שטאָט און דוקא די משונה׳דיקע אויסשפּראך האָט ארויסגערופן גרויס דרך־ארץ צו אים פון אלע יידן פון שטאָט. אפילו די חסידים אין שטאָט האָבן זיך באצויגן צום ליטוואק מיט גרויס יראת־הכבוד. זיי האָבן אָפּגעשאצט אין אים זיין לומדות, גוטע מדות און וועלטלעך וויסן. ווי ס׳פּאסט פאר א ליטווישן תלמיד־חכם האָט ער געטראָגן זיין רבנישן טראכט מיט ווירדע און טאקט. נאָך אין די יונגע יאָרן האָט ער גע׳שמ׳ט אלס עלוי, שארפער קאָפּ. פון דער ישיבה איז ער גלייך אריינגעפאלן צו דעם בארימטן מורה הוראה אין ווארשע, ר׳ זאוועל, פאר אן איידעם. ווען דאָס מחלוקת האָט נאָך געברענט אין ראדזין האָבן די בעלי־הבתים באשלאָסן, צו להכעיס דעם חסידישן רבין, אוועקזעצן אויף דער רבנות־שטעלע א ליטוואק. ר׳ זאוועלע האָט דאָס כסא־הרבנות באקליידט מיט זיין איידעם. צוויי מאָל אין יאָר,

שבת־תשובה און שבת־הגדול האָט ער געהאלטן זיינע מגידיש־לומדישע דרשות אין קהל׳שן בית־מדרש. ער האָט דעם עולם גענומען מיט זיין גראדן שכל און פקחות־דיקן באנעמען אן ענין.

שבת אין שטעטל

נאָך פון פרייטיק נאָך צוועלף אַן האָט זיך געלאָזט פילן אין שטאָט דאָס אנקר מען פונעם שבת. אויף די גאסן האָבן זיך צעלאָזן מיט געפילדער די ווייסע חברה׳ניקעס. זיי זענען נאָר וואָס באפרייט געוואָרן פון די חדרים און געלאָזט זיך מיט אימפעט א היים. מיט באנומענע קולות האָבן זיי זיך צעשריען פון פרייד און ווי ווילדע לאָשאקעס זיך צעשפרונגען אין ווילדע תנועות פון צעשפארטער ענערגיע. אויף די גאסן און געסלעך האָבן זיך באוויזן יידן מיט קאַלטאָנעוואַטע בערד און פאות און מיט בעזעמלעך אין די הענט. דאָס האָבן זיי זיך געלאָזט צו דער שוויץ־באָד. די באָד האָט זיך געפונען ווייט, ווייט אונטער דער שטאָט, א שפאַן פון די גוי׳אישע גערטנער. פון דערווייטנס האָט מען גלייך געקענט מערקן דאָס אייך־שטאָקיקע הייזל מיטן גאַרנדיקן קוימען, פון וועלכן ס׳האָט געזעצט א דאמף־שווארצער רויך. פון דערווייטנס האָט א גערוך פון דעמף־געזאלצענע וואסער זיך צעטראָגן אין דער לופט און געררייצט מויל און נאָז. דורך די אָפענע פענצטער, פון וועלכע ס׳האָט געשפארט א געדיכט־גרויע פארע, האָט מען קוים באמערקט די שאָטנס, וואָס באוועגן זיך אינעווייניק. דערפאר האָט מען דייטלעך געהערט קולות צעהיצטע: העי, ווו איז דאָס שעפל ?! דערלאנג מיר דאָס בעזעמל! און צומאָל אויך א צעצויגענעם, אָטעם־נאָכגעלאָזטן „א מחיה!!!״ — דאָס האָבן צעשמיסענע, צונט־רויטע לייבער אויף די העכסטע בענק דעם אמתן תענוג אין אלע אברים דערשפירט.

אין מתיקות האָט דאָס לעבן לכבוד שבת אַן אנדערן זין באקומען. דער צוריק־מארש פון באָד האָט גאָר אַן אנדערן חן באקומען. צעגליטע, מיט פינקלען אין די אויגן און צעווייקטע בערד און פאות, האָבן זיי שווער־אָטעמענדיק לאנגזאם זיך געצויגן אויף צוריק, גרייטע אויפצונעמען די שבת־מלכה. מיט צעשויבערטע האָר און הויבן פאררוקטע אויף אונטן האָבן די ווייטער זיך צוגעאיילט מיט די טשאָלנטער. אין פארפעצטע פארטוכער לאָזן זיי זיך לויפן מיט ליים־פארשמירטע טעפּ צו די בעקערס. פּלוצים האָט זיך צעגרילצט אין דער לופט א טעמפּיק, האלב־הייזעריק קול: יידן אין שול א־ר־יי־ן!! — דאָס האָט משה דער אונטער־שמש, סאָפּענדיק זיך אוועקגעשטעלט אין מיטן גאס, אָפּגעכאפּט דעם אָטעם, מיט גאוה דעם קאָפּ צום הימל אויפגעהויבן און מיט חשיבות פון זיין מיסיע האָט ער גדלות׳דיק זיך צעזונגען און פארענדיקט דעם „אריין״ מיט א קוויטש.

ווי א שטורעם וואַלט זיך דורכן שטעטל דורכגעטראָגן. ס׳איז אנטשטאַנען א

ווילד געיעג פון געדראנג און לויפעניש. ווייבער־קונים, וועמען דאָס געזאַנג האָט
אין די געוועלבער פארכאפט, זענען ווי אָן אָטעם אין אימפעט ארויס; „ווי איז מיר,
ס'איז דאָך שוין שבת!" — האָבן זיי סתם ווי צו זיך אונטערגעשריען און געלאָזט
זיך אין איילעניש א היים. דער קלאנג פון אייזערנע פרענטן און דאָס גרילצן פון
צוגעהאקטע טירן פון די געוועלבער אין שטאָט האָבן אָנגעזאָגט, אז דאָס וואָכעדיקע
הר־הא־לעבן איז פארשוואונדן און די שבת'דיקע רו צעלייגט זיך איבערן שטעטל.
פלוצים האָט זיך פון דער גוי'אישער גאס דערטראָגן א טראסקען פון א וואָגן מיט
אימפעט איבער די ברוקירטע שטיינער, נאָכלויפנדיק דעם פערדל, וואָס איז אין
גאלאָפּ. דאָס האָט א פארשפעטיקטער בעל־עגלה, אַניאַגנדיק אויף שבת, זיך אזוי
צעלאָזט מיט זיין פאָכעדיקע בייטש איבער דעם בידנעם פערדל און געשטערט די
אָנגעקומענע שבת־רו. באלד האָבן זיך די גאסן און געסלעך אָנגעפילט מיט
שבת'דיקע יידן. טאטעס מיט זין און איידעמס האָבן זיך בנעימות'דיק געצויגן צו
די בתי־מדרשים און שטיבלעך מקבל שבת זיין. א גוי, וועלכער האָט צופעליק אריינ־
געוואנדערט אינעם בין־השמשות אין שטעטל האָט זיך דערפילט נישט היימיש, און
איז באלד נישט געוואָרן. יידן האָבן געשאָקלט מיט די קעפּ און באטראכט אים מיט
רחמנות: דוכט זיך גאָטס בריה און דאָך נישט זוכה געווען צו פילן דעם תענוג פון
שבת. ווייבער, אין קלאָרע, ווייסע הויבן אויף די קעפּ און אין שבת'דיקער הלבשה
האָבן זיך ביסלעכווייז ארויסגערוקט צו די פרוזבעס ביי די הייזלעך ווי זיי וואָלטן
אויך וועלן כאפּן א בליק אויף דער שבת המלכה, וואָס שפּרייט איצט אויס, אינעם
שאָטנדיקן בין־השמשות, אירע פליגלען איבערן שטאָט און באהויכט מיט נשמה־
יתרה'דיקע פרייד די צעבראָכענע וואָכעדיקע געמיטער. ווי נאָר די שאָטנס זענען
טונקעלער און געדיכטער געוואָרן און איינגעהילט דאָס שטעטל אין חשכות האָבן
זיך פון די פענצטער בולט'ער אויסגעשיילט די פינקלענדיקע פלעמלעך פון די שבת־
דיקע ליכט. ווי שטערן האָבן זיי זיך צעשטראלט ביי די זייטן פון די גאסן און צוגע־
געבן די שבת'דיקע, מנוחה'דיקע אטמאָספער, א הויך פון הייליקייט און פייערלעכ־
קייט. אין דער שטילקייט האָבן זיך דערהערט די ערשטע טריט פון די עמך־יידן,
וועלכע האָבן זיך צוגעיאָגט אייליק אהיים צו שטילן זייער הונגער מיט דער שבת'די־
קער סעודה פון בשר ודגים. שפּעטער־צו האָבן זיך פון אלע זייטן געלאָזט גאוה'דיקע
חסידים אין שאָרכענדיקן אטלאס און זייד. די הענט פארשטעקט אין די גארטלען,
האָבן זיי זיך בנעימותדיק גערוקט טריט־ביי־טריט, היטנדיק זיך נישט צו מאכן קיין
פסיעה גסה. שארפע יונגעלייט מיט צעשמייכלטע פנים'ער און תאוה־פונקן אין די
אויגן האָבן געשפּרייזט הלוך־וטפוף־דיק, אונטערטאנצנדיק און אונטערברומענדיק
א ניגון פון א רבי'שן זמר. אויפגעפּראלטע טירן, צערוקטע קלאמקעס, האָבן זיך
אין דער לופט צעגרילצט. יידן האָבן די מזוזות צעקושט און סתם אין דער וועלט
אריין א „גוט שבת" אריינגעוואָרפן, נישט אומקוקנדיק זיך אויף די אייגענע ווייבער,

וועלכע האָבן ווי יידישע צניעות ביים שאָרך פון דער טיר זיך צערויטלט און די אויגן צו דער ערד אראָפגעלאָזן. אין די ד׳ על ד׳ חדרים׳לעך האָבן זיי זיך געלאָזט שפרייזנדיק אויף אהין־און־צוריק, אויסזינגענדיק דעם סקארבאָוון שלום עליכם־ניגון. באלד האָבן זיך אין דער לופט צעהילכט געזאנגען; טעמפע, האלב־הייזעריקע, באגלייט דורך יונגע קוויטשענדיקע קולעכלעך. דער טויזנט־יעריקער, יידישער צער האָט אין די שבת׳דיקע זמירות זיין תיקון געפונען. די טענער זענען זיך אין דביקות פארגאנגען און פלוצים זיך פארוואנדלט אין פרייד־געזאנגען פון גלויבן אין האָפענונג אינעם נצח ישראל. די געזאנגען פון צער און פרייד האָבן זיך באמיט איבערצויאָגן איינע די אנדערע, איינע איבער דער אנדערער ווייט, ווייט ארויס איבער דער שטאָט; צעטראָגן זיך איבער פעלדער און וועלדער און אפשר פון דאָרט אויפגעהויבן זיך און דערלאנגט גלייך צום כסא הכבוד.

ווי נאָר ס׳האָט געטייעט אויף טאָג האָבן די בעלי־עגלות און טרעגער אין טורכענע היטלען, פארפעצטע קאפאָטעס, מיט טליתים אונטער די הענט, זיך געלאָזט צום שניידערישן שולעכל ביים קהל׳שן בית־המדרש. בחפזונדיק אָנגעכאפט די באלאבעטשעטע תפילות, און אוועק אין א געהייטערטער שטימונג צום שענקער מאכן א קידוש לכבוד שבת. מיט פאראכטנדע בליקן קוקן זיי נאָך די יוסטע בעלי־בתים, אויסגערוטע, וואָס טרעטן מלכות׳דיק צום שבתדיקן דאווענען אין די שולן. פרויען אין דער שבתדיקער הלבשה מיט גלאנצנדיקע אויירינג און פערל אויף די העלדזער און גראָבע קרבן־מנחה־סידורים אונטער די אָרעמס, האָבן זיך מיט בושה׳דיקע בליקן גערוקט ביי די זייטן־גאסן, אום זיך נישט אָנשטויסן אויף פרעמדע מענער. שווייגנדיקע מאכן זיי זייער וועג צו דער ווייבערשער שול. תפילות און געזאנגען אונטן, תחינות און געוויינען פון די ווייבער אויבן פלעכטן זיך צונויף, פרעסן די לופט און פון גרויס ענגשאפט שפארן זיך דורך די פענצטער דורך און הויבן זיך אויף צו די הימלען. די עדה יידן, האָבנדיק זיך דורכגעשמועסט אין די אומפארשטענדלעכע תפילות מיטן בורא עולם, האָבן דערפילט ווי א שווערע משא וואָלט זיי פון הארצן אראָפ און מיט פריידיקע, אונטערגעזונגענע גוט־שבת׳ן געלאָזט זיך איילן א היים; דאָרט וואַרט אויף זיי דער אויסגעביטער טשאָלנט מיטן שבת׳דיקן געשמאק און ריח.

נאָכן שבת׳דיקן שלאָף האָט דער הויף ביים שלאָס אויפגעוואכט. דאָס האָבן זיך עמך־יידן מיט זייערע ווייבער געלאָזט דורכשפאצירן שעה׳ן־לאנג אונטער דיביימער. שווייגנדיק האָבן זיי אזוי געשפרייזט, געשיילט קערנדלעך און הנאה געהאט פון גאָטס וועלט און פון דער שבת׳דיקער רו. פארנאכט־צו האָט זיך אויך באוויזן אויפן הויף די יידישע אריסטאָקראטיע. זייערע שמועסן זענען שוין געווען פון א העכערן ניווא. אין דער לופט האָבן אָפט אָפגעקלונגען ווערטער און פראזן, וועלכע די פראָסטע חי־וקים׳ס האָבן זיי נישט באנומען און דערפאר נאָך מיט מער דרך־ארץ אָפגעטראָטן זיי דאָס אָרט.

אויפן שאָסיי וואָס פירט צום טשעמערניקער וועג האָט די ראָמאַנטישע יוגנט איר שפּאַציר געהאַט. יונגע בחורימלעך מיטן תאוה'דיקן גלי אין די אויגן; מיידלעך, בלוט און מילך פּנים'לעך מיטן אָנשטעל פון צניעות — האָבן אין באַזונדערע וועגן געשפּרייזט. צוערשט זיך איבערגעוואָרפן מיט זייטיקע שעלמישע בליקן, דורכגע־וואָרפן זיך, מכלומרשט, ווי צו פאַרדעקן דאָס ברויזנדיקע יוגנט־בלוט, מיט שפּיזל־דיקע שטעך־ווערטלעך. ביסלעכווייז אָבער האָבן זיי זיך דערנענטערט... א האַנט האָט א האַנט באַריִרט, צעגליטע פון איבערגעלאָדענער תאוה האָבן זיי זיך פאַר־שטומטע צוגעטוליעט איינער צום אַנדערן און דער הערצלעכער טיק־טאַק האָט זייערע ווערטער פאַרביטן. פאַר'שכור'טע פון די בין־השמשות'דיקע דופטן, צווישן ביימער און פעלדער, זענען זיי אין די פאַרנאַכטיקע שאָטנס ווי פאַרשלונגען געוואָרן אין א נישטדאָאיקער וועלט. פּלעמעלעך, וואָס האָבן זיך פּלוצים צעפינקלט אין יידישע הייזער האָבן זיי ווי צום לעבן צוריקגעבראַכט. די פּלעמעלעך האָבן געווונקען און דערמאָנט זיי, אז זייערע מאַמעס האָבן זייער „גאָט פון אברהם" אָפּגעזאָגט, אז די שבת מלכה האָט זיך פון שטאָט שוין אָפּגעטאָן און די וואָכעדיקייט האָט זיך אונטן ארום אין די הייזער אריינגעג'גנב'עט... אויף צעשיידטע וועגן לאָזט זיך די יוגנט צוריק אין שטאָט אריין אין נאָגעניש און בענקעניש נאָכן שבתדיקן טאָג.

רחוב קוזיה ביום השבת שבת אין דער קאַזשער גאַס

יעקב גרינבלאַט (ניו־יאָרק)

וואס געוועזן...

(מעשיות פון ראַדזין)

ווי מערסטע „יידישע" שטעטלעך האָט ראדזין נישט געהאט קיין שום פאבריקאציע. די חיונה האָט מען געצויגן פון „האלטן" גערטנער, סעדער; יידן זענען געוועזן שוסטערס, שניידערס, טאנדייטערס, זייגערמאכערס, בלעכארעס, היטל־מאכערס, בעלי־עגלות, קרעמערס און דאָרפס־גייערס. פארשטייט זיך, אז פאר דער יוגנט איז נישט געוועזן וואָס צו טאָן... פלעגן זיי טאקע פאָרן אין די גרעסטע שטעט, ווי ווארשע, לאָדזש א.א.וו. לערנען א פאך, אָדער באקומען אן אנדער באשעפטיקונג; מיידלעך פלעגן גיין „דינען", אָדער ארבעטן ביי ווען, אלס נייטאָרינס.

צוויי מאָל אין יאָר, פסח און סוכות, פלעגן זיי אהיימקומען אויף יום־טוב אויסגעפוצטע — און מען פלעגט זיי אָנקוקן מיט קנאה. נישט יעדער פון אונז האָט געקאָנט האָבן א נייעם מלבוש אויף יום־טוב; בלויז עטלעכע שניידערס ווי יורש, יודל משה מאטעס (קאלענקא) און היטל־מאכערס ווי יאנקל און אפרים, וועלכע האָבן באשעפטיקט ארבעטער און גוט פארדינט, האָבן זיך געקאָנט פארגינען נייע מלבושים.

געארבעט האָט מען שוין פון גאנץ פרי ביז שפעט נאָך־האלבע־נאכט און דאָנערשטיק, אָפט, א גאנצע נאכט. דער אָנהויב איז שוין געוועזן שבת־צו־נאכטס באלד נאָך הבדלה...

צו ווערן אן ארבעטער האָט מען געדארפן זיין דריי יאָר אויף דער לער. דערנאָך האָט מען באקומען עטלעכע גילדן א וואָך... איז טאקע נישט, ווי געזאָגט שוין, קיין וואונדער, וואָס פיל זענען בעסער גלייך געפאָרן קיין ווארשע, וווּ זיי האָבן בעסער און גלייך פארדינט. דאָס שטעטל האָט אָבער דערפאר נישט צובאַקומען קיין באפעלקערונג און ווו זיך צו באשעפטיקן איז ווייטער נישט געוועזן...

די פרנסה האָט מיטגעמאכט א האלז־שניידנדע קאָנקורענץ. נישט איין מאָל פלעגן די קאפטשאקעס (בעלי־עגלות) זיך שלאָגן ביז בלוט פאר א פאסאזשיר... אויך ביי די קרעמער האָט נישט געפעלט קיין מסירות און אנדערע נגישות. אזוי, געדענק איך, האָט איינער לייבוש ברוך אונטערגעצונדן זיינער א שוועגערין, אן אלמנה, וואָס האָט אויך געהאט א שפייז־קראָם נעבן אים און אירער אן אכצן יאָריקער בחור איז טאקע אין דער שרפה פארברענט געוואָרן. דערנאָך איז דער דאָזיקער לייבוש ברוך אוועק קיין אמעריקע (דעטראָיט) און דאָרט געוואָלט אָנגיין פאר א מין „רבי". קיין ראדזינער זענען נאָך דעמאָלט אין דעטראָיט נישט געוועזן

און ער וואָלט אזוי געקאָנט לאנג אנגיין מיט זיין אָפּנארעריי, ווען נישט איטשע־מאיר פון סלאדאוויץ ביי ווארשע. ער האָט עס דעם חברה־מאן דערקאָנט און אויסגעבן אלץ, וואָס ער האָט אָפּגעטאָן אין ראדזין און אים אראָפּגענומען פון רבנות...

—•—

זויערע אוגערקעס זענען אויך געווען א סחורה אין ראדזין. אזוי פלעגן די גערטנער־האלטער אָפּקויפן די הערינג־פעסער, אויסווייקן זיי און „איינלייגן" אין זיי אוגערקעס. די אוגערקעס פלעגט מען אוועקשיקן קיין ווארשע און אנדערע גרויסע שטעט אין פוילן.

אויך די ראדזינער ציבעלעס האָבן געהאט א נאָמען... ס'זענען געווען אזעלכע, וועלכע האָבן געוווגן יעדע א האלב פונט און נאָך מער. אויך זיי פלעגט מען טראנספּאָרטירן אין דער האלבער וועלט־אריין...

—•—

די קאַפּטשאַקעס אין ראדזין זענען טאקע געווען א שם־דבר. זיי פלעגן פירן פּאסאזשירן, ווי אויך משא פאר די קרעמער, ווי צוקער, הערינג, נאַפט א. א. וו. נאָר דער עיקר איז ביי זיי געווען דאָס פארדינסט פונם רבין, דאָס הייסט, ברענגען חסידים צום רבין אויף יום־טוב — לייכטערע ארבעט און בעסערער פארדינסט... מאכט זיך א מעשה און פלוצים גייט־ארויס א קלאנג, אז דער רבי ציט זיך ארויס קיין מעזריטש! איז געוואָרן א „ויצעקו" אין שטעטל און די קאפּטשאקעס האָבן

הרחוב הוורשאי די ווארשעווער גאס

געשריגן, אז אויב דער רבי וועט פארלאָזן די שטאָט, וועט זיך גיסן בלוט... און דער רבי איז טאַקע פארבליבן.

דעם רבינס הויף איז אין אלגעמיין געווען א צושפּרונג צו דער פּרנסה פאַר א סך ראדזינער. ווען די חסידים פלעגן קומען אויף די ימים־טובים — פלעגן די יעניקע, וואָס האָבן געלעבט ארום דעם רבינס הויף, ווי לייבל טאָקער און אנדערע, פארוואַנדלען זייערע הייזער אין אכסניות. אז ס'האָט געפעלט קישנס, האָט מען דאָס באקומען ביי „ווייטע" אָרעמע; מ'האָט געצאָלט פופצן קאָפּיקעס פאַר א קישן נוץ־געלט. פלעגן טאַקע די אלע שלאָפן יום־טוב אויפן „הארטן" און מאכן דערפאַר א פּאָר גילדן — א צושפּרונג צו דער פּרנסה.

—•—

געווען אויך פישערס, ווי משה זעליג, חיים שמעון און דוידל גראדיוויצער. די מער־פארמעגלעכע בעלי־בתים אין שטעטל פלעגן קויפן די העכט, סענדאַקעס און לעשטשן; אָרעמע האָבן זיך געמוזט באַגנוגענען מיט פּלאָטקעס א שאָק אויף א פונט... האָבן טאַקע די געפילטע פיש געהאַט א טונקעלן קאָליר... אָבער פון דעסטוועגן האָט מען געוווסט, אז ס'איז שבת ביים טיש און געזונגען „בשר ודגים"...

דער טשאָלנט אויף שבת איז שוין געווען א טראדיציע פון קדמונים. דער מלאך פלעגט שוין זאָרגן, אז ער זאָל שטענדיק געראָטן... געשטעלט האָט מען אים ביי יעדן בעקער צוזאמען מיטן שבת־טיי. דער קוגל, אמאָל פון לאָקשן, אמאָל פון רייז — איז אויך געווען א מחיה... כ'געדענק, אז נאָך דער שרפה פרייטיק־צו־נאַכטס אין 1898, ווען ס'האָבן אָפּגעברענט אלע הייזער פון הערשל שכר'ס ביז דעם געזאלצענעם ברונעם, האָבן די נשרפים, שבת נאָכן דאַווענען, נישט געהאַט וואָס צו עסן... האָט מען זיך אָבער דערמאָנט, אז די אויוונס זענען שטיין געבליבן און מען האָט טאַקע ארויסגענומען די טשאָלנטן — און יידן האָבן געהאַט וואָס צו עסן!

—•—

שבת נאָכן שלאָף פלעגט מען גיין אין קליינעם בית־מדרשל הערן יאָסקע שיע־דוידס און רחל'ע די שווארצעס איידעם די פּרשה פון דער וואָך — און געוווסט, אז מ'איז יידן... מיט די „קענערס" פלעגט ר' שמחה טילעס אליין לערנען אין בית־מדרש א בלאַט גמרא. אויך די בעלי־מלאכה'ס פלעגן זיך צוזאמענקומען שבת־ביי־טאָג ביי יודל משה מאָטלס און אונטערהאלטן זיך ביי א פעסל ביר...

—•—

אָנהויב דעם יאָר־הונדערט, ווען ס'איז אויפגעקומען דער „בונד" און אנדערע רעוואָלוציאָנערע פארטייען; ווען ארבעטער האָבן אָנגהויבן פאָדערן אן אכט־שעה'דיקן ארבעטס־טאָג און אנדערע פארבעסערונגען — איז ראדזין אויך נישט אָפּגעשטאַנען. א געוויסער חיים־שמחה — זיין פאָטער איז געווען א טשעשלער אין ראדזין — איז געקומען פון ווארשע און אגיטירט די ארבעטער, מערסטנס

יינגלעך, צו שטרייקן, כדי צו פארבעסערן די ארבעטס־באדינגונגען. האָבן די בעלי־בתים געסטראשעט מיט אויסגעבן די רעוואָלוציאָנערן... האָט טאקע יוקל שניידער געוואָלט אונטערצינדן דאָס הויז פון חיים־שמחה׳ס פאָטער, כדי ער זאָל אומקומען. איי, די פאמיליע? — דאָס האָט אים ווייזט אויס, נישט געאַרט...

אין יאָר 1905, בעת דער רעוואָלוציע אין רוסלאנד, זענען צוויי ראַדזינער בחורים, לייבל בארקערס א זון און משה מאטעסעס אן אייניקל, געפאָרן קיין טשע־מערניק אגיטירן די דאָרטיקע פויערים קעגן צאַר. דער סוף איז געווען, אז די זעלבע פויערים האָבן זיי דערהרגעט אויפן וועג צוריקפאָרנדיק קיין ראַדזין. די מעשה האָט געמאַכט זייער א פיינלעכן איינדרוק אין שטעטל, אזוי אז אפילו פרומע עלטערן האָבן געלאָזט פאָרן זייערע קינדער קיין אויסלאנד, איידער אומקומען אין דער היים, חלילה.

— • —

אויך אין ראַדזין אליין איז שיער אין יענע צייטן געווען א פאָגראָם. געווען איז עס אין דער צייט, ווען מ׳האָט געבויט ביים שטעטל די אייזנבאָן. מאַכט זיך אזוי אין א פרייטיק פארנאַכט, קומט־אָן א באנדע קאַצאַפּעס, פון די, וואָס האָבן געאַרבעט ביי לייגן די רעלסן, גוט אָנגעשיכורט זיך און גענומען אומוואַרפן די שטעלן אין מארק, און סתם אָנגעהויבן „צעוואַרעמען" די הענט און מאַכן א שטיקל פּאָגראָם. זענען ארויס די טאנדייטערס, ווי די פארטיקס און אנדערע, מיט די הענ־גערס מיט די טשוועקעס... און מ׳האָט זיי פון שטאָט פאַריאָגט.

נישט איינמאָל פלעגן סתם פויערים, איבערהויפּט די יונגע צווישן זיי, קומען אין שטאָט־אריין און פארפירן א געשלעג מיט יידן. דאָ פלעגן „ארויסטרעטן" די וואזשנערס, מענדיל און פנחס און א טייל קאַפּטשאַקעס; שפּעטער אויך לייבעלע קעלבאַס און אנדערע און אָפּראַטעווען דאָס שטעטל.

— • —

מ׳פלעגט שטענדיק דערציילן אין ראַדזין וועגן גרויסן מחלוקת, וואָס איז אָנגעגאַנגען צווישן רב ר׳ משה חיה פייגעלעס און דעם רבין ר׳ גרשון־העניעך, איבערן תכלת, וואָס דער רבי האָט איינגעפירט צווישן זיינע חסידים. אין קהל׳שן בית־מדרש פלעגט מען אָפּרייסן די תכלת־ציצית ביי יעדן, וואָס האָט געוואָגט צו קומען אהין מיט זיי. יאָסקע שיע־דויד׳ס, א ייד א למדן, האָט אָפּגעדרוקט א ספר׳ל, וווּ ער איז מקטרג אויפן תכלת און ווייזט־אויף מיט אותות ומופתים, אז נאָכן בית שני, ווען ס׳איז בטל געוואָרן קרבנות, שמיטה און דאָסגלייכן, איז אויך בטל גע־וואָרן תכלת. און אין שטעטל איז געווען ליהודים... אז ר׳ גרשון־העניעך איז נפטר געוואָרן און זיין זון ר׳ מרדכי יוסף איז געוואָרן ראַדזינער רבי; און ווען ס׳איז אָנגעקומען דער נייער רב ר׳ חיים פיין — האָבן ביידע צדדים שוין געלעבט בשלום און צוזאַמען געאַרבעט אויסצוראָטן דאָס אפיקורסות פון שטעטל...

— • —

און אפיקורסות איז, רחמנא לצלן, געווען א סך, דהיינו: ס׳האָט זיך באוויזן אין שטעטל א „מאָדערנער״ מלמד, געהייסן האָט ער שיע. אליין א מעזריטשער, געהאט א ווייב א ראדזינערין, און געלערנט האָט ער מיט דער „נייער מעטאָדע״ עברית... האָבן טאקע די יינגלעך נאָך איין זמן געקאָנט עברי. דערביי האָט ער אויך געלערנט זינגען העברעאישע שירים און געגאנגען שפאצירן מיט די קינדער. מאכט זיך איין מאָל, ל״ג־בעומר איז דאָס געווען, און שיע מיט די קינדער גייען שפאצירן אויפן וויזשניצער שאָסיי און זינגען לידער פון ציון. גייט פארביי דער רבי ר׳ מרדכי יוסף און הערט די שירים, וואָס די קינדער זינגען — דערציילט ער עס דעם רב. שיקט דער רב דעם שמש צו דעם מלמד שיע, כדי צו וויסן פון וואָס פארא סידור לערנט ער עס די קינדער די שירים, וואָס דער רבי האָט געהערט. ווייזט זיך אַרויס, אז דאָס איז גאָר קיין סידור נישט, נאָר א „שפה חיה״ מיט תמונות ווי א טיש, א שטול א.א.וו. פרעגט שוין גאָרנישט... דער רבי האָט טאקע גלייך באפוילן די עלטערן אָפצונעמען זייערע קינדער פון שיע דעם מלמד, כדי אָפצוראַטעווען די שטאָט פון אפיקורסות און שמד...

דער מלמד האָט נעבעך געמוזט פארלאָזן דאָס שטעטל און איז אוועק קיין שעדלעץ, ווו ס׳זענען שוין געווען מער ציוניסטן. אין פינפטן יאָר האָב איך אים דאָרט געטראָפן מיט נאָך א ראדזינער מלמד, הענעכ׳ל ארעשטאנטס א ברודער.ביידע האָבן זיי געלערנט די „נייע מעטאָדע״ עברית.

אין ראדזין זענען פארבליבן נאָר די כשר׳ע מלמדים ווי שלמה׳לע מעקע, יאָסל גלאָץ, לאזער מלמד, איטשע און מענדיל קונעס און אנדערע. מילא די גרויסע תורה און חכמה, וואָס זיי האָבן ארייננגעגעבן די קינדער קען מען איינזען עד היום...

אָבער קיין אפיקורסות האָט ווידער נישט אויסגעפעלט... ביים טייך אין ראדזין האָט געוווינט א ייד, וואָס מ׳האָט אים גערופן יאָסל מידלארניק. האָט זיך דעם יאָסל מידלארניק פארגלוסט צו מאכן א מקוה ביים טייך, מיט אמתע מים חיים, אָן דעם ריח־ניחוח פון דער קהל׳שער מקוה... האָט טאקע דער רב נישט געוואָלט געבן קיין הכשר אויף אָט דער „מאָדערנער״ מקוה... און דער מידלארניק האָט נעבעך געמוזט פארקויפן דעם קעסל צו פסח גרינבלאט קיין מעזריטש — און די שטאָט ראדזין איז אָפגעראטעוועט געוואָרן פון אפיקורסות און געבליבן ביים אלטן...

— • —

דער אבערגלויבן איז געווען גרויס: פאר הילף פאר א קראנקן א.א.וו. פלעגט מען פאָרן אזש קיין קילעמבראד צום „זנאַכאַר״... מ׳פלעגט דערציילן, אז מאשקע די זעליקאָוועס האָט אָפגעשניטן א הענטל ביי א טויט קינד, כדי צו קאָנען, מיט דער דאָזיקער „קמיע״, עמיצן באגנבענען און מ׳זאָל אים נישט כאפן...; פייוול ישראל משה׳ס מוטער, וועלנדיק באגראָבן א מפיל־קינד, האָט פארטשעפעט א צווייט קבר — און ס׳האָט איר אוועקגעוואָרפן און זי איז אהיימגעקומען א קראנ־קע...; אין דער „צווייטער כאָלערע״ האָט מען פאר א סגולה געהייסן שטעלן דריי

קוגל־טעפּ מיט וואַסער אין די פענצטער און אָנשרייבן אויף יעדן א „תר"...

וועלף־ציינער און האָזן־מיילער פלעגט מען אָנהענגען, אַלץ פאַר א סגולה, יעדן קינד אויפן האַלדז... אַז דאָס איז נישט געווען אַזוי סאַניטאַריש קאָן מען זען פון דעם, אַז אין גאַנצן שטעטל איז געווען בלויז איין פרוי, וואָס האָט נישט געהאַט טעלעכע קינדער אויפן בית עולם... גערופן האָט מען די דאָזיקע פרוי: שרה׳לע די משוגענע; צו איר פלעגן טאַקע מאַמעס „פאַרקויפן", אַלץ פאַר א סגולה, זייערע ציטערדיקע קינדער און יעדן פרייטיק ברענגען איר א בולקע. די קינדער זענען דערביי געהייסן געוואָרן רופן זי, שרה׳לען, „מאַמע" — אַלץ כדי אָפּצונאַרן דעם מלאך־המות...

— • —

אַז די ערשטע לייענער פון „הצפירה" און „יוד" האָבן דאָס געדאַרפן טאָן בסוד סודות — איז שוין פאַרשטענדלעך. נאָר דאָס אינטערעסאַנטסטע דערביי איז, וואָס שפּעטער האָט ר׳ יאָסקע שיע דוויד׳ס אַליין געבאַרגט די טרפה־פּסול׳ס — קיינער זאָל נישט וויסן, פאַרשטייט זיך — איבערלייענען און צוריקגעבן... אויך אברהם־זלמן מיכלס, האָט מען זיך געשושקעט, איז געווען געכאַפּט אויף דער מעשה...

אפנים, אַז מ׳האָט דעם פּראָגרעס דאָך נישט געקאָנט אָפּשטעלן. הגם מ׳האָט שיע מלמד געגוויט צו פאַרלאָזן ראַדזין, ווייל ער האָט די קינדער געלערנט עברית און ליבע צו ציון, איז נאָכדעם געקומען אין שטעטל אַריין לייזער־בייניש, ווידער א מעזריטשער, און אָנגעהויבן פלאַנצן ציוניזם אויפסניי...

מענדיל גאָלדוואַסער (קעמברידזש, פּאָראַיינִיקטע שטאַטן)

ראַדזינער טיפּן

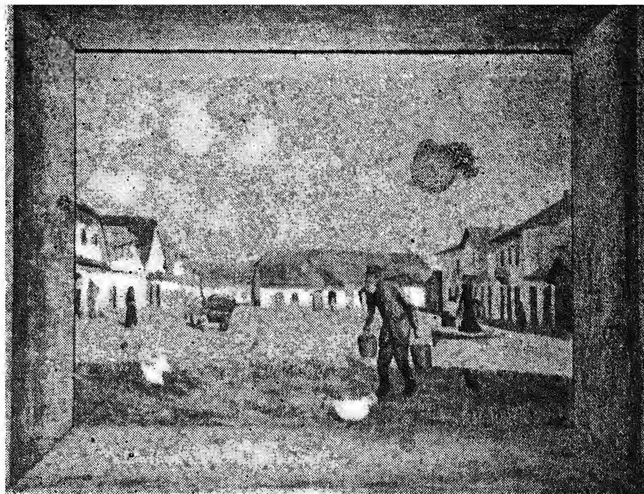
1. אליהו־אהרן — דער שמחת־תורה־גענעראַל

געהייסן האָט ער אליהו־אהרן — גערופן האָט מען אים אליורקע. ווען איך האָב אים דערקאָנט — איך בין נאָך דעמאָלט געווען אַ ייִנגל פון אַ יאָר זעקס — איז ער שוין דעמאָלט געווען אַ זקן, אַ הויכער, אַ פעסט־געבויטער, אַ גלייכער, מיט אַ שיי־נער פּאַטריאַרכאַלישער באָרד און מיט גרויסע, גרויע ברעמען; און אָט דער שיינער הויכער, שטאַרקער ייִד איז געווען אַן אינסטיטוציע אין ראַדזין. ווען עמיצער איז נאָר קראַנק געוואָרן, האָט דאָס געמעגט זיין אינמיטן נאַכט, איז מען דרייסט, דאָס ערשטע, גלייך געלאָפן צו אליורקען, געהאַקט אין טיר און מיט קולות געשריען: „ר׳ אליורקע, מיין קינד איז פאַרביי״ (אָדער „מיין מאַן״...) — און אליורקע האָט זיך גלייך אויפגעהויבן און גוטמוטיק געזאָגט: „נו, וואָס שרייסטו? אָט גיי איך אַריבער וועלן מיר זען״. און אליהו־אהרן איז געקומען אין הויז, צוגעלייגט די האַנט צום חולה׳ס שטערן, געהייסן זיך ווייזן די צונג — און געהייסן נעמען ריצן־אייל. פאַרגרינגערט די הערצער פון דעם הויזגעזינד, אַמאָל רעקאָמענדירט צו רופן איינ־דערפּרי דעם פעלשער און אַמאָל דעם דאָקטאָר אליין, אָבער אין אַלע פאַלן איז ער שוין אַריינגעקומען אַלע טאָג געוויר ווערן וואָס מ׳מאַכט און בייהילפיק זיין מיט וואָס ער קאָן. און אויב דער חולה איז געווען דער שפּייזער פון הויז, האָט ער שוין געזען, אַז די משפּחה זאָל נישט ליידן קיין נויט.

ביי אונז אין שטוב איז אליהו־אהרן אַריינגעקומען יעדן טאָג, ווייל מיין טאַטע איז געווען אַ פּאַראַליזירטער, געלעגן אַלע מאָל אין בעט און זיך נישט געקאָנט אליין איבערדרייען — און אליורקע האָט יעדן טאָג פאַרבראַכט ביי אונז אַ פּאָר שעה, אויפגעהויבן דעם טאַטן, אַרומגעוואַשן אים, איבערגעטאָן אים, באַקוועמער געמאַכט דאָס בעט און צוריקגעלייגט אים און דערביי געהאַלטן אים אין איין טרייס־טן, אַז ער וועט נאָך געזונט ווערן.

אָבער מיט דעם ענדיקט זיך נאָך נישט די טעטיקייט פון אליורקען. נאָך אַן אויפגאַבע האָט ער געהאַט: אין ראַדזין איז געשטאַנען אַ פּאָלק סאָלדאַטן (ראַדזין איז געווען אַ באַצירק־שטאָט) און צווישן זיי אויך אַ סך ייִדישע. און עס איז געווען זיין אויפגאַבע צו זען, אַז מ׳זאָל זיי אָפּלאָזן אויף יום־טוב; צו באַזאָרגן זיי, אַז זיי זאָלן האָבן יום־טוב וואָס צום עסן. האָט ער טאַקע באַשטימט די קוואָטעס פאַר יעדן בעל־בית וויפל סאָלדאַטן ער זאָל נעמען. אייניקע גבירים האָט דאָס אפילו שטאַרק פאַרדראָסן — און איך אליין האָב אויך געהערט פון זיי ווי זיי באַקלאָגן זיך — אָבער פאַר אליורקען אליין האָט מען זיך נישט געוואַגט דאָס צו טאָן. נאָר אויב נאָך

אלע אָנשטרענגונגען איז דאָך געבליבן א צאָל סאָלדאטן אָן א מאָלצייט, האָט אליהו געזאָגט: „נישט געדאגה'ט, קומט אלע צו מיר אהיים!" און דאָרטן איז אלעמאָל געשטאַנען א זאַק מיט קארטאָפל... און די סאָלדאטן האָבן געגעסן מיט אליורקען, געזונגען און געגאַנגען א טענצל אויך.

השוק השני בעיירה
דער צווייטער מארק אין שטעטל
ציור מאת / געצייכנט פון מאנועל ליכטענשטיין (ניו־יאָרק)

פון וואָס האָט עס געלעבט אליורקע? יאָ, דאָס קרעמל וואָס איז געשטאַנען אין א שמאָלן דורכגאַנגס־געסל לעבן דעם בריקל, וואָס האָט ארויסגעקוקט צום מארק, צום הויף, צום קלויסטער און צו דער ווארשעווער גאַס; דאָרט ווו יודל שמש פלעגט פרייטיק פארנאכט אויסשרייען הויך און צעצויגן: אין שׁ־ו־ל אר־רר־ריין! דאָס קרעמל האָט ער שוין לאנג אוועקגעגעבן די קינדער און־ער מיטן ווייב וווינען ביידע אין א ווינקל־הויז (בעטן שטייען ווי א דלת) — דאָס הויז איז אליהו'ס א ירושה, ווער ווייסט מיט וויפל דורות צוריק. פאר זיין אויסקומעניש גייט ער אמאָל אין א מארק אָדער יאריד, האנדלט־איין א קעלבל און מאכט א פאָר גילדן פאר דער וואָך.

נאָר שמחת־תורה ביינאכט פאר הקפות איז אין אָט דער חורבה און אין די גאסן ארום געווען באלויכטן מיט ליכט און שטורקאַצן. אלע יידישע סאָלדאטן זענען עס דאָרט געווען אויסגעפוצט אין זייערע בעסטע מלבושים, די קנעפ האָבן געשפיגלט און אליורקען האָבן זיי אָנגעטאָן א גענעראַלסקן מונדיר מיט א גענעראַלסקע היטל און געפירט אים אין שול אריין מיט פאראד מיט ליכט און שטורקאַצן און די

גאסן זענען פארהילכט געווארן מיט די געשרייען פון די סאָלדאטן:

„לעבן זאָל אונזער גענעראל גורקי, הו־רר־רא!"

און אין שול האָט אליורקע געדאווענט פארן עמוד און געפירט די הקפות. און עס איז געווען א וואונדערבאר בילד צו זען ווי עס גייען סאָלדאטן מיט ספר־תורה׳ס ארום בעלעמער און פאָרויס גייט א הויכער, שיינער פאטריארכאלישער גענעראל, און שרייט:

עוזר דלים הושיעה נא...

2. יחיאל חנא׳ס און ר׳ יואל־יוסף

רב יואל־יוסף איז אין מיינע צייטן — ווען איך בין געווען א קליין יינגל איז ער שוין געווען א ייד א זקן —געווען,מ׳קאָן זאָגן, דער גרעסטער למדן אין ראדזין. ער איז געווען א מלמד, אָבער מער ווי צוויי־דריי תלמידים האָט ער נישט געהאט, און דערפון געצויגן זיין חיונה. פארשטייט זיך, אז די יינגלעך האָבן באדארפט זיין פון רייכערן בעל־הבתישן קלאס. אויסער א למדן איז ער אויך געווען זייער פרום, א בטלן און אן אָפּגעלאָזענער. אזוי, דערציילט מען, אז רבי גרשון־העניך פלעגט אים איינלאדן צו זיך אהיים צו פירן מיט אים שמועסן אין תורה, פלעגט ער אים דערמאָנען אלעמאָל, אז ער זאָל זיך אויסשנייצן די נאָז... שבת אינדערפרי, אין די קעלטסטע טעג, פלעגט ער גיין אין דער קאלטער מקוה און געהיטן זיך נישט עובר צו זיין אויף סחיטה... ראש־השנה איז ער געווען בעל־תוקע — פארשטייט זיך, אז ער איז פריער געגאנגען אין מקוה, געלערנט זוהר און נאָכדעם ארויפגעגאנגען אויפן בעלעמער מיט אן ערנסטן פארווייַנטן פנים, מיט א ווייסן קיטל און מיטן טלית — איבערן קאָפּ. אָפּגעזאָגט דעם למנצח לבני קורח און זיך געגעבן א נעם צום שופר. אָבער פיל מאָל איז געשען, אז ער האָט זיך פארהאקט אין מיטן און נישט געקאָנט ענדיקן — דער שטן האָט זיך ארייַנגעלייגט אין שופר... דעמאָלט האָט מען געמוזט אָנקומען צו יחיאל חנא׳ס.

יחיאל חנא׳ס האָט געירשנט פון חנא׳ן די שענק און די גאָרקיך. ער איז דע־מאָלט געווען אין די מיטעלע יאָרן. זייער א שיינער, מיט א קליין צוגעשוירן בלאָנד בערדל. אלע מאָל א ריינער און אן אויסגעפוצטער, אזוי ווי ער פלעגט זיין ביים צוגרייטן די טישן פאר די פריצישע בעלער. און אזוי ווי ער איז געווען א גוטער טענצער, האָבן די פריצעס זיך אלע געריסן מיט אים צו טאנצן. פארשטייט זיך, אז קיין פרומער איז ער נישט געווען, וואָרום טאנצנדיק מיט די פריצעס האָט ער נישט געקאָנט אויסמיידן קיין חיבוק און פון קיין יין נסך אוודאי נישט... און ביי די רייכע געגרייטע טישן האָט ער נישט געקאָנט אויסמיידן א נישט שטארק כשר ביסן... שבת אין קיין קאלטער מקוה איז ער נישט געגאנגען. און פון קיין סחיטה האָט ער זיך נישט אויסגעהיטן...

אבער אז יואל יוסף האט זיך פארהאקט און נישט געקאנט ענדיקן, האט ער איבערגעגעבן דעם שופר יחיאלן. יחיאל האט אפגעווישט דעם שופר מיט א ריין נאז־טיכל, גענומען אים צו די ליפן און אן שום אנשטרענגונגען אפגעהאקט מאה קולות בנשימה אחת...

אז מ׳האט געפרעגט יחיאל׳ן: „וואס איז די מעשה, וואס ביי יואל יוסףן, ביי אזא צדיק, לייגט זיך דער שטן אין שופר אריין און ביי דיר, אזא קל, האט דער שטן גאר קיין שליטה נישט ז״ — האט ער געענטפערט: „איך האב אן אפמאך מיטן שטן, אז א גאנץ יאר זאל א י ך אים פאלגן, דערפאר זאל דער ש ט ן ראש השנה מיך פאלגן און נישט ארייגלייגן זיך אין מיין שופר...״

3. איטשקע חזיר

איך פלעג זייער שטארק ליב האבן צו פארברענגען ביי אונזער שכן יאנקל מאשענזשניק. ערשטנס האב איך ליב געהאט צוצוקוקן זיך ווי דער מעש אין טיגל, אונטער דער שטארקער היץ, צעגייט ווי וואסער און ווערט אריינגעגאסן אין פאר־מעס און עס קומען ארויס שבתדיקע לייכטער, מנורות און אויך מאשין־טיילן פאר פאבריקן.

צו אט דעם יאנקל מאשענזשניק פלעגט אייניקע מאל אין יאר קומען א וואהר־נער ייד מיטן נאמען איטשקע חזיר. ער פלעגט ארומפארן און האנדלען מיט גאלד, צירונג, רינגלעך, זייגערלעך און דעסגלייכן. אויסגעקוקט האט ער ווי א מתתיהו החשמונאי, א הויכער, א שלאנקער מיט א גרויע באָרד און מיט לעבעדיקע אויגן. איך געדענק נאך ווי ער פלעגט עס דערציילן, מיט גרויס הנאה, ווי אזוי אים איז געלונגען ארויסצוקריגן ביי קארגע גבירים געלט פאר מעות־חטין.

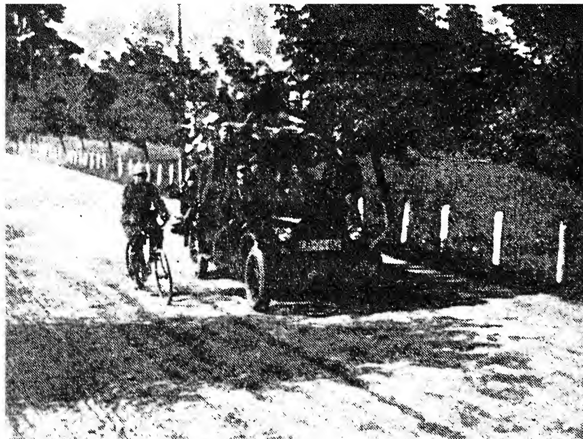
וואס מיר איז געווען אויפפאלנד איז געווען דאס, וואס זיין נישט סימפאטישן צונאמען „איטשקע חזיר״ האט יעדער ארויסגערעדט מיט גרויס דרך־ארץ. נאר נאך א חקירה ודרישה בין איך ענדלעך דערגאנגען דעם סוד פון דער זאך:

די מעשה הייבט זיך אן אין 1863, ווען איטשע איז נאך געווען א יונגערמאן און האט נאך נישט געהייסן „חזיר״... ווי באוווסט, איז דעמאלט פארגעקומען דער פוילישער אויפשטאנד פאר זעלבשטענדיקייט, און אין וואהין האבן די פאליאקן גלייך געזיגט, ווייל דארט איז די גאנצע צארישע מאכט באשטאנען פון... איין סטראזש־ניק. אבער, ווי דער שטייגער ביי די פאליאקן, איז זייער ערשטע ארבעט געווען צו טשעפען זיך צו יידן און ס׳איז טאקע דאס ערשטע געפלאנעוועט געווארן אן אלגע־מיינע שחיטה אויף יידן. דער איינציקער וועג ווו די יידן וואלטן זיך געקאנט ראַ־טעווען איז געווען צו לאזן וויסן אין ראדזין: דארטן איז געווען אויסער א שטיקל פאליציי־מאכט אויך א פאלק סאלדאטן. אבער די פאליאקן האבן אוועקגעשטעלט א וואך ביי די גרענעצן פון שטאט און קיינעם נישט ארויסגעלאזט.

וואס האָט איטשקע געטאָן? — ווען ס׳איז געוואָרן נאכט האָט איטשקע זיך ארומגעוויקלט מיט א פעל, געקראָכן אויף אלע פיר, געמרוקעט ווי א חזיר, ביז ער איז ארויסגעקומען אויף יענער זייט שטאָט. אר׳ײַן קיין ראדזין און א סאָטנע סאָל־דאָטן מיט פאָליציי זענען גלייך אוועק קיין וואָהין און ארעסטירט די פאָגראָם־באנדע. פון דעמאָלט־אָן האָט איטשע באקומען דעם צונאָמען חזיר, און זיין גאנצע משפחה האָט מען גערופן: די חזירישע משפחה...

אוןִ יעדעס יאָר פלעגט פאָרקומען אין וואָהין א סעודה, ווו איטשקע איז געזעסן אויבן־אָן און זיין משפחה און שטאָט בעלי־בתים ארום אים.

און געלייענט האָט מען דאָרט די חזירישע מגילה און וואָהין און אלע שטעט־לעך ארום זענען געווען שטאָלץ מיט איטשקע חזיר און מיט דער חזירישער סעודה...

דרך הסוללה לארמון
די גראבלע וואס פירט צום שלאס

ישראל־קע לוסט (רמת־גן)

דעם הייליקן אָנדענק פון מיינע טייערע עלטערן

ליכטיקע געשטאַלטן

1. חיים שמעון פישער

א סך זאכן האָב איך זיך אָנגעהערט ביי אונז אין שטוב וועגן מיין מאמעס א פעטער חיים שמעון, ווי למשל, אַז נאָך אלס יונגערמאַן, תיכף נאָך דער חתונה מיט חנה פעסען, ווען ער פלעגט קומען קיין קאָצק צום רבין אויף א שבת, אָדער אויף ימים נוראים — פלעגט אים דער רבי שטענדיק צורופן, ער זאָל זיך זעצן נעבן אים. נאָך האָט מען דערציילט, אַז ער איז א גרויסער בעל־חשבון; אין איינצלנע מינוטן מאכט ער די שווערסטע חשבונות אויף די פינגער און דאָס האָט ער אלעמען כמעט אין דער משפחה אויסגעלערנט. אָבער דאָס אַלץ דערצייל איך נאָר דרך אגב; דאָס וויכטיקסטע וואָס איך וויל דערציילן וועגן אָט דעם ראַדזינער ייד איז דאָס, וואָס איך האָב עס אליין געזען און פון וואָס כ׳קאָן זיך נישט מיין גאַנץ לעבן באַפרייען.

גערופן האָט מען אים חיים שמעון פישער, ווייל ער פלעגט האַנדלען ביי די גויים אין זאַביאַלע (א דאָרף צוויי קילאָמעטער פון ראַדזין) מיט פיש, וואָס די אָרטיקע גויים פלעגן אין די וואַרעמע זומערדיקע לבנה־נעכט כאַפּן אינעם טייכל. אייגנטלעך האָט חיים שמעון, א חוץ פיש, געהאַט נאָך א פרנסה: זומער־צייט פלעגט ער אין זעלבן דאָרף דינגען איינעם אָדער צוויי קליינע סעדער, וועמענס אויבס פלעגט ווינטער־צייט דאָס ווייב פאַרקויפן די רייכע ראַדזינער בעל־הבית׳טעס, און דאָס איבעריקע ביי דער שטעל, וואָס זי האָט געהאַט אין מאַרק. נאָר פון ביידע פרנסות צוזאַמען, איז חיים שמעון געווען א ייד אַן אביון. פיר דערוואַקסענע גרויסע טעכטער, וואָס די עלטסטע, טאַבען, האָט מען קוים מיט גרויס אָנשטרענגונג חתונה געמאַכט און באַלד נאָכן געבורט פונם ערשטן קינד, האָט זי זיך פאַרקילט און באַקו־מען א קורצן אָטעם. און ווען זי פלעגט באַקומען אַנפאַלן און ס׳איז איר שווער געוווען צו אָטעמען, פלעגט מען מוזן ברענגען קינסטלעכע לופט און איר אַריינפּאָמ־פּעווען — ערשט דאַן פלעגט זי קומען צו זיך. איז טאַקע קיין וווּנדער נישט, וואָס די טאָכטער איז ביי די עלטערן געווען דאָס שוואַרצאַפּל פון אויג.

איינמאָל, דאָס איז געווען אין א הייסן תמוז־טאָג, ווען דער דרויסן איז אָנגע־גליט אַזוי, אַז ס׳איז נישטאָ מיט וואָס צו עטעמען; אין איינעם אזא טאָג, ווען חיים שמעון איז געגאַנגען אין דאָרף אַריין, קויפן א ביסל פיש — באַקומט טאַבע אַן אָנפאַל און איידער מ׳דערלאַנגט די ערשטע הילף, הויכט זי אויס די נשמה און שטאַרבט. איר קאָנט זיך שוין פאָרשטעלן, וואָס האָט זיך דעמאָלט אָפּגעטאָן ארום

חיים שמעון פישערס הויז. געוווינט האָט ער דעמאָלט אויף קאַזשע גאַס, ביי אהרן מרדכי שוחט אין אַן אַפּיצינע. די גאַס איז פול געווען מיט מענטשן, וועלכע האָבן זיך געשטופּט אַרום הויז, פון וועלכן ס׳האָבן זיך אַרויסגעריסן האַרץ־שניידיקע געשרייען און מיטגעריסן מיט אַ שטיל כליפּעריי אַ טייל פונם המון.

ווי מ׳שטייט אַזוי אַרום האָט דער עולם דערזען פון דערווייטנס ווי חיים שמעון קומט אָן מיטן זעקל אויף די פּלייצעס, קענטיק אַ ביסל פּיש אינעווייניק. דער עולם האָט זך אָנגעהויבן צוריקצוציען, נישט געוואָלט נאָענט זיין און צוקוקן זיך, ווי אַזוי ס׳ווירקט אויף אַ פאָטער אַזאַ אויסערגעוויינלעך אומגליק. נאָר אין דער ווירקלעכקייט איז די זאַך אין גאַנצן אַנדערש געווען: ווען חיים שמעון איז אַריין אין שטוב און חנה פּעסע, דערזעענדיק אים, האָט אָנגעהויבן אויפסנייי, אויפן קול, וואָס איז שוין פון צופיל רייסן זיך און שרייען הייזעריק געווען: „חיים שמעון לעב, זע נאָר אונזער בראָך, אונזער טאָבע איז שוין נישטאָ, אונזער ליכט איז אין מיטן העלן טאָג אויסגעלאָשן געוואָרן” און נאָך אַזעלכע האַרצרייסנדע געשרייען — האָט איר חיים שמעון גאָרנישט געענטפערט, נישט געעפנט כמעט די ליפּן, נאָר אַראָפּגעוואָרפן פון זיך דאָס זעקל, צוגעגאַנגען צום ווינקל, וווּ ס׳איז געשטאַנען אַ הילצערנער עמער מיט וואַסער, גענומען די קופּערנע קוואָרט, וואָס איז געשטאַנען ביים עמער, אָפּגעגאָסן די הענט, און מיט אַ ציטערדיקע שטימע געזאָגט: „ברוך דיין אמת, ד׳ נתן וד׳ לקח”. און צום ווייב, וואָס האָט געהאַלטן אין איין שרייען און וויינען, האָט ער זיך געווענדעט בזה הלשון: „בהמה, שוטה — וואָס שרייסטו? צו וועמען האָסטו טענות? דו ווייסט דען נישט, אַז דריי שותפים זענען אינם מענטש: טאַטע, מאַמע, און הקדוש־ברוך־הוא. איז געקומען דער דריטער שותף און האָט צוגענומען זיין חלק. אונזערע חלקים זענען דאָ, קיינער האָט אונזערס נישט גענומען... אָט דאָס איז אונזערס”. און דערביי, מיט די ביינערדיקע ציטערדיקע פינגער, אָנגעוויזן אויפן טויטן קערפּער פון דער געשטאָרבענער טאָכטער...

2. יודל שמש

שטענדיק געזעסן אין בית־מדרש, אויבן אויפן בעלעמער און אַריינגעקוקט אין אַ ספר. געווען אַ ייִד אַ למדן. אַ סך דינים פלעגט יודל שמש פּסק׳ענען אַליין, אַזוי אַז מ׳האָט שוין נישט באַדאַרפן גיין צום רב. שטיל, באַשיידן, סיי ווינטער, סיי זומער אין אַ דין כאַלאַטל; דער קאָלנער פונם העמד שטענדיק צעכראַשטשעט, דער קאָפּ אַראָפּגעלאָזט צו דער ערד, איין האַנט אַריינגערוקט אינעם אַרבל פון דער צווייטער האַנט. אַזוי פלעגט מען אים זען יעדן דאָנערשטיק, ווען ער פלעגט גיין צו די בעלי־הבתים צונויפנעמען דעם וועכנטלעכן געהאַלט, אָדער ווען ער פלעגט גיין וועמען איינלאַדן אויף אַ דין־תורה צום רב. קיינמאָל זיך נישט געאיילט, שטענדיק געגאַנגען

געלאסן. נאָר איינמאָל אין וואָך, דאָס פלעגט זיין פרייטיק פארנאכט פאר ליכט־צינדן, פלעגט יודל שמש ווי א שטורם־ווינט דורכפליען דאָס שטעטל און יעדעס מאָל טאָן זיך א שטעל אָפּ, א גלייך אויס דעם שטענדיק איינגעבויגענעם רוקן און א שריי ארויין אין דער לופט אריין: „אין שול א־ר־ריין...״ דעמאָלט האָבן יידן קרע־מער געוווסט, אז ס'איז געענדיקט מיט דער וואָך. באלד האָט זיך געהערט א קליינ־געריי פון פרעגטן און שלעסער און שבתדיקע ליכט־פלעמעלעך האָבן אָנגעהויבן ארויסצחווינקען פון די פענצטער אין שטעטל.

ביי יודל שמש אין שטוב זענען געווען, חוץ זיין ווייב רישע, נאָך פיר דערוואק־סענע גרויסע זין, און דריי טעכטער. קיין איינער פון זיי אלע האָט קיינמאָל גאָרנישט געארבעט און ממילא גאָרנישט פארדינט. דער איינציקער שפייזער פון אָט דער גרויסער פאמיליע איז געווען יודל שמש. איז טאקע קיין וווּנדער נשט, וואָס נייט און דחקות זענען געווען שטענדיקע געסט אין שטוב, איבערהויפט ווען אין שטעטל זענען געווען שוואך חתונות, אָדער אנדער שמחות, פון וועלכע מ'פלעגט עפּעס פאר־דינען. דעמאָלט פלעגט זיין יום־טוב אין שטוב, ווען רישע, דאָס ווייב, פלעגט עפענען די טיר און פון הינטער די פאַטשיילע פלעגט זיך באווייזן א ברוין ראזעווע ברייטל. אין איינעם אזא טאָג, ווען רישע האָט זיך ארומגעריסן מיט די גרויסע יונגען, הלמאי זיי עסן אויף דאָס גאנצע ברויט און לאָזן גאָרנישט פאר לאה'קען (דאָס איז געווען דאָס מוזשיניקל, וואָס די מוטער האָט זייער ליב געהאט), עפנט זיך די טיר און יודל שמש קומט אריין פון בית־המדרש און פרעגט רישען, וואָס איז דאָס פאר א געשריי. ענטפערט רישע: „די יונגען האָבן ארייגעשלונגען דאָס גאנצע ברויט, אזעלכע קעלבאסעס, וואָס וועט לאה'קע עסן?״ און דערביי גיסן זיך אירע טרערן פון די שטענדיק רויטע אויגן. „שאַ,שאַ״ — בארואיקט יודל דאָס ווייב, און בעט זיך ביי איר גוטמוטיק — „רישע, שריי נישט, זידל נישט די קינדער, רעג זיך נישט אויף. זיי זענען גרויסע, דערוואקסענע, קיין עין־הרע, דו קענסט זיי נאָך, חלילה, ארויסברענגען פון די העזה, און זיי וועלן דיר אקעגן רעדן און דערמיט וועסטו צוברענגען, זיי זאָלן עובר זיין אויף א לאו פון „כבד את אביך ואת אמך...״

מענדיל ליכטענשטיין (ניו־יאָרק)

מיין ראדזין

פאר הונדערטער יאָרן איז זיך דאָס לעבן רואיק געפלאָסן אין ראדזין. יידן האָבן שטיל און זיכער געלעבט. מען האָט חתונה געמאַכט קינדער, באַזאָרגט זיי מיט פרנסה און מען האָט אָפּגעהיטן דאָס אַלטע טראַדיציאָנעלע יידישקייט.

ווי אַזוי איז אַנטשטאַנען די שטאָט, ווייס איך נישט — ווער קאָן אַזוי ווייט צוריקגיין, ווען א שטאָט פארמאָגט שוין אן אלט און ניי בית עולם, מיט אלטע מצבות און צוויי אַלטע אוהלס. אפשר איז זי אויפגעקומען אין יענע צייטן, ווען גוטבאַזיצער און פאַרמעגלעכע פּויערים פון דער געגנט האָבן זיך געגוויטיקט אין פאַרמיטלער, האַנטווערקער און בעל־מלאכה׳ס. האָט מען די דאָזיקע פאַכלייט ספּעציעל איינגעלאדן אהין און אויפגעשטעלט דאָרט פאר זיי א שטאָט. ווי זעט מען טאַקע אַזעלכע קאָסטנאַרטיקע מארקען, מיט פיל קלייטן אין זיי; הייזער הוטן־אַרטיגע מיט אויסגעפורמדיקע לאנגע טויערן דורכגענג איןביידע זייטן מארק און אין אַן אייגענעם סטיל פון שינדל־דעכער — אַזוי ווי אַלץ וואָלט פון איין אַרכיטעקט געמאַכט געוואָרן. אפילו די שול, וואָס איז זייער אַלט, איז אויך אין דעם דאָזיקן סטיל געבויט.

אַלץ פירט זיך דאָ אין אַן אַלטן איינגעפונדעוועטן סדר. יעדן טאָג אין דער־וואָכן, איז דער מארק פול מיט פּויערישע פורלעך, וואָס ברענגען זייערע פּראָדוקטן צו פאַרקויפן און קויפן זיך איין אין די געוועלבלעך נאַפט, הערינג און באַקליידונגס־שטאָפן. אָבער אין די פרייטיקס, ווערט נאָך האלבן טאָג שטיל. ביסלעכווייז צעפאָרן זיך די פּויערים, דער מאַרק ליידיקט זיך אויס, און דער דערוואָכן אַנטלויפט פאַר דעם גאַסט, דעם אָנקומענדיקן שבת. יידן צונעמען זייערע געשטעלן, עס הערט זיך דאָס אַראָפּלאָזן פון שווערע פּרענטן אויף די טירן פון פאַרמאַכטע געוועלבער און עס הויבט אָן הערשן אַ מנוחה׳דיקע שטילקייט. מעגלעך, אין אַ זייטיק געסל לויפט נאָך דאָרט אַ ייד. דאָס לויפט ער פון דער מקוה שנעל אַהיים, ער זאָל חס־ושלום נישט מחלל שבת זיין. אין די הייזער איז שוין אָבער שבת׳דיק. די פיש שמעקן. די לייכטער זענען שוין גרייט צום ליכט בענטשן און ווען דער שמש גייט אין די גאסן אויסשרייען „אין שול־אר־אַריין”, טוט שוין דער שבת רוען איבערן גאַנצן שטעטל.

זייט־ביי־זייט מיט דער שול איז געשטאַנען דאָס בית־המדרש. אויך אַזאַ ריזיקער געבוי, הויך, גיגאנטיש מיט זייער גרויסע פענצטער אין א משכן־ארטיקן סטיל. די הויפּט שיינקייט איז אָבער געווען אין דער דרויסנדיקער מזרח וואַנט, וואָס האָט זיך געהויבן העכער פון דעם דאַך אין אַ קרוין־אַרטיקער פאָרם און

האָט אויף איר הויך געטראָגן צוויי ריזיקע לוחות, וואָס האָבן זיך אָנגעזען ווייט איבערן גאַנצן שטעטל.

די שול מיט איר טעמפל־אַרטיקן אויסזען, האָט ערוועקט מער רעספּעקט. זי איז געווען עפּעס אַ מיסטישע הייליקייט, וווהין מען איז נאָר געקומען דאַווענען און אין אַנדערע צייטן האָט מען דאָרט מורא געהאַט דעם פוס אַריינצושטעלן, צוליב די נשמות פון טויטע, וואָס פלעגן אַריינקומען... אפשר זענען עס די פייגעלעך אין די נעסטן פונם ריזיקן הויכן דאַך געווען טאַקע די נשמות?

דאָס בית המדרש איז שוין אָבער געווען אַנדערש. דאָס איז געווען אַזאַ מין פאָלקס־הויז: דאָ האָט מען דעבאַטירט, געקאָכט זיך איבער פארשידענע זאַכן און איבערהויפּט האָבן זיך דאָרט אָנגעזען די לערנערס, וואָס האָבן טאָג און נאַכט זיך געשאָקלט איבער דער גמרא מיט זייער פיל־מעלאָדישן געזאַנג, וועלכער איז טיילמאָל אויסגעצויגן געוואָרן אין אַזעלכע הויכע טענער, ווי איינער וואָלט דעם צווייטן געוואָלט איבערשרייען. דאָס בית־המדרש איז טאַקע געווען ווי אַ געזאַנג־קאַסטן, פון וועלכן דאָס געזאַנג האָט זיך צעטראָגן איבער די דרויסנדיקע פעלדער, איבער די גאַסן און אויך איבערן מאַרק. אַ סך מאָל האָט עס אפילו איבערגעשריען דעם גלאָק פון קאָשטשאָל... דער דאָזיקער געזאַנג האָט געדינט דעם יידן ווי אַן אונטערהאַלטס מאַרש. מיט אים האָט ער געהאַנדלט. מיט אים האָט ער זיינע געשעפטן געפירט און מיט אים האָט ער זיך אונטערגעבראָכט אין אַלע זיינע שטימונגען. ווען ער איז געווען טרויעריק האָט דער ניגון אין אים געוויינט; איז ער געווען אין אַ גוטער שטימונג האָט דאָס נאָך אים אונטערגעגעבן מוט און פייערלעכקייט...

ווי שיין מען זאָל נישט מאָלן דאָס שטעטל, קאָן מען נישט פאַרבייגייען, און נישט ריידן וועגן דעם מענטש אין ראַדזין. דער ראַדזינער האָט תמיד גענומען פון דער וועלט און איר צוריקגעגעבן. די שטאָט האָט געשמ'ט מיט לומדים און הויכע אינטעליגענץ. זי האָט פאַרמאָגט נאָך עפּעס — די גוטע מידה פון גאַסט־פריינדלעכקייט. און דערפאַר טאַקע איז קיין וווּנדער נישט, וואָס דער רבי גרשון העניך האָט דאָרט געמאַכט זיין רעזידענץ־שטאָט. אויך מיט יאָרן צוריק, פאַר אים, איז דאָס זעלבע געשען מיט שמעון דייטש, וועמען מען האָט דאָ אויפגענומען פאַר אַ רב. אַנטלויפנדיק פון פאַרפאָלגונג אין דייטשלאַנד, איז ער געקומען קיין פוילן. א רב, א גרויסער למדן, אָנגעטון ווי א דייטש, מיט א פראַק און א צילינדער, לויט דער דעמאָלסדיקער מאָדע. האָט מען אים פאַרפאָלגט און געטריבן, וווהין ער איז נאָר געקומען. איז ער געגאַנגען פון שטאָט צו שטאָט ביז ער איז געקומען קיין ראַדזין — און דאָ שוין פאַרבליבן. דאָ האָט מען אים אויפגענומען מיט כבוד פאַר אַ רב. ער האָט דערפאַר אַזוי געשעצט די שטאָט, אַז ער האָט איר געבענטשט, אַז דאָ זאָל נישט ברענען פאַר הונדערט יאָר און אין ערגסטן פאַל — נישט מער

ווי איין הויז... ווען עס האָט, אין מיינע צייטן, פּאַסירט אַ שׂרפה פון צוויי הייזער און איך האָב זיך געוואונדערט — האָט מען מיר געזאָגט, אַז די הונדערט יאָר האָבן געמוזט אריבער... פאר צענדליקער יאָרן פלעגן פון ווייטע שטעט אהערקומען קאַליקעס, קראַנקע און גייען אויף דעם בית עולם צו זיין אוהל בעטן אים מחילה, פאַר דעם שלעכטס און באַליידיקונגען, וואָס זייערע אור־עלטערן האָבן אים געטון. ווייל איז געווען יענעם, ווערמען ער האָט געשאָלטן, און ווייל דעם, ווערמען ער האָט געבענטשט...

—•—

איך בין געקומען אויף דער וועלט אין צייטן פון גרויסע געשעענישן און איבערלעבונגען. געווען אמאָל גוט, אמאָל שלעכט, אָבער צום באַדויערן מער שלעכט. די יאַפּאַנישע מלחמה, פּאָגראָמען אין קעשינעוו, שעדלעץ און אין אַנדערע ערטער; די רעוואָלוציע פון 1905 און ביילׅיסעס פּראָצעס — דאָס אַלץ האָבן אַנגעוואָרפן אויף מיר אַ שרעק און מורא, ווען איך האָב נאָר געשטעלט מיינע ערשטע טריט אין לעבן.

און ווען עס קומט אַ צערודערונג אויף דער וועלט פאַלגט נאָך אַן עכאָ. כאָטש אַזוי ווייט פון דער יאַפּאַנישער מלחמה — און דאָך האָט ראַדזין אויך מיט דעם געהאַט מיט וואָס צו טאָן; אזוי ווייט פון א באַן, אז קיינער וואָלט אהין קיינמאָל נישט געטראָפן; אַ זעלכע שטילע געסלעך אַז אין מיטן טאָג האָבן זיי אויסגעזעען ווי אויסגעליידיקטע. ווען האָט מען דאָרט אויפגעהויבן א טומל, אז מען זאָל פון אים ערגעץ הערן? נאָך שטילער איז דאָ געווען די נאַכט, ווען די ווינטן האָבן זיך איינגעשטילט און דיביימער זענען געשטאַנען שטום. די מענטשן האָבן זיך אַריינגערוקט אין די הייזלעך, פאַרמאַכט די לאָדנס און אַוועקגעלייגט זייערע מידע קערפּערס צום רוען, און פאַרגעסן די דאגות פרנסה און אַנדערע זאָרג...

און דאָ פּלוצים, ווי א דונער פון אַ קלאָרן הימל, אַ באַפעל פון צאַר, אַז אַלע זאַפּאַסניקעס און „רויטע בילעטן", מוזן גלייך אין דער פרי זיך צושטעלן צו גייען אין דער מלחמה אַריין. דאָס גאַנצע שטעטל איז גלייך געשטאַנען אויף די פיס. די געוויינען און געוואלטן, וועלכע זענען דערגאַנגען אין זיבעטן הימל — האָבן אויך מיך אויפגעוועקט פון מיין שלאָף. איך עפן די אויגן, און קיינער איז אין הויז נישטאָ... מיך ציט אין גאַס און איך לויף מיט דעם שטראָם צום מאַרק, צו א געשטעל פון א גרופּע מענטשן, ארומגערינגלט פון גאַנצן שטעטל. אין דער גרופּע שטייען מענטשן, ווי מיט אונטערגעהאַקטע פיס, בלאַסע, האַלב־טויטע. אַ סך פון זיי שוין עלטערע יידן, מיט לאַנגע שוואַרצע און גרויע בערד, וואָס פּאַסן שוין צו זיין זיידעס — און דאָ נעמט מען זיי אַוועק פון אונז צו שיקן אין דער מלחמה אַריין. עס פאַרקלעמט מיר מיין האַרץ ווען איך שלאָג זיך אַז

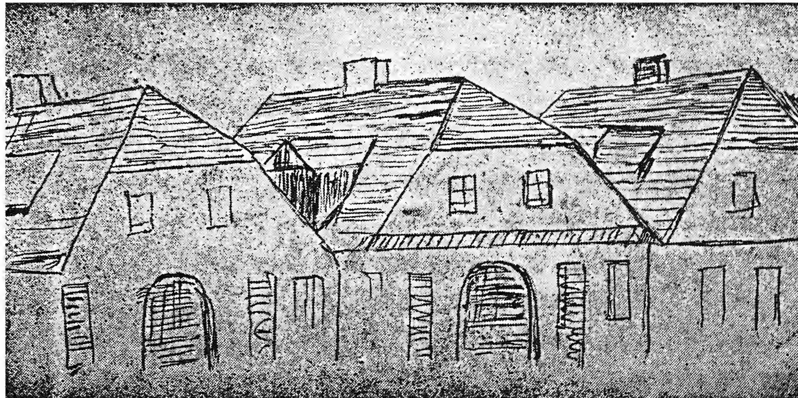
אין זייערע טרויעריקע בליקן און זעענדיק די צעבראָכענע אומגליקלעכע פרויען און קינדער. זייערע געוויינען און געשרייען וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

—•—

אויך די פּאָגראָמען האָבן דאָ געהאַט אַן אָפּקלאַנג. גליקלעכערווייז זענען מיר אָפּגעקומען בלויז מיט אַ ביסל שרעק. איך האָב דעמאָלט געלערנט ביי מענדל דעם מורה הוראה׳ס. איינמאָל אין דער פרי, קום איך אין חדר אריין — מען לערנט נישט מער! עס הערשט אַ צערודערונג. דער רבי מיט די רבי׳צין פאַרפּאַקן זיך אויף שנעל אוועקצופאָרן. מען קוקט מיך אָן פארוווּנדערט: האָסט נישט געהערט, ווייסט דען נישט, אַז עס גייט היינט זיין אַ פּאָגראָם אין שטאָט? איידער וואָס ווען, זיצן זיי שוין אין די פורן מיט נאָך יידן. מען לויפט זיך ראַטעווען קיין קאָצק. דער סוף איז געווען, אַז ווען זיי זענען געקומען צו האַלב וועג, איז שוין גאַנץ קאָצק געווען דאָרט. עס ווייזט זיך אַרויס, אַז אין קאָצק איז אויך געווען אזא קלאַנג, אז „היינט וועט זיין א פּאָגראָם״ — זענען זיי טאקע געלאָפן קיין ראדזין... די מענטשן האָבן זיך אָנגעקוקט איינער דעם אנדערן, ווי פארשעמטע, האָבן גאָרנישט צווישן זיך גערעדט, מען האָט אויסגעדרייט די דישלעס און צוריק אַהיים... מיר איז נישט באַשערט געווען צו זיין אַ פּאָר טעג אויף דער פריי...

—•—

די „רעוואָלוציע״ איז געווען אין אונזער שטעטל אַן אימפּאָרטירטע. ווען יונגע מענטשן פלעגן אַהיים קומען אויף יום־טוב פון די גרויסע שטעט, האָבן זיי איר

בתים ברדזין
ראדזינער הייזער
ציור מאת / געצייכנט פון מאנועל ליכטנשטיין (ניו־יאָרק)

אָהער מיטגעברענגט. יאָ, קיין פּראָלעטאַריער און בורזשויען, זענען דאָ נישט געווען, אָבער א קלאס אָרעמעלייט זענען שוין יאָ געווען. צו זיי איז מען עס געקומען אגיטירן. מ׳האָט געוואָרפן מיט פראזן, נישט וויסנדיק אליין די באדייטונג פון די ווערטער, און מען פלעגט רופן פארזאמלונגען אין וואלד, ווייל אין די גאסן האָט מען מורא געהאט דאָס צו טאָן.

אָבער דער בית־המדרש איז געווען זייער אַ פּאַסיקער פלאַץ. ס׳האָט געקאָנט זיין אין מיטן דאַווענען, אַז מען זאָל פלוצים אַ קלאַפּ טון אויפן בעלעמער און איינער פון די חברה האָט געהאַלטן אַ רעדע. דער רעדנער פלעגט זיין באַשיצט פון „פּאַמאַץ־בונד”. די זעלבע האָבן אויך געוואַרט ביי דער טיר, קיינעם נישט אַרויסגעלאָזט און אויב ס׳האָט ווער פּראָטעסטירט, האָט מען אים דערלאַנגט מיט אַ מעסער אין רוקן... פּאַקטיש האָט קיינער דעם רעדנער נישט פאַרשטאַנען. אַזעלכע ווערטער ווי אַבסאָלוטיזם, אָבסקיוראַנטיזם, אַבדיקאַציע און דעמאָקראַציע איז קיינעם נישט געגאנגען אין קאָפּ אריין...

די יוגנט אָבער, אַרויסקומענדיק אַליין פון די אָרעמשאַפט און אונטערדריקונג, איז געווען ענטוזיאַסטיש פאַרן אידעאַל פון דער רעוואָלוציע. פיל פון זיי האָבן זיך פאר איר מוסר־נפש געווען. מען איז געגאנגען אגיטירן צו די פויערים מיט דער גרעסטער ריזיקע. געלערנטע און אינטעליגענץ זענען געגאַנגען צום פאָלק, און דער ייד און גוי האָבן אַרויסגעשטעלט איינער צום צווייטן אַ ברידערלעכע האנט. ס׳איז אָבער נישט אלעמאָל אָפּגעגאנגען גלאט. איינמאָל, ווען אונזערע יונגע־לייט זענען געפאָרן קיין טשעמערניק אגיטירן, האָט מען דעמאָלט אויפגעהעצט דעם פינצטערן המון און מען איז די רעדנער באַפאַלן מיט קאָסעס און צוויי צעשניטן אויף שטיקער. די קרבנות זענען געווען לייבל משה מאַטעסעס אַ זון און דער בריליאַנטענער סטודענט מענדל פינקלשטיין.

—•—

אין מיין צייט האָט געלעבט אין ראַדזין דער רבי מרדכי יוסף. ער איז געווען אַ זייער שיינער מאַן אין אויסזען, מיט אַ רויטלעכער באָרד, וואָס אַנטקעגן דער זון האָט זי געשיינט ווי גאָלד, מיט אַ ליבלעך פּנים, וואָס האָט געשטראַלט מיט גוטסקייט און אָנגענעמקייט. ווי גרשון הענאָך, זיין פאָטער, אַזוי האָט אויך ער געשעצט טאלאנטן און געלערנטע. ווען ישראל טיקאָטשינסקי האָט ביי דער האַנט געמאַכט אַ טעשל קאָרטן, האָט דאָס דער רבי פון אים אָפּגעקויפט. ווען בן־ציון גרינבוים, א רעוואָלוציאָנער און אן אפיקורס, איז מיט נאָך איינעם, לוזער פירשטנבערג, געגאנגען צום רבי׳ן נאָך געלט פאר די פּאָליטישע ארעסטירטע — האָט זיי דער רבי העפלעך אויפגענומען, זיך גוט צעשמועסט מיט בן־ציונ׳ען וועגן וועלט שרייבער און פילאָזאָפן, האָט נאָך פון צופרידנהייט געמאַכט אים אַ קאָמפּ־לימענט און צוגעגעבן, אַז עס וואָלט נישט געשאַט, ווען ער קוקט אַריין אין

יידישע ספרים...

דער רבי האָט אויך מיך גוט געקאַנט. אָפט געפרעגט מיך וועגן מיין מאָלן און פלעגט אויך זאָגן: „מאָל, מאָל, אָבער נאָר נישט קיין קריסטלעכע בילדער". ווען כ'האָב אים איינמאָל געזאָגט, אז „ווען דער באַגייסטערטער מאָלער מאָלט, לויבט ער דען נישט גאָט, אַזוי ווי מיט געזאַנג?" — האָט דער רבי גאָרנישט געענטפערט, נאָר מיט זיין קאָפּ האָט ער ווי צוגעשאָקלט אויף יאָ.

—•—

אונזער גרופּע טאַלאַנטפולע בחורים האָבן אַלע אָנגעפאַנגען אין אַ צייט אַ זייער גינסטיקע, ווען די ערד איז געווען פעט און די לופט אַ וואַרעמע. מיר זענען ווי איבערנאַכט מיט אַמאָל אויפגעשפּראָצט. מיר וואָלטן געקאָנט וואַקסן און וואַקסן, ווען נישט די ערשטע וועלט־מלחמה. דער שטורעם האָט אונז פון דער ערד מיט די וואָרצלען אַויסגעריסן... אָט האָב איך באַקומען אַ סטיפּענדיום פון 2.000 רובל, צו פאָרן קיין פּאַריז שטודירן; און אויך אַנדערע האָבן גוטע געלעגנ־הייטן געהאַט — אָבער צו דער צייט ווען איך האָב געזאָלט אָפּפאָרן, איז די מלחמה אויסגעבראָכן. דער סוף איז געווען, אז מיר זענען אַלע, מיטן אויסנאַם פון נתן שוואַלבע, צוריק פאַרבליבן אין שטעטל. פאַר אונז איז דאָס געווען אַ צוריקטריט. אַן אָפּהאַלט אין אונזער אַנטוויקלונג. אין שווערע מלחמה אומשטענדן און אין שטענדיקער מורא געכאַפּט צו ווערן אויף צוואַנגס־אַרבעט, האָט מען קיין גרויסן פּראָגרעס נישט געקאָנט מאַכן. שפּעטער, ווען מען האָט זיך צוגעפּאַסט צו דער לאַגע, טראָץ דעם וואָס דער דייטש האָט נישט געלאָזט לעבן, געהאַלטן אונז ווי אַרעסטירטע מיט זייער באַגרענעצטע פרייהייט — האָבן מיר אויסגענוצט אויפן בעסטן אופן די געגעבענע קולטורעלע אויטאָנאָמיע.

ראַדזין האָט שוין פון יאָרן צוריק פאַרמאָגט אַ גרויסע יידישע לייי־ביבליאָטעק און אַ דאַנק איר האָט זיך דאָ דערצויגן אַ פאָלקס־אינטעליגענץ, וועלכע האָט געוועקט אין זיך די פאַרבאָרגענע טאַלאַנטן. מיר האָבן געגרינדעט אַ דראַמאַטישן פאַריין, ווו מען האָט אויפגעפירט ליטעראַרישע זאַכן, איינגעאָרדנט לעקציעס און גענוצט דאָס שטאָטישע טעאַטער, וועלכעס איז געווען פאַרשלאָסן פאַר יידן, אונטער דער פויליש־רוסישער הערשאַפט, כאָטש ס'איז מיט יידיש געלט געבויט געוואָרן.

מ'קאָן אָפּציילן אַ גאַנץ גרויסע צאָל טאַלאַנטן אין דער גרופּע. נתן שוואַלבע, א באוווסטער זשורנאַליסט אין פויליש און אין יידיש, בן־ציון גרינבוים, שלמה צוקער (ראַדזינסקי), אַ יידישער שרייבער, ישראל טיקאָטשינסקי, אַ טאַלאַנטפולער מאָלער, זיין ברודער מרדכי, אַ הומאָריסט. העניך אָפּעלבוים, אַ טאַלאַנטפולער אַקטיאָר, יוסף דאַניליאַק, א לירישער פּאָעט. צו זיי קאָן מען נאָך צוגעבן שלמה וויינגאָרטן, אַ שטילער, אָבער פילזייטיקער טאַלאַנט. אַן ערפינדער, מאַטעמאַטיקער, שניצער.

אָבער באַזונדערס מוז פאַרצייכנט ווערן אַז זיין זכרון איז געווען פענאָמענאַל: איבערגעלייענט איין מאָל אַ בוך און געדענקט עס אויף צו מאָרגנס אין גאַנצן אויף אויסנווייניק. אויך דער שרייבער פון די שורות איז געווען אין דער גרופּע. צום באַדויערן זענען דאָס רוב פון דער גרופּע אומגעקומען פון דער ברוטאַלער נאַצישער האַנט. ראַדזין איז געווען אַ גוטע נעסט אויף צו געבוירן טאַלאַנטן און וויכטיקע מענטשן און עס האָט אַזוי אויך אָנגעהאַלטן ווייטער אינם שפּעטערדיקן דור.

—•—

נאָך דער דייטשער מפּלה איז געקומען די פּוילישע הערשאַפט מיט אירע אונטערדריקונגען און טעראָר קעגן די יידן. אין די ערשטע נאַכט פון זייער איבערנעמען די מאַכט, האָט מען איבערן לאַנד אויסגעהרגעט טויזנטער יידן, אויף די וועגן און אין דערפער. אין דעם דאָרף בארווע, לעבן ראַדזין, האָט מען א גאנצע פאַמיליע פון 6 נפשות אומגעבראַכט. דער מאָרד האָט יעדן אַריינגעוואָרפן אין טרויער. מען איז געוואָרן דערשלאָגן. צו דער גרויסער מאַסן־לויה, האָבן אַלע פאַר־מאַכט די געשעפטן און יידן פון גרויס ביז קליין האָבן אין איר אָנטייל גענומען. עס איז געגאנגען אזא גרויסע מאסע אין טרויער, אז דאָס אליין האָט אויסגעזען ווי אַ ריזיקער פּראָטעסט. דער טעראָר האָט לײדער ווייטער אָנגעהאַלטן. מען האָט געשלאָגן יידן אויף די וועגן; מען האָט ביי זיי געשניטן די בערד און אין פיל פאַלן פלעגט מען יידן אַרויסוואַרפן פון לויפנדע באַנען. מען איז געוואָרן דערשלאָגן און כסדר געלעבט אין טויט שרעק. ס'איז נישט געווען צו וועמען זיך צו באַקלאָגן, און ווו צו פּראָטעסטירן. פון יעדן יידס ליפּן האָט זיך נאָר געטראָגן איין אויסדרוק: „יידן, מיר זענען פאַרלוירן. אַנטלויפט פון דאַנען...״

—•—

איך האָב ליב געהאַט מיין שטעטל און האָב אויך ליב געהאַט פּוילן. ווען עס איז געקומען די צייט פון מיין פאַרלאָזן פּוילן, בין איך נישט מיט פיל חשק געפאָרן עס האָבן שוין געמוזט קומען אַזעלכע אומשטענדן, אַז איך זאָל זיך קאָנען פאַר־נעמען און פאָרן... עס איז דעמאָלט געווען אַ פינצטערע נאַכט, ווען איך האָב מיין שטעטל פאַרלאָזן אויף אייביק. פאָרנדיק צום באַן אין אַ זייער לאַנגן וועג, איז דער הימל געוואָרן שרעקלעך רויט. ערגעץ האָט געברענט; פייערדיקע צונגען און פלאַמען האָבן זיך געצויגן צום הימל און עס האָט יעדעס מאָל אַרומגענומען אַ וואָס גרעסערן שטח... מיר האָט דאָס עפּעס אָנגעזאָגט... אפשר איז דאָס געווען סימבאָליש, אַז מיט יאָרן שפּעטער וועט דער הימל אויך זיין אַזוי רויט און דאָס וועלן אזוי ברענען טאָג און נאכט אונזערע אייגענע אין די קאַלך־אויוונס ביי די נאַציס...

איך וואָלט גערן געוואָלט שיין זינגען וועגן מיין שטעטל און דערציילן מער

וועגן די ראָמאַנטישקייט דאָרט. מיין האַרץ איז אָבער אָנגעלאָדן מיט צער און ווייטיק, אַז עס ווילט זיך בעסער צערייסן מיינע קליידער, זיך אָנטוען אַ זאַק מיט אַש, און וויינען און טרויערן אויף אַלץ און אַלעמען, וואָס מיר האָבן פאַרלוירן.

מחאת האלם
דער שטילער פּראָטעסט

ציור מאת / געצייכנט פון מאנועל ליכטנשטיין (ניו־יאָרק)

אבא דאנילאק

ראדזינער וויזאזשן

1. לעבנס־שטייגער און מקור פון חיונה.

ראדזין האָט נישט געהאט אין זיך פיל פונם מאטעריעלן עשירות. אויסער איי־ניקע רייכע יידן, האָבן זיך די איבעריקע געשפייזט פונם ארומיקן פויער, דער איינציקער מקור פון זייער חיונה. בעלי־מלאכה׳ס האָבן דעם פויער באזאָרגט מיט קליידונג און באשוכונג און זיינע פראָדוקטן האָבן די סוחרים אָפגעקויפט און גע־שיקט זיי אין דער גרויסער שטאָט ווארשע. פון דאָרט האָבן זיי צוריקגעבראכט נאפט, צוקער און זאלץ — פראָדוקטן, אין וועלכע דער פויער האָט זיך געניטיקט. דער לעבנס־שטייגער פון די יידן איז געווען זייער א נידעריקער. ברויט און קאַר־טאָפל פאר דער פאמיליע איז, ווי אין אלע שטעטלעך אין פוילן, געווען א לעבנס־פראגע. א בגד האָט זיך גערעכנט פאר א לוקסוס. דאָך האָט מען זעלטן־ווען געהערט ווען ס׳איז זיך באקלאָגן אויף זיין גורל. „אזוי וויל די השגחה״ — פלעגן אָפט יידן איבערחזרן מיט א פרומע מינע, ווי צו טרייסטן זיך אליין.

דער מיטלסטער מארק אין שטאָט איז געווען פון דריי זייטן איינגעשלאָסן מיט געוועלבער פון כל־המינים סחורות. די פערטע זייט איז געווען אָפן צום הויף פון דעם שלאָס און פון דאָרט געפירט צו דער באן. פון אינדערפרי ביז פארנאכט האָבן זיך דאָ די פויערים פון ארומיקן געגנט צעלייגט מיט זייערע פורן און אויסגעשפאנ־טע פערד. דאָ האָבן זיי זייערע הצטרכותן און אויסשטאטונג באקומען. די קראָמען, איבערגייענדיק בירושה פון טאַטעס צו קינדער, האָבן זיי צוגעשטעלט פון א נאָדל ביז בוי־מאטעריאלן און מאשינען צום פעלד.

דער מקור פון פרנסה האָט אויך געשאפן געטאָס אין א געטאָ. ארום די מארקן האָבן זיך די שניידערס באזעצט און געשאפן דאָס שניידערישע געסל. פון גאנץ פרי ביז שפעט אין דער נאכט, האָבן זיך צעגרילצט זינגערס ניי־מאשינען באגלייט מיט די פארחלום׳טע געזאנגען פון די יונגע לערן־ייִנגלעך. דאָס האָבן צוגעגרייט די אזוי־גערופענע טאנדייטאָרס אין הורט צו די יארידן בעקעשעס און הויזן פאר די פויערים.

אויף דער שול־גאס האָבן די שוסטער זייער געטאָ געהאט. דער גערוך פון די פויערישע גראָבע לעדער האָט זיך צעטראָגן איבער דער גאס און גערייצט די נאָז־לעכער. דורך די אָפענע פענצטער האָט זיך געטראָגן דאָס קלאפן פון האמער, דורכגעפלאָכטן מיט טרויעריקע ניגונים פון אָפגעהאקטע ימים־נוראים׳דיקע תפילות. אין די ניגונים האָבן די דראטווע־ציער ווי געוואָלט ארויינטייטשן זייער צער און צרות. די האָרעפאשנע יידן זענען קיין גרויסע תלמידי־חכמים נישט געווען, דאָך קיינמאָל נישט פארפעלט קיין תפילה בציבור. אָפט צווישן מנחה־מעריב האָבן זיי

זיך צעזעצט ביי די גרויסע טישן אין חברה־מקרא־שטיבל און מיט נשמה־פארכאר־פעניש געשלונגען א פרשה חומש מיט רש״י, אָדער א פרק עין־יעקב פונם מורה־הוראה ר׳ חיים אשר. א קורץ, דאַר יידל, וועלכער האָט זיין לעבן לויטן שלחן־ערוך געריכטעט און אליין זיך באגנוגנט מיט א „קב חרובים״ מערב שבת לערב שבת. ער איז געווען א גרויסער מחמיר אין כשרות־ענינים און דערפאר האָבן טאקע יידע־נעס אויסגעמיטן צו גיין צו אים מיט שאלות... אָנשטאָט אים זענען זיי געגאנגען צום רב. דער רב איז געווען מער וועלטלעך און לכבוד שבת, אָדער צוליב אנדערע סיבות, פלעגט ער מקל זיין און כשרן די ווייבער זייערע עופות אָדער טעפּ. דאָס מקרא־שטיבל איז געווען זייער מקום־תורה און דעם מורה־הוראה מיט כבוד גע־האלטן און מיט פרנסה באַזאָרגט.

דער האנדלס־עלעמענט איז מערסטנטייל באשטאנען פון יידן תלמידי־חכמים, געווען זענע קעסט־קינדער. זיי האָבן זיך געגרויסט מיט זייער תורה און מיט די האָ־רעפּאשנע יידן קיין מגע־ומשא נישט געהאט. אום נישט צו דערנידעריקן זייער אָנזען אין שטאָט, האָבן זיי אין מקרא־שטיבל קיינמאָל זייער נאָז נישט אריינגע־שטעקט. מערסטנטייל זענען דאָס געווען תבואה־הענדלער אָדער באזיצער פון קליינע געוועלבלעך. די דאָזיקע יידן האָט מען אָפט געטראָפן אין די בתי־מדרשים, זיצנדיק פאר׳מוח׳ט און ציפנדיק די בערדלעך ביי שווערע האמעטנע גמרות אָדער גאָר צונויפגעדרענגטע אין רעדלעך הערן אויס נייעסן פון דער גאָרער גרויסער וועלט.

2. ראדזינער קאַפּטשאַקעס

ראַדזין ליגט האַרט ביי דער גרענעץ צווישן אוקראַינע און פוילן. אויפן האלבן וועג צווישן בריסק, ביים טייך בוג פון מזרח, און דעם נערוון־צענטער אין פוילן וואַרשע, ביים טייך ווייכסל, אין מערב. דורך דער שטאָט קרייצן זיך אויך די הויפּט־וועגן, וועלכע פירן פון דעם מיליטערישן איוואַנגאָראָדער פעסטונג אין דרום און דעם באַרימטן בריסקער פעסטונג אין צפון. צוליב דעם טאַקע האָט די שטאָט ראַדזין געדינט אַ לאַנגע צייט אַלס סטראַטעגישער מיליטער־פּונקט אין די רוסיש־פּוילישע קאַמפן. אין וועלדער אַרום זענען עס פאָרגעקומען די וויכטיקסטע שלאַכטן אינם לעצטן יאָרהונדערט צווישן די פּוילישע אויפשטענדלער און די רוסישע קאַזאַקן. כדי צו היטן דעם וויכטיקן סטראטעגישן פונקט, האָט זיך אונטערן שטאָט באַזעצט און צעבויט אַ רוסיש־מיליטערישע אָפּטיילונג מיט זייערע פערד און האַרמאַטן. אַזוי אַרום האָט זיך געשאַפן אַ שטעטל אין אַ שטעטל און דאָס האָט אויך געדינט ווי א קוואַל פון פרנסה פאר די דאָרטיקע איינוווינער.

איידער די אייזנבאַנען זענען אויפגעקומען האָט די שטאָט אויך געדינט ווי אַ

שפייז־צענטער צווישן אוקראַינע און מערב־פוילן. גאַנצע הערדעס קי און אָקסן פון די אוקראַינער סטעפּעס פלעגן געטריבן ווערן דורך דער שטאָט צו דער דייטשער גרענעץ. דאָ, אין ראַדזין, זענען זיי איבערגענומען געוואָרן דורך די שטאָטישע סוחרים און די אוקראַינישע טרייבער, מיט די לייווענטענע העמדלעך איבער די הויזן און שטרויענע לאַפּטשעס אויף די פיס זענען פאַרביטן געוואָרן מיט פּוילישע גויים. אין דעם גרויסן דאַנילאַקעס הויז, וועלכעס האָט געדינט פאַר אַ דורכגאַנג פון דער הויפּטגאַס צו דער צווייטער, איז געשטאַנען אַ ריזיקע וואָג אויף וועלכער מ'האָט געוויגן די אָנגעקומענע בעלי־חיים. פון דאַנען האָט מען זיך געלאָזט מיט זיי גלייך צו דער דייטשער גרענעץ. מיטן אָנקומען פון דער אייזנבאַן איז דער דאָזיקער פרנסה־צווייג ווי פאַרשוווּנדן פון שטאָט.

דער גורל פון שטאָט איז ווי דער גורל פון אַ מענטש. צוליב אַ קאַפּריז פון אַ רוסישן אינזשיניער, וועלכער האָט געהאַט צו זאָגן איבער דער פונאַנדערלייגונג פון די אייזנבאַן־ליניעס, איז דער גורל פון דער שטאָט געחתמעט געוואָרן. דער פּריץ פון דעם ראדזינער גרויסן שלאָס איז געווען א גרויסער פּוילישער פּאַטריאָט. ער, שלובאָווסקי, — אַזוי גייט די געשיכטע — האָט זיך דאָס אָפּגעזאָגט אויפצונעמען ווי געהעריק אין זיין פּאַלאַץ דעם חזיר'שן רוס. דערפאַר האָט יענער דורכגעפירט די אייזנבאַן־ליניע זיבן וויאָרסט אונטער דער שטאָט דורך א דאָרף בעדלנאָ און ראַדזין אַליין איז אַזוי אַרום אינגאַנצן אויסגעמיטן געוואָרן פון דער באַן־מאַפּע. כדי צו דערגרייכן צו דער שטאָט האָט מען געמוזט אָנקומען צו די בעל־עגלות — דראָזשקאזשעס. די דאָזיקע יידן האָבן געהאט וועגעלעך מיט ספּרענזשינעס איבער די רעדער און לעדערנע דעקן פון אויבן, וועלכע האָבן זיך איינגעלייגט אָדער אויפגעהויבן אויפן פאַרלאַנג פונם פּאַסאַזשיר. זייער מיסיע איז דאָס געווען צו פירן פּאַסאַזשירן צו דער באַן און צוריק. דער אַנדערער טייל בעל־עגלות, אַזוי־גערופענע קאָפּטשאקעס, זענען נאָך פארבליבן פון די אלטע צייטן. דאָס זענען געווען גאָט־געבענטשטע גבורה־פולע משפּחות. הויכע, ברייט־פּלייציקע יידן; גרויסע שלעגערס, פאַר וועלכע גויים האָבן געציטערט אימת־מות. נישט איינמאָל געשפּאָלטן די מוחות פון עשו'ס קינדער מיט אַרויסגעשלעפּטע דרענגער פון די וועגענער. יידן עם־ארצים, גרויסע בראָנפן־זשלאָפּערס: תמיד נישט גערעדט, נאָך חיה'ש געברומט; פול מיט ניבול־פּה און דאָך קיינמאָל נישט פאַרפעלט קיין תפילין־לייגן און צומאָל אפילו געכאַפּט א מנחה־מעריב. די קרוינענבערגס, מיט זייערע הויכע, מיט שטרוי אויסגעבעטע פורן און געדעקטע לייווענטענע דעקן אויף הילצערנע דרענגער, האָבן זיך געלאָזט אויף ווייטע וועגן מיט זעק תבואה און מעל צו די גרויסע שטעט און פון דאָרט צוריקגעקומען מיט געפּאַקטע הויכגאָרנדיקע פורן, מיט זאַלץ, צוקער נאַפט און אייזן.

אויף די פּוילישע וועגן אין שטורם, שניי און רעגן טרעפט מען זיי שפּרייזנדיק

ביי דער זייט צוזאַמען מיט זייערע פערד און קרעכצענדיקע וועגענער; צעוואָרע־מען זיך מיט אָפּהילכענדע דונער־קלעפּ פון צעפּאָרענע מוסקולישע הענט איבער פעלזן־האַריקע ברוסטן. צומאָל פון ברויזנדע, איבערגעלאָדענע גבורה, רייסט דורך די לופט אַ קנאַל מיט דער בייטש סתם אין דער לופטן, וועמענס עכאָ הילכט אָפּ און קייקלט זיך ווייט אוועק איבער פעלדער און וועלדער, צופרידענע לאָזן זיי זיך עס צו די קרעטשמעס אויף די וועגן. בייטש און פערד אַ ירושה פון זייערע טאַטעס און בייטש און פערד וועלן זיי איבערלאָזן זייער אייגן בלוט און פלייש.

דערפאַר, אין די שבתים און ימים־טובים פילן זיי זיך געפאַלן. הכנעה׳דיק שלייכן זיי זיך אריין אין בעל־מלאכה׳שן חברה־מקרא שטיבל צו דאַווענען. זיי ווייסן: זייער אָרט איז ביי דעם טיש נעבן די טיר. מיט קנאה און אייפער קוקן זיי נאָכן דאַווענען אויף די יידן בעל־מלאכה׳ס, וועלכע צעזעצן זיך דאָרט אויבן־אָן אַרום דעם דאַרן, פון תעניתים אויסגעמאַטערט גופ׳ל, דעם אַלטן מורה־הוראה און שלינגען יעדעס וואָרט, וואָס קומט אַרויס פון זיין מויל. איז דאָס אַ טייטש פון אַ פסוק, אַ דין פון שלחן־ערוך אָדער אַ קאַפּעטשקע מוסר צו זיי. ביז דעם אונטערשטן טיש־זיצער דערגרייכן די נישט־דאַיקע קלאַנגען. די געפּרעסטע לופט און משונה׳דיקע אומפאַרשטענדלעכע ווערטער פונם מויל פון דעם הייליקן ייד פאַרטידן זייערע טעמפּע מוחות; מורא האָבנדיק נישט איינצושלאָפן גנב׳ענען זיי זיך איינציקווייז אַרויס פונם מקום קדוש. די פרישע לופט אין דרויסן פאַרשאַרפט אין זיי די חושים. די געפאַלנקייט און שפלות, וועלכע זיי האָבן נאָר־וואָס דורכגעלעבט אָבער נישט פאַרדייעט, צופלאַטערן זיך אין זייערע גופים אין אַ ברויזנדער יוכע. פאַרטראַכטן זיך אַ ווייל און אומבהאָלפענע דעם כעס צו שטילן לאָזן זיי זיך מיט אימפּעט אַ היים צו זייערע ווייבער.

3. די חברה הכנסת כלה

אויף יידישע שמחות אין שטאָט, ווי חתונות, ברית׳ן און דאָס גלייכן, האָט מען אָפּט אָנגעטראָפן אויף אַן אויסטערלישן פאַל. די טיר פלעגט זיך ברייט צע־עפענען אין מיטן דער שמחה און משונה׳דיקע פיגורן האָבן זיך אריינגעשליידערט. אָנגעטון אין גרינע בלוזקעס, אויף די קעפּ גרינע היטלען מיט דאַשקעס ווי פויערים פון דאָרף, דראַטענע מאַסקעס אויף די פנימער — האָבן זיי זיך אויסגעשטעלט ביי די זייטן פון די ווענט, שטומע אָן אַ באַגריסונג צו די בעלי־שמחה, אפילו אָן אַ שאָקל מיטן קאָפּ צו די געסט זענען זיי ווי בלייענע סטאַטועס אַזוי שטיין געבליבן ווי וואַרטנדיק עפּעס זאָל געשען. דאָך האָט זייער באַווייזן זיך אין שטוב און זייער משונה׳דיק אויפפירן קיינעם נישט איבערראַשט: פיל פון די געסט האָבן זיך אַפילו נישט גענומען די מי זיך אומצוקוקן אויף זיי. גלייך ווי יעדער וואָלט

דערוואַרטעט זיי. ווער זענען זיי? נאָך וואָס זענען זיי געקומען? — וועגן דעם האָט שוין עדות געזאָגט די גרויסע בלעכענע פּושקע מיט גרויסע אותיות: „הכנסת כלה”, וועלכע זיי האָבן אַוועקגעשטעלט אויפן טיש מיט אַ קנאַק און אַ קלינג, ווי זיי וואָלטן מעלדן יעדן: נישט בעטלען זענען זיי געקומען נאָר אויפמאָנען אַ חוב! חתונה מאַכן יידישע טעכטער, צו זענען דאָס יתומות, צו סתם טעכטער פון אָרעמע היימען, איז מעולם אָן געווען א פארשארפטע פראגע אין דער אלטער היים. נדן און אויסשטייער זענען אָפט געווען די הויפּט־פראַגן, וועלכע האָבן געשטערט צו דערפירן חתונות ביז דעם ענד. משולחים אָדער סתם־יידן פלעגן אַרומפאָרן איבער שטעט און שטעטלעך מיט בריוו, אויף פּאַרמעט־געדרוקטע, פון די רבנים פון זייערע וווינערטער, וועלכע האָבן מעיד געווען אויף די יידן, אַז זיי זענען נעבעך געדריקטע נצרכים, האָבן א בוגרת אויסצוגעבן און דער כלל־ישראל איז מחויב זיי צו העלפן.

אין דער אייגענער שטאָט, אָבער, וואָלט אַ בעל־הבתישער ייד פון חרפּה זיך אַ מעשה אָנגעטאָן איידער אויסצושטרעקן די האַנט פאַר זיין טאָכטער נדן צו בעטן. אַזוי ווי אָבער נדן און אויסשטייער האָבן באַטראָפן היבשע סומעס, האָט זיך דאָס שווער אָפּגערופן אויף יעדער אָרעמער משפּחה, וועמען גאָט האָט באַשאָנקען מיט טעכטער, וועלכע זענען געשטאַנען אין שידוכים. טאַטעס און מאַמעס זענען קיין נעכט נישט געשלאָפן, זיך אויסגעקוקט די אויגן צום הימל זוכענדיק הילף. ווי אַזוי־זשע צו העלפן די נצרכים שטילערהייט, בצנעא? — צו דעם גײַדאַנק האָבן זיך דערטראַכט דווקא די האָראָפּאַשנע יידן, בעלי־מלאכות אין שטאָט. יידן פון חברה־מקרא שטיבל. אונטער דער אויפזיכט פונם מורה הוראה, ר׳ חייט אשר, האָט מען אַזאַ חברה געגרינדעט.

אין פיל שטעט אין פוילן זענען געווען חברות „הכנסת כלה”, וועמענס אויפ־גאַבע ס׳איז געווען צו העלפן אָרעמע פאַמיליעס, יתומות מיט נדן און אפשר אויך מיט אויסשטייער. דער וויכטיקסטער אויפטו פון דער חברה אין ראַדזין אָבער איז געווען דער פונקט אין זייערע תקנות: סיי דער אופן פון זאַמלען געלט, סיי די באשלוסן וועגן פארטיילן די געלטער, דארפן געטאָן ווערן שטרענג געהיים. דער קארדינאלער פונקט האָט דערמעגלעכט די חברה צו פונקציאָנירן נאָרמאל א לענ־גערע צייט. אַן אויסגעקליבענער קאָמיטעט פון פינף פערזאָן האָט באַשלאָסן וועמען צו געבן הילף און וויפיל. אַ חבר, וועלכער האָט געוואַגט אויסגעבן אַ סוד איז באַזייטיקט געוואָרן פון דער חברה. יעדער מיטגליד איז געווען פאַרפליכטעט, ווען ס׳קומט זיין ריי, זיך אַריינצוּוואַרפן אין די משונהדיקע בגדים און גייען אויף אַ שמחה זאמלען געלט. יידן האָבן זיך אָבער געשעמט זאמלען געלט און פלאָנטערן זיך צווישן נקבות, האָבן זיי צוליב דעם אָנגעטאָן מאַסקעס אויף די פּנים׳ער און שטום געבליבן די גאַנצע צייט אום מ׳זאָל זיי נישט דערקענען.

זיי האָבן אָבער נישט נאָר געלטביים עולם גענומען; זייער אויפגאַבע איז

אויך געווען מיט עפּעס די געסט אונבעלי־שמחה אָפּצוצאָלן. מיט זייער קומען האָבן זיי אַריינגעברענגט אויך פייערלעכקייט אין דער שמחה. לויט אַן אַלטן מנהג אין שטאָט, האָט מען יעדע חופּה געשטעלט אויפן שול־הויף. דעם חתן און דערנאָך די כלה האָט מען געפירט מיט מוזיק און פּאַראַד פון זייערע היימען צו דער חופּה. אָט די חברים מיט זייערע משונהדיקע אוניפאָרמען האָבן, מיט פלאַ־קערנדע פאַקעלן אין די הענט, געפירט דעם פּאַראַד הין און צוריק. פון פאָרנט צווייִ יידן און פון הינטן צוויי. אויפן שול־הויף האָבן זיי זיך אויסגעשטעלט אַרום דער חופּה. ביי יעדן שטאַנג איינער מיט אַ פאַקעל אין האַנט. דאָס קרעקענדיקע פייער פון די נאָפטיקע קנויטן האָבן דאָס נאַכטיקע פינסטערניש פאַרטריבן און ליכט געשפּרייט איבער חתן־כלה.

זייער אויפגאַבע האָבן זיי אויסגעפירט בשלמות; פון אָנהויב ביז סוף — מומיע־שטום, אָן א פּיפּס מיטן מויל, אָן א שאָקל מיטן קאָפּ ווי אמתע ארטיסטן. די מצוה האָבן זיי טייער געהאַלטן און די שטאָט האָט זייער אַרבעט געשעצט מיטן אָנפילן די בלעכענע פּושקעס מיט קופּערנע און זילבערנע מטבעות. דאָך האָבן די גרויסלערנער פון די פּני פון דער שטאָט נישט געוואָלט געהערן צו דער חברה. זיי האָבן געהאַלטן פאַר נידעריק צו חברן זיך מיט פּראָסטאַקעס, בעלי־מלאכות. אויך איז זיי נישט אָנגעשטאַנען דער גוי׳אישער הלוך.

איינמאָל אין יאָר האָט די חברה אויך איר באַלוינונג באַקומען. דאָס איז געווען חמשה עשר בשבט, דער טאָג פון דער גרויסער סעודה. מיט ווייניקע וואָכן פריער האָט מען זיך געגרייט צו דער סעודה. דריי וואָכן נאָכאַנאַנד האָבן די ווייבער פון די חברים געפּיטערט די איינגעקויפטע גענז, זיי פעטער צו מאכן. נאָך דער שחיטה האָבן די זעלבע ווייבער אַרויפגעצויגן אויף זיך פאַרטוכער, געמאַכט פון גראָבע לייווענטענע זעק, און געפליקט די גענז. טיפע שעהן אין די חצות׳דיקע נעכט געאַרבעט מיט שטאָלץ און מיט זכיה צו האָבן אַ חלק אין דער מצוה פון דער סעודה.

חמשה עשר בשבט, נאָך מעריב, האָט דער עולם זיך פונאַנדערגעזעצט אַרום לאַנגע טישן און פאַסמאַקעוועט זיך מיט די געבראַטענע גענז, וועמענס ריח האָט זיך צעטראָגן דורך די געעפנטע טירן אין גאַס אַריין און געריצט די גאָזלעכער און אַפּעטיט פון די דורכגייער און שכנים. דער שטארקער, ניינציקער בראָנפן האָט צוגעגעבן מוט און היץ. עמך האָט געגעסן און געטרונקען ווי שכורים. דאָך האָט מען ביי דער סעודה נישט צעקריגט זיך, חלילה. נישט צעשלאָגן זיך, נאָר פאַרענדיקט מיט ווישן די פעטע ליפּן און מיט אַ קנאַקנדיק בענטשן. נאָכן עסן, ביים אהיימגיין, האָט מען זיך געווונטשן, אז יעדן זאָל גאָט באשערן זיין זיווג, זיין נדן און נישט דאַרפן צו דער חברה אָנצוקומען. אַ הילכיקער, צעצוי־געגנער „אמן״, האָט די לופט צעטרייסלט און פאַרטראָגן ווייט אין גאַס אַרויס.

שמואל דניאלי (צופית, ישראל)

משה סמאַלאַזש

(אַ ראַדזינער לעגענדע)

דורך אַ זאַמדיק שלענגלדיקן וועג וואָס פירט פון שטעטל אין וואַלד אַריין, פאַרשטעלט פון ביידע זייטן מיט אַלטע טאָפּאָלן־ביימער, ווי אַלטע היטערס, האָט מען געקאָנט צוקומען צו אַ קליין שטיבעלע, וואָס איז געשטאַנען איינזאַם אין וואַלד, צווישן די הויכע מאַיעסטעטישע סאָסנע־ביימער.

אין דעם קליינעם, נידריקען צימערל, געבויט ווי אַ קעלערל אין דר׳ערד מיט אַ זאַמדיקן דאַך, האָט געוווינט אַ קליין, דאַר יידעלע, מיט אַ שוואַרץ בערדעלע. אויגן אַזעלכע ליבלעכע, וועלכע האָבן געקאָנט דעם גרעסטן אכזר וויך מאַכן און פון אים רחמנות אַרויסרופן.

קיין מוטער, קיין שוועסטער, קיין פרוי — אַליין און איינזאַם האָט ער געלעבט אין וואַלד. ווו ער איז געבוירן געוואָרן, פון וואַנען איז ער געקומען אַהער — האָט קיינער נישט געוווּסט. אַזוי האָט ער אָפּגעלעבט זיינע יאָרן אין שטילן, סודות׳דיקן וואַלד. די ביימער זענען געווען זיינע איינציקע און אינטימע פריינט. זיי האָט ער עס דערציילט זיינע אינטימע סודות און זיי האָט ער איבער־געגעבן זיינע האַרציגסטע געפילן. ווען ער פלעגט אָפּריכטן זיינע תפילות צום כסא־הכבוד, פלעגט ווערן שטיל אין וואַלד. אינמיטן זיין געבעט, פלעגן די ביימער שטיל און געלאַסן צולייגן זייערע שפּיציקע און דאַרע קעפּ און איינשושקען זיך איינער דעם אַנדערן סודות וועגן זיין תפילה; און ווען ער פלעגט ענדיקן, פלעגן זיי זיך אָנהויבן צו בויגן און צו בעטן פאַרן רבונו של עולם, ער זאָל זי אָננעמען...

אין שטעטל גופא פלעגט מען אים זעלטן זעען. געקומען איז ער נאָר פון אַ יום־טוב צו אַ יום־טוב. גערופן האָט מען אים משה סמאַלאַזש, ווייל ער פלעגט עס אַרויסציען זשיוויצע פון די ביימער און פאַרקויפן זי די גויים. און ווען ער פלעגט קומען ערב יום־טוב, איז געווען דער גאַנצער וועג, וואָס ציט זיך פון שטעטל אין וואַלד אַריין, פאַרלייגט מיט קופּקעלעך פאַרשידענע מענטשן. פרויען מיט קליינע קינדער אין די הענט; אַלטע בלינדע יידן, אָנגעלענט אויף שטעקנס און אייניקלעך, וועלכע פלעגן זיי פירן ביי די הענט — דאָס זענען געווען אָרעמע לייט, וועלכע האָבן געוואַרט אויף משהן.

און אַז משה פלעגט קומען אין שטעטל אַריין, זענען אים אונטערגעפאַרן פורן פול מיט שפּייז פאַר אָרעמע לייט און נישט אומזיסט פלעגט מען אים טאַקע רופן משה דער שפּייזער. מיט זיין הילף פלעגט ער אונטערהאַלטן דאָס ביסל

אָרעמע לייט פון שטעטל. זיין גאַנץ פאַרדינסט פון זיין שווערע אַרבעט, פלעגט ער אַוועקגעבן אָרעמע מענטשן. אַז דער ווינטער איז אָנגעקומען, פלעגט ער אָנקויפן שטיוועלעך און פאַלטנדלעך און אין חנוכה פונאַנדערטיילן פאַר די אָרעמע קינדער.

אַזוי האָט משה אָפּגעלעבט פופציק יאָר איינזאַם אין דעם גרויסן וואַלד. און אַז מען האָט אים געפּלעגט פרעגן, פאַרוואָס האָט ער נישט חתונה, האָט ער געהאַט איין איינציקן ענטפער: כ׳וויל נישט מטמא מאַכן מיין גוף״... זיין גרעסט פאַרגניגן אין זיין לעבן איז געווען נאָר דער יום־טוב.

נאָר מיט אַמאָל זענען אָנגעקומען שווערע טעג פאַר משה׳ן. די אַרבעט אין וואַלד האָט זיך אויסגעלאָזט, ווו צו פאַרדינען איז נישט געווען. דאָס ביסל געלט, וואָס ער האָט נאָך געהאַט פון פריער, האָט ער נאָך אַלץ פונאַנדערגעטיילט צווישן די אָרעמע לייט — ביז ער האָט נישט געהאַט קיין געלט צו קויפן זיך אַ שטיקל ברויט און משה איז געשטאָרבן פון הונגער...

געווען איז דאָס אין אַ טאָג פון ערב־פּסח. ביי שרעקלעכע שטורם־ווינטן און שלאָגס־רעגנס, האָט זיך משה׳ס נשמה אָפּגעטיילט פון זיין גוף, וועלכער איז געבליבן ליגן אויף דער ערדישער פאָדלאָגע, מיט אַ וואַטאָוון פעלצל צוגעדעקט...

—•—

אין דעם זעלבן ערב יום־טוב זענען געשטאַנען די אָרעמע לייט אויף דעם וועג, וואָס פירט פון שטעטל אין וואַלד אריין און געשפּאַרט זיך צוליב יעדער פור, וואָס מען האָט נאָר געזעען פון וואַלד אַרויספאָרן, אַז דאָס איז משה׳ס פור... זיי זענען אַזוי אָפּגעשטאַנען ביז פאַרנאַכט. ביז עפּעס אַן אויסטערלישער פויער איז אָנגעפאָרן און זיי אָנגעזאָגט, אַז משה איז געשטאָרבן. איז אַנטשטאַנען אַ שרעקלעכע יללה צווישן די אָרמע לייט. און בליץ שנעל האָט זיך פאַרשפּרייט די ידיעה איבערן שטעטל ראַדזין: „דער ל״ר־ניק פון וואַלד איז נפטר געוואָרן...״

מאיר סעגאַל (ניו־יאָרק)

לידער

פון מײַן היים

טרויעריק, קינדעריש לעבן —
דו גייסט פאַר מיר אויף איצטער ווידער,
דער ווינט איז אויף ערד שוין אַנטשוויגן,
און ס׳טונקלט דער אָוונט איבער שנייאיקע גריבער.

איבערן הימל איז גרויקייט די וואָלקנס,
אין ווייטן, אין קנויליקן דריי.
און איך צווישן ערד און וואָלקנס
בין אויך אין עלנט אַזוי.

אַלע טייכן מיט אייז פאַרקאַוועט,
נאַכט אין קאַלטקייט קומט אָן,
איבער וועלדער שמאָלע פאַסן
פון רויט־פאַרזונקענער זון.

די ווייטקייטן ווערן לענגער.
ברייטער די פעלדער.
פראַסטיקע ווייסקייט אין לופט גיט אַ ציטער,
נאָר אַלץ אַזוי אפן,
ס׳בלייבט טרויעריק אָפן,
מײַן האַרץ פאַרשלאָסן אין וואַלדיק געוויטער.

אין וואַלדיק געוויטער
צו גאָט טו איך תפילה.
כ׳בין אויך איצט אין אָוונט
פורעם און הילע.

כ׳נעם צונויף איבער פעלדער
אין בלויקייט די פארבן.
צווישן אייביק געבורט
און אייביקן שטאַרבן.

2

נאכט. שניי פארדעקט האָט אלע וועגן.
צווייגן ציטערן אויף אין קלאָרן בלענד.
א שניי אזא איז אויך אמאָל געלעגן,
ווען טאטע האָט צום פעלד געטראָגן
זיין טויטן זון אויף דארע ווייסע הענט.

אָ, געבויגענער טאַטע ביים קינדערישן קבר,
דיין קאָפּ גרוי, פון דיינע אויגן טרערן גייען.
דער שניי אין ווייסקייט דורך נאכט
וועט אליין שוין פארדעקן דאָס פעלד, דעם שטיין.

טאטע איז פון בית-הקברות צוריקגעקומען
מיט א רויט לאמטערן און שטיוול שניי.
ביים געפרוירענעם פענצטער א צאנקענדיק ליכט,
און וויסטער טרויער אויף ליידיקע בעטן צוויי.

שפעט ביינאכט.
דער טאטע אין ווינקל, אין צער אין שטומען:
גאָט, האָסט אין זעלבן טאָג אים מיר געגעבן,
יוען דו האָסט די מאמע זיינע צוגענומען.

3

אין באגינענדיקן ליכט טאטע האָט אָפּגעדאווענט,
איינגעפּאַקט א זאַק א פולן.
אין וועג זיך געגרייט —
מיט שטעקן אין האַנט, מיט טלית און תפילין.

אין שטוב געגעבן א לעצטן בליק,
שטיל געעפנט די טיר.
צוויי פאָר טרויעריקע אויגן האָבן אים נאָכגעקוקט,
פון אונטערן צודעק אפיר...

4

ער איז אוועק אין פרעמדער שטאָט
פאַר אָרעמע קינדער א מלמד ווערן.
זיין באָרד האָט אין צער געגרויט
און איינגעזאַפּט אין זיך די טרערן.

דער טאָג האָט דאָס שטעטל פאַרגרויט
אין בענקענדיק ליכט. —
טאטע, וואָס דו האָסט פאַרלוירן —
האָבן מיר, דיינע יורשים, געזוכט. —

נאָר קברים זענען שוין טיף אין ווינטער,
און מאַמעס שטיין — דער גרעסטער.
ווען מיר זיך שפּילן מיט זייערע שטיינער,
מיין קליינע, פאַריתומטע שוועסטער.

חסידות רדזין
ראדזינער חסידות

הפרק הזה, המוקדש לחסידות רדזין, מתכוון ליחד את תיאוריו לחסידות ה־שושלת האיז'ביצית־רדזינאית בלבד, מבלי לנגוע בחסידות של האדמו"רים האחרים, אשר חסידים רבים היו להם בעיירה. חסידי קוצק, ביאלה, גור וכו', אשר היו ברדזין, אם גם חן מקומי מיו־חד נסוך היה עליהם, לא נבדלו בהרבה מקהל חסידי פולין בכללם

—*—

דאָס דאָזיקע קאַפּיטל וויל שילדערן נאָר דאָס חסידות פון דער איזשביצער־ראַדזינער דינאַסטיע און נישט באַרירן דאָס חסידות פון פאַרשידענע רביים, וועלכע האָבן געהאַט פיל אָנהענגער אויך אין ראַדזין. די קאָצקער, ביאַלער און גערער חסידים — ראַדזינער איינוווינער, האָבן זיך נישט פיל אונטערשיידעט פונעם אַלגעמיינעם חסידישן כלל אין פוילן.

אבא דאַנילאַק (טאָראָנטאָ)

דעם רבי'נס הויף

1. דער רבי קומט!

אין די ערשטע אלול־טעג, די זון ברענט שוין פיל שוואַכער און די פרימאָרגנס פּיל קילער. דורך די גאַסן שלייכן זיך דורך די לעצטע הויך־גאָרענדיקע פויערישע פורן מיט דער לעצטער אַראָפּגענומענער תבואה פון די די פעלדער. ווי פאַרשעמטע יאָגן זיך דורך די פאַרשפּעטיקטע פויערן מיט זייערע דאַרע, האַלב־אויסגעליידיקטע זאַנגען־בינטן פון די פעלדער צו די שייערן.

אין יענע טעג לעבט אויף דעם רבינס הויף. דעם גאַנצן זומער איז דער הויף געווען ווי פאַרזונקן אין אַ מידן, שטילן שלאָף. זינט דער רבי איז אַוועק אין די ווייטע מקומות, אין די וואַרם־בעדער, האָט זיך די שכונה ווי אָפּגעטאָן און אַוועק צוזאַמען מיטן רבין. צייטנווייז פלעגט די טויטע שטילקייט איבערגעריסן ווערן דורכן טעמפּן קלאַנג פונם אייזערנעם הענטל פונם ברונעם, וועלכער שטייט שטאָלץ און חשיבות'דיק אין מיטן הויף און ליפערט וואַסער מקדמונים דער גאַנצער שכונה. צו אָט דעם ברונעם לאָזן זיך דאָס מיט אימפּעט יידן מיט טלית־קטנ'ס אויף די אָפענע לייבער. יידענעס אין פעט־פאַרשמוצטע, ציצענע קליידלעך מיט קאָלירטע טיכלעך אויף די קעפּ, מיט באַמבלדיקע ליידיקע עמערס. דער בראַזג פון דעם אייזערנעם הענטל רייסט די מידע שטילקייט אין חלל און וואַסער פון די געדערים פון דער ערד צוגיסט זיך מיט טראַסק און קילט די אָנגעהיצטע לופט. צוריקוועגס שלעפּן זיך שוין איינגעבויגענע רוקנס, מיט דער שווערער משא און איבערגעלאָדענע עמערס, איבערלאָזנדיק אַ נאַסן, שלענגלדיקן שטרייף לענג אויס דעם וועג.

מיטן אָנקומען אָבער פון די אלול־טעג הויבט זיך אָן רעשן אויפן הויף. עס פראַלן זיך אויף אַ גאַנצע ריי שטאַלן, פון וועלכע ס'קומען אַרויס דעם רבינס ברייטע קאָטשן מיט די ספּרענזשינעס איבער די רעדער און די פאַרשטויבטע געשפּאַנען, צעהאָנגענע איבער די ווענט אויף גרויסע אייזערנע האָקעס. דאָס אַלץ ווערט דורכן שומר־גוי אַרויסגעשלעפּט אין מיטן הויף, געלופטערט, געשייערט און געריייניקט. יידן, אַדורכגייענדיק דורכן הויף און באַמערקענדיק דעם גוי'ס אַרבעט — אַן אָנדייט אויפן רבינס קומען — באַווייזט זיך אַ שמייכל אויף די אויסגעדאַרטע, צעקנייטשטע לעדער־פּנים'ער און פון זייערע אויגן קוקט אַרויס אַן אינערלעכע פרייד: ס'וועט זיך באַלד אָנהויבן אַן אויפלעבונג פון פּרנסה אין שטאָט. די ידיעה פון רבינס אָנקומען צעטראָגט זיך שנעל איבער די גאַסן און

געסלעך פון שטאָט און אין אָרעמע היימען טראַכטן שוין יידענעס פון הינער, אייער און דעסגלייכן, וואָס וועלן זיך טראָגן אין רבינס הויז צו הדס׳לען די רביצן, זאָל געזונט זיין; זי וועט ווי מיט אַ חנ׳עווּדיק שמייכל צונעמען און קיינמאָל מיטן פרייז זיך נישט דינגען.

אין רבינס בית־המדרש, וואָס איז געשטאַנען אַקעגן איבער, האָט מען דאָס נייעס אויפגענומען מיט באַזונדערע שמחה, ווייל זינט דער רבי איז אַוועקגעפאָרן, פוילן זיך יידן פון אַרום צו קומען דאַוונען מנחה־מעריב בציבור. די תפילות ווערן אין בית־המדרש אָפּגעטשאַפּט בחיפזון און די דאַוונערס פילן זיך ווי אבלים, אָן דעם צדיק־הדור. די ספּעציעלע האַלב־באַנק — האַלב־שטול, דער כסא של אליהו הנביא, וועלכער נעמט אויף פון דורות יידישע קינדער אויף בריתן, שטייט ווי פאַרשעמט; אָן דעם קוואַטער, דעם רבין, ברענגט מען נישט קיין קינדער מל צו זיין און זייערע בריתן ווערן געפּראַוועט אין אייגענע היימען.

די גרויסע, ווייסע מויער אין וועלכער עס וווינען די גאַנצע דינאַסטיע — דער רבי מיט זיינע טעכטער און איידעמס, איז רחבות׳דיק צעשטעלט איבער דער גאַנצער ברייט פונם הויף. אין די צענדליקער פענצטער שעמערירט די גאָלד־פאַרגאָסענע זונען־ליכט. פלוצים האָבן זיך די פאָרהאַנגען צעריקט. די פענצטער זיך געעפנט און צווינטער־רויטע פּרויען־פנים׳ער האָבן זיך אין זיי באַוויזן, מיט באַרמאַנסקע, מוסקולישע הענט געריימט, געוואַשן און געפּוצט די רחבות׳דיקע צימערן מיט דעם מאַסיוון ווייס־געדעקטן מעבל.

ס׳הויבן שוין אויך אָן צו ביסלעך אָנצופאָרן זיך די ערשטע חסידים. שטענדיקע זיצער, מיט ברוינע, טאַבאַק־פאַרפּראָפּטע נעזער און וואָנסעס. אין די מיילער לולקע־ציבערס — אַ פּאַפּ און אַ שפּיי, אַ שפּיי און אַ פּאַפּ! דאָס זענען זיי זיך מקדים צו קענען די ערשטע דערזעען דאָס ליכטיקע געשטאַלט פונם צדיק און האָבן דעם זכות אָפּצושטעקן אים ביים אָנקומען דעם ערשטן שלום.

די גמרא־יינגלעך, ווייסע־חברה־ניקעס, מיט די פאַרפלאָכטענע פּאהלעך אונטער די אויערן, שמאָלע טיכענע היטלעך אויף די קעפּ; אין לאַנגע כאַלאַטלעך מיט הויזן אין די שטיוול פאַרזעצט, אָט זיי פילן זיך איצט נישט באַקוועם. אַ גאַנצן זומער האָבן זיי דאָס פּאַסמאַקעוועט זיך מיט גע׳גנב׳עטע, זאַפטיקע קערשן, ווייַנשאָל און אַנדערע פרוכטן פונם רבינס סאַד, וועלכער ציט זיך פון אונטער דער מויער העט, העט אַרויף ביזן טייך. איצט קומט אָן ענדע צו אַלעמען: אָן אומעט קוקט אַרויס פון זייערע שעלמיש־גנבישע אויגעלעך! ווי אַזוי וועלן זיי דאָס קוקן דעם רבין גלייך אין פּנים אַריין נאָך אַזעלכע מעשים תעתועים?...

און אָט אין אַ גרויען, נעפּלדיקן פרימאָרגן שפּאַנט אַריין אין הויף זלמנקע דער בעל־עגלה, פירנדיק ביַי די לייצלעך צוויי קאַשטאַנאַוואַטע פערד: דאָס גייט מען שפּאַנען דעם רבינס קאָטש צו דער באַן! יידן האַלב־פאַרשלאָפענע, מיט די

טליתים אונטער די אָרעמס, גייען זיך באזאכט מיט געמאָסטענע טריט צום דאווענען. דערזעענדיק וואָס עס קומט פאָר אויפן הויף גלייכן זיי זיך אויס די רוקנס און מיט די פינגער פאַרפאָרן זיי אין די קאָלטענעוואַטע בערדלעך. ציען אויס האָר נאָך האָר און פארטראכטן זיך אוויל ווי אזוי אויפצונעמען דעם הייליקן צדיק.

—*—

אין יענעם פרימאָרגן פון רבינס צוריקקומען זענען די טויערן פון הויף אויף אַ לענגערע צייט געבליבן אָפן. יידן פון שטאָט, דעם רבינס חסידים, תבואה־סוחרים און סתם דאָרפס־הענדלער האָבן געטוישט זייערע פאַרפּעצטע כאַלאַטן אויף שבת׳דיקע קאַפּאָטעס און גאווה׳דיק, אַרונטערלאָזנדיק די שפּיץ פינגער אונטער די שוואַרצע זיידענע גאַרטלען, זיך געלאָזט מיט געמאָסטענע טריט צום רבינס הויף. דאָרטן האָבן זיי זיך דאָס צעזעצט אויף די בענק, אָדער אויפן גראָז צעלייגט, אָפּוואַרטנדיק די אָנקומענדע קאָטש. אַן ערנסטע שטילקייט האָט געהערשט אַרום, קיינער האָט נישט געוואַגט פון מויל אַ וואָרט אַרויסצוברענגען, נישט צו פאַרשוועכן די הייליקייט פונם מאָמענט. פּלוצים, ווי אַ שטורם וואָלט אַדורך, און די עדה יידן האָבן זיך צעוויגט, פון אָרט גערירט און אין ווילדן געלויף זיך געלאָזט צו דער שלענגעלדיקער סטעזשקע, האַרטביים טויער. דאָס האָט זיי אויפגעטרייסלט דאָס קלאַפּן פון פערדישע קאָפּיטעס איבער דער מיט שטיינער ברוקירטער, וואַרשעווער גאַס. די גומענע רעדער פון דער קאָטש האָבן נאָך בולט׳ער געמאַכט דעם טעמפּן קלאַנג פון די פערדישע פיס. ווי וויכערס האָבן זיך די פערד איבערן גאָס געטראָגן, ווי זיי וואָלטן פילן זייער גרויסע מיסיע: נישט קיין פּראָסטן בשר־ודם פירן זיי, נאָר דער הייליקן צדיק אַליין! און אַזוי מיט קנאה און שטאָלץ זיך אַריינגעיאָגט דורך די אָפענע טויערן אין הויף אַריין. מיט שוים אין די מיילער, האַסטיק זיך אָפּגעשטעלט אַקעגן דעם בית־המדרש, נעבן די אויסגעשטעלטע שורות יידן. דער ערשטער איז מיט א שפּרונג אראָפּ פון דער קעלניע, זלמנ׳קע. א צעשטראַלטער פון שמחה האָט ער אַ וואָרף געטון די לייצעס פון האַנט און געלאָזט זיך צום טירל פון דער קאָטש; פון היינט אָן וועט ער אָפּט פירן דעם רבין אין דעם ספּעציעלן אויסגעבעטן וואָלענטל אין די נאָכמיטאָג שעהן, אַרום די פעלדער און וועלדער פאָר אַ שפּאַציר. דאָס מיינט מער פּרנסה אין הויז. איבריק זילבער־געלט אין קעשענע און אַן איבריקן טרינק־בראָנפן אין שענק... שנעל האָט זלמנ׳קע די טיר פון דער קאָטש געעפנט און דאָ האָט זיך באַוויזן דער רבי מיט זיין גאַנצער הדרת׳קייט: דאָס פולע ראָזעווע פּנים מיטן הויכן צעוועלבטן שטערן און גאָלדיק־גלאַנצנדיקן בערדל האָט זיך צעשמייכלט און אָנגעפילט די לופט אַרום מיט געננוס און חדוה. די בלויע אויגן פון וועלכע ס׳האָט געשפּרודלט מיט חכמה און טיפער פאַרשטענדניש פון עולם־ ומלואו, האָבן מיט זייערע מילדע, צער־פולע בליקן אַרומגענומען אָט די שורות אויסגעמאַטערטע, רחמנותדיקע פּנימער פון די קליינשטעטל-

דיקע יידן. אַ ווײַלע זיך פֿאַרטראַכט וועגן דעם נאַר וואָס פֿאַרלאָזטן אויסלענדישן מאַריענבאַד אין דער קירעשער מדינה, וווהין ס'זענען געקומען מלכים און שרים זיך קוריקן מיט די געזאַלצענע וואַסער און בעדער, ווי עשירות און עולם־הזה האָבן די לופט ווי פֿאַרפֿעסטעט; אין פֿאַרגלייך מיט דעם אַלעם ווי נישטיק און קליין האָבן דאָס אויסגעזען די רוקן־געבויגענע, באַצער'טע יידן! דערזעענדיק אָבער אייגענע און נאָענטע האָט אַ וואַרעמקייט צענומען זיין פֿעטלייביקן גוף און שווער־סאַפּענדיק פֿאַראויס דעם ערשטן טריט געטון. און די עדה יידן האָט זיך אַ לאָז געטון אין שטופּעניש און דראַנג צו זיין פֿון די ערשטע דעם „שלום" אָפּצושטעקן. הענט מיט מאַזאַלעס, הענט געאָדערטע און ציטערנדיקע האָבן זיך אין דער לופֿט געטראָגן. דער רבי האָט מיט זיינע פּוכיק־ווייכע שפּיצפֿינגער קוים די אויסגעצויגענע הענט באַרירט און דאָך האָט די באַרירונג פֿאַראורזאַכט אַ ציטער אין די שטייענדיקע גופֿים, ווי אַן עלעקטרישער שטראָם האָט אַ צופֿרידענע וואַרעמקייט זיך צעגאָסן אין זייערע אַלע אברים. אזוי איז מען מקבל פּני השכינה!

אָפּגעפּאַרטיקט זיך מיטן „שלום" האָט זיך דער רבי געלאָזט מיט אייליקע טריט אויף די טרעפּ אַרויף צו זיינע בני בית, ווו ס'וואַרטן אויף אים פֿאַרבענקטע פֿרוי און קינדע ר.נאָך אים האָט זיך געלאָזט דער שמש, אונטערטראָגנדיק צוויי שווערע רענצלעך, אין וועלכע עס זענען געלעגן טלית־און־תּפֿילין און כּתב־ידן, די טייערסטע פּערל אינם רבינס הויז.

פֿאַרשטילט זענען שוין פֿון לאַנג די לעצטע טריט פֿונם רבין. דאָך איז נאָך אַ לאַנגע צייט דער עולם געשטאַנען ווי צוגעשמיט צו זייערע ערטער — דאָס איז דער כּוח פֿונם לייכטנדן אָנבליק פֿון דעם הייליקן צדיק.

אין יענעם פֿאַרנאַכט האָט דאָס בית־המדרש אויפֿגעלעבט. הייליקע ספֿרים, פֿון דורות איינגעזאַמלטע און פֿון דורות־הענט באַרירטע, וועלכע זענען אין רייען צעשטעלט אין אָפֿענע שענק פֿון דעם דיל ביז דער סטעליע, האָבן זייער תּיקון צוריק באַקומען. אַלטע סלאַוויטער ש"ס'ן, ירושלמיס און קבלה־ספֿרים, פֿאַרשטויבטע, מיט האַלב־פֿאַרגעלטע בלעטער האָבן זיך צעעפֿנט און זייערע פֿיר־עקיקע אותיות זענען מיט פֿרישן גייסט באַהויכט געוואָרן. אַ דיסאָנאַנס פֿון קולות און געזאַנגען האָט די לופֿט געריסן און דורך די אָפֿענע פֿענצטער זיך צעטראָגן אין חלל איבער פֿעלדער און וועלדער. דאָס זענען יונג און אַלט ביי אָפּגעשטויבטע ספֿרים געזעסן, זיך צעוויגט מיט אַלע רמ"ח אברים און געלערנט גאָטס תּורה. יונגע ייִנגלעך האָבן זיך מיט זייערע פֿאַלץ־שטימעלעך צעזינגען און מיט צוציענדיקע פֿלעמלעך אין זייערע גלאַנצנדיקע אויגעלעך, געפֿירט די יונגע פֿינגערלעך איבער די געשלענגלטע רש"י־אותיות. זיידענע יונגעלייטלעך, איידעמלעך אויף קעסט, בלוט־און־מילך מיט אַ שפּראָץ קוים פֿון אַ באָרד, האָבן זיך צעוויגט, צעפֿירט מיט די הענט איבער גראָב־בייכיקע ספֿרים און אונטערגעברומט מיט אַ ניגון פֿון אַלטן רבין. עלטערע יידן

פאַרמוח׳טע אין שווערע סוגיות אָדער גאָר אין קבלה־ספרים האָבן געקייט די שפּיצן־בערד און מיט מאַטע, אויסגעלאָשענע אויגן ווי פאַרחלומ׳טע געקוקט אין אַ נישט־דאַיקער וועלט פון בלויזן מוח און גייסט. פּלוצים האָט זיך אַ שאַרפער חסיד מיט אַן אָפענעם מוח זיך געלאָזט אין גייסטיקן עקסטאַז מיטן ספר אין האַנט איבער דער גאַנצער לענג פונם בית־המדרש הין־און־צוריק שעה׳ן לאַנג, ווי וועלנדיק אַזוי אַרום אויפכאַפּן דעם דינעם פאָדים פון דער הויכער מחשבה.

אַ קלאַפּ אין בעלעמער, וועלכער איז געשטאַנען אין צענטער צווישן פיר זיילן, האָט איבערגעריסן אַלע מחשבות. די עדה יידן האָט זיך פון אָרט אַ ריס געטון, גלייך געמאַכט די גאַרטלען און שטייענגעבליבן ווי זיך געווענדעט צו דער אונטער־טיר פון בית־המדרש, וועלכע פירט גלייך צו דעם אַריינגאַנג פון רבינס חדר. אין יענער מינוט האָט זי די טיר געעפנט און אין דער טויטער, אַנגעשטרענגטער שטיל־קייט האָט זיך דייטלעך געהערט דאָס שאָרכן פון אַטלאָס און זיידענס און דאָס ליכ־טיקע געשטאַלט פון רבין האָט זיך אין גאַנצן הדרת׳קייט באַוויזן. דער ברייטער זיידן־געשטרייפטער פּאַס אינדערמיט פון דעם אַטלאַסענעם מלבוש, וועלכער האָט זיך פאַרמאַכט ביזן האַלדז און פאַרענדיקט מיט סאַמעטענע קאַלנער־שפּיצן, איז געווען דאָס איינציקע וואָס האָט דעם גלח׳ישן סורדוט פאַרוואַנדלט אין אַ הייליקן מלבוש. דאָס הויכע סויבל־שטריימל, נאַרוואָס געבערנגט פון אויסלאַנד, האָט געגלאַנצט אין גינגאָלד צוזאַמען מיטן רויטן, ליכטיקן פּנים און גאָלד־בלאָנדן בערדל. אַלע אויגן האָבן נאָכגעפאָלגט דעם רבינס תנועות. מיט פּאַטערלעכע טריט האָט זיך דער רבי געלאָזט צו זיין הייליקן ווינקל אין מזרח און זיך צעוויגט אין הייסער תפילה.

נאָך מנחה האָט זיך דער עולם אין רייען צעשטעלט און אין מיטן האָט זיך דער רבי געלאָזט גייען, שווער־סאַפּנדיק, צום הויף אַרויס. צופעליק אַרויפגעלייגט זיין ווייכע האַנט אויף אַ פרעמדער פּלייצע און יענער האָט גלייך נאָכגעפאָלגט: דאָס האָט געמיינט אַ לענגערער שפּאַציר אויפן הויף און אַ שמועס פון תורה און וועלטלעכקייט. צופרידענע האָבן זיך יידן געלאָזט אַ היים אָפּצוכאַפּן דאָס האַרץ מיט אַ וואַרעמע וועטשערע און מיט אַ דאַנק צום באַשעפער, וואָס זיי האָבן זוכה געווען זיך אויס־צולעבן אין דער מחיצה פון דער לייכטענדער צורה און שעפערישן קוואַל ווי די שכינה וואָלט פון די הויכע הימלען אַראָפּגענידערט און געמאַכט איר נעסט אין דער מענטשלעכער געשטאַלט, וואָס טראָגט דעם נאָמען — דער ראַדזינער רבי!

2. ימים נוראים

א.

אין נעפּלדיקע גרויע פרימאָרגנס שפּאַנט איבער די יידישן גאַסן אַ דאַר איינ־געבויגן יידל מיט פלינקע פיסלעך — לייזער דער שמש. צווייַ שנעלע און איין

לאַנגער קלאַפּ מיט אַ האַרטן שטעקן אין די פאַרמאַכטע לאָדנס, זאָגן אָן די שלאָפנדע איינוווינער אַז ס'איז שוין צייט אויפצושטיין צו סליחות! אין דער טויטער שטילקייט פון דער נאַכט הילכן אָפּ זיינע פוסטריט ווי אָן עכאָ פון אַ ליידיקן פאָס. הילכט און פאַרשווינדט אין חלל... אין די פענצטער פון די הייזער צינדן זיך אָן פלעמלעך, ס'הערן זיך טעמפּע גלאַנגען פון צעריקטע ריגלען, פאַרשלאָפענע גופים, פון מענער, פרויען, טייל מיט קינדער ביי דער זייט, שלייכן זיך אַרויס צום בית־מדרש. אַ פייכט פרימאָרגן ווינטל גלעט און קילט די צעוואַרעמטע גופים. די נאָכטיקע פאַרחלום'טע וועלט פאַרשווינדט און אַזוי טאָפּטשענדיק אין בלאָטיקע סטעזשקעס און וועגלעך, ציט די עדה יידן צו סליחות. פון דערווייטנס בלינקען די האַלב־אָנגעצונדענע לאָמפּן פונם בית־מדרש און וואַרפן דורך די פענצטער אָן לאָדנס, אַ טונקעלן שיין אין דרויסן אַרויס, ווי וועלנדיק אָנצייכנען דער עדה דעם וועג אַהער. איינציקווייז רוקן זיך אַריין אינעווייניק די האַלב־פאַרשלאָפענע גופים, ווי נישט דאָיקע קוקן זיי זיך אַרום, רייבן זיך די אויגן אויס פון דעם פלוצים־באַפאַלענעם, בלינקענדן לצמפּן־ליכט. באַלד ווערט די לופט ווי דורך אַ כישוף פאַרגאָסן מיט א שלל פון העל שיינענדיק ליכט. דאָס האָט משה דער אונטער־שמש באוויזן די קנויטן ארויסצוציען. דער ערנסטער מאָמענט פון סליחות־זאָגן דערנענטערט זיך.

ברייט פראַלט זיך אויף די טיר און אַן אַנגעלאָדענער זאַק שטופּט זיך דורך, דורך דעם שמאָלן איינגאַנג. פון אונטער דעם זאַק זעט מען קוים ארויס א קאָפּ פון א מענטש. דאָס קומט מענדיל דאַנילאַק, דער איינבינדער, כלחוך השור מיט זיין סחורה. א טעמפּער טראַסק וועקט אויף די האַלב־פאַרשלאָפענע יידן. דאָס פאַלט די אָנגעלאָדענע סחורה אויפן לאַנגן טיש, וועלכער שטייט נאָענט ביי דער טיר נעבן האַנדפאַס. א גאַנץ יאָר ווערט דער טיש גענוצט נאָר פאַר אָרעמע לייט, אָדער וואַנדערנדע בעטלער, וועלכע גייען בייטאָג איבער די הייזער און ביינאַכט דינט זיי דער טיש פאַר נאַכטלעגער. דער מוכר־ספרימניק, מענדיל, צעשטעלט זיך בנעימותדיק זיינע סידורים, מחזורים מיט זייערע גלאַנציקע גאָלד־געליישטע רוקנס, סליחות און סתם ספורי־מעשיות פון גוטע יידן. אַלץ פונאַנדערגעשטעלט, דרייט ער זיך אויס מיטן רוקן צו דער סחורה און מיטן פּנים צום עולם. א ווײַלע בלייבט ער אַזוי שטיין מיטן געלן לעדערנעם פּנים; זיינע לאַנגע בלאָנדע וואָנסעס הענגען אראָפּ און ווי צוזאַמענגעוואַקסן מיט דער לאַנגער שפּיציק־בלאָנדער באָרד, פאַרשטעלן זיי דאָס מויל מיט די בלאַסע ליפּן. פון אונטער לאַנגע דראָטענע ברעמען און צעאַקערטן שטערן, פאַלן אויפן ארום בייזע בליקן פון בלויע אויגן. מחשבותן יאָגן אין מוח. איז דאָס כדאַי געווען צו סאָפּען און שוויצן אונטער די שווערע משא, צוליב א פאַראויסגעזעענעם קליינעם פּדיון? אָנשטאָט אויסצורופן זיין סחורה שווייגט ער גאָר און קוקט פאַרשטאַרט ווי אין א פאַרחלומטער וועלט: דאָס האָט

דער שטאָלץ אין אים אָפּגעהאַלטן פון צו זיין א ביליקער סוחר! ער ווייסט: ער איז דאָך אן איינבינדער פון גרויסן פארנעם. זיין ארבעט ווערט דאָך הויכגעשעצט פון רבין, זאָ לעבן, אליין; פון די גרויס־שטעטישע ווארשעווער און לובלינער חסידים, וואָס קויפן דעם אלטן רבינס חבורים און לאָזן זיי בינדן ביי אים. ער ווייסט אָבער אויך, אז זיין גורל איז פון דער השגחה געחתמעט צו זיין נישט נאָר אן איינבינדער מיט פעאיקייט און קונסט אין זיין מלאכה, נאָר אויך א ביליקער מוכר־ספרימניק. קוקנדיק אזוי אויף די רייכע זאטע אָנגעפּאָרענע חסידימלעך, בונ־טעוועט זיך עפעס ביי אים אין הארצן...

א קלאַפּ אין בעלעמער רייסט איבער דעם טעמפּן געפילדער. דער רבי איז אריין און די סליחות האָבן זיך אָנגעהויבן. א וואלד מיט קעפּ האָט זיך צעוויגט הין־און־צוריק און די געפּרעסטע לופט איז פול געוואָרן מיט טרויעריקע קרעכצן: הנשמה לך והגוף פעלך!

ב.

מיטן דערנענטערן זיך פון די ימים נוראים פאָרן אָן יעדן אינדערפרי און פאַרנאַכט צעיאַכמעטע בעל־עגלות און שפּייען אויס פון זייערע ענגע צוזאַמענ־געפּרעסטע וועגעלעך־שטייגן הויפנס מיט חסידים. יידן מיט שווארצע, בלאָנדע אָדער גרויע בערד און פּאות לאָזן זיך מיט זייער קליינעם געפּעק, ווער אין אָ באשטענדיקע אכסניה, ווער אין א פּראָוויזאָריש־צוגעגרייטע ימים־נוראים־דיקע אכסניה. די אייגנטימער, לאַנג־יאָריקע איינוווינער פון די איינגעפּאַלענע געבויגענע שטיבלעך, מאַכן זייער וווינונג אויפן בוידעם. אין היי און שטרוי מאַכן זיי זייערע געלעגערס און די קרעכצנדיקע בעטן פון אונטן ווערן אוועקגעגעבן די געהויבענע געסט. די ווייבער קאָכן און שפּייזן זיי און די צייטווייליקע פרנסה וועט שוין געניגן העט, העט ביזן האַלבן ווינטער אַריין! אָפּגעכאַפּט דעם אָטעם, לאָזן זיך די חסידים גייען צום רבין שלום נעמען. באלד צעפּאַכעט זיך די לופט מיט אטלאסענע און זיידענע קאַפּאָטעס, גארטלען און פוטערנע שטריימלעך. רייכע גרויסשטעטישע יידן, געשעפט־פירער, וואַלד־סוחרים האָבן פאַרלאָזט זייערע רחבותדיקע היימען און אויסגעטוישט זיי אויף די ענגע שטיבלעך מיט קרעכצנדיקע בעטלעך. איצט טרעטן זיי בנעימותדיק ווי עס פּאסט פאר יוסטע בעלי־בתים, צום רבינס הויף. דעם וועג פאַרלויפן זיי שארפע חסידישע יונגעלייטלעך מיט תאוה־פלעמעלעך אין זייערע גלאַנצנדיקע אויגן און אין גרויס עקסטאַז יאָגן זיי זיך צו טרעפן פנים אל פנים מיטן רבין. וואָס נענטער חסידים קומען צום רבינס חדר אַלץ געפּאַלענער און שפּלדיקער פילן זיי זיך. מיט עניוות און אינערלעכע צופרידנקייט טראָגן זיי דעם רבין אקעגן צוזאמען מיט געכתיבה׳טן קוויטל א פעטע מטבע.

אין משמש׳ס שטוב, וועלכע גרענעצט זיך מיטן רבינס יחוד־חדר, איז די לופט געדעמפט פון טאַבאַק און רויך. אַ אַנגעזעטיקטקייט הערשט צווישן די שורות חסידים וועלכע זיצן פאַרמוח׳ט און שרייבן זייערע קוויטלעך. דער איינציקער, אַרום וועלכן עס שטייען רעדלעך חסידים און שלינגען זיינע מעשיות, איז חיים באַרי־שוויוער, דער שמש. ער איז נאָך מיטן אַלטן רבין, דעם חלזון געפאָרן זוכן; א וועלט אויסגעפאָרן, לענדער און שטעט געזעען. ער האָט מיט זיינע פאַרכאַפּטע מעשיות דעם עולם גענומען.

אַרויסקומענדיק צוריק פונם יחוד ביים רבין, זענען די חסידישע פּנים׳ער צעשטראַלט פון אינערלעכער נשמה־דערלייכטערונג און געהויבנקייט. לאַנג לאַנג קלינגט זיי נאָך אין די אויערן, דער פּקחות׳דיקער שמועס פונם רבין. ווערטער פון טרייסט, אָדער קלוגע עצה אין יאוש־דיקע מאָמענטן זענען דער באַלזאַם פאַר דער חסידישער נשמה. געהויבענער שפּרייזן זיי אויף צוריק און לאַנג לאַנג פאַרטיפן זיי זיך אויסצוגעפונען דעם אמתן זין פון דעם אָנגעג׳רמז׳טן, נישט־דערזאָגטן וואָרט פונם הייליקן צדיק.

ג.

אין יענע טעג האָט זיך דער הויף פאַרוואַנדלט אין אַ יידישן מאַרק. ביי דער שטיינערנער סטעזשקע האָבן זיך צעלייגט מיט זייער סחורה היגע און אָנגעפאָרענע סוחרים. אויף איבערגעדרייטע קעסטלעך זענען געלעגן אָנגעוואָרפן טליתים, קאַפּלעך, גאַרטלען און דעסגלייכן. נאָר באַזונדערס האָבן צוגעצויגן די דורכגייער די פּיל־פאַרביקע, ווייכע, לייוונטענע שיכלעך, וואָס יידן טראָגן אין יום־כפּור — אַנשטאָט שיך. אויך האָבן זיך די היגע סעדער־הענדלער צעלייגט מיט זייערע שענסטע פּרוכטן פון די סעדער. דאָס האָבן זיי דערוואַרטעט אַ גרויסן פּדיון פון דעם המון חסידים. די ריחות האָבן זיך צעטראָגן אין דער לופט, גערייצט און גע־וואַסערט דעם גומען. אַממייסטן גערייצט און גערופן צו זיך האָבן די געלב־גלאַנ־ציקע, זאַפטיקע וויינטרויבן, וועלכע קומען פון די וואַרעמע לענדער, מעבר לים. זיי האָבן זיך באַוויזן אין שטעטל נאָר איינמאָל אין יאָר, בין כסה לעשור, און גלייך נאָכדעם פאַרשוווּנדן אפילו אויף אַ רפואה נישט צו באַקומען. און דאָס נאָר כדי מזכה צו זיין די יידן מיט א שהחיינו אויף די צווייטע נאכט ראש השנה. מאַיעסטעטיש האָבן זיך די ווענגלעך טרויבן צעלייגט, גלייך זיי וואָלטן פילן זייער חשיבות און ווירדע. דער קונה וואַגט נישט אַפילו זיי אָנצורירן, ער זעטיקט זיך בלויז מיטן קוקן אויף זיי און פאַרגעסט נישט, אז כדי צו האָבן דעם זכות צו פאַרזוכן, מוז מען צוואַרטן אויפן געהעריקן טאָג און מאָמענט. אין דרויסן, אַרום בית־מדרש, האָבן זיך די סטאָלאַרעס געפאָרעט. אין א האלבן קרייז, אַרום דער מזרח־וואַנט האָבן זיי

אויפגעשטעלט אן ארומגעצוימטע וואנט פון קלעצער און לייוואנט. צוליב דעם גרויסן אָנגעפּאַרענעם עולם איז דאָס בית־מדרש צו קליין געווען און אַ היבשער טייל פון זיי האָט געמוזט דאווענען אונטערן פרייען הימל אין דרויסן. נישט נאָר דער הויף האָט זיך אין יענע טעג געענדערט נאָר אויך דאָס גאַנצע שטעטל האָט באַקומען אַן אַנדער אויסזעען. ווי אַ שטורם וואָלט דורכן שטעטל אַדורך — און די רואיקע, געמיטלעכע גלייכגעוויכט צעשטערט. טומל און רעש האָט אָנגעשטעקט און באַהערשט די איינוווינער פון שטאָט. א פרעמדער כח האָט פארכאפּט אלעמען: יונג און אלט, מענער און פרויען. זעלטן ווען מען זעט אין די טעג א באזאכטן מענטשן גייען. נאָר מען לויפט און האָוועט. קינד און קייט האָט זיך געשטעלט אין די טעג אין דינסט פונם געזעמל אָנגעפּאָרענע חסידים. דאָס שאַרכן פון זיידענס און אַטלאַס האָט זיך צעוויכערט איבער די יידישע גאַסן און געסלעך. אַ גוי, וועלכער פאַלט אַריין צופעליק אין שטאָט אַריין אין די טעג אין דעם געטומל, צעמישט ער זיך א ווילע. צעשראָקן קוקט ער זיך ארום אויף די משונה׳דיקע ברואים מיט צעפלאָכטענע בערד און פאות.שפּייט אויס און ווי מיט ביטול צו זיך אליין מורמלט ער עפּעס אויף גויאיש־לשון און טראָגט זיך אָפּ וואָס גיכער. פון די יידישע הייזער טראָגן זיך ריחות פון שמעקעדיקע מאכלים פאר די גרויסשטעטישע עסערס. ווייבער מיט פאררוקטע הויבנס אויף די קעפּ מיט פארשמאָלצענע פארטוכער, פאַררויטלטע און צעטראָגענע, לויפן פון הויז צום שפּייז־געוועלב הין און צוריק. יונגע מיידלעך מיט שעלמיש־גנבה׳שע פייערלעך אין די אויגן כאַפּן אַ פאַרשייטן בליק דורך די פענצטער און אָפּענע טירן אויף די בלוט־און־מילך יונגעלייטלעך; רויטלענדיק שושקען זיי זיך איבער איינע מיט דער צווייטער און ברעכן אויס אין א תאוה׳דיקן געלעכטער.

ווען די נאַכט פאַלט צו טראָגן זיך אין חלל קלאַנגען פון רבינס הויף; דאָס צעגיסן זיך אין מתיקות יונגע חסידים׳לעך ביים לערנען. זייערע מתיקות׳דיקע קולות צעטראָגן זיך ווייט, ווייט און קלינגען אָפּ ווי אַ עכאָ פון דער ווייטער שטיינערנער וואַנט, וואָס צוימט אַרום דעם אַלטן הייליקן אָרט אַריבער יענער זייט טייך.

ד.

אויפן אַלטן בית־עולם שטייען צוויי אהל׳ס: איינער אַן עלטערער, אַן אָפּגעלאָזענער פון שטיינער אַרומגעמויערט שטיבל אַרום דעם קבר פון רב שמעון דייטש, דער באַוווסטער גוטער ייד. דער רבי פון די בעל־מלאכות און פראָסטע יידן. דער אהל איז אויפגעהאלטן געוואָרן פון עמך, שניידערס און שוסטערס אין שטעטל. אין די ווינטערדיקע ווייסע טעג טרעפט מען אָפט טוביה דעם בלעכער שפּרייזן און

בראָדזשען אינם טיפן שניי, קעמפנדיק מיטן קאַלטן שנייענדיקן ווינט, וואָס באַמיט זיך אים פון וועג אַראָפּצופירן און אַזוי אַרום אים צוריקטרייבן אין שטאָט אַריין. טוביה, אָבער, געראַנגלט מיט אַלע זיינע לעצטע כוחות, זעצט פאָר זיין וועג. די מצווה פון אונטערהאַלטן דעם נר־תמיד אין אהל פאַרפעלט ער נישט, נישט ווינטער און נישט זומער. דער אהל איז שטענדיק אָפן פאַרן צעווייטיקטן עמך, וועמענס הערצער עס טוליען זיך צום קאַלטן שטיין און א פאָנטאַן פון צרות און טרערן צעגיסט זיך אינם חלל און שפּאַרט דורך דעם וועג ווייט־ווייט אַרויף צום הימל, ווו זיי פאָדערן חשבון און זוכן זייער תיקון.

דאַקעגן, איז דער צווייטער אהל אויפגעהאַלטן פון חסידים, מיט גרויסע פּאָמפּע און אַ באַרג מיט קוויטלעך פאַרדעקט דעם גרויען שטיין. דאָס איז דער אהל פון דעם רבינס פאָטער, ר׳ גרשון הענעך, זכרונו לברכה. אַ גאַנץ יאָר קומען אַהין חסידים פון נאָענט און ווייט זיך פון הארצן אָפּצורעדן. יעדער באזוכער לאָזט איבער אַ היבשע מטבע, פון וועלכער עס גענעיסן אי דער בוימל אין אהל, אי דער אויפהאַלטער, ברוך הירש. ברוך הירש איז א שם־דבר אין שטאָט. א וויצלער, אַ פריילעכע לונג־און־לעבער. אויף נאָענטע חתונות באַווייזט ער זיך מיט זיין ציצענעם טערקישן אוניפאָרם און מיט זיינע אַרטיסטישע טריקס און באַוווסטן קאָזאַק־טאַנץ איז ער משמח חתן־כלה און די געסט אַלע.

ערב ראש השנה, ווען ס׳ציען צו דעם אהל שורות, שורות פון הונדערטער חסידים, ווער צופוס, ווער אויף פערד און וואָגן — אין דעם הייליקן טאָג האָט אַן ערנסטע מינע זיין פנים פאַרצויגן. קלינגענדיק מיט די לאַנגע אהל־שליסלען אין האַנט, לאָזט ער אַריין איינציקווייז די וויזיטערס. זיי מאַכן הקפות אַרום דעם הויך־פאַר־מויערטן קבר, זאָגנדיק דערביי תפילות פון מעבר־יבק. דערנאָך לאָזן זיי אַראָפּ אַ קוויטל צום הייליקן צדיק און שעפּטשן עפּעס סודות׳דיק ווי צו זיך אַליין. אַראָפּגערעדט זיך פון האַרצן צום קאַלטן שטיין, ווערן די געמיטער לייכטער, צופרידענע שטעקן זיי אָפּ ברוך הירשן אין האנט זיין לעצט־געלט און לאָזן זיך מיט אימפּעט אין שטאָט אריין צו מאכן די לעצטע הכנות צום אַנלויפנדן יום הנורא.

פון דאַן אָן האָט זיך דאָס ליכטיקייט פון הויף נישט אָפּגעטאָן. ווי נאָר די זון האָט זיך געגרייט איר פנים פון שטאָט צו באַהאַלטן, האָט מרדכי שמש מיטן הילף פונם גוי־שומר אָנגעצונדן די לאַמטערנעס, וואָס האָבן אַרומגערינגלט דעם ניי־צונויפגעשטעלטן, לייווענטן בנין. באַלד האָבן זיך פייערלעך צעפלאַקערט איבער די לענג פונם הויף. ווען די נאַכט איז צוגעפאַלן האָט זיך אַ וואַלד מיט קעפּ צעוויגט הין און צוריק אונטערן פרייען הימל. דאָס זענען געווען די דאַוונערס אין דרויסן. זייערע קולות, צעווייטיקטע, צעבראָכענע פון „ובכן תן פחדך״ האָבן זיך צוזאמענ־געפלאָכטן מיט די שטייפע, טומאה־קלאַנגען פון די קלויסטער־גלאָקן. ווי דער שטן אין געשטאַלט פון טויטן אייזן וואָלט זיך פאַרלייגט צו שטערן דאָס יידישע דאַוונען.

די טעמפע אייזן־קלאַנגען האָבן ווי באַנומען זיך געריסן אין דער לופט, געזוכט צו באַטויבן די לעבעדיקע תפילות־שטימען וועלכע האָבן זיך געריסן פון טויזנטער הערצער, גלייך צום כסא־הכבוד. ענדלעך האָבן די גלאָקן שפלות׳דיק זיך אונטער־געגעבן און פאַרשוויגן געוואָרן מיטן לעצטן גרילצענדן עכאָ אין דער שווארצער טיפער נאכט. באלד האָבן זיך אטלאס און זייד צעשאָרכט, הענט זיך געפלאָכטן און פריילעכע קולות פון לשנה טובה ווונטשן האָבן די לופט צעריסן. די תפילות האָבן דעם שטן גובר געווען!

שפעט אין דער נאַכט האָבן נאָך אין בית־מדרש די לאָמפן געפלאַקערט. טיר און פענצטער — אויפגעפראַלט. דער עולם חסידים געפראָפט אין ענגשאַפט און שטיקעניש. איצט פראווועט מען דעם טיש. אויבן־אָן זיצט דער רבי אין ווייס־גרוילעכן אַטלטסענעם טראַכט, און אַרום אין צוויי שורות, זיצן די עלטערע, חשוב־געהויבענע חסידים. דער רבי איז טועם עפעס פון די אַריינגעברענגטע מאכלים און ריקט דעם טעלער אַוועק — אַ צייכן אַז דאָס איבריקע איז שיריים. באַלד צעלאָזן זיך די אַלט־געזעסענע חסידים ארום טיש מיט הענט און נעגל און כאפן שטיקלעך פיש, פלייש — גלייך אין מויל אַריין. טייל באַלעקן זיך, שמאָצקענדיק די פעטע פינגער מיט די ליפּן. אויפן ראַנד פון דער אַלטער, הונדערט־יאָריקער, טויזנט־פונטיקער באַנק, שטייען געפראָפט חסידישע יונגעלייט, אָנהאַלטנדיק זיך מיט די הענט אין דער סטעלע. זיי קוקן מיט קנאה אויף דעם עלטערן דור חסידים, וואָס זענען זוכה צו זיצן נאָענט צום צדיק. און ווען דער רבי זאָגט זיין תורה אין מיטן עסן, אונטער־זינגענדיק מיט אַ פאַלץ־שטימעלע אונטער דער נאָז, זענען זייערע אויערן אויפ־געשפיצט, נישט צו פאַרלירן חס־וחלילה, אַ וואָרט, אַ קלאַנג, אפילו נישט אַ תנועה: חסידישע תורה טייטשט זיך נישט נאָר מיט ווערטער, נאָר אויך מיט תנועות און ווייל איז דעם, וואָס איז זוכה צו קענען איבערחזרן אַ טיש. דער איינציקער גאָט־געבענטשטער חסיד, איז געווען אהרון זשעלעכאָווער — אַ חסיד פון דער שטאָט זשעליכאָוו. אַ ייד פון הויכן ווּקס, גלייך ווי אַ ליניע. פון זיין איידל־אַריסטאָקראַטיש פנים, האָט מען אַראָפּגעלייענט זיין גזע. זיין הויכער שטערן, דורכדרינגלעכע בליקן און געמאָסטענע טריט האָבן ארויסגערופן דרך־ארץ פארן תלמיד־חכם אין אים. די גרויס־פּריצישע בינאָקלען אויף דער נאָז האָבן צוגעגעבן חן צו זיין איידעלן אויסזען. ער איז דאָס געווען דער צענטער, אַרום וועלכן ס׳האָבן זיך גרופּירט גרופּקעלעך חסידים צו הערן דעם איבערגעחזר׳טן טיש. אים האָט גאָט געבענטשט אויך מיט אַ שיינער קאָלאָראַטור, אַ מתיקות׳דיקן קול נגינה. זיין הארציק דאוונען, באזונדערס זיינע מוספים אין די ימים־נוראים, האָבן געשמט אין דער געגנט ארום. פאָרנדיק פונם רבין האָבן חסידים געפירט מיט זיך אהיים א גרויסן גייסטיקן באַגאַזש, וואָס איז באַשטאַנען פון דעם רבינס ניי־געזאָגטער תורה און פון אַן אויפגעכאַפּטן נייעם ניגון. דער באַגאַזש האָט געגעבן חסידים גייסטיקע

חיונה אויף אַ גאַנץ יאָר ארויס. דער וויכטיקסטער גורם אָבער, וואָס האָט צוזאַמענגעהאַלטן די חסידים און צוליב וועלכן ראַדזין איז באַרימט געוואָרן אין דער גאָרער יידישער וועלט, איז געווען דער — תכלת.

3. תכלת און מחלוקת

אונטער דער מויער האָט זיך געצויגן דעם רבינס סאָד אויף אַ גרויסן שטח, אַזש ביזן טייך, מיט ביימער פון פאַרשידענע פרוכטן. זאָגאָר דער סאָד איז געווען ארום פאַרצוימט און מיט אַ פאַרשלאָסענער טיר ביים אריינגאַנג, דאָך איז עס פון יעדן באַטראַכט געוואָרן פאַר אַ רשות הרבים. ער איז געווען הפקר פאַר דער גאַנצער שטאָט. דערפון האָבן גענאָסן די ווייסע חברה׳ניקעס, וועלכע האָבן זיך אין געהיים אַריינגעכאַפּט, אַ טרייסל געטאָן אַ בוים און אַרויס מיט פולע הויפנס צווינטער־רויטע קאַרשן אָדער מיט אַ הויפן גרינע זויערע אַגרעס. פאַר קיין זינד האָבן זיי דאָס נישט באַטראַכט; אפילו קיין געוויסנס־ביסן אויף די נשמה נישט געפילט. זיי וויסן — דער סאָד איז יעדענס! פון צווישן די ביימער, ביי יענער זייט מויער, האָבן אַפּערגעקוקט, צוויי האַלצענע שטיבלעך. שטענדיק זענען זיי געווען פאַרמאַכט, זעלטן־ווען מ׳האָט געזען ווען־ס׳איז אַהין אַריינגיין. דאָס זענען געווען שטומע עדות פון אַ שטורמיש־פאַרגאַנגענע עפּאָכע. די צוויי שטיבלעך האָבן זיך אין דרויסן גאָרנישט אונטערשיידעט. ביים ערשטן בליק אָבער, דורך די פאַרשטויבטע פענצטערלעך, האָט מען דערזען ווי פאַרשידן זיי זענען אינעווייניק, ווי אויך צוליב וועלכן צוועק זענען זיי אויפגעבויט געוואָרן. אין איינעם זענען געווען צעוואָרפן אין הויפנס סלאָיעס, סלאָיקעס און פלעשלעך מכל המינים. די ריחות, וועלכע האָבן זיך געטראָגן פון דאָרטן האָבן דערמאָנט אין אַן אמתער אַפּטייק. דאָס זענען געווען רפואות און כעמיקאַלן. דאָס צווייטע שטיבל איז געווען אַן אויסגעריכטעטער ווערקשטאָט מיט אַלערליי בעל־מלאכהשע געצייגן — כלומרשט פאַר אַ וועשעריי. אָבער געדינט האָבןביידע שטיבלעך פאַר אַ וויסנשאַפטלעכע לאַבאָראַטאָריע. דאָס האָט דער אַלטער רבי, ר׳ גרשון העניך, זכרונו לברכה — האַלב־דאָקטאָר, האַלב־כעמיקער און גרויסער גאון — באַנוצט פאַר זיינע עקספּערימענטן מיט דעם ים־חיה׳לע, וואָס רופט זיך חלזון. ער האָט זיך דאָס פאַרמאָסטן מחזיר צו זיין די עטרה ליושנה. פון זינט דאָס בית־המקדש איז חרוב געוואָרן האָבן יידן אויפגעהערט טראָגן די איינצלנע בלויע פעדים אין זייערע טליתים. לויט דער דערקלערונג פונם תלמוד זענען די פעדים געפאַרבט געוואָרן מיטן בלוט פונם חלזון, אַ חיה׳לע, וואָס געפינט זיך אין מיטללענדישן ים. פון יענער צייט אָבער — אַזוי גייט די דערקלערונג ווייטער — איז דער חלזון פאַרשוווּנדן און באַוויזט זיך צוריק נאָר איינמאָל אין זיבעציק יאָר. אַקעגן דעם

דאָזיקן אָנגענומענעם מנהג האָט זיך פאַרמאָסטן דער פאַרעקשנטער גאון. צוליב דעם צוועק האָט ער שטודירט כעמיע פון דייטשע ווערק. אויפן זעלבן אופן האָט ער אויך שטודירט מעדיצין, געגעבן רפואות און געשריבן רעצעפּטן ווי אַן אויס־געשטודירטער דאָקטאָר. כדי זיין פּלאַן דורכצופירן האָט ער זיך געלאָזט קיין טריעסט, אַ פּאָרט ביים מיטללענדישן ים און פון דאָרט מיטגעבראַכט מיט זיך אינם פּאַר־וואָרפענעם שטעטל ראַדזין דעם חלזון. דאָ וועט דער חלזון צוריק זיין תיקון באַקומען און מיט זיין בלוט און צוגעגעבענע כעמיקאַליען וועט ער באַקליידן די יידישע טליתים און טלית־קטנס מיט די הימל־בלויע ציציות. טיף, בחדרי־חדרים, האָט מען אָוועקגעשטעלט אַ סלאַי, אין וועלכן דער חלזון, גרויס ווי אַ קעצל, מיט אַן אַ שיעור פּיסלעך, ווייקט זיך אין כעמיקאַליען.

דעם סוד און קונסט, ווי אַזוי צו פאַרוואַנדלען בלוט אין בלויע פאַרב, האָט דער רבי איבערגעגעבן זיין איינציקן פאַרטרויאונגס־געהילף, יהושע שעבער־שינער. אַ נידעריק־געפּאַקט יידל מיט ראַזעווע באַקן, קלוגע אויגן. געקעמט־בלאָנדן בערדל און תמיד נעט געקליידעט — דאָס איז ער געווען און פאַרבליבן דער כעמיקער אין הויף. ער איז נישט געווען קיין גרויסער למדן, אפשר מער משכיל ווי חסיד, אַ וואָרט ביי אים — ווי אַ רענדל, און זיין אַריסטאָקראַטיש אויסזען האָט אַרויסגערופן גרויס כבוד.. ער איז עס אויך געווען דער רואה־חשבון און קאָרעספּאָנדענץ־פירער אין הויף און האָט געשמ'ט מיט זיינע שיין־געשניצטע, גע'כתבה'טע בריוו און אדרעסן. זיי ארבעט אין דער תכלת־לאַבאָראַטאָריע האָט אויך געשאַפן א נייעם מקור פון פרנסה אין הויף. יעדער תכלת־טרעגער האָט געמוזט צו אים אָנקומען און באַצאָלן פאַר די בלויע פעדים דעם געפאָדערטן פּרייז.

דער גרויסער רעש, וואָס דער תכלת האָט פאַראורזאַכט אין דער יידיש־לומדישער וועלט, האָט דעם אַלטן רבין פאַרשאַפט צער און ערגערניש. כדי צו באַרואיקן די צעהיצטע געמיטער האָט ער ארויסגעגעבן איין ספר נאָכן אנדערן וועגן דער תכלת־פּראגע. אָבער דער שטורם האָט זיך נישט איינגעשטילט און די היציקע קעפּ האָבן עס נישט איבערצייגט. ס'איז אומעטום געבליבן ביים אַלטן. זיינע אָנהענגער אָבער האָבן די בלויע פעדים אין זייערע טליתים יאָ אַריינגע־פלאָכטן. דערמיט האָט זיך דאָס ראַדזינער חסידות קונה־שם געווען אין דער גאַנצער יידישער וועלט. אין אַלע עקן וועלט האָט מען גלייך דערקענט דעם ראַדזינער חסיד, ווי נאָר ער האָט זיך באַוויזן מיט די בלויע פעדים אין זיין טלית. די שנאה און קעגנערשאַפט צום תכלת האָט אַרויסגערופן אין די ערשטע טעג קריגערייען אין פיל שטעט און שטעטלעך. באזונדערס האָט דאָס מחלוקת זיך צעפלאַקערט אין ראַדזין אַליין. די מתנגדים אין שטאָט, וועלכע האָבן תמיד געקוקט קרום אויף דער חסידישער הנהגה און זייערע מאָדנע שטיק, האָבן איצט געזען אין תכלת אַן

אפנויג פונם יידישן מנהג און דעם רעפארמער פון תכלת באטראכט ווי א פורך־גדר.

—•—

אין די אכציקער יארן פונם לעצטן יארהונדערט האט זיך אין ראדזין ווי איבערגעחזרט, אין א קלענערן מאסשטאב, מעשה שניאור זלמן מלאדי, מיט הונדערט יאר פריער. אין מיטן טייך וואס גייט דורך דעם שטעטל איז געשטאנען א וואסער־מיל. דאס האט געהערט צום רבין. מעשה שטן, און אין א פינצטערע נאכט גייט אוועק די וואסער־מיל אין פייער און אין רויך. — געבליבן זענען נאר אפגעקוילטע זיילן, וועמען דאס וואסער האט פארדעקט און געשיצט. מסירות האבן זיך באלד דערטראגן ווהין מען דארף — און דעם אלטן רבין האט מען פארשפארט אין דער ראדזינער תפיסה. זעכצן טעג האט ער דארט פארבראכט. דער גאון, וואס לא פסק פומיה מגירסא, און האט קיינמאל די פעדער פון האנט נישט ארויסגעלאזן, וואס איז באריהמט געווארן אין דער לומדישער וועלט מיט זיינע ריזיקע חבורים, ווי סדר טהרות, אהלות און אזוי ווייטער, האט אין דער קורצער צייט פון זיין זיצן אין דער תפיסה באוויזן אנצושרייבן א נייעם ספר. דאס איז געווען א פירוש צום ספר פון רבי אליעזר הגדול „ארחות חיים". פון דעמאלט אן, אין אנדענק פון זיין תפיסה־זיצן, איז ער געקרוינט געווארן מיטן נאמען „ארחות חיים".

מיט דער פטירה פון ארחות חיים האט זיך דאס מחלוקת ביסלעכווייז איינגעשטילט. זיין ממלא מקום, רבי מרדכי יוסף אליעזר איז געווען א גרויסער רודף שלום. מיט זיין טיפזיניקער חכמה און ליכטנדיקער געשטאלט האט ער געוווּנען צו זיך אפילו די גערער חסידים, די גרעסטע קעגנער פונם תכלת אין זיין פאטערס צייט. דאך איז די שטאט ראדזין אליין געבליבן צעטיילט. פון איין זייט דעם רבינס אנהענגער, תכלת־טרעגער מיט זייער צענטער — דעם רבינס בית־מדרש און דער צווייטער טייל, מיט זייער צענטער — דאס קהל'שע בית־מדרש.

4. פורים־נעכט אין רבינס הויף

א גאנץ יאר האט דעם רבינס ווייסע מויער, די העכסטע פון די איבעריקע הייזער אויפן גאס, אריבערגעקוקט מיט שטאלץ איבערן שטאט און גערופן דרך־ארץ צו זיך. די חדרים, ברייטע און רחבותדיקע מיט צענדליקע אין רייען־אויסגעשטעלטע פענצטער, האבן נישט נאר ליכט און זון אריינגעצויגן, נאר אויך אויסגעהויכט אין חלל פון שטאט פון זייער קדושה און יראה. יעדער חסיד אדער סתם־ייד, וועלכער האט איבערגעטרעטן די שוועל פון דער משמשן שטוב האט מיט נשמה־צימער דערפילט די אטמאספער פון גייסטיקער דערהויבנקייט, פון תורה און שכינה. איין חדר איז געווען אויסגעטיילט פאר א טרקלין, און אויפנאמס־צימער.

ארום אן אלטן האמעטנעם דעמבאוון טיש זענען געווען צעשטעלט צוועלף שווערע פאסער־שטולן, אלץ געדעקט אין ווייסן געוועב. זעלטן־ווען האבן זיך די טירן פון דעם חדר געעפנט און נאך זעלטענער האט א פראסטער חי־וקים זוכה געווען צו זען וואס טוט זיך דארט. דער איינציקער, וועלכער האט געהאט א דריסת־הרגל אהין איז געווען חיים ראבעשוויוער, דער שמש, וועלכער האט יעדן אינדערפרי אפגעווישט דעם שטויב פון דעם מעבל. ס'האט געשמעקט פון דארט מיט אלטקייט און געפרעסטע לופט. די, וועלכע האבן שוין יא זוכה געווען פריי זיך צו באזעצן דארט, זענען דוקא געווען גוים. די אנגעזעענע פירער אין שטאט פלעגן דאס אמאל אפשטאטן א וויזיט דעם רבין און זיי, די גויאישע חשובע געסט, האט מען דאס דארט אויפגענומען, ווו געזעצטע קולות פון פרעמדע לשונות, וואס האבן זיך דורכ־געריסן דורך די פענצטער, האבן עדות געזאגט אויף דער וויכטיקער אויפנאמע, כדי צו העלפן א יחיד אדער גאר די גאנצע עדה אין שטאט.

איינמאל אין יאר אבער האט זיך די ערנסט און קדושה פונם הויז פלוצים ווי אפגעטאן: ארויפגעצויגן אויף זיך א חומר'דיקן לבוש און פארוואנדלט זיך אין א טעאטער־זאל. דאס איז געווען פורים בייצאכט צו דער סעודה, ווען פארמאסקירטע פורים־שפילער אין גויאישע מלבושים מיט כלי־זין אין די הענט, פלעגן קומען משמח זיין דעם רבין און באקומען דערפאר זייער געהעריקן לוין. די טירן פונם אויפנאמס־צימער האבן זיך ברייט צעעפנט, דער טיש פארשוואונדן און די שטולן זיך צעשטעלט ארום די ווענט, ווי אפווארטנדיק דאס אויסטערלישע געשעעניש, איינמאל אין יאר. באלד האט זיך אנגעטראגן דער געטומל און געפילדער פון די ווייסע חברה'ניקעס, וועלכע האבן אנגעזאגט דאס אנקומען פון דער קאפעליע און זיך צעלאזט מיט ווילדן אימפעט אין די צימערן, ווו א גאנץ יאר האבן זיי דארט קיין דריסת־רגל נישט געהאט. נאך זיי האבן סתם־נייגעריקע יידן, פשוטע חי־וקים'ס, זיך שעמעוודיק געדרוקט ביי דער זייט, טריט ביי טריט, ווי נישט מחלל צו זיין מיט זייערע זינדיקע גופים די קדושה'דיקע אטמאספער. נאך זיי די פורים־שפילער. מיט האסטיקע טריט שפרייזן זיי אריין איינער נאכן אנדערן, ווי וועלנדיק מיט זייער גויאישן הלוך אנווארפן א מורא אויף די צעשראקענע באבערדלטע חסידים. אקעגנאיבער דעם זאל פון אן אפענעם חדר שטעלן זיך אויס די פרויען צו זען די פורים־שפיל. זייערע בליקן טרעפן זיך מיט די מענערישע און דאך, אין דער נאכט פון פורים, ווערט דאס נישט באטראכט ווי פארשייטקייט אדער גאר קלות־ראש. פורים איז א מצוה שכור צו זיין, קען מען צו פרום אויך נישט זיין!

אינם רחבות'דיקן זאל מארשירן אריין די גרופע ארטיסטן, שטעלן זיך אויס אינדערמיטן און ווארטן אויף א סיגנאל אנצוהויבן דעם ערשטן אקט. ווער זענען דאס די משונה'דיקע ברואים מיט זייער מאדנעם הולך? א טייל זענען דאס נעכטיקע בית־המדרש־בחורים, ווי זישעלע דער מאלער און חזן, יענטשע גאדעלס, יואל

ברוך הירש׳ס און דעסגלייכן, צוגעמישט מיט בעל־מלאכהשע לערן־יינגען. די לעצטע האָבן שוין באזוכט א יידיש טעאטער אין דער גרויסער שטאָט ווארשע, געבראכט פון דאָרט נייע רעפּערטואַרן, קנאַקענדע לידלעך און זיי באנוצן דאָס אין די פורימדיקע פאָרשטעלונג. אין זיינע קעניגלעכע קליידער שטייט מאיעסטעטיש דער מלך אחשורוש; עס חנ׳דלט זיך די קעניגין אסתר (א מאן פארשטעלט פאר א פרוי, ווייל — „קול באשה ערוה״). חברה הויף־דינער און אפילו ויזתא האָבן נישט פארפעלט צו זיין דאָרט. ווייסע חברה׳ניקעס שטעלן זיך ארום, באטראכטן נייגעריק די הויזן מיט די גאָלדענע פאַסן, די קלינגענדיקע שווערדן, פרווון אָנרירן די רייצנדע בגדים און אָנטרעפנדיק אויף א שטרענגן בליק פון אונטער א מאסקע אפער, באגלייט מיט א שטויס פון א מוסקולישער האנט, טראָגן זיי זיך אָפּ ווו דער פּעפער וואקסט...

שאַטס, דער רבי גייט! דאָס שרייט אויס, מיט א הייזעריקער שטים, חיים דער שמש און ווי דורך כשוף ווערט ביים עולם דאָס לשון אָפּגענומען און אין טיר באַווייזט זיך דער רבי. דערזעענדיק פאר זיך, קיין עין־הרע, דעם גרויסן עולם, חסידים, פּשוטע יידן פון שטאָט, בית־מדרש־בחורים און חדר־קינדער, צעשמייכלט ער זיך גוטמוטיק און ווארפט זיינע מילדע, ליבלעכע בליקן אויף אלע זייטן, ווי ווענדיק דערמיט באַרואיקן זייערע צעשראָקענע געמיטער. דער רבי זעצט זיך אוועק אויף זיין אָרט און די פאָרשטעלונג הויבט זיך אָן. די שפּילערייען און געזאנג פון ליבער־לידלעך, וועלכע זענען א גאנץ יאָר טריפה פארן פרומען יידישן אויער, ווערן די דאָזיקע נאכט געכשרט אפילו פארן צדיק אליין. די פאָרשטעלונג רופט אָפּט ארויס ביים עולם הארציק געלעכטער און קולות פון מענער און פרויען גיסן זיך צוזאמען אין איין הארמאָנישע סימפאָניע און קיינער באטראכט דאָס נישט פאר נישט אָנשטענדיק; אפילו דער רבי אליין צעלאכט זיך ברייטהארציק כאחד האנשים.

אָט שפּילט מען א צווייטן אקט מיטן נאָמען: דאָס שניידערל. זישע, דער הויפּט־אקטיאָר, פארלייגט א פוס אויף א פוס, שפּרייט אויס אויף זיי די צוגעשניטענע סחורה פון א קאפּאָטע; אויף דער שפּיץ נאָז הענגט א בריל און האלט זיך אָן אויף צוויי שטריקלעך ביי ביידע אויערן. אין איין האנט א נאָדל און אין דער צווייטער א פאָדעם. אזוי מאטערט זיך נעבעך דאָס אָרעמע שניידערל די נאָדל איינצופעדעמען און זישעס פאלצעט־שטימעלע צעגייט זיך מתיקות׳דיק אין דער לופט, באזינגענדיק זיין גורל:

זיצט זיך א שניידערל אויבן־אָן,
נייט זיך א קאָפּאָטקעלע מיט א סטאָן;
האַלט זיך א פוס איבער א פוס,
זינגט זיך א לידעלע איז׳ס צוקער־זיס.

א מחיה׳דיקע זיסקייט נעמט דורך דעם עולם צושוידער; פֿארגעסן אויף א ווײַלע זייערע דאגות און געניסן מיט פולע הויפֿנס פארגעניגן פונם טעאטער־שטיק.

ס׳איז שוין לאנג נאָך חצות, ווען די שפיל איז געענדיקט. יידן צעגייען זיך שכורע פונם נישט־יידישן געווס, אָבער מיטן באוווסטזיין, אז נאָר פורים בײַנאכט מעג מען נאָכלאָזן א ביסל די לײַצעס און געבן דעם גוף צו פארזוכן פון ערדישע תענוגים. מאָרגן וועט ווייטער די קדושה דעם הויף באהערשן אָן א פגם.

ראדזינער חסידים

ר׳ מענדל דאנילאק
(איינבינדער)

ר׳ ברוך הירש
(אפלבוים)

מ. ש. גשורי (ירושלים)

בית איז׳ביצה ורדזין

והשתלשלות הנגינה בחצר אדמו״רי רדזין

1. ר׳ מרדכי יוסף לינר מאיז׳ביצה

מייסד שושלת איז׳ביצה־רדזין, ר׳ מרדכי יוסף ליינר ז״ל, אישיות חזקה ודמות בולטת, היה מתלמידיו המעולים של ר׳ שמחה בונים מפשיסחה וחברו הקרוב של ר׳ מנדלי מקוצק. אחרי פטירת הצדיק מפשיסחה, היה ר׳ מרדכי־יוסף אחד מאלה, שהכריזו על מנדלי כצדיק, והוא עצמו נעשה לנושא כליו. ואותו ר׳ מרדכי יוסף שוב היה הראשון שפרש לאחר זמן מרבו וגרם לפילוג מכריע בין חסידי קוצק. בשנת ת״ר (1840) התארח בפעם האחרונה בקוצק לתקופת הימים הנוראים ונשאר שם עד אחרי סוכות. אותו החג, שבו הוכרע הקרע וניגוני ההקפות של שמחת תורה שוב לא יכלו ליצר המחלוקת. מאז הביקור הדרמטי יצאו חסידיו נגד צדיקות קוצק, והתלקטו סביב צדיקם החדש שהתיישב באיז׳ביצה; סערת המחלוקת גדלה וגרמה לא מעט לחילול כבוד החסידות.

בתקופת התקרבותו לר׳ שמחה בונים מפשיסחה, מסופר, שאחרי ההתוודעות הראשונה וחליפת דברי תורה ביניהם, צפה הצעה להתמודדות, ורש״ב הוא שאמר לר׳ מרדכי־יוסף: „בוא ונמדוד עצמנו, מי גדול ממי?״ אחרי שמדדו, אמר לו הצדיק: „לעת עתה אני גדול ממך. אך עודך צעיר ועול ימים — ועוד תגדל״. מדידה זו לא התכוונה לגודל הקומה הממשית, הגשמית, כי־על־כן דמתה קומתו של הצדיק לתמר, ואילו תלמידו היה קצר־קומה — והכוונה היתה, ודאי, לגודל הקומה הרוחנית. ברור שלא נתכוונה המדידה לידיעה בשדה הנגינה, כי בלי לעשותה אמנם לראש פינה, ידע הצדיק להעריכה ולהיות בה לא־נחות דרגה; ואילו ידיעותיו של ר׳ מרדכי יוסף בנגינה היו מועטות (השוה: הקדמת ר׳ גרשון־הניך לספר „בית יעקב״, בראשית, וורשה, תר״ן).

מלחמת המצווה בין קוצק לאיז׳ביצה וניתוק הקרבה הרוחנית ההדוקה שבין שתיהן, לא נגעו במאומה ביחס לנגינה. באיז׳ביצה לא התרחקו ביותר מן הניגון היהודי, והזיקה אליו חזקה אולי עוד יותר אחרי ההתנגדות לקוצק ואחרי סלקם ידם מניגונים ריקים מתוכן ורחוקים מקוו יהודי ברור, שמצאו להם בקוצק אחיזה. ברם, מקום נכבד לא תפסה הנגינה בשושלת איז׳ביצה והיחס אליה לא היה רציני יותר. אכן, נקודת הרגש המוסיקאלי היתה נמוכה. נטייה פסיבית זו לא היתה מקורית לאיז׳ביצה, אלא באה כעין המשך של פשיסחה ושל קוצק, ואף ניגוני הימים הנוראים, שהיו מותאמים פחות־יותר לאטמוספירה, חסרו תנופה וגמישות.

אכן, תורה ונגינה — אלה לא יכלו לחיות בהרמוניה בחסידות פולין. המקום שם גבר כוחה של תורה, לא היתה ידו על העליונה גם בניגון, ובמקום שהתורה לא תפסה מקום ראשון — גבר כחו של הניגון. פשיסחה, קוצק וגור היו מרכזי תורה לחסידים. צדיקיהם, ר' מנדילי ור' יצחק־מאיר, היו שרי התורה, אך לא היו מוכשרים להופיע כמנגנים וכבעלי־תפילה. והיה מורגש אצלם צורך להעמיד בעלי־תפילה ומנגנים בעלי קולות נעימים, למשוך את לבות השומעים, והצדיקים השאירו לעצמם רק את זכות הכיבודים של הזמירות. וקרה לא פעם בקוצק כבגור, שאחרי שסיים המנגן את הזמר נצטווה מפי הרבי לחזור על הזמר פעמים ושלש. זה מוכיח, שהניגון לא חדל בכל זאת לשמש גם ש ם גורם. באיז'ביצה לא היתה הקפדה בבחירת הניגונים ובלבד שלא יהיו ניגונים אלה ספוגים בכי ודמעות, בחינת „מוהין דנוקבא". גם בפשיסחה היה המצב בנגינה טוב יותר מאשר בקוצק; לא הקפידו על מציאות הנקודה היהודית בניגון, אך לא העזו להתיר בגלוי ניגונים זרים, שאולים מן התיאטרון. איז'ביצה היתה תלמידתה הטובה של פשיסחה.

מסתבר שר' מרדכי־יוסף לא ניצל את תעודתו של הניגון לעורר את ההרגשות; שקוע היה מדי בלימוד התורה. ואם הוא פילס נתיב לעליית השושלת, יש לזקוף את הדבר על חשבון השפעתו ומרצו הרב וכן צדיקותו ולמדנותו; עניין הניגון והמנגנים היה לאחד הנושאים הרבים, שטיפל בהם כלאחר־יד.

ספרו „מי השלוח", שהשאיר אחריו, היה יותר מהתחלה ספרותית גרידא. הוא היה ראשון לספרי השושלת. ואעפ"י שהדברים באו בו בלשון קצרה (בהקדמתו ל„בית יעקב", בראשית, מעיד עליו נכדו בעל „ארחות חיים", כי דבריו נכתבו בקיצור מופלג ורק שורש הדברים נכתב, בלי אריכות ביאור), נחשב הוא לספר היסוד ופתח להיכל הספרות של בני השושלת, שחיברו ספרים הרבה, אשר עוררו בשעתם התפעלות והרעישו את עולם התורה והחסידות גם יחד בחידושיהם וברבגוניות שבהם. פרט לשני מקומות לא ניתנה כמעט בספר כל תשומת לב לנגינה: הוא מקשר את הסעת ישראל בידי משה („ויסע משה את ישראל") לשירת מרים הנביאה, שאחרי ראותו שמרים שרה את השירה הבין משה, כי הגיעה העת ליסע מהמקום, כי כך רואים דרך העליון בהשפעת התחדשות דברי תורה בישראל. תחילה משפיע על לב הגדולים והצדיקים, והדבר נמשך עד שמגיע ללב הנשים — ואז נשלם החידוש, ויש צורך בהתחדשות דברי תורה חדשים. וכך היה עניין השירה. תחילה היה בפי משה ואחר בפי כל ישראל; ואחר שנאמר „ותען להם מרים, שירו לה' כי גאה גאה", אז — „ויסע משה", סימן שאין להם עוד עסק בזה העניין אחרי שנסתיים, ויש צורך בהתחדשות (בשלח).

וכן התעכב על המחול הנעשה בדרך עיגול, שלפיו אין שום איש קרוב יותר מחברו. ולמחול מוסרי כזה, שלגביו אין התנשאות של אחד על חברו, מתכוונים החכמים שאמרו, שלעתיד לבוא יעשה הקב"ה מחול לצדיקים. טענת קרח היתה,

לדברי הצדיק בספרו, שאין שום התנשאות בישראל לאחד על השני, כי בתוכם ה׳, כלומר, שהוא שוכן בתוך כולם שוה בשוה (קרח). המחול היה נהוג ומקובל מאוד על חסידות פולין ואין יוצא מהכלל, ובלי ספק השתתף גם הצדיק מאיז׳ביצה בריקודים ויכול היה מקרוב להסתכל בשוויון האישי שבמחול, דבר שהיה קרוב ללבו הטהור.

הוא העמיד תלמידים הרבה, בהם בנו ר׳ יעקב ממלא מקומו, ר׳ יהודה־ליב אייגר ור׳ צדוק הכהן רבינוביץ, שכיהנו באדמו״רות בלובלין — ועולם הניגון לא רחק מהם.

ימי נשיאותו של הצדיק ארכו רק י״ג שנים והוא נפטר באיז׳ביצה בשבעה בטבת תרי״ד, בהשאירו אחריו שני בנים: את הבכור, יורש כסאו ר׳ יעקב מאיז׳ביצה ואת ר׳ שמואל דב אשר מביסקוביץ.

2. ר׳ יעקב בעל ה„בית־יעקב״

סערת המחלוקת בין קוצק לאיז׳ביצה שככה, פחות־יותר, בימי הדור השני לאיז׳ביצה, בימי ר׳ יעקב, ש„הרחיב את השער הגדול כפתחו של ההיכל״ וביסס את השושלת על יסודות רצויים יותר. הוא היה גדול בתורה ובקבלה, וכל זמנו הקדיש ללימודיו. אין ספק, שבקולו הנעים למדי יכול היה לחשוף את עצמיותו גם בנגינה ולהביא לידי ביטוי את ההשראה, אבל כנראה, שגדול היה אצלו החשש, שניצול קולו בזמרה עלול להתיש את ההשראה בלימוד התורה, ורק לחסידים, למוכשרים שבהם, ציווה לשיר את הזמירות, לעבור לפני התיבה ולמלא את התפקידים המוטלים על הזמר.

מסיבות שבת היוו אצלו צירוף רוחני של ניגונים ודברי תורה. בימי שבת, על יד שולחנו, ציווה לזמר אחרי ברכת „המוציא״ (לפני אכילת הדגים) „אזמר בשבחין״ עד „וזינין דכנישין״; כן היו חביבים עליו מאוד פזמוני האר״י, בגלל קרבתו הרוחנית בקבלה למחבר הפזמונים. עם גמר הזמר באה אכילת הדגים. בכל שבת ובכל סעודה היה אומר דברי תורה בין מאכל למאכל. בסעודת ליל שבת ציווה לזמר את „כל מקדש״, „מנוחה ושמחה״, „יה רבון״, ובזה תם סדר הזמירות.

בסעודת יום השבת היה פותח לפני נטילת ידיים באמירת „אסדר לסעודתא״, וציווה לנגן את הפזמונים „ברוך ה׳ יום יום״ עד „אמונים נוצר״, „ברוך אל עליון״, „יום זה מכובד״. כן היה פותח את הסעודה השלישית לפני נטילת ידיים ב„אתקינו סעודתא״, ואחרי דברי תורה היה מצווה לנגן „בני היכלא״ בצורה אנטיפונית, כלומר, שהמנגן פסק לזמר אחרי כל שני חרוזים — ואז ענה הקהל. אחרי זה היו

מנגנים „מזמור לדויד, ה׳ רועי״ ושוב היו מנגנים בחרוזים „יצוה״ ואחריו „דרור יקרא״ ו„יום שבתון״ — והמסיבה נסתיימה בברכת המזון. אחרי תפילת המעריב וברכת ההבדלה ציווה לנגן „אמר ה׳ ליעקב״. עם שתיית יין ההבדלה היה מנגן בעצמו בנועם קולו, בקול נמוך, את „אלי חיש גואלי״, באמרו בחיפזון את החרוז „חבי כמעט רגע״ מתוך הנחה לסגולה שכל נגע ופגע יעברו מהר ומיד יבוא עת לחננה. וכשהיה מנגן את הזמר „במוצאי יום מנוחה״, כשהגיע למלים „נחה עמך כאב רחמן״, היה חוזר עליהן פעמים רבות.

השראת חג רבת רושם השרה סדר ההגדה בליל פסח. טעם מיוחד למסיבות אלו נתנו פזמוני הסדר, שהושרו, לפי צוו הצדיק, פסוק בפסוק בפי הזמר והקהל.

ספרו על התורה „בית יעקב״ הוא מהספרים החשובים ביותר ומרבי האיכות והכמות בחסידות פולין. שלושה חלקים נדפסו בהפסקות גדולות והשאר נשאר בכתב־יד. בספר משמיע הוא ניצוצי רעיונות על השירה וניכר יפה, שעולם זה קרוב ללבו ביותר. תוכנם: השמש והירח מופעלים למעלה רק בכוח שירתם וקילוסם ובו מזריחים תוקף אורם בעולם והולכים סביב ההיקף, שכן מצינו, שבשעה שדוממים מלומר שירה, שוב אינם מהלכים בקרב הארץ. וכשרצה יהושע לעצור בעד החמה במהלכה, הדמימה מלומר שירה וממילא לא אורה כוח לסובב. כוחו של שיר הוא הוא המשפיע על העשב לגדול ולצמוח. כללו של דבר: שורש כל דבר הוא השיר, והוא מהווה את הכוח המשפיע למעלה. החיים והחידלון נתונים כאילו בידי השיר ובחוג השפעתו (לך).

הצדיק מצא פתח להתיר ניגוני חוץ, במוצאו סעד בדויד המלך אשר הביא מגת שבארץ פלשתים כלי זמר לשורר בבית המקדש, באמרו „למנצח על הגתית״ (וירא). היש לראות בזה סמיכות פרשיות להתרת ניגוני המערב והתיאטרון בחסידות או שההיתר מצטמצם רק בכלי נגינה?

ומה בין שמחה לרינה? — שמחה רומזת על עת שהאדם שרוי בתענוג ומתפשט בכוח שניתן לו ממרום ואילו רינה רומזת על צמצום, המתבטל לגמרי כלפי מרום בלי השארה. כן מבחין הוא בין שיר לשבח. שיר הוא שעה שהבריאה מתפשטת בכוח ומהללת למרום על השפעת הכוח בה ואילו שבח רומז על ההפך, שהבריאה מכירה, שאין כל כוח בעולם זולת העליון, העושה את הכול (שמיני).

הצדיק מוצא שיר כפול בשבת, מזמור שיר ליום השבת, כשם שכל הדברים הטובים כפולים הם בו. לפי המדרש (שוח״ט צ״ב), כל ענייני השבת כפולים. עומרו כפול, קרבנו כפול, שירו כפול, כי־על־כן תרי דרגין בכל עסקי שבת (שם, שמות). ויש הבדל בין מזמור לשיר. המזמור מורה על אור פנימי ואילו השיר על אור מקיף. מזמור רומז על צמצום, כי הסרת הענפים מן האילן נקראת בלשון המשנה זימור, ואילו השיר רומז על התפשטות; ובשבת כלולים אלה השניים, — מזמור ושיר (אמור). הבחנה זו בין מזמור לשיר חוזרת ונשנית פעמים רבות על

פני הספר בגרסות שונות ומעוררות תימהון. ברם, עצם ההבחנה בין שני מונחים מוסיקליים אלה מראה שהוא השתדל לחדור לנבכי עולם השירה, להתחקות על שרשיו ולפענח צלילי מעלה, לפחות מבחינה לשונית.

בהסתמכו על הגמרא (ב״מ כ״ה) הוא מצא, שהשיר הוא דבר עגול, המקיף הכול בשווה (ופירש רש״י: עגול כאצעדה) ומוכיח שכל ישראל שווים הם — ואין יסוד להתנשאות.

הזמרה — קשר הדוק לה בהכרזת שם שמים. ולזמר שמך עליון — מקום שהבורא נקרא עליון והוא נעלם מעיני אדם, שם צריכים לזמר, היינו לצמצם עצמו ולהתפלל; תפילה באה רק להאיר במקום חושך (בשלח).

לימוד התורה מקובל היה כנועם הנגינה. הכינור שהיה תלוי מעל למיטתו של דויד רומז, שדברי תורה היו קבועים בעומק לבו, עד שאף בחצות לילה היה מנגן מאליו, אף שלא מדעת (שמיני). בשיפורים שחלו בתקופת צדיקותו יש בלי ספק לציין את הגברת עבודת הניגון, שבאה לפי הוראותיו. חסידים יודעי־נגן, ניצחו בהדרכת הצדיק, על הנגינה בחצר, ובזה הורחבה עוד יותר המחיצה, שהפרידה בין איז׳ביצה לקוצק.

לישיבה של מעלה נתבקש ר׳ יעקב בט״ו מנחם־אב תרל״ה, ונשארו אחריו שני בנים: ר׳ גרשון חנוך (הניך) מרדזין, הבכור, ור׳ אברהם יהושע השיל, — שהתישב בחלם.

3. ר׳ גרשון חנוך ליינר מרדזין (תקצ״ט — תרנ״א)

שושלת רדזין אינה מהווה פרשה מיוחדת לעצמה, ועל אף עוז רוחה ויזמתה אינה אלא המשך ישר של איז׳ביצה. הצדיק הראשון של רדזין נכדו של מייסד שושלת איז׳ביצה, טיפוס מעניין ביותר שהיה בין צדיקי פולין, היה עוד בשנות נעוריו חריף ובקי, סיני עוקר הרים, גדול בתורה ובחכמה, רב־כשרונות, סופר פורה ואדם שעיניו היו פקוחות לכל תופעות החיים. הוא רכש לו ידיעות בחכמות התלמודיות והשימושיות ועורר התפעלות והשתוממות כאחד. מקודם נתקבל לרב ברדזין ועם פטירת אביו עברה אליו גם עטרת הצדיקות של איז׳ביצה. הכול רואים בכשרון, מתנת ה׳ לאיש שניחן בו וכל מעשהו של איש זה יהא עשוי למעלה מטבעו השכיח, ואשר אדם המשולל כשרון זה לא יעשהו לעולם. ר׳ גרשון חנוך היה נוסף לכך בעל העזה נמרץ, ובכוח שניהם, הכשרון וההעזה, עשה גדולות.

הוא חידש מצווה נושנה, שבטלה מאז חורבן הבית השני, היא מצוות תכלת בציצית, ופעולה זו היתה „שירת הברבור״ בפעולותיו הנועזות. לתכלית זו סידר לו ברדזין מעבדה כימית עם כל מיני מכשירים למלאכת הצביעה, והסממן לכך שימשה תולעת החילזון, שרץ־מים הגדל בתוך שבלולים, אשר מצא על גדות הים

התיכון באיטליה. את תגליותיו ואת בירור ההלכה בעניין החילזון והתכלת, בהתאם להוראות הכלולות בספרות התלמודית, פרסם בשלושה ספרים: א) שפוני טמוני חול (המהדורה השלישית הופיעה בלובלין תרס״ד); ב) פתיל תכלת (לובלין, תרס״ד); ג) עין התכלת (ורשה, תרנ״ג). פרסומיו אלה עוררו תגובת כמה רבנים, שהתנגדו לו ונתלקח ויכוח ספרותי ביניהם.

מלבד זה ניסה כוחו בתיקונים יסודיים בעניין עירובין. בספרו „דלתות שערי עיר״ (ורשה, תרנ״ב) אפשר לעמוד על ידיעותיו המרובות בשדה זה. אכן, ידיעותיו היו רבות ומגוונות לא רק בלימוד התורה כלמדן וכמקובל, אלא גם ככימאי, יודע שפות, בקי ברפואות, חורז חרוזים כמשורר וכיוצא בזה. בשדה הנגינה לא גילה יותר יזמה משגילו קודמיו. ומאידך ברור בכל זאת, שהוא מצא עניין גם בשטח הצלילים; היה חש את גדולתם ואת נחיצותם בחיים, מבלי לראות בהם כר נרחב מבחינה מעשית והלכתית.

מעניינת הבעיה שעורר בשעתו ביחס לברכה על שמיעת נגינה וזמרה. אכן, רק הוא, שידע להבחין בין התפקיד של החושים שבאדם הבחנה דקה, יכול היה לעורר את השאלה — למה תיגרע הנאת הקול, שאין לברך עליו עת יקשיבו לנועם נגינת כינור ונבל מהנאת בושם שמברכים עליו. הוא מותיב והוא מפרק, שמראה וריח, הגם שאין בהם ממש, מוחשים ומורגשים כגשמיות ממש כדבר הנראה לעיניים כגון האילן או הבושם, והריח הנודף מהם אף הוא מורגש; ואילו הקול אינו מוחש באופן גשמי ואין לו שום עיקר — ולכן אין מחוייבים לברך עליו, לפי הכתוב (ארחות חיים).

ברם, לא נעלם ממנו כוח המשיכה שבנגינה, ובנשאו את דברו על כוח היצר שבתענוגות החיים מונה הוא שיסגוד לקולו הנעים „כי יזמר וישיר בשירים ולוקח לבבות וזה ישתחוה לידיו הפורטות עלי נבל ועלי כינור ינגן ביד (הקדמתו ל„עין התכלת״).

מקור הצוו לכבד את ה׳ בגרונו לא היה ברור למדי. המחייבים ייחסו את הצוו לפסוק „כבד את ה׳ מהונך״, ובפסיקתא דרב כהנא (פיסקה עשר תעשר) נאמר: מהונך — ממה שחננך... ענין אחר בקולך, אם היה קולך והיית יושב בביה״כ, עמוד וכבד את ה׳ בקולך. אבל מניין מוכח „מהונך״ כמו „בקולך״? — והוא מביא את דברי רש״י (משלי ג): אל תקרי מהונך, אלא מגרונך. ליתר תוקף חובת הזמרה מביא הוא את דברי הזהר (יתרו צ״ג): כבד את ה׳ מהונך, מחנך בחדוה דנגינה למחדי לבוא (עשר מלין דחסידותא, ארחות חיים); לעומת זה לא היה מחבב את הלהוטים לשיר או לעבור לפני התיבה לשם התפארות והבלטת קולם הנאה. הוא היה אומר: הלהוט אחר גרונו אינו אלא משוגע (סוד ישרים ד׳).

וכן: קול נאה באדם מעיד על „תכונות עדינות״, ולכן היה מכבד כל איש שקולו היה נעים. פעם בשהותו ביוזפוף, בעניין הדפסת ספרו „סדרי טהרות״,

ובשכבו במיטתו שמע לפני עלות השחר קול קורא בקול נעים מאוד: „קומו נא, עורו נא, התייצבו נא לעבודת הבורא!" והקול חודר ללב האדם ומפריע להמשיך בשינה. הוא קם, נטל ידיו ושאל מיד על הקריין, בעל הקול. וכשאמרו לו ששמש העיר הוא, שלח לקרוא לו, שוחח עמו, כי מצא האיש חן בעיניו; מאז שלח לו מרדזין שנה שנה כסף למצות. אכן, אחרי חליפת הדברים עמו נוכח הצדיק, כי קולו הנעים הוא בהתאמה לטוהר לבו (דור ישרים).

חסידיו, המרבים להכריז על ידיעותיו הכלליות המרובות, מספרים, כי בטיילו פעם בחוצות פריס, שמע קול נגינה על פסנתר בוקע מן הקומה השלישית של אחד הבתים והעיר על טעות בחצי טון שיצאה מידי המנגן, כי־על־כן ידע להבחין באורך הטונים — וזוהי „מדרגה גבוהה" בנגינה. כן מייחסים לו ידיעה בקריאת תווי־נגינה, שהקדיש להם תשומת לב לא מעטה, ככתוב: „אין אומר ואין דברים וכו'".

הוא ידע מה לקרב ומה לרחק. בשירי עגבים מצא אחד הדברים המשפיעים על הבנות, העלולים להטותן מהדרך הישרה (בהקדמה לספר „ארחות חיים"), וכדי לתקן את המכשלה נשא בחובו תכנית להדפסת ספרים חינוכיים עם שירים בעלי תוכן מתאים ורגש יהודי עממי־דתי, אך מחוסר זמן לא יצא הדבר לפועל.

הוא היה מקפיד מאוד שלא לשתות לשכרה עם גויים ולא לנכוח בחתונותיהם ובשמחותיהם. ריקוד וניגון של גויים אין בהם משום עידוד ואין לראות בקלקלתם; אבל בשמחה של מצווה הריקוד והניגון גורמים חשובים הם וכל אחד מצווה בהם.

הוא ידע להבחין בין שמחה לשמחה. הוא היה אומר: עמי־ארצים שמחים בשמחת תורה על שסיימו את התורה, ואילו אנו שמחים בחג השבועות שבו אנו מתחילים אותה.

בשדה הניגון והריקוד לא חלו שינויים בימי צדיקותו. אכן, באחרון של פסח, אחרי תפילת מנחה, ציווה לנגן שלוש פעמים „חסל סדר פסח", כאילו בא לסיים מתוך נגינה את תקופת הפסח ולעבור שוב לחיי חומר וחול. בימים הנוראים, ובכל החגים היו לו יודעי נגן שעברו לפני התיבה. ואולם את הזכות של תקיעת שופר בראש השנה שמר לעצמו.

הספר „ראשית חכמה" היה מהחביבים עליו ביותר והיה מעיין בו בייחוד על משכבו לפני השינה. מאמר יחיד נמצא בו, המדבר על שירת הגלגלים ומספר על שני אנשים, שהלכו להודו לשמוע את שירת השמש, הקרובה שם יותר לכדור הארץ; אחד מהם בלבד חזר והוא חירש, ואילו השני מת מעוצם הנגינה. מאמר זה נזכר בספרו „עין התכלת" — הוכחה שהרהר בו בתשומת לב.

ביחס לשירה העילאית חוזר הוא בספריו על הרעיונות שהובעו בפי אביו, בשינוי לשון או ביתר הרחבה. אך יש ומביע הוא רעיונות מקוריים משלו — אך מספרם מצומצם. אף הוא מצא בשירת צבא מעלה ובשירת כל הברואים את פעולת קיומם, שכן פועלים הם בזה לפי רצון שוכן שמים. השמש פועלת בסיבובה סביב

כדור העולם בכוח שירתה. **שירת ישראל כוללת פעולות כל הברואים, כי שום בריה אינה יודעת להכיר את שגב יושב מרום כישראל (סוד ישרים, על פסח).**

בראש השנה האחרון לחייו ציווה לזמר פעמים מספר את „שיר המעלות, אשא עיני להרים" והתכונן לקראת פטירתו ללא מורך לב.

הוא לא האריך ימים; רק בן נ"א היה במותו. הוא נפטר בארבעה בטבת תרנ"א והניח אחריו חיבורים רבים בכתב־יד. מנוחתו כבוד ברדזין.

4. מרדכי יוסף אלעזר מרדזין

שוב באו ימי שלוה, הרגילים בדור השני **בכל שושלת.** ר' מרדכי יוסף אלעזר, **בנו של ר' גרשון חנוך וממלא מקומו ברדזין, המשיך בזה שהחל אביו, בצביעת תכלת ובעסקנות,** והיה מכובד מאוד בחוגי הרבנים.

ספר אחד מספרי רוחו, בשם „תפארת יוסף" **(ורשה, תרצ"ה) נדפס אחרי מותו והוא כולל חידושים על התורה ועל התלמוד. בעניין שירה הוא מסתמך על דברי סבו, ששירה מורה** על הסתכלות באור ה', **פנים־אל־פנים (בית יעקב). מעולם לא שר הוא לבדו זמירות על שולחנו. סדר הזמירות נמשך, כבימי אביו, בידי חסידים יודעי נגן. והניגונים לא היו מרובים. יד ההזנחה היתה ניכרת בהם, ומחוסר עניין נשאר הניגון מצומצם ברדזין.**

בתקופת מלחמת העולם, בתרע"ד־ה העתיק הצדיק את מקום מגוריו לעיר ורשה ושם המשיך לכהן בצדיקות עד יום כ"ו בשבט תרפ"ט שבו נפטר לעולמו, ובמקומו בא בנו ר' שמואל שלמה, ששקד על שלמות השיטה הרדזינית בחסידות.

ניגונים בחצר הרבי מרדזין

(רשם: חנוך אפלבוים)

1

2

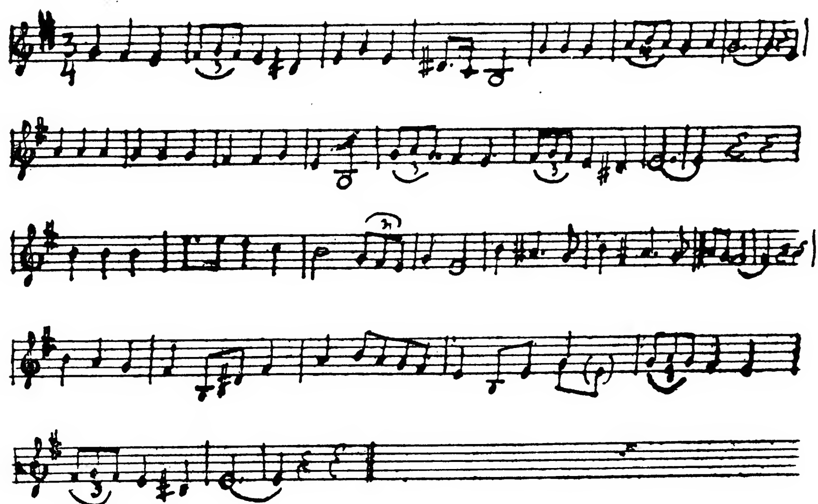
ניגונים ביים ראדזינער רבין

(פארצייכנט: הענעכ׳ל אפיולבוים)

3

4

ישראל קנטור (חיפה)

ישראל קוצקר נוסע עם הרבי למצוא את החלזון

(הרב ר' גרשון חנוך והגבאי ישראל קוצקר נוסעים לאיטליה לחפש אחרי חלזון התכלת — דברים ששמעתי מפי אבי, יעקב בן ישראל קנטור ז"ל)

ישראל קוצקר הגבאי — זה היה כינויו וכך קראו לו חסידי רדזין, כי היה מוצאו מעיר קוצק הסמוכה. תפקידו בחצרו של הרבי הדגול, ר' גרשון חנוך ברדזין, היה חשוב ומכובד מאוד, כי היה היתה חצרו של הרבי בימים ההם כעין מדינה בזעיר אנפין והוא מילא בה את תפקידיהם של ראש הממשלה ושל השרים גם יחד.

ראשית, הוא הגזבר והוא העושה את כל מלאכת גביית הכספים ו„המגביות" — מלאכה עדינה בימים ההם, שהיתה צריכה להיעשות בחכמה, בדיפלומטיה ובטקט, כי על כן חשוב היה לדעת ממי לקחת, כמה ומתי: הן לא יעלה על הדעת, כי הרבי עצמו יהא מעורב בעניינים שבחומר. כמו כן היה לאזן את תקציב ההוצאות: הוצאותיו של הרבי ובני ביתו, קיום הבית והחצר, קבלת אורחים וכו'.

ותפקיד שני היה לו — כעין שר הפנים, להנהלת האַדמיניסטראַציה החילונית כדתית, ושלישי, שבלשון ימינו אפשר לכנותו — ראש הטקס. הוא הוא הקובע מי ייכנס הראשון לרבי: מי ישב סמוך לרבי ליד שולחנו; מי ומי יעלה לתורה וכו' וכו'. טקט, דיפלומטיה ויחסים מצויינים עם כל הבריות היו צריכים להיות גם כאן מיתרו־נותיו של האיש אשר מילא את התפקידים האלה. לא ייפלא על כן, כי בהיוולד במוחו הגאוני של הרבי ההחלטה המוזרה לצאת לעולם הרחב ולחפש את החילזון של התכלת — הגבאי שלו, ר' ישראל קוצקר, הלך עמו.

לא ידוע לי, כיצד נוצר רעיון זה ואיך הגיע לביצוע, אבל אפשר לתאר לעצמנו כיצד הכתה גלים רחבים התכנית הנועזה הזאת, התסיסה והביאה להתנגשויות בין קרובים ובין רחוקים, בין חסידים ובין מתנגדים וכן בין חסידיו הוא עצמו. הא כיצד? היכול הרבי ללכת לבין הגויים, לארצות שאינו יודע אותן; לעמים אשר את לשו־נותיהם אינו שומע וכן להיעדר מחצרו ומתלמידיו חדשים ולהיות רחוק מיהודים בכלל. ומה בדבר הכשרות?!.. מה יאכל ומה ישתה — ולו, לפחות, ידוע היה בבטחה, היכן יימצא החילזון המבוקש. אכן, הגיונם הבריא של חסידיו לחוד — והרבי בשלו: לא מש מתכניתו!

עוד היום, בפרספקטיבה של שבעים־שמונים שנים, קשה לתאר את שני היהודים האלה בתלבושתם החסידית, בשטריימלים ובקפוטות השחורות, נוסעים

מעיר לעיר, מכפר לכפר, בעגלות בעיקר, כי לא תמיד היתה רכבת, וכן את ייסוריהם במציאת מזון כשר ומקומות לינה בטוחים מסכנה. אנא, תארו לעצמכם — וזה אחרי שהגיעו לאיטליה, מחוז חפצם — כיצד הסתובבו בוקר בוקר, במשך חודשים רבים, שתי הדמויות המוזרות וכיצד נראו בעיני הגויים. מסתובבים הם על שפת הים, מתכופפים־מחפשים חליפות ושוב חוזרים על עקבותיהם — וכך מדי יום ביומו. אוכלים רק לחם — שאפוהו אולי בעצם ידם — ושותים מים מכליהם בלבד...

וכשמצאו, אחרי תלאות רבות, את מקום החילזון, זה היצור שאפשר להפיק ממנו את התכלת המבוקשת, מגייסים הם את הגויים שבמקום למצוד הזה; עד שהם מגיעים לכמות די ניכרת של שקים מלאים; מעמיסים את כל זה על... עגלות — וחוזרים לרדזין. אך מלתא זוטרתא — מאיטליה לרדזין בעגלה עם משא כבד וקדוש... תארו לכם את מראיהם, אחרי טלטולים כה מייגעים, כשהם חוזרים סוף־סוף לרדזין... את קבלת הפנים של החסידים ואת ההד שהמעשה עורר בעולם היהודי.

אך בזאת עדיין לא נסתיימה הפרשה. כדי להפיק מהחילזון הזה את צבע התכלת צריך היה לעשות נסיונות חימיים מסובכים. לשם כך מקים הרבי בית־חרושת קטן בחצרו והוא בכבודו ובעצמו מוצא את הנוסחאות הדרושות. וכפי שידוע, מעטים הם האנשים גם כיום, היכולים להגיע אליהם.

וכאשר נפטר הרבי, באו מקרוב ומרחוק ללוותו למנוחת עולם. והגבאי, ר' ישראל קוצקר, עשה את מלאכתו ואת חסדו האחרונים, ובהיגמר כל הדבר החליט, כנראה, שתפקידיו בחיי העולם הזה נסתיימו, ולמחרת פטירת הרבי, השיב גם הוא את נשמתו לאלוהים. החסידים ראו בזה אות ממרומים ומסירות שאין דוגמתה, שבעבורה קברו אותו על יד קברו של הרבי. וכך מונחים הם, הרבי ר' גרשון חנוך, בעל התכלת, עם גבאו, ר' ישראל קוצקר זה על־יד זה — במותם ובחייהם לא נפרדו.

י. י. טרונק

רבי וועלכע האָט אויפגערודערט פוילן

דער ראַדזינער רבי, ר' גרשון־העניך, האָט מיט אַלע פוילישע גוטע יידן און רבנים געפירט אַ מחלוקת וועגן די בלויע ציצית און וועגן דעם חלזון־פיש, וועלכן ער האָט אנטדעקט אין מיטללענדישן ים.

ר' גרשון־העניך איז געווען אַן אייניקל פון דעם באַרימטן רבין, ר' מרדכי־יוסף איזשביצער.

ר' מרדכי־יוסף — פון די ערשטע און חשוב'סטע קאָצקער חסידים — איז באַגאַנגען אַ טאַט, וואָס אין דער גאַנצער געשיכטע פון חסידות איז עס געווען אַן אויסטערלישע זעלטנקייט. דאָס חסידות איז געגרינדעט אויף דעם אויטאָריטעט פונם צדיק. אויפן גלויבן אין אים און אין זיינע מעשים. ר' מרדכי־יוסף האָט אין אַ געוויסן שמחת־תורה (ת"ר) אָפן מורד געווען אין זיין רבין פון קאָצק. די רעוואָלוציע איז פאָרגעקומען אין קאָצק גופא. נאָך ביים לעבן פון דעם קאָצקער האָט זיך ר' מרדכי־יוסף דערקלערט אַלס רבי און כמעט מיטן גאַנצן עולם חסידים — וואָס איז דעמאָלט געווען אין קאָצק אויף יום־טוב — דעמאָנסטראַטיוו אַוועק. ר' מרדכי־יוסף מיטן עולם האָבן זיך אפילו נישט געזעגנט מיטן קאָצקער. ער האָט פאַרלאָזט קאָצק און אָנגעהויבן אין זיין היימשטאָט, איזשביצע, צו פראַווען רבנות.

די דאָזיקע איבערקערעניש איז איינגעהילט אין טויזנט שלייערן. ביי די פוילישע חסידים האָט מען נישט אויפגעהערט פון איר צו דערציילן. ר' מרדכי־יוסף איז געווען אַן אומרויקע, טעמפעראַמענטפולע נאַטור. די הויפט־סיבה פון ר' מרדכי־יוסף'ס מרידה איז געווען די פאָלגענדע: דעם קאָצקער רבי האָט זיין אינדיווידואַליזם דערפירט צו אַזאַ מדרגה, אַז ער האָט זיך אָנגעהויבן אָפּצושיידן פון מענטשן און איז געוואָרן אויסטערליש בייסיק. ער האָט זיך פאַרשלאָסן אין זיין חדר, זעלטן ווען אַריינגעלאָזט צו זיך חסידים. אויך זיינע ווערטער האָבן געקלונגען ווי שאַרפסטע אַפאָריזמען, און זיי האָבן געבליצט מיט טיפער, און צוגלייך מענטשן־פאַראַכטערישער חכמה. וועגן די דאָזיקע „פאַרשלאָסענע" יאָרן פון קאָצקער זענען ארומגעגאַנגען די ווילדסטע שמועות. די אויסטערלישע ווידערשפּרוכן אין קאָצקערס דרכים האָבן ביי איין טייל חסידים נאָך פאַרגרעסערט דעם קאָצקערס אויטאָריטעט און זיין וווּנדערלעכקייט. ביי זיי האָבן זיך אויך די שאָטן־זייטן פאַרוואַנדלט אין גרויסע, געהיימניספולע ליכטיקייטן. זיי האָבן זיך געפילט לעבן קאָצקער, ווי אין זיבעטן הימל, הגם דער דאָזיקער הימל איז געווען פאַרשלאָסן אויף זיבן שלעסער. אין דעם קאָצקערס פירעכצן האָבן זיי געזען פאַרבאָרגענע הייליקע וועגן, וועלכע זענען וויט פון די פשוטע מענטשלעכע השגות, און זיי האָבן אַ

גרויסן סימבאָלישן באַדייט. אַ טייל חסידים, אָבער, האָבן גישט געוואָלט און נישט געקאָנט פאַרשטיין דעם איינזאַמען אַלטן קאָצקער. איבערהויפּט איז זיי געווען דערווידער די אָפּגעזונדערקייט פון דעם קאָצקער פון יעדן נאָענטן פאַרקער מיט די חסידים. ער האָט אויף יעדן טריט אַרויסגעוויזן זיין פאַראַכטונג פארן גרויסן עולם. אַ סך געמיטער ביי די קאָצקער חסידים, זענען געוואָרן אומרויק. ס׳האָט אין זיי אָנגעהויבן אויפגיין די שטעכנדיקע קערנדלעך פון אומצופרידנקייט. זיי האָבן זיך אָנגעהויבן צו פילן ווי אַ טשערעדע שאָף, וואָס דער פאַסטוך האָט פאַרלאָזן. אין איר גאנצן מהות איז דאָך חסידות געווען געבויט אויף א טיף רעליגיעזן געמיינשאַפטס־געפיל.

ווי איך האָב שוין געזאָגט, איז דער איזשביצער געווען אן אומרואיקע און פארביקע נאטור. דערצו איז ר׳ מרדכי־יוסף געווען א גרויסער שמועסער. כסדר ליב געהאַט צו פירן געשפּרעכן און פריידיקן חסידות, האָט ברודערלעך געלעבט מיט די חסידים און תמיד געווען אין חסידישער התלהבות. ער האָט אויך געגלויבט, אַז פון די הימלען רופט מען אים צו טאָן די גרויסע שליחות צו ווערן דער פירער פון די פאַרלאָזטע חסידים און איבערצולאָזן דעם קאָצקער.

מיר האָבן ווייניק ידיעות וועגן יענער צייט, ווי אַזוי און אויף וואָסער אופן עס איז צוגעגרייט געוואָרן די מערקווירדיקע איזשביצער רעוואָלוציע. די אומצופרידנקייט און די אומהיימלעכע פרעמדקייט פון קאָצקער אַליין האָט געמוזט שאפן די רעוואָלוציאָנערע אטמאָספערע. ר׳ מרדכי־יוסף האָט פון זיין זייט מן־הסתם אלצדינג געטאָן, כדי די אומצופרידענע אטמאָספערע צו מאכן נאָך דערדריקענדיקער. ר׳ מרדכי־יוסף איז געווען אַ מייסטער אויף צו פירן געשפּרעכן. זיינע געשפּרעכן האָבן געהאַט גרויס איינפלוס אויף די קאָצקער חסידים, וואָס זענען געקומען מיט בענקשאַפט און זוכעניש.

פון קאָצקערס חדר זענען אלע מאָל אָנגעקומען די אויסטערלישסטע שמועות, וואָס האָבן מער אָנגעגליט די לופט און פאַרטונקלט די אומרויקע געמיטער. מ׳האָט דערציילט אָפּשרעקנדיקע מעשיות. ס׳האָט זיכער נישט געשטימט מיט דער ווירקלעכקייט, מחמת דער קאָצקער איז געווען, פאַרשטייט זיך, פולשטענדיק אָרטאָדאָקסיש. דערצו אַן אויסערגעווינלעכער למדן.

אָבער ווי עס זאָל נישט זיין — דער עולם האָט זיך געבונטעוועט. שמחת־תורה נאָך דער סעודה, איז ר׳ מרדכי־יוסף מיטן גאַנצן עולם, וואָס האָט זיך דאַן געפונען אין קאָצק, אַרונטערגעגאַנגען צום טייך וויעפּש, וואָס הינטער קאָצק. ביי דעם דאָזיקן טייך פלעגט ר׳ מרדכי־יוסף זייער אָפט אַרומגיין מיט גרופּעס חסידים און פירן זיינע געשפּרעכן. די געשפּרעכן וואָס ר׳ מרדכי־יוסף האָט אין יענעם שמחת־תורה געפירט אויף די ברעגעס פון טייך וויעפּוש מיט זיינע אָנהענגער, האָבן געמוזט זיין שארפע, זייער דעצידירנדיקע. מען האָט געפאָדערט ענדגילטיקע מעשים,

ד.ה. ענדגילטיק איבערצורייסן אַלע באַציאונגען מיטן קאָצקער. ר׳ מרדכי־יוסף האָט געזיגט. זיין ווילן איז געטאָן געוואָרן. אהיימקומענדיק פארנאכטלעך מיט די חסידים, האָט מען שוין געוווסט, אַז — מאָרגן געשעט עס. דער קאָצקער ווערט פאַרלאָזט אין זיין איינזאַמקייט, די לעבעדיקע מענטשן פאַרלאָזן אים. אין איזש־ביצע ווערט אָנגעצונדן דאָס נייע ליכט פון דער לערע.

און אזוי איז עס געשען: צו מאָרגנס, אין אסרו חג, איז ר׳ מרדכי־יוסף כמעט מיטן גאַנצן עולם אַוועק פון קאָצק נאָך איזשביצע. עס האָט זיך צומאָל קיינער מיטן קאָצקער נישט געזעגנט.

די שמועה פון דער מרידה אין קאָצק, האָט זיך פאַרשפּרייט איבער אַלע קאָצקער חסידים־שטיבלעך אין פוילן. כמעט דער גאַנצער עולם קאָצקער חסידים האָט געהאלטן ביים אריבערגיין קיין איזשביצע, אפילו דער הייליקער גאָסטיניער. מערקווירדיק איז: כמעט דער גרעסטער רוב פון די אַוועקגעפאָרענע זענען איינ־ציקווייז צוריקגעקומען קיין קאָצק. ס׳האָט געהייסן, אַז נאָך דער טאַט, וואָס דער איזשביצער האָט באַוויזן צו טון, האָט ער איבערגעשפּאַנט זיינע אייגענע מעגלעכ־קייטן און ער איז געפאלן א מידער און זיך אָנגעהויבן אויסצולעשן. די קאָצקער חסידים, וואָס זענען מיט אים אַוועק האָבן זיך אָנגעהויבן אין אים צו אַנטוישן. די אַנטלויפער האָבן זיך געבראָכן אונטער דער אויפגעוואַכטער אויטאָריטעט פונם קאָצקער אינעווייניק אין זייער אייגן געמיט... דער רוב בנין ומנין זענען צוריק־געקומען קיין קאָצק און געוואָרן גאָר שארפערע קאָצקער חסידים ווי פריער. דער קאָצקער האָט זיי אָנגעהויבן געפעלן צו ווערן גראָד מיט זיין אַויסטערלישקייט. פון דער גאַנצער רעוואָלוציע האָט זיך אויסגעלאָזט — נאָך אַ רבנישע דינאַסטיע אין פוילן, איזשביצע, וועלכע איז שפּעטער אַריבער קיין ראַדזין. מרדכי־יוסף אַלס רבי האָט מער נישט געשפּילט די זעלבע ראָל, ווי ער האָט געשפּילט אין קאָצק, אין דער ראָל פון א ווידערשפּעניקן.

ווען ר׳ מרדכי־יוסף איז נפטר געוואָרן, איז זיין זון ר׳ יעקב ארויף אויף די איזשביצער שטול. ער האָט אין זיך גאָרנישט געהאט פון זיין פאָטער. ר׳ יעקב איז געווען א שטילע, ליריש־פּאָעטישע נאַטור. זיין ספר „בית יעקב״ איז פון די שענסטע שטימונגס־ספרים אין דער חסידישער ליטעראַטור.

א סך פון זיין זיידן ר׳ מרדכי־יוסף, האָט געהאט אין זיך דאָס אייניקל ר׳ גרשון־הענעך.

ר׳ גרשון הענעכ׳ן האָט געפעלט די טיפע מיסטישע התלהבות פון ר׳ מרדכי־יוסף׳ן. ער האָט נישט געהאַט ר׳ מרדכי־יוסף׳ס וויזיאָנעריש־קבלה׳שן בליק אויף אַלעם און אַלצדינג. פאַרקערט, ר׳ גרשון־הענעך איז געווען דורכאויס אַ ראַציאָ־נאַליסט. פון זיין זיידן האָט ער בלויז געהאַט דאָס קעמפערישע. ר׳ גרשון־הענעכ׳ס טעמפּעראַמענט האָט נישט געהאַט דאָס פּאַסיקע אָרט ווו זיך אויסצולאָדן. און דער

עיקר — דאָ האָט אים געשטאַכן דער האָבער — גלייך צו זיין צום זיידן. ער האָט געוואָלט זיין ניי, אָריגינעל, איבערקעריש. האָט ר׳ גרשון־העניך אַרויסגערופן קעגן זיך די הארבסטע קעגנערשאַפט — אדרבא! ס׳האָט אים נישט איבערראַשקן. ער האָט זיך שטענדיק אונטערגענומען צו טון איבעראַשנדיקע אַרבעטן. צב״ש: די משנה האָט, ווי באַקאַנט, זעקס סדרים. נאָר אויף פיר סדרים איז פאַראַן גמרא. האָט ר׳ גרשון־העניך זיך אונטערגענומען אליין צו טאָן א ריזן־אַרבעט, וואָס האָט באַדאַרפט אַן אַרבעט פון דורות. איין „מסיכתא״ האָט ער פאַרטיק געמאַכט און עס פאַרעפנטלעכט אין דרוק.. די רבנים האָבן באַוואונדערט דעם שווונג פון דער אונ־טערנעמונג.

דערנאָך האָט ר׳ גרשון־העניך ווידער געטאָן א זאַך, וואָס האָט אויפגעפלאַצט ווי אַ באָמבע. נעמלעך: אין תלמוד געפינט זיך אַ שטעלע, אַז דער חלזון, מיט וועמענס בלוט מען פארבט בלויז איין ציצה פון די אָנגענומענע אכט ציצית, טויכט אויף פון די ים־טיפעונישן איין מאָל אין זיבעציק יאָר. מען דאַרף האָבן געוואָלטיקע קענטנישן אָפצופּאַסן די שעה פון זיין אויפטויכן און אים צו פאַנגען. די דאָזיקע קענטענישן געהערן צו די סודות פון די כהנים אין בית־המקדש. נאָכן חורבן ירושלים זענען בכלל די דאָזיקע קענטנישן פאַרגעסן געוואָרן. מיר ווייסן נישט ווען דער חלזון קומט און ווי אַזוי מען פאַנגט אים. די שפּעטערע דורות נאָכן חורבן, מוזן זיך, פונקט ווי אָן קרבנות, אויך באַגיין אָן חלזון־בלוט.

איז צו ר׳ גרשון־העניכ׳ן נאָך ראַדזין דערגאַנגען אַ נייעס, אַז אין מיטל־לענדישן ים, איבערהויפּט אינם „גאָלף״ פון נעאַפּאָל, געפינען זיך טינט־פיש. היינט צו טאָג געפינען זיך די טינט־פיש אין אַלע גרעסערע אַקוואַריומס. ר׳ גרשון־העניך האָט נישט לאַנג געקלערט. ער האָט זיך אַליין מטריח געווען קיין נעאַפּאָל. דאָרט געזען דעם טינט־פיש און גע׳פּסקנ׳ט, אַז דאָס איז דער געזוכטער חלזון.

איז געוואָרן אַ טומל. ווידער האָט ר׳ גרשון־העניך איבעראַשט און דערצו מיט אַ זאַך, וואָס לייגט זיך נישט אַזוי פשוט אויפן שכל. ס׳טייטש, ווי אַזוי איז עס דער חלזון אַז סך־הכל קומט דער חלזון אַרויס פון די טיפעונישן איין מאָל אין זיבעציק יאָר, און נאָר די כהנים פון בית־המקדש האָבן געוווסט אָפּצוּוואַרטן די ריכטיקע צייט און דעם דאָזיקן זעלטענעם פיש צו כאַפּן. דער חלזון־פיש, וואָס ר׳ גרשון־העניך האָט געבראַכט אַזש פון איטאַליע און געוויזן, אַז ער טראָגט אין זיין פיש־זעקל בלויע פאַרב, מאַכט דאָך גאָר פסול דאָס כשרות פון די איבע־ריקע ציצית. דאָס האָט די פּאָלעמיק קעגן דעם חלזון פאַרשאַרפט און איר געגעבן אַ פאַרביטערטן טאָן.

ר׳ גרשון־העניך איז נישט געווען דער מענטש, וואָס לאָזט זיך אָפּשרעקן. ער איז אַרויסגעטראָטן מיט וואָרט און שריפט כדי צו פאַרטיידיקן זיין געוואַגטע דערפינדונג. ער, ר׳ גרשון־העניך, האָט אָנגעגירט די לענדן מיט לומדישן פּלפּול

און אָנגעהויבן אויפצוווייזן פון תלמוד און פון די שפּעטערע גאונים און אויטאָרי־טעטן, אַז ער איז גערעכט. איבער דער פּוילישער רבנים־וועלט האָט זיך פאַנאַנדער־געפלאַקערט אַ מחלוקת צווישן ר׳ גרשון־הענעכן מיט זיינע חסידים פון איין זייט און דער גאַנצער חסידישער און רבנישער וועלט פון דער אַנדערער זייט. אויפן באַפעל פון ר׳ גרשון־הענעכן האָבן זיך אַלע ראַדזינער חסידים אָנגעטאָן בלויע ציצית. זיי זענען באַפאַלן און אפילו געשלאָגן געוואָרן פון אַנדערע חסידים, איבער־הויפּט פון די חסידים פון גער, די נאָכפאָלגערין פון דער קאָצקער דינאַסטיע. די גערער חסידים זענען באַזונדערס קעגנעריש געווען צו ר׳ גרשון־הענעכ׳ן. אין די פּוילישע שטעטלעך, ווו עס זענען נאָר געווען ר׳ גרשון־הענעכ׳ס חסידים, האָט זיך געטאָן חושך. מען האָט ביי זיי צוגענומען פּרנסות. ווייבער האָבן זיך גע׳גט מיט די מענער, שווערס האָבן אַרויסגעטריבן די איידעמס. ס׳האָט זיך געטאָן אויף טיש און אויף בענק. די שריפטן און מחלוקתן קעגן ר׳ גרשון־הענעכ׳ן זענען געוואַקסן. ס׳האָט אָבער גאָרנישט געפּועלט— ר׳ גרשון הענעך איז געבליבן ביי דאָס זייניקע, אַז זיין חלזון איז דער אמת׳ער חלזון. איבערהויפּט זענען זיינע אַטאַקעס געגאַנגען קעגן גערער רבין. די גערער דינאַסטיע איז געווען די גלייכע ליניע פון קאָצק. מן־הסתם איז דאָס אויך געווען דער פּסיכאָלאָגישער מאָטיוו, וואָס האָט ר׳ גרשון־הענעכ׳ן געטרייצט אויפצונעמען און ווייטער צו פירן דעם קאַמף, וואָס האָט אים פאַרגליכן צום זיידן.

דער איינציקער רבנישער אויטאָריטעט אין פּוילן, וועלכן ר׳ גרשון־הענעך האָט געשטעלט העכער פון זיך און אפילו אָראָפּגעשלונגען פון אים נישט איין ביטערן פּיל, איז געווען ר׳ יהושועלע קוטנער. פון ר׳ יהושועלע קוטנער האָט ער אַלץ פאַרנומען, סיי דאָס אָנגענעמע, סיי דאָס אומאָנגענעמע. ער פלעגט אָפט קומען צו ר׳ יהושועלען באַזוכן מיט דרך־ארץ און ערפורכטיקייט.

אויף פאַרנדיק קיין טשעכאָטשינעק זיך היילן, פלעגט ר׳ גרשון־הענעך אויפן וועג אָפּטרעטן ביי ר׳ יהושועלע קוטנער. ר׳ גרשון־הענעך האָט דאַן נישט געטראָגן די באַקאַנטע זיידענע בעקעשע פון גוטע יידן, נאָר אַ פּשוטן גרויען וועג־מאַנטל. אויך דאָ איז ער געווען אַנדערש. די פּוילישע רבנים און גוטע־יידן האָבן דאָך אויסערגעוויינלעך מקפיד געווען אויף דער טראַדיציאָנעל אָנגענומענער פאָרם פון דער הלבשה.

אָט אזא איז געווען ר׳ גרשון־הענעך. ער איז געווען אַן אנדערשדיקער. תמיד געגאַנגען זיין אייגענעם וועג. אין יעדן פּרט אַרויסגעוויזן די אייגנאַרטיקייט פון זיין נאַטור — און אויפגערודערט די חסידישע וועלט.

(דער מאָרגן זשורנאַל)

מ. בן־שמואל (תל־אביב)

רבי און פּולקאָווניק

געשען איז דאָס אין די צייטן, ווען דער רוסישער קיסר האָט נאָך געהאַט שליטה איבער גאַנץ פּוילן און אויך אויף אונזער שטעטל. צוליב סטראַטעגישע טעמים האָבן דאַמאָלס די רוסן אויפגעבויט נעבן שטעטל מיליטער־קאַזאַרמעס, ווו ס'איז איינגעשטאַנען אַ מאַטעריע סאָלדאַטן. צווישן זיי זענען אויך געווען ביי אַ דרייסיק יידישע רעקרוטן, וועלכע האָבן געשטאַמט פון ווייטע רוסישע געגנטן; אַ טייל פון זיי האָבן אָנגעהערט צום מיליטערישן אָרקעסטער. אין פרייע טעג פון דינסט, פלעגן די יידישע זעלנער קומען אין שטעטל אַריין צו ווילן זיך צווישן די יידן, האָבנדיק דאַביי אַ גרויסן נחת־רוח פון אַ יידישער סביבה. זייער שטענדיקן טרעף פּונקט האָבן זיי געהאַט ביי יעקב פליגל, דעם חזן.

איינמאָל אין אַן ערב פּסח, ווען די יידישע זעלנער זענען געקומען אין שטעטל אַריין, — מיט אַ דערלויבניש פון דער מיליטערישער מאַכט — כדי צו פאַר־ברענגען דעם יום־טוב צווישן יידן, זענען זיי איינגעלאַדן געוואָרן צום סדר צום רבין ר' מרדכי יוסף זכרונו לברכה, כדי אָפּצוריכטן אים צוזאַמען מיט אַלע חסידים. צוריקקומענדיק, נאָכן סדר, אין די קאַזאַרמעס אריין, האָט זיך דער פּולקאָווניק פון דער באַטעריע אינטערעסירט צו וויסן, ווי אַזוי האָבן זיי עס פאַרבראַכט דעם יום־טוב צווישן די יידן. און ווען זיי האָבן אים דערציילט, אַז זיי זענען אלע געווען געלאַדן צום רבין; עסן און טרינקען איז געווען כיד המלך און געזעסן זענען זיי אַלע ביי איין טיש — איז דאָס ביים פּולקאָווניק געווען אַן אויסטערלישע זאַך: ווי אַזוי קאָן מען דאָס אַנגרייטן פאַר דרייסיק מענטשן עסן ביי אַ פּריוואַטן מענטש? נו, און אַזאַ הוצאה?! איז טאַקע דער פּולקאָווניק אַזוי איבערראַשט געוואָרן פונם זעלטענעם צופאַל, אַז ער האָט גלייך באַפוילן צו שיקן מוצאי יום־טוב, דעם מיליטערישן אָרקעסטער צום רבינס הויף, אַלס דאַנקבאַרקייט פאַר זיין גרויסער אויפמערקזאַמקייט פאַר די זעלנער אין יום־טוב, און זאָלן די גוטמוטיקע יידן פון שטעטל זיך ווײלן מיט דער הילף פון מיליטערישער מוזיק!

צוזאַמען מיטן אָרקעסטער זענען אויך מיטגעקומען דער פּולקאָווניק בכבודו בעצמו און אויך די אָפיצירן מיט זייערע ווייבער — און אַלע צוזאַמען האָבן זיך געווײלט דעם גאַנצן אָוונט... די חסידים זענען געווען אין גרויס התלהבות און זלמן דעמאַטשעווער, אַ פריילעך יידל, וואָס איז נאָך פריילעכער געווען פון דעם אויסטערלישן באַזוך, האָט אין באַגייסטערונג און שמחה אויסגעגאָסן מיט גרויס געשווינדיקייט אַן עמער וואַסער אויף דער פּאַדלאָגע (אַ מיטל צו פאַר־

לייכטערן טענץ אויף הילצערנע פאַדלאָגע) און מיט אייטערקייט געלאָזט זיך טאַנצן אונטער די קלאַנגען פון אָרקעסטער...

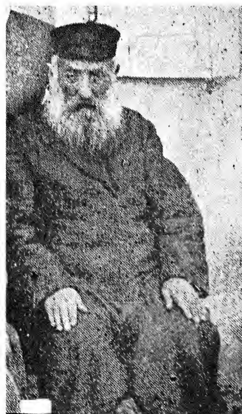
פון יענעם אָוונט אָן איז געשאַפן געוואָרן אַ באַקאַנטשאַפט צווישן רבין מיטן פולקאָווניק און אַפטע טרעפונגען זענען צווישן זיי פאָרגעקומען. מיט דעם פולקאָווניקס השפעה איז אויך אריינגעצויגן געוואָרן אין קרייז אריין דער רוסישער פּאָפּ פון שטעטל. און אזוי ווי דער פּאָפּ האָט געקענט רעדן העברעאיש, זענען טאַקע די געשפּרעכן צווישן פּאָפּ און דעם רבין פאָרגעקומען אין דער דאָזיקער שפּראַך. און אַז דאָס איז באַוווּסט געוואָרן אין שטעטל האָבן יידן אין דעם געזען ימות המשיח... אַ קלייניקייט — דער פּאָפּ רעדט לשון קדש!...

(דערציילט פון: העניכל אַפּלבוים)

ראדזינער חסידים און... דאזארעס

לייבל נאכטיגאל

ישראל ווינדערבוים
(דזשאבאק)

מ. בן־שמואל (תל־אביב)

מן הימים ההם

חסידי עיירתנו, למרות היותם במקום מושבם של הרביים הרדזיניים וקרובים להשראתם הישירה, לא התבלטו בימיו שה הרבי ר׳ מרדכי יוסף לא בקנאותם, לא בתלבושתם החיצונית וכן לא בהווי היומיומי, בניגוד לנהוג בתקופה ההיא במקומות אחרים.

כך חיו בעיר בכל ימות השנה, אך בהתקרב ימי החגים, ובעיקר הימים הנוראים; עם הופעתם של חסידים אורחים ממקומות רבים אחרים, החלו להתבלט טיפוסים שונים לגמרי מאלה שהיו בעיר. שונים בלבושם ובהתנהגותם וקנאים בעמדתם לכל דבר. האורחים התייחסו, בדרך כלל, לחסידי העיר כלמקילים במצוות, כלסוטים מן הדרך הישר וכלפורקי עול. אכן, בימים אלה, ימי נהירת חסידים מכל קצות הארץ, הורגשה בעיר רוח חסידית טיפוסית, אשר אפפה את העיירה כולה.

מאידך, התווספות ציבור של חסידים לעיר הביאה עמה מתיחות מסוימת ביחסים בין האורחים ובין בני המקום, בייחוד למה שנוגע לנוער, לבני החסידים. והטענות מצד האורחים היו: הלמאי מעיזים המה לשנות במקצת מן ההווי המקובל ומקצצים בפאות, מקצרים במעילים הארוכים ומגלחים זקנים, שזה עתה החלו לצמוח. לא פעם הופעל ע״י אורחים קנאיים לחץ רב על הרבי שלא יהא סובלני כלפי הנוער, שהיה מבקר בבית המדרש של החסידים והתפקר — לחץ שגרם למתיחות ולקטטות וכן לסערה בחייו החברתיים של הנוער עצמו.

כאמור, הנוער החסידי החל להראות סימני התפרקות מן המנהגים המקובלים, אך בהיותם קשורים להורים, נהגו לבקר עדיין בבית המדרש בימות שבת וחגים וכן ללמוד פרק גמרא, אשר כבר אז שימש זה כהסוואה לקריאת עיתון (קריאת עיתון היתה נחשבת אז עדיין כסטייה מן הדרך הישר). ברם, קנאים מספר לא השלימו עם מצב עניינים זה והמלחמה נגד נוער זה החלה במלוא עוזה והגיעה עד כדי מכות וגירוש מבית המדרש (היה זה צעד רדיקלי מאוד). הנוער, מצדו, למרות היותו משוחרר כבר ברוחו מההשראה החסידית, נלחם בכל זאת בעקשנות על זכותו להיות אזרח בבית המדרש של חסידי רדזין.

בהמשך ההתפתחות הטבעית בחיים החברתיים היהודיים נתפס נוער זה, כבנים ובני בנים של הורים חסידים, עם כל חום התלהבותו לתנועות הנוער השונות, אשר היוו את היסוד לתנועות הלאומית והסוציאלית וכן היה הוא בין שני זרמים של המציאות החברתית היהודית.

לייב ראַכמאַן

די גאָלדענע קיים

(סקיצע)

די גאָלדענע קייט פון דער ראַדזינער צדיקים־דינאַסטיע, וואָס האָט זיך געצויגן לאַנגע דורות — איז איבערגעריסן געוואָרן אין די טעג פון ר׳ שלמהלע, דעם לעצטן פון די ליינערס.

דריי יאָר האָבן היטלערס באַנדעס געווילדעוועט אין פוילן. פרילינג 1942־טן יאָר האָט זיך איבער שטעט און שטעטלעך, צווישן יידן, פונאַנדערגעשפרייט די שוידערלעכסטע ידיעה, וועגן דער פאַרניכטונג, מיט אַלערליי מיתות משונות, פון גאַנצן יידנטום.

ר׳ שלמהלע, דער לעצטער פון דער ליינער דינאַסטיע, האָט נישט געקאָנט רוען. עטלעכע טעג האָט ער זיך אָפּגעשלאָסן און קיינעם נישט אַריינגעלאָזט צו זיך. פון זיין חדר האָט מען געהערט אַזעלכע מאָדנע קרעכצן, וואָס האָבן ביי די שטוב־מענטשן אַרויסגעריסן שטיקער האַרץ. אין אַ פּאָר טעג האָט ער זיך געענדערט נישט צו דערקענען.

ווען דער גבאי האָט איינמאָל אין אַ פרימאָרגן געעפנט זיין טיר איז ר׳ שלמהלע פאַר אים שטיין געבליבן אַן אַנטשלאָסענער. מ׳האָט דערקענט, אַז דער רבי האָט עפּעס א נייעם כוח, נייעם מוט, וואָס האָט זיך אָפּגעשפּיגלט אין זיינע אויגן. ער האָט גיך באַפוילן צו רופן עטלעכע נאָענטע מענטשן, אַנגעזעענע חסידים. ער האָט זיך מיט זיי פאַרמאַכט אויף לאַנגע שעה׳ן. וואָס מען האָט דאָרט גערעדט האָט קיינער נישט געוווּסט. נאָר ערשט שפּעטער איז זיך צווישן די חסידים פונאַנדערגעלאָפן ווי אַ בליץ די ידיעה:

— דער רבי הייסט גיין אין די וועלדער צו די פּאַרטיזאַנער, שטעלן א ווידערשטאַנד!

ספּעציעלע שליחים האָבן דעם רבינס באַפעל איבערגעטראָגן פון ישוב צו ישוב, פון געטאָ צו געטאָ. מ׳האָט זיך געסודעט, גערעדט דערפון שטיל, בחדרי חדרים און מ׳האָט זיך צווישן חסידים געגומען גרייטן.

חוץ דעם האָט ר׳ שלמהלע גוזר תענות געווען אויפן גאַנצן כלל ישראל. יידן זאָלן פאַסטן און רייסן קריעה, אויסטאָן די שיך און וויינען פאַרן רבונו של עולם. איז אָבער אָוועק אַ מסירה צו די אויסראָטער, אַז „דער ראַדזינער רבי... פּאַרטי־זאַנער... תענית... און אַזוי ווייטער. — אַלץ וואָס מען דאַרף זאָגן אָדער שרייבן אין אַ מסירה...

צומארגנס האָבן זיך חסידים דערוווּסט, אַז די געשטאַפּאָ זוכט דעם רבין. האָט מען פאַרטאָג געדונגען א פורל, מיט א גוטן געשפּאַן און דורך פאַרשידענע אונטערוועגן דעם רבין אַוועקגעפירט קיין וולאָדאַווע, ביים טייך בוג, וואָס טיילט אָפּ פּוילן פון רוסלאַנד. א שטאָט, ווו עס האָבן געוווינט א סך חסידים, אַנהענגער פון רבין. דער רבי איז איינגעשטאַנען ביי זיינעם אַ חסיד, געהיים, בסוד, קיינער זאָל נישט וויסן. וואָכן האָט די געשטאַפּאָ געזוכט דעם ראַדזינער רבין און אים נישט געקאָנט געפינען.

ויהי היום, איינמאָל פּלוצים, אין מיטן העלן טאָג, ווערט דאָס געטאָ אין וולאָדאַווע אַרומגערינגלט פון אַ גרין־גרויער מונדירטער באַנדע, מיט ווילד רויטע פּרצופים. מ'שטעלט אויס מאַשין־געווער, ווי צו אַ שלאַכט. יידן הויבן זיך אָן צו שרעקן. מ'קלערט וועגן באַהאַלטן זיך אין קעלערס, אויף בוידעמס. נאָר איידער וואָס ווען — אַ שיסעריי פון אַלע זייטן און אין מיטן גאַס ליגן שוין עטלעכע צענדליק יידישע קדושים. אין דער זעלבער צייט באַווייזט זיך אַ גראָב פּרצוף אין יודן־ראַט און מעלדעט, אַז אויב מען וועט נישט צושטעלן דעם ראַדזינער רבין, וועט אויסגעשאָסן ווערן די גאַנצע שטאָט. קיין רייד העלפן נישט. קומט צו לויפן א חסיד, פאַלט אוועק ביים רבין אין דער פאָדערשטער שטוב אויף דער ערד און צעיאָמערט זיך:

— געוואַלט יידן. מיר זענען אומגליקלעך! זיי ווילן דעם רבין! אַז נישט חלילה איז אויס כלל ישראל.

אַ ווײַלע איז שטיל. אַלע זיצן פאַרשטייפט, פאַרגליווערט, ווי אָפּגעשטאָרבן. נאָר אין דעם הערט זיך דאָס קול פון אַלטן חסיד און משמש ר' יעקב וואָלף: „שאַ, שטיל יידן. רעדט נישט הויך. זאָל זיך דער רבי, חלילה, נישט דערוויסן. איך גיי. איך בין איצט ראַדזינער רבי!"

קיינער האָט גאָרנישט געענטפערט. ר' יעקב וואָלף האָט גיך אַרויסגענומען דעם טלית פון סאַמעטענעם זעקל, אַרויסגעשלעפּט אויך דעם קיטל, געזאָגט צום חסיד: „גיי גיך, זאָלן זיי אָפּשטעלן דאָס שיסעריי. דער רבי קומט באַלד".

דער חסיד האָט זיך אַרויסגעשאַרט פון שטוב, און באַלד איז אויך פאַרשוווּנדן ר' יעקב וואָלף. מ'האָט אים געזען אין מקוה געסל. שפּעטער, נאָך דעם, ווי ער האָט זיך אויף שנעל טובל געווען זיבן טבילות, האָט ער זיך איבערן העמד אַרויפגעצויגן דעם טלית מיט ציצית תכלת. אויבן אַרויפגעצויגן די מלבושים, געזאָגט ווידוי און מיט גיכע טריט, איז דער אַלטער משמש און חסיד ר' יעקב וואָלף אַוועק אין מאַרק צו די טייוולאָנים און זיך געמעלדעט אויף פּראָסט יידיש לשון.

אַ געלעכטער האָט זיך צעהילכט איבערן מאַרק. די רויטע פּרצופים האָבן זיך געשמאָלצן פון נחת. שפּעטער האָט אַ הילכיקער שאָס געגעבן צו וויסן אַלע יידן

אין די קעלערן און אויף די בוידעמער, אַז ר׳ יעקב וואָלף האָט אויסגעהויכט זיין נשמה בקדושה ובטהרה.

• • •

דער סוד פון ר׳ יעקב וואָלפס טראַגישער פּטירה, פון ר׳ יעקב וואָלפס אומקומען אויף קידוש השם, האָט נאָך אין לאַנגע וואָכן אַרום נישט דערגרייכט צום רבין ר׳ שלמהלע פון ראַדזין.

אָבער דערוווּסט זיך דערפון האָט דער שפּיאָנאַזש אַפּאַראַט פון דער געשטאַפּאָ. און ווידער אין מיטן העלן טאָג, ווערט וולאָדאַווע ביים טייך בוג אַרומגערינגלט פון די באַרבאַרישע באַנדעס. די גאַסן פון יידן־טייל אין דער שטאָט ווערן אַרומ־געשטעלט מיט מאַשין־געווער און ווידער ליגן פרישע קדושים אין אַלע גאַסן. די געשטאַפּאָ גיט צו וויסן דעם יודן־ראַט, אַז איר איז באַוווּסט די „אַפּערע״ מיטן ראַדזינער רבין. „זיי וויסן שוין געווי זיין אויסזעען, אין פאַל פון אַ ווייטערדיקער „אַפּערע״ ווערן אַלע יידן, אָן אַפּעלאַציע, אויסגעשאָסן״.

חושך אין שטאָט. מ׳קלערט וואָס צו טאָן. יידן באַראַטן זיך, אָבער נישטאָ קיין צייט. יעדע מינוט ברענגט נייע קרבנות. האָבן זיך צוזאַמענגעקליבן די עלטסטע חסידים, אָנגעקלאַפּט אין דער טיר פון רבין, אַריין אין זיין חדר מיט פּחד און אימה און מיט יראת הכבוד געבליבן שטיין ביי דער טיר און גאָרנישט געזאָגט.

ר׳ שלמהלע וואָס איז געזעסן מיטן פּנים צום טיש האָט זיך אויסגעדרייט צו דער טיר און דערזעענדיק די גרופּע חסידים מיט זייערע בלאַסע פאַרחושכטע פּנימער, איז ער אויפגעשפּרונגען: „וואָס איז יידן. זאָגט גיך, וואָס איז געשען? ווייטער עפּעס שלעכטס?

— הייליקער רבי, — האָבן אַלע מיטאַמאָל אויסגעוויינט — הייליקער רבי!

— וואָס איז, עפּעס אויסטערלישעס? זאָגט גיך — האָט זיך ביים רבין אָנגע־הויבן וואַרפן דאָס האַרץ — זאָגט גיך.

— הייליקער רבי! חושך איז אונז. יעקב וואָלפס קרבן איז נישט אָנגענומען געוואָרן.

— האָ? —

— זיי ווילן דעם רבין... — די זקנים האָבן זיך צעכליפּעט — זיי ווילן דעם רבין פאַר אַ קרבן. דעם רבין, אוי איז צו אונז!

— מיך? — האָט דער רבי קוים אַרויסגערעדט.

— יאָ, דעם רבין, זיי זוכן שוין לאַנג דאָ אין וולאָדאַווע. שוין איינמאָל געווען צוליב דעם קרבנות. איז געגאַנגען יעקב וואָלף. ער איז — האָט ער געזאָגט דער ראַדזינער רבי. מ׳האָט געמיינט אַז שוין שטיל. געשטילט דעם צאָרן נאָך אַזאַ הייליקן קרבן. איצט אַ מסירה מן הסתם — שוין דאָ פיל קרבנות. — גיב זיי דעם רבין! אוי ווי, אויב נישט זענען זיי גרייט להשמיד ולהרג, הייליקער רבי

— די זקנים האָבן געכליפּעט ווי קליינע קינדער — אוי, הייליקער רבי!...

דער רבי איז געבליבן ווייס ווי קאַלך. אַ ווײַלע האָט ער געשוויגן, נאָר באַלד גיך אַרויסגעזאָגט:

— כ׳בין שוין לאַנג גרייט געווען דערצו. נאָר יעקב וואָלף... צו נסיונות דאַרף מען גרייט זיין, נאָר יעקב וואָלף... אַז גאָטס רצון איז אַזוי...

דער רבי האָט גענומען לויפן איבערן צימער פון ווינקל צו ווינקל, מור־מלענדיק צו זיך: עס איז אַ גרויסע זאַך צו זיין אַ קרבן פאַר גאָט, לאַו כל אדם זוכה צו דעם נסיון. אונזערע עלטערן האָבן דערצו נישט זוכה געווען... כ׳מיין יעקב וואָלפן.

איינער פון די זקנים איז געפאַלן דעם רבין צו די פיס, — „הייליקער רבי״!

— נו, יאָ — האָט דער רבי זיך גיך אָוועקגעדרייט, — נו, יאָ. מ׳דאַרף גיין גיכער. פאַרשפּאָרן חלילה קרבנות. לויפנדיק איבער די ווינקלען פון חדר ווייטער עפּעס זוכנדיק האָט ער דערווייל עפּעס געשעפּטשעט. צי האָט דער רבי מתפּלל געווען, צי ווידוי געזאָגט? צי גאָר איבערגעגעבן די אבות זיינע, אַז איבערגעריסן אויף אייביק ווערט די גאָלדענע קייט ליינער?

עס האָט נישט לאַנג געדויערט. טובל געווען זיך אין מקוה זיבן טבילות. אַרויפגעצויגן אויף זיך דעם קיטל פון איזשביצער זיידן, דעם טלית מיט דער כרייטער עטרה פון זיידן גרשון העניך מיטן ערשטן פּתיל תכלת. דעם טאַטנס קאַפּס — האָט ער זיך דער רבי ר׳ שלמהלן איבערגעגעבן אין די טמא הענט. אַ ביקס קויל האָט געגעבן צו וויסן, אַז אַוועק צו זיינע אבות איז דער לעצטער פון דער גאָלדענער קייט ליינער.

מרדכי טננבוים (תל־אביב)

עוד לא נותקה שלשלת התכלת...

בהיכנס אדם לבית הכנסת בשעת התפילה, יכול הוא לראות לפעמים אצל אחדים מבין המתפללים, שבציציות טליתותיהם מתנוסס חוט תכלת. אלה הם חסידי רדזין, עיירה בפולניה, אשר רבם המופלא, ר׳ גרשון הניך ליינר ז״ל, היה הראשון שחידש את מצוות התכלת, שנשתכחה כמעט במשך הגלות הארוכה. לדיני התורה, יש להטיל חוט תכלת אחד בין שמונת החוטים; חוט זה צבוע הוא בדם החילזון, הנמצא בחופי ים התיכון. אולם במשך נדודי עם ישראל ממקום למקום נמנעה השגת החלזונות ומצוות התכלת וצביעתה נשתכחו והלכו.

ר׳ גרשון הניך ז״ל, שהיה אחד הגאונים הגדולים בזמנו וכן איש מדע מובהק, היה גם בעל רעיונות מקוריים והוא שקינא למצוות ציצית המשוללת חוט התכלת. הוא ראה בזה מעין קיפוח והחליט להחזיר את העטרה ליושנה. רבות טרח עד שהשיג את מבוקשו. הרבה נסיעות ערך לאורך חופי ים התיכון, עד שמצא את החלזון, אשר סימניו נמסרים בש״ס ובספרי הראשונים (הרמב״ם). אולם אחרי שמצא את החילזון, התעוררו קשיים, כי דם החילזון שחור הוא בעיקרו ולא קל היה להפיק ממנו צבע תכלת. לשם כך סידר הרבי ברדזין מעבדה מיוחדת ואחרי כמה נסיונות הצליח לקבל את הצבע המתאים, ורבבות חסידיו בפולין הטילו תכלת בטליתותיהם וביניהם גם חסידי ברסלב, אשר רבם, ר׳ נחמן, חזה בעיני רוחו את התחדשות התכלת בימים יבואו וציווה על כך לחסידיו בספרים שהשאיר אחריו.

הידוש זה עורר בזמנו סערה גדולה בחוגים החסידיים והתורניים, מצא את הדו החזק בשאלות ותשובות של הרבנים — ואף לספרות העברית הגיע. אולם, עם פרוץ מלחמת העולם השניה ועת הוצאתו להורג של הרבי מרדזין האחרון ר׳ שמואל שלמה הי״ד, נכדו של רבי גרשון הניך ז״ל, על ידי הנאצים, באשמת קריאת חסידיו להצטרף לפרטיזנים — נסתם מקור הספקת התכלת לאלפי הדורשים וחוט התכלת נעשה ליקר המציאות.

מיד אחרי מלחמת העולם התחילו חסידי רדזין בישראל לעשות את כל המאמצים לשם חידוש צביעת התכלת. אבל לדאבון לבם לא נשאר בחיים כמעט אף אחד מאלה האנשים שהשתתפו במשך השנים בצביעת התכלת. אחרי מאמצים רבים השיגו אמנם גם בישראל את החלזון, שניצוד בחופי חיפה וחלזון זה התאים לסימנים שתוארו בספרי הרבי מרדזין, אבל הקשיים שנתקלו בהם היו מרובים. דם החילזון אצור בשלפוחית מיוחדת ויש צורך להמיס אותו לפני הצביעה, כי מיד עם הוצאתו מן השלפוחית נעשה הוא קשה כאבן. וכן אחרי שהוא נמס, יש צורך לערבבו

ולהרתיחו ביחד עם חומצות שונות, המנקות אותו — עד שמופיע צבע התכלת. החימאים של האוניברסיטה העברית, של מכון ויצמן ושל מעבדות אחרות, שאליהם פנו חסידי רדזין, ניסו להשיג את הדבר — אבל ראה זה פלא: מה שהצליח הרבי מרדזין באמצעים פרימיטיביים, לא הצליחו המלומדים במעבדותיהם המשוכללות. לבסוף אף התיאשו לגמרי והחליטו פה אחד, כי דבר זה בלתי אפשרי הוא.

אולם חסידי רדזין לא אמרו נואש והשיגו את מטרתם, עם בוא מר שפיזאייזן, אחד מחסידי רדזין, לישראל. מר שפיזאייזן, העובד במקצוע הצביעה זה עשרים וחמש שנה, ברח לרוסיה עם פרוץ המלחמה וניהל שם מפעל חימי. וכשהגיע התחיל מיד בנסיונות ואמונתו חזקה בלבו. עשה לילות כימים ונסיונות לאין ספור — ופרי עבודתו ראה! במעמד חגיגי ובהשתתפות ראש עירית ירושלים, מר ש. ז. שרגאי, חסיד רדזינאי אף הוא, הפגין את נצחונו. החילזון נותח, הדם הורתח ונמס, ואחרי הוספת חומצות הוטבל חוט של ציצית ובמתיחות עצומה חיכו הנאספים לתוצאות — והנה: ראש עיריית ירושלים מוציא את חוט המבהיק בצבע תכלת יפה! קשה לתאר את שמחת אלה, שהיו באותו מעמד, אשר בירכו „שהחיינו" וראו בזה סימן, כי עוד לא נותקה שלשלת התכלת! (לפי מעריב).

חיים ונעורים
לעבן און יוגנט

יצחק כנעני (קופיץ) (תל־אביב)

בחוצותיך רדזין

שבעה ימי נסיעה ביבשה ובים, תקופה של למעלה מעשרים שנה — זהו המרחק, המפריד ביני לבינך, רדזין עיר מולדתי. מבעד עשרים השנים הללו, בהן מתקפלים גורלות אדם, עם ועולם, עולה את וניצבת לעיני בכל בהירותך. חיה — כאילו רק אתמול נטשתיך. מספיק לעצום לרגע קט את העיניים, כדי להרגיש בך בכל ישותי. ריח היערות האינסופיים, השדות הירוקים על קמתם הגבוהה; הארמון העתיק עם קרקור הצפרדעים בבריכות, שמסביב לו; הנחל השקט, שעבר לצדך — כל זה כעין לבושך העליון או מסגרתך, בה שוכנת את כבוד. ובפנים? — — —

אחת הפלוגות של קן „השומר הצעיר" ברדזין
איינע פון די „השומר-הצעיר"-גרופן אין ראדזין

בפרשת דרכים בסביבת העיירה עומד עמוד ועליו שלט עם 3 חיצי־כיוון: ללוקוב — 27 ק"מ; לקוצק — 18 ק"מ ולרדזין, עד למרכז העיר — 1 1/2 ק"מ. לא אתעכב כאן על שאר העיירות השכנות, כמו: מזריץ, צימרניקי, ווהין, קומרובקה ואחרות, שוודאי חלק רב גם להן בעיצוב החיים היהודיים באזור כולו.

ואתחיל את סיורי מהמנסרה. לרגל המסחר ביערות ובעצים של אבי, ז"ל, נסתייע לי לפעמים לבקר כאן והרושם היה עמוק. 2 הגטרים (כני־נסירה)

העצומים הבולעים בולי עץ ענקיים והפולטים, ברעש גדול, קרשים ולוחות, המוצאים את מקומם, לאחר מיון, בשורות מסודרות על המגרש. מבין הפועלים הגויים הרבים, אזכור רק את שני היהודים מיכאל רוזנפלד ושמואל פסט, שהתמידו בעבודה זו שנים רבות ועיצבו בגופם טיפוס של פועל יהודי שכיר־יום בעבודה קשה. רב היה חלקם של שניים אלה בסיסמות, כגון: פרולטריזציה, פרודוקטי־ביזציה וכו׳, שהעסיקו כל־כך אותנו, את הנוער החלוצי, בימים ההם.

„מוסיקאים״ — נושא רדזינאי

„מוזיקאנטן״ — א ראדזינער מאָטיוו

משה אפלבוים (1886—1931)

במבואות העיר היתה האוכלוסיה, בדרך כלל, נוצרית, אם כי בבתים מספר התגוררו גם יהודים בודדים. העיר עצמה התחילה למעשה מבניין התיאטרון, שבלט בגודלו מכל יתר הבתים והיה בנוי עץ גם הוא. בפנים היה אולם מרווח, במה יפה עם „מאחורי הקלעים", כמקובל. אזכור את הצגת הראינוע הראשונה, לאחר שנפוצה השמועה, „שבלוזיון" מראים שלג יורד, למרות שהיום קיץ". על במה זו ניסו כוחם בהצגות תלמידי בתי הספר לרוב, קבוצות דרמטיות של חובבים וכו'. כאן יש לציין את שתי הדמויות, מוטל וינאפל והניכל אפלבוים (האחרון אתנו בארץ). שניהם היו מחוננים במוזה תיאטרלית וגילו יזמה רבה בשטח זה. אלה החזיקו את העיירה ברוב ימות השנה במתח תיאטרוני. במשך שבועות, ולפעמים חודשים, הכינו במפלגה זו או אחרת את ההצגה ולאחריה פרשת הפצת הכרטיסים (ההכנסה היתה מוקדשת תמיד למטרה ציבורית), וכן עצם ההצגה — ולבסוף השיחות והוויכוחים על ההצגה. מה הציגו ? — את שלום עליכם, פרץ הירשביין, אנסקי ואחרים. אין לסיים את פרשת התיאטרון, מבלי להזכיר את הצגות פורים של „מכירת־יוסף", בה השתתפו לרוב הסנדלרים, ושעליה התגאו מאוד.

המוסד השני בקטע רחוב זה, אליו נמשכו נוער וחלק מהאינטליגנציה היהודית הדוברת פולנית, היתה הספרייה הפולנית, שממנה נשארו בזיכרוני 2 חדרים קטנים, שאחד מהם שימש כעין חדר המתנה, עם תמונתו של ישו על הקיר, והשני — קירותיו מכוסים ספרים בכריכת בד שחור. הספרנית — אשה נוצריה בהבעת פנים טובה, לבושה שחורים, כמי שאומר: „אני והספרים — חד הם". מעבר לרחוב, בכיוון בית העירייה פנימה, עמד בית גדול צבוע כחול — בית הרב. הרב פיין במצנפת והרבנית נמוכת קומה עם משקפי־פנסנה והלבוש הארוך וההדור אומרים כבוד. מכאן ואילך — האוכלוסיה היא יהודית. שוכנת בבתי עץ קטנים משני צדי הרחוב הוורשאי וכמעט נוגעים זה בזה. נציין חלק מהם: הנה בית המעגלייה. נשים היו סוחבות הנה על הגב חבילות כביסה מכל חלקי העיר. תוך כדי גיהוץ הלבנים תחת המשא של ארגז עצים מלא אבנים היו מספרות רכילות. על בעלת המעגלייה עצמה, על רשקלה, סיפרו, כי בעלה, בצאתו בערב מהבית לסגור את התריסים, נעלם ורק כעבור כמה חודשים נתק־ ממנו מכתב, שהוא באמריקה... שותף לחצר זו היה אליהו חיים טנגבוים הבנאי אם כי בנו ובנותיו בונדאים היו, עוררו בנו בכ"ז כבוד, כי הוא נמנה עם 2—3 הבנאים בעיר, שבנו בתים ממש. בחצר הסמוכה ייצרו שמן, שנמכר בחנות שבחזיתו של אותו בית ויחד היווה כעין בית „מסחר ותעשייה". מאותו בית עלו 2 בנות ארצה והבן, לאחר נדודים ארוכים ותלאות הנאצים הגיע גם הוא הנה — אחרון היהודים, שעזב את רדזין. ע"י ביתם עמד בית ד"ר פטרוליביץ. זו היתה תוילה בנויה מאבן עם גדר כחולה טובלת בשפע של פרחים, ירק ועצים — וכל

זה בשמירה נאמנה של כלב ענק, שהיה מגיב בנביחה קולנית על כל נגיעה בגדר. אנחנו ילדי הבית הסמוך נמשכנו מאוד לחצרו של הרופא, שהצטיינה בניקיונה וביופיה, אולם גם החצר שלנו היתה נהדרת. היו בה ערוגות פרחים, עצי אורן צעירים וגן עצי פרי גדול, שחלק גדול לו בזיכרונותי על שחר נעורי בבית אבא. כאן אזכיר את שכן הדירה השנייה בביתנו — בריל־לייב אפלאוג. אדם גבוה ומקורי מאוד. איש מדע ובוגר הפוליטכניקום של ואוולברג בוורשא והפקולטה לפילוסופיה. היה חבר במועצת העיר ונותן שיעורים פרטיים. ההובי שלו — ספרי מדע, שהיה קורא בהם גם בדרכו מהבית לחנות. מולנו עמד ביתו של מיכלובסקי. חוילה בנויה עץ בסיגנון מיוחד עם גן גדול ובריכת נוי. הבית הזה נרכש ע״י משפחה יהודית מכפר וולה־סבינסקה, לאחר שמסיבת פרעות היו נאלצים לעבור העירה. אגב, בבית זה התגורר גם ראש העיר עם משפחתו, שידוע היה כשיכור וגורם ביזיון לאשתו ולילדיו...

יעקב קופייץ

מדריך ב„השומר־הצעיר" וממאר־גני חוות ההכשרה הראשונה באוסצ׳ש. גמר בהצטיינות את הסמינר למורים ועסק בהוראה עד יומו האחרון. תוך כדי טיפול בעלייתו ארצה נפטר בעודנו צעיר לימים.

פון די „השומר־הצעיר"־אָנפירער. אָרגאַניזירט דעם ערשטן הכשרה־פּאַרם אין אוסטשעש. פּעדאַגאָג. געשטאָרבן יונגערהייט.

בבית הסמוך לנו היה בית דפוס. רעש המכונות נשמע מרחוק. לאחר כל דפיקה שלישית יצא מתחת למכבש פלקט או טופס של מודעה כלשהי מהעירייה. בעליו — יעקב לזר, אדם מכובד, שתקן מטבעו, מחסידיו הנלהבים של הרבי מרדזין וחבר מועצת העיר. מספרים, שבנו יואל היה קומוניסט ועם התקרב הרוסים לעיר במלחמת העולם השנייה היו „מפתחות העיר" בידיו. עם נסיגתם הצטרף אליהם ועקבותיו נעלמו אי־שם בערבות רוסיה. השכן שלאחריו היה האיכר הגוי פרוחניצקי. אנטישימי, אולם איכר חרוץ. נשתמר בזיכרוני כיוצא או חוזר מהשדה יחף, המכנסים מופשלים עם חרמש על הכתף, שהפיל פחד עלינו הילדים. מאחורי הבית שלאחריו היתה חצר, שבה התרכזו סוחרי הסוסים

ובימי יריד היה פה שמח. הריצה עם הסוס, כדי לנסותו והמפגש עם הגויים המוכרים והקונים, לחיצת ידיים ושתיית בירה עם גמר כל קנייה ומכירה — כל זה ציין את המקום הזה.

על המדרגות שבחזית אותו הבית היה יושב שוכמכר הקומוניסט, נמוך קומה, רזה וחולה אנוש, שימיו ספורים, ומעיין לרוב בעתון. ממול עמדו כמה בתים עלובים שקירותיהם מסוידים ומאחוריהם סמטת מעבר בצורת ח׳. מדיירי הבתים האלה אזכור 2 סנדלרים, שעד מאוחר בלילה נשמעו דפיקות פטישיהם. האחד שמואל, בעל פנים שותקות והשני אבא של הרשלי מלאך — תמיד רוגז וכועס. כן אזכור את שושה מחלקת חלב, נראית משרכת דרכה עם כדי חלב כבדים בידיה. מול המעבר לרחוב אוסטרוביצקי היו מחסני העצים של אבי ז״ל ולאחריהם מאפיית ישראל הרש קוובלום. שריח הלחם הטרי היה מורגש מרחוק. בשבת בבוקר נראית כאן תנועה של נשים וילדים, הבאים לקבל את קדרות החמין. מאפייה זו היתה בביתו של ר׳ יעקב משה, יהודי פיקח, חריף ובעל לשון שנונה מאד. כאן התגורר צבי קופלמן, מראשי „ההתאחדות״ וממיסדיו. אגב, על חשבונם, שלו ושל חברו לעבודה ולמפלגה עוזיאל ויסמן, התלוצצו, כי הכשירו את עצמם לעלות ארצה ולמדו כוורנות, אלא במקום לעלות, נשאו נשים והמשיכו לעבוד בטחנת הקמח... לכן אמרו עליהם: „במקום לעלות ארצה „און פארשווארצט ווערן״, ממשי־כים הם לעבוד בטחנה, כדי „פארווייסט ווערן״. למעלה, בדירת העלייה התגוררה משפחת פטשק: אם עם חמש בנות יפות. אחת מהן התחתנה עם הצייר הנודע משה אפלבום והתיישבה בקטוביץ. בית זה נחשב „לרומנטי״ למדי ועד מאוחר בלילה היתה נשמעת מרחוק שירה משולבת בצלילי מנדולינה.

עם מפנה של 90 מעלות ימינה עולים על דרך בלתי סלולה לקסרקטין, ששימשו את חיילי מלחמת העולם הראשונה. אח״כ התגוררו בהם פליטי המלחמה ולבסוף הועבר לשם בית הספר העממי, בהנהלתו של בלשציאק, גוי מחסידי אומות עולם. בעל ידיעות בלתי רגילות בטבע, ידיד טוב לתלמידיו הנוצרים והיהודים כאחד, בניגוד לאשתו האנטישמית. מעבר לגדר הקסרקטין השתרע בית העלמין היהודי הישן, עזוב ומוזנח עם מצבות של אבן גסה. ביניהן בלטו 2 קברים בנויים בניינים קטנים, של נפטרים ידועי שם.

את הדרך הזאת חצה נחל, דרך גשר עץ, שלידו למטה עמדו לרוב נשים במים עד הברכיים ושוטפות כביסה. בקרבת הגשר עמד בניין, ששימש בימי האוקופציה הגרמנית בית מרחץ ציבורי ובתקופה מאוחרת יותר אולפן לתזמורת של מכבי האש. קטע הנחל שבין בתי הגורן של הגויים ריכז בימי הקיץ, בשעות של אחה״צ, מתרחצים יהודים, שהתרחצו בצוותא. הרחיצה כאן כרוכה היתה לרוב בהתנגשות עם השקצים, שהיו ממתינים ומעכבים את יציאתנו מהמים, ובהיותנו ערומים היו מסתערים עלינו בבוץ ובאבנים מעבר לנחל... לרוב נגמר זה בכך,

שאחד חברינו היה עובר לחוף השני ערום ורודף אחרי השקצים הבורחים ונותן ע"י כך אפשרות ליתרנו להתלבש ולהסתלק.

קבוצה לכדור-רגל „הכח"
פוסבאל ספארט-גרופע „הכח"

מצד שמאל של הגשר היה אחו ירוק מוחזק ע"י ר' מנדל (דנילק), כורך ספרים ועם זאת גם חקלאי. נדמה לי, חקלאי יהודי ראשון, שהכרתי בחיי. בהמשך האחו, על סוללה שבין שתי בריכות מים עומדים, שבהם שרצו צפרדעים, עמדה סוכה, בה התרכז בערבי קיץ מיטב הנוער היהודי ותוך כדי שירה וחילופי דעות על ספר, נוצרה אוירה אינטימית ורומנטית, ששימשה יסוד לארגון הנוער וטיפוח הרעיון הציוני בו. הבולטת בחבורה פרל קיטלגיסר, עובדת כל הימים בגן הגדול (דעם רבינס סאד) ומכשירה את עצמה לעבודה חקלאית בארץ־ישראל. ואכן, היתה היא הראשונה מבין הבחורות שעלתה לארץ וסללה את הדרך לרבות, שהלכו בעקבותיה.

באותו זמן, בסוף מלחמת העולם הראשונה, פעלה קבוצת „פועלי ציון" ו„צעירי ציון" בשטח הפצת רעיון הקואופרציה. שכרו חדר בביתו של ר' לייבל רייכנברג ובהדרכתו של נגר התחילו לייצר כסאות מטבח, שנמכרו לבתים. במרוצת הזמן פתחו באותו חדר צרכניה. בבית הסמוך היה המועדון של אנשי ה„בונד" והבולטים ביניהם היה שמואל איצל מאיר גאָלדעס (מראשי מכבי אש), לייציה גליבטר ועלוול טננבום, אחר־כך גם פשניצה ואחרים. על ידם בחצר השלישית גר יהושע הבנאי, מתקן תנורים, יהודי פרוליטרי, כולו אומר עבודה. וכאן אני נזכר באשה עם 2 יתומים עיוורים מלידה, שעוררו אצלנו הילדים רחמנות רבה והיינו משמשים להם לא פעם מורי דרך. בהמשך הרחוב נמצא מגרש

פנוי ומגודר של מכבי אש עם עמוד גבוה מאד באמצע ובו תקועים שלבים עד למעלה, ששימש כמצפה. ממול למגרש זה היתה חנות לחומרי כתיבה של פסח־יהושע. הדלת היתה נפתחת עם צלצול של פעמון ורק לאחר כמה רגעים הופיע המוכר — חנוך, שמואל או אמם. החנות היתה מלאה וגדושה ספרים וחומרי כתי־בה — היחידה כמעט בעיירה.

כמה צעדים מכאן שוכנים כבוד ביתו וחצרו של הרבי וכן בית מדרש ומא־חוריו הגן הגדול עם הצריף הכחול בו הכינו את „התכלת". ממול היה „דאָס גרויסע הויז". זקני העיר ידעו לספר אגדות שונות על הבית הזה; אזכיר רק את החשכה שבמעבר פנימה, בו היו ממששים בחושך ובקושי הבדילו בדלת כניסה כלשהי. כאן גרו בעלי מלאכה שונים: ישראל נגר הבניין, יהודי נמוך קומה עם זקן קצר ומקורזל; כמה מתלמידיו נמצאים בארץ וידועים אגב כנגרים טובים. ממולו בחזית היה ביתו של ר' ברוך הירש אפלבום. לכאן באו נשים וילדים עם עופות כדי להשיג „א קוויטל צום שוחט" (פתק לשוחט). אחרי סמטת המעבר לרחוב אוסטרוביצקי עמד ביתו של אלתר בליכוביץ. יהודי נמוך קומה, מדבר לאט, עם שרשרת שעון כבדה על החזה. בעל מקצוע במכניקה, חינך את כל בניו לעבודה. נעים היה לראותו נתון כולו לתיקון מכונות תפירה — שיא הידיעה במכניקה, לפי המושגים של העיירה בזמנים ההם...

הבית שלאחריו היה של משה ברמן. בית נמוך מאד — ולעומתו בני־הבית

אחרי „יום־פרח" לטובת מוסד ציבורי
נאָך א „בלימל־טאָג" לטובת א געזעלשאפטלעכע אינסטיטוציע

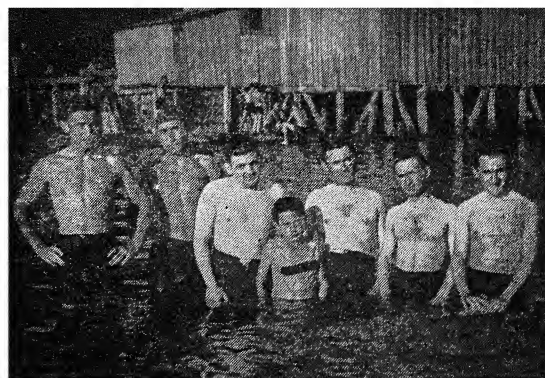
כולם גבוהים. הוא יהודי אמיד, גבוה, בעל זקן לבן, טיפוס פטריארכלי, נראה צועד בנחת בדרך לבית הכנסת. המיוחד לאחד מבניו, חנוך — נהג היה ללבוש חולצה רוסית שחורה בימי חול כבימי חג, צנוע מאד בחייו ובהליכותיו. חי בארץ מספר שנים, ערירי ונפטר בחיפה.

ממול — בית העירייה. הבניין היה שונה מאחרים: כבד, אפור, חלונות גדולים ובנוי אבן. בפנים בין השולחנות נראו לפעמים נציגי היהודים: לזר, אפלאוג, ז'לאזא, גרינבלט, קלינבום ואחרים.

סמוך לעירייה היה ביתו של הצלם שוואלבה. לנו הילדים היה ידוע מצילומי המחזורים של בית הספר; אביו של נתן שוואלבה, עתונאי נודע בפולין.

אח"כ בית היתומים הנוצרי, בית המרקחת וכן הכנסייה שעמדה במרכז העיר וגבלה עם 3 הרחובות המרכזיים. מאחורי הכנסייה, בחצרו של הכומר, היתה באר (דעם גלח'ס פלומפ), מפורסמת במימיה הטובים. לשם היו באים מכל העיר „נאָך טיי־וואסער" (מיים לתה), ואח"כ „די מידלארניע", כלומר תעשייה ביתית לסבון. המקום היה ציורי מאד. בית נמוך ושוקע, מוקף כמה צריפים ישנים עומדים על קלונסאות ומשתקפים בתוך מי הנהר. אגב, בנו של המידלארניק, מנדל ליכטנשטיין, נתפרסם במרוצת הזמן כצייר ונמצא כעת בניו־יורק (בספרנו זה כמה מציוריו). גם מקום זה משך אליו בקיץ הרבה מתרחצים סביב הצריפים. לעבור את קטע הנהר מהצריפים ועד לגשר („ביז די קלעצעלעך") היה כעין מבחן בשחייה. „הקלעצלעך" היו עמודי עץ שרופים, שהזדקרו מהמים ונשארו לאחר שריפת טחנת הקמח, שעמדה פעם מעל הנהר.

בהמשך הגשר נמשך הכביש לצ'ימרניק ולצדו, כ־2 ק"מ מהעיר, שכן בית

בנחל על־יד יוסל עושה־סבון (ליכטנשטיין)
אין טייכל נעבן יאָסל מידלארניק

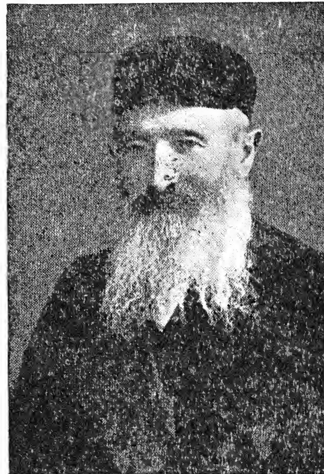
הקברות „החדש" ומכאן הקללה העממית שהיתה נפוצה בין פשוטי העם: „זאָלסט שוין גיין אויף טשעמערניקער וועג" (מי יתן ותלך כבר בדרך לצ'ימרניק)... כלו־מר, לבית הקברות. מעבר לגשר היו שתי בריכות ענקיות, בהן שרצו צפרדעים, שקולותיהן התמזגו כ"כ יפה עם נוף המקום: שדרות העצים העתיקים, וארמון הפריץ העתיק ורשרוש הזוגות הצעירים, שהיו מבלים כאן בערבי קיץ המאוחרים. את הבריכות חצו 2 סוללות. בראשונה היו מתאמנים ברכיבה על אופניים והשנייה היתה בשבילנו הילדים כעין סוף העולם... קצות הסוללות התחברו מצד אחד עם הכביש שהוביל לבית החולים הממשלתי ומצד שני התחברו עם הארמון.

בקשר לארמון זה התהלכו אגדות רבות למיניהן. איש לא ידע מתי ועל ידי מי הוא נבנה. ידוע היה, שבעליו הוא הפריץ העשיר שליבובסקי, שנראה היה לפעמים עובר ברחובות העיר רכוב על גבי כרכרה מיוחדת, רתומה לזוג סוסים נהדרים. אגב, אבי ידע למסור בחוג המשפחה על רשמיו מביקוריו בביתו של הפריץ הזה, לרגל קניית חלקי יערות ועסקי מסחר. היה זה ארמון עתיק כאמור, בנוי בסיגנון ישן בצורת ריבוע עם 2 שערים ענקיים. במרוצת הזמן הותאם חלק מהדירות לצורכי משרדי המחוז. בהמשך הארמון בכיוון למזריץ היה פארק, שהשתרע על שטח עצום, מוקף חומה גבוהה. בפנים עצים עבותים עם שבילים מפותלים ביניהם, ובריכה ענקית, שריכזה בחורף נוער רב, שבילה על הקרח. מעבר לחומה היה הרחוב המזריצ'אי עם הטיילת מצד אחד וה„סקוור" (מין גן עי־רוני) עם כנסייה פרבוסלבית סגורה — באמצע. כאן היתה הגימנסיה, הדואר, ה־נפחייה של שלמה הנפח, בית החרושת למכונות של לסקובסקי, טחנת רוח וה־טחנות הגדולות, שבעליהם היו 3 יהודים עשירים, שבעושרם התברכה דלת העם.

המקום הסואן ביותר היו שני השווקים, כפי שקראו להם שוק ראשון ושוק שני — והיו קשורים ביניהם בסמטת מעבר מלאת חנויות קטנות. בימי שוק או יריד היו מגיעים הנה סוחרים ורוכלים מהעיירות הסמוכות על דוכניהם; האיכרים מהסביבה על עגלותיהם — כל אלה היו תופסים את שטחי השווקים עד אפס מקום. נזכיר כאן את החנויות של משה אפלויג, שהיה מספק את הסיגריות והטבק; את קיסעלע (יקותיאל) ליכטנשטיין, בעל חנות לחומרי ברזל יושב על מפתן הדלת, מחכה לקונה ותוך כדי כך מעיין בספר... אהרלע לורקי'ס, שביום בהיר אחד הפך מסוחר טבק לסוחר מנופקטורה; מסעדת מושקט, שם היו סועדים לרוב גויים, סבלים, כי אדם המכבד את עצמו לא יסעד במסעדה בדרך כלל.... אח"כ היו חנויות של כובענים, שאחד מהם הצטיין בהתאמת גודל הכובע לראש הקונה ע"י הכנסת אצבעות בין הראש והכובע... הכובע לא היה אף פעם גדול מדי, תמיד היה „בדיוק לפי המדה"... כאן היו כמה חנויות של „טאנדייטערס", היינו, חנויות לבגדים מו־כנים. בית המרזח של שאול הניך, ממנו בקעו קולות של שיכורים.

מעבר לאותם הבתים היה השוק השני של שני בתי היין של יוסל זיטא

ושל ברל נחמן לייזרס, שהיו מספקים לאיכרים את הטיפה המרה. בהמשך של אותה שורה היו החנויות של יוסף דוד וולף, עם דברי גלנטריה ואיציה מאיר רב אזשעס — צבעים. כאן היו גם החנויות של חיים בורקער, ברל שטריק, דוד לומ־קא, חיים יצחק גלרמן, עסקן ומורשה של קק"ל כל השנים. ממול היו המחסנים והחנות לחומרי ברזל של דוד ליכטנשטיין ושמעון קליינבום. חנות מהודרת עם טלפון, מנהל חשבונות, קופאי וכו׳. בפינת השוק היתה חנותו של לייזר „זייגרמא־כר" (זיגלמן). ר׳ לייזר, יהודי נמוך קומה, שהיו קוראים לו גם הביתה לטפל בש־עוני קיר הגדולים; נחשב כמומחה במקצועו והיה מנעים לקהל המתפללים בקריאה בתורה בשבתות ובחזנות בימי חג.

ר׳ לייזער זיגלמאַן

מנכבדי העדה ומפרנסיה. „בעל קריאה" מובהק. עשרות שנים שימש כ„בעל־תקיעה" וכחזן בבית הכנסת בימי חג.

פון די נכבדי העדה. באוווסטער „בעל־קריאה". צענדליקער יאָרן געדינט אלס „בעל־תקיעה" און חזן אין דער שול (1867—1942).

מ־2 השווקים יצאו כמה שלוחות, בצורת רחובות סלולים למחצה, ובלי מדרכות והם קוזיה, שקולנה, קוטלרסקה, קלין ואחרים. ברחובות אלה התגוררו „עמך" בעיקר. יהודים פשוטים, לרוב בעלי מלאכה, סנדלרים, חייטים, בעלי עגלות, בעלי גני ירקות וכדומה. בסביבה זו היו גם בית המדרש ובית הכנסת, „השטיבלעך" ו„החדרים" למיניהם, בית המרחץ הציבורי, בית הספר, בית מכבי אש.

בית המדרש ובית הכנסת זכורים לי בעיקר מהשבתות והחגים, בהם יהודים היו מבקרים ומתפללים. היו אלה שני בנייני אבן גבוהים עם חלונות גדולים בולטים מאוד מבין בתי העץ הנמוכים — ונראים היו מרחוק. בית המדרש היה מרכז בחלקו המערבי את פשוטי העם — בעלי מלאכה, עגלונים, סבלים וכו׳, שלרוב היו מתפללים במשמרת הראשונה. בחלק המזרחי נראים היו אנשי השכבה „המכבודת יותר" — חנוונים, סוחרים וסתם יהודים שומרי מצוות ומקורבים לעוסקים בקודש. לבית המדרש הזדמן לפעמים מגיד או עסקן ציוני בשליחות

קק״ל או קרן היסוד, שהיה נראה למחרת, יחד עם עסקני המקום, מבקר בכל בית ומתרים. בית הכנסת שימש בעיקר לתפילות בשבתות וחגים. כאן היתה האווירה חגיגית יותר. הבית היה מטופח יותר ונקי מאוד. זכור לי ארון הקודש האמנותי, הזגוגיות הצבעוניות ועזרת הנשים מלמעלה, שממנו היו נראים ראשי נשים עטו־פים צעיפים משמיעים לעתים אנחות או בכי קל. נציין את ה„שטיבלעך״ על שמו־תיהם השונים: „חברה־מקרא־שטיבל״, „ביאלער־שטיבל״, „קאָצקער שטיבל״, „בע־לי מלאכה שטיבל״ וכו׳. מאחורי בית הכנסת היה בית המרחץ והמקווה, בו היו מקיימים את מצוות הטבילה. כאן היו נפגשים בערבי השבתות יהודים „מכל ימות השנה״ והיו מבלים, תוך כדי השמעת אנחות־סיפוק, על הספסלים הגבוהים בתוך האדים תוך שימוש בה„בעזעמל״ (מטאטא קטן) המפורסם. יהודים היו מגיעים הנה חיוורים עם חבילת הלבנים תחת בית שחים והיו יוצאים מכאן נקיים ואדומי פנים עם הפאות המפוזרות עטופי הקפוטות — תאווה לעיניים. ומאחורי בית המרחץ — בית השימוש הציבורי, שלא הצטיין בניקיון...

באזור שבין קוטלרסקה, קוזיה ובית המדרש התגוררו בעיקר בעלי עגלות,

די שילער פון די אָוונט-קורסןביים „תרבות״

מיטן גאסט, דער שרייבער דניאל פערסקי פון אמעריקע

סבלים, סנדלרים וחייטים. כאן היו פזורים צריפי עץ, בנויים ללא־סדר כלשהו; המון עגלות, שיצאו מכלל שימוש; מין סבך של מבנים, אורוות לסוסים, רפתות ולולים. ברוב ימות השנה אי אפשר היה כמעט לעבור כאן, הכל שקע בבוץ סביב השלוליות של מיים עומדים, שהעלו צבע ירוק... השולטים בכיפה כאן היו שני הסנדלרים הרש לייב פוציג וצלקה. שני יהודים גבוהים, בעלי מקצוע מצויינים, צועדים ראשונה בתהלוכות של מכבי האש ובעלי התפקידים הראשיים בהצגה ה־מסורתית של הסנדלרים „מכירת יוסף". בבתים אלה, שחלונותיהם השתוו כמעט עם הקרקע בחוץ, נתנה אותותיה גם הטיפה המרה, אולם גם הזמר או המנגינה העממית היהודית, הנוגעים אל הלב, היו נשמעים מאוחר בלילות מבעד החלונות המוארים, כשדפיקות הפטישים מלווים אותם.

פרק מיוחד מהווים „החדרים" מסוגים שונים, שהיו באותו אזור. הנה החדר של „לוזר" למתחילים. יהודי רחב כתפיים עם זקן ארוך, אדום פנים, הטיל אימה עלינו הילדים. החדר של „יוסל גלוץ" ו„איצה קונעס", וכן „פנחס׳ל מלמד" למת קדמים. החדר של מנדל הרשל ליפעס היה לגיל מבוגר יותר — כעין מוסד „להש־כלה גבוהה".

המוסד שהצליח אחר־כך לרכז את רוב הנוער, שנטש את „החדר" והגיע להכרה הציונית, היה בית הספר ע"ש דוד ליכטנשטיין, ראש הקהילה במשך שנים רבות. כאן התרכזו כמה מורים מסורים לענייני חינוך הדור הצעיר, שראו את ייעודם בקיום בית הספר. נזכיר כאן בלכוביץ, הקנאי לעברית והראשון בעיר, שהרים והחזיק בדגלה במשך כל ימי חייו; יהושע פרידמן, המורה לתנ"ך; רבליס.

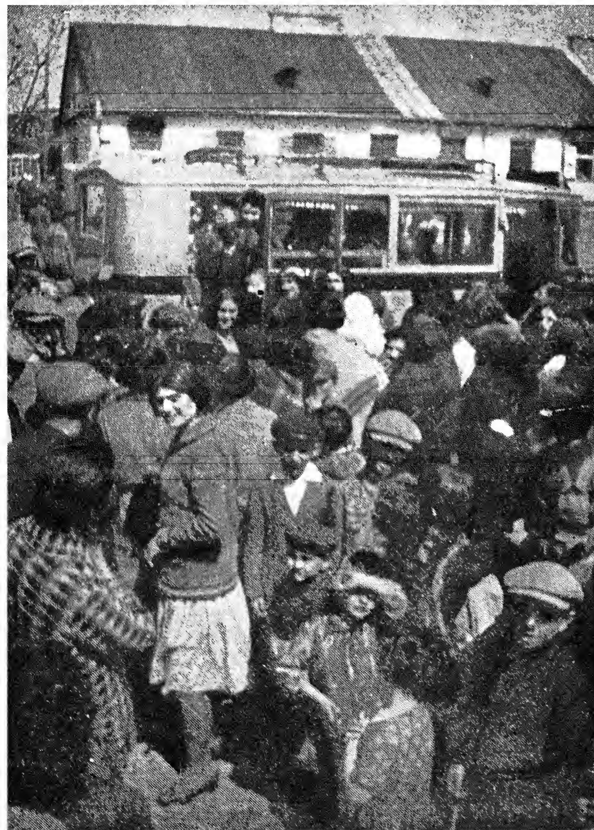
יעקב בלאכאָוויטש

מורה בביה"ס „תרבות" וממחנכי הדור לציונות ולעברית.

לאנג־יאָריקער לערער אין „תר־בות"־שול; פון די איבערגעגע־בנסטע דערציער פאַר ציוניזם און העברעאיש.

המורה למטימתיקה; יהודית ומנוחה ליכטנשטיין לשפות, ואחרים. בניין בית הספר היה ברחוב שקולנה בבנין עץ גבוה ושימש מקור לא אכזב לנוער, שרבים מהם — דרך תנועות הנוער החלוציות — מצאו את דרכם לארץ. באולם בית הספר קוימו קורסים לעברית למבוגרים, חוגים דרמטיים, פעולות תרבות, אספות ציוניות וכו׳. באותו בית התגורר גם יהושע ליכטנשטיין, מראשי האינטליגנציה היהודית בעיר והמסמלת את התקופה החדשה בה.

בפינת קוטלרסקה קוזיה הנני רואה לפני את בית יוסף דוד וולף ואיציה מאיר בורשטיין, שבו נולדתי, אגב (במרוצת הזמן העתקנו את דירתנו לרח׳ ורשבסקי). בית זה הצטיין מבחינה חברתית ותורנית. למטה ליד שולחן ארוך מסובים לרוב אורחים ובני הבית מבלים על שיחת רעים וויכוחים ולמעלה, בקומה

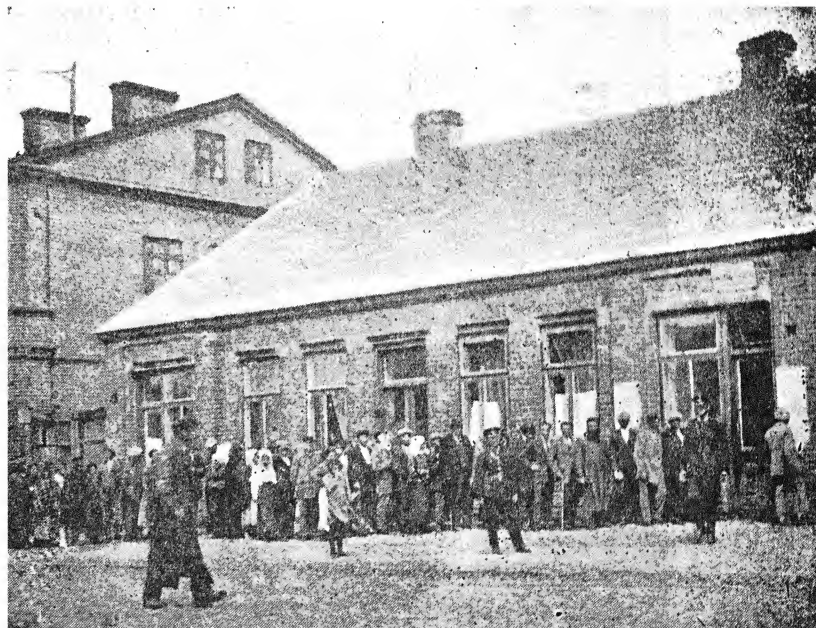

נוסעים לארץ-ישראל; הפעם מנוחה איידלמן

מ׳פארט קיין ארץ-ישראל; דאס שטעטל קומט זיך געזעגענען...

השנייה, נראה ר׳ איציה מאיר יושב כפוף על גמרא עם קופסת הטבק לצדו. מרחוב קוזיה זכור הבית של וינדרבום, עם חנות המכולת שהיה מרכז נוער, תודות לילדים, שהשתייכו כולם ל„השומר הצעיר״. כן חנות המכולת הידועה של הרשל מנדלבום, שעלה אחר־כך עם כל משפחתו לארץ ושבעקבותיו הלכה גם משפחת חנאלה התפר (איידלמאן) השכנה. כאן צריך להזכיר את שני השוחטים, „השוחט הגדול״ ו„השוחט הקטן״ — כשמותיהם כן היו...

בבניין צדדי עם מגרש פנוי בחזית היתה הקהילה, ממלכתו של הגביר דוד ליכטנשטיין. בבית זה עסקו בענייני הציבור היהודי בעיר, אולם לא בקשר הדוק עמו. זכורים „פרנסי התמיד״ ובראשם ר׳ ישראל וינדרבום (נכדו לוי וינדרבום כיהן כמזכיר הקהילה כל השנים). בקצה קוזיה נציין עוד שני בתים והם: הבית של עקיבא רובינשטיין עם הגן הגדול; יהודי אריסטוקרטי, אינו מעורב בין הבריות ואינו חי כמעט את חיי העיר; נתון לענייני תרבות והשכלה. והבית השני של מוטיה באשיס קצנלבוגן, יהודי בן־תורה וירא שמים, נתון בעיקר ללימוד

הבחירות הראשונות לסיים הפולני אחרי מלחמת העולם הראשונה — בביתה של לאה׳לע קליינמן

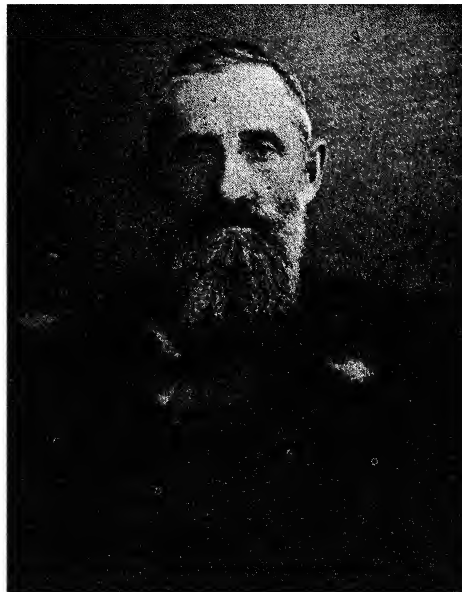
די ערשטע סיים-וואַלן, נאָך דער ווידעראויפשטייאונג פון אומאָפּהענגיקן פוילן

התלמוד ושוקד על חינוך ילדיו בדרכי המסורת (כשאחת מבנותיו יצאה להכשרה, בא למקום ובכוח החזיר אותה הביתה...).

קצה רח׳ קוזיה התחבר עם הרחוב הראשי אוסטרוביצקה על־ידי סמטה. כאן בפינה עמד ביתה של לאה׳לה קליימן, אלמנה, בעלת חנות יפה לטבק וסיגריות. אגב, חתנה הכניס את המונית הראשונה העירה והתחרה עם העגלונים שהובילו נוסעים לתחנת הרכבת... זכורה שמחתם וצהלתם של העגלונים, כשזה לא ידע להדליק ולהניע את המכונה ונזקק בכל פעם לעוברים ושבים לדחוף אותה... הבית הסמוך היה של מנדל קליימן. בית בן שתי קומות, בנוי לבנים אדומות בלי טיח. בקומה התחתונה היתה חנות גדולה לנפט ולמלח. האיכרים שבאו העירה ולאחר שמכרו את תוצרתם (חמאה, ביצים, תבואה וכו׳), היו כאן מצטיידים במצרכיו של בעל החנות הנ״ל וחוזרים הביתה. בכניסה השנייה היה משרד החשמל. כאן נראה ·ליכטנברג, מנהל החשבונות, יהודי חלוש, שפה פולנית בפיו, יושב כפוף על החשבונות עם העיפרון הצבעוני מעל לאוזנו. מאחורי הבית הזה היתה הכניסה לטחנת הקמח. כאן, בחלק הקדמי, עמדו מכונות חקלאיות שונות — שרידי המחסנים הגדולים למכונות של יהושוע ליכטנשטיין — ובמגרש השני פנימה — הטחנה. האנשים המאובקים כאן בקמח, לובן בגדיהם, הרעש הבלתי פוסק, היו חלק בלתי נפרד מנוף הפינה הזאת. כל זה גבל עם ביתו המפואר של דוד ליכטנשטיין, בית בן שתי קומות עם גן נוי ועצי פרי.

בעל הבית, כאמור, היה ראש הקהילה. בעל חוש מפותח מאוד של שליטה על הכול. הקים משפחה גדולה ובכורה נחלץ הראשון — עקב הבריחה מהצבא האנטישמי — לארץ־ישראל. מבין בניו צריך להזכיר את מיכאל ליכטנשטיין, בחור חולני ובעל נפש עדינה, שנגדע מבית זה בעודו צעיר. בחזית הבית על המדרכות נראים יושבים בערבים בני נוער, מבלים על שיחת רעים. מבית זה נמשך רחוב אוסטרוביצקי בשינוי שם — „די קליינע גאַס״. בבית זה התגורר גם דוד קליינמן, סוחר נפט, שבנו ובתו עלו ארצה. כאן התגוררו כמה סוחרי תבואות, הרשל והניך פונציאק, מראשי צעירי ציון וביניהם, ראוי לציון, ביתו של שלימק. אחד מבניו הצטיין במשחק הכדורגל ועמד בראש ענייני הספורט הזה בעיר במשך שנים רבות והשני ממייסדי השומה״צ במקום. אחת הבנות זכתה להיות המורה היהודיה היחידה בבית ספר הממשלתי. מפינת בית ליכטנשטיין פנתה גם דרך בלתי סלולה לדרך לנדזינק, שעברה בין בתים של גויים ובה היינו מגיעים למגרש הכדורגל. לא הרחק מכאן היה גם ביתו של נחום יעק׳ל ברעזער׳ס „כותב הבקשות״. בחזית הבית גר יעק׳ל קנטור, פקיד בבנק. יהודי ציוני בעל זיקה לענייני ציבור, נטש בשנים האחרונות את העיר. מעבר למגרש הריק עמד ביתו של לייבל נכטיגל, גם הוא מזקני העיר; בנו ניסן מגדולי תעשייני השעונים בשווייץ. אחד מנכדיו — מבין הראשונים שהגיעו לארץ. אח״כ בשני

חדרים אפלים בבית המט לנפול. נראו ליד החלונות דאם „קוגעלע", הוא המסגר, עומד ליד הסדן (אגב, בנו, שהגיע לארץ מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה, מת לא מזמן בחיפה, אחרי ששיכל בן במלחמת השחרור) ויצחק בוטמן, ליד מכונת התפירה, עם הגידול מעל אחת מעיניו. הנה לאחריו ביתו של פינקוס, שקוע בתוך האדמה. ממול אליהו שטעפער (התפר) עם החנות הקטנטונת של נעכע קופליאק, שכל סחורת החנות יכולת לארוז בוודאי בשק אחד. ואחר־כך

יצחק שלימאַק

מנכבדי העדה ומפרנסיה.
פון די נכבדי העדה און לאנג־יאָריקער דאָזאָר.

ביתו של רשקה, אחת מה־2—3 המשפחות הנוצריות בכל הרחוב (אגב השיגעץ של רשקה אדיק דבר יידיש מצוינת באופן חפשי). בחצר משפחת הרבסט עם הרפת באמצע העיר. ממול — המספרה של יעקל גרשונס. הוא היה גם חובש, גאה מאוד על מקצועו, חושב את עצמו כמעט לדוקטור... היה נהנה מהדגשת האימרה שלו „במקצוע הרפואה שלנו..." אשתו פריידל המיילדת ובתם פלינדה, המטפלת בצפורני הגברות (כעת בארצות הברית). החנות של יעק'ל בובר בתוך חצרו. זכורה סמטת המעבר לרח' הוורשאי ומיד לאחריה החנות של ישראל'קה גוטסדינר, לגזוז וגלידה. מקום מפגש לנוער המתבגר הזעיר־בורגני על כוס משקה קר („א האלב גלאָז סאָדע־וואַסער מיט סאַק"). לידו חנות גזוז שנייה של אהרן קנופ, עם סוג קונים אחר לגמרי, בעלי מלאכה, פרוליטרים ופשוטי העם. כאן יש להזכיר בתם האומללה, חולת הרוח לבושת שק ויחפה, רצה ברחובות ומבהילה את הילדים — „האילמת („די שטומע") ; מספרים, כי היתה

הקרבן הראשון, עם כניסתם של הגרמנים העירה. אחר־כך זכורה החנות הקטנה של פייוועלה „פוטער״ (חמאה). כאן תלוים היו מאזניים פרימיטיביים, עשויים שתי חתיכות לוח וחבלים, וכמשקלות שימשו אבנים. הקפוטה של פייוועלע, השולחן — הכול טבול בשומן של חמאה. בבית הסמוך היתה מאפייתו של גרינברג, יהודי גבוה ורזה, זכור כראש הכהנים מהתפילות בחג בבית הכנסת. באותו בית היתה גם ה„טשייניע״ (בית לשתיית תה) של איציה לבנשטיין. כאן עמדו בתור עם הקומקומים לקבל תה בשבתות בבוקר ואחה״צ. יצוין בנו ישראל, האטלט כמעט, והחזק ביותר בעיר. וכאן הננו מגיעים לבית הבנק.

היה זה בית מרכזי גדול בעיר מול הכנסייה, בן שתי קומות. בקומה הראשונה היו בית מרקחת של הנוצרי מליסון והחנות לחזיר של בונק. בקומה השנייה היתה דירתו של שמעון קליינבום, אביו של משה סנה. יהודי ציוני נלהב, שימש יו״ר ההסתדרות הציונית בעיר, חבר מועצת העיר ובעל זיקה חזקה לענייני ציבור. באגף השני בקומה השנייה היה הבנק ששימש גם מרכז לפעולות ציבוריות וציוניות. זכור המנהל שמחה גולדוסר (שבא אחרי יעקב קנטור הנ״ל), עסקן ציוני, מראשי „ההתאחדות״; כן רחל ריכטר, מנחם אפלבום, שמחה רייכנברג ואחרים. מעבר לרחוב, לאחר ביתו של רשקה — המאפייה של קובלום, מספרת הרשל ישכר וסמטת המעבר לרחוב קוזיה. כאן נציין את בית גולדווסר

במשרד הבנק

אין באנק-ביורא, מיטן לאנגיאריקן דירעקטאר שמחה גאלדוואסער

(ערשטער פון לינקס)

מתתיהו, מפעילי העסקנים למען א״י; אחיותיו התופרות נחמה ופריידע, והרשל טיקוצינסקי מחלק העתונים. לא רחוק מכאן עמדו כמה בתי אבן של שתי קומות,

יעקב קנטור
ממייסדי הבנק היהודי ומנהלו הראשון; עסקן ציוני מובהק ומידידי בני־הנעורים.
פון די גרינדער און ערשטער דירעקטאר פון דער יידישער באַנק; לאנג־יאָריקער ציוניסטישער פירער. אומגעקומען אין ווארשע־ווער געטאָ.

בהם היתה המספרה של מוטל ויינאפל, שריכזה סוג מסוים של נוער מתבגר בעל־ביתי לשיחת רעים ולבידור, תודות לבעל המספרה, שהיתה לו זיקה חזקה, כנזכר, לבמת־משחקים. כן היתה שם מסעדה מפוארת נוצרית, ועל־ידה בית נטע טורקלטוב, סוחר היערות העשיר, ובקומה השנייה יעק׳ל נוסבום, משותפי טחנת הקמח. כן תחנת הבנזין של נחום פולמן, החנות הנוצרית של הרווקות הזקנות לץ וחנות המכולת של זלמן מעכל, בפינה. אח״כ זכורה לי סמטת המעבר לקוזיה עם שני אטליזים, החנות למנופקטורה של ישעיה׳לה זילברברג ונתן טורקלטוב. ובאותו בית החנות ליינות ובירה של פישקה טורקלטוב ובהמשך אותה שורת הבתים החנויות לגלנטריה של „הגידם״ („בזרונצ׳יק״), „הרוגעדיקער״ — הוא אביו של יחזקאל הופטמן, שהיה בארץ והיגר מכאן לאמריקה. החנות של הניה׳לה ברכה׳ס, המספרה של מרדכי קוקוש (ניימן), חנותם של שמעון ועלקע קופיץ, החנות לכובעים של דיאמאנט, לאחריה החנות לדברי זכונית וכלים של זבידוביץ ולבסוף החנות להשכרת אופניים של יעק׳לה בלומנקופ, עם השעון הגדול בחלון, שהליכתו נפסקה יחד עם דופק העיר היהודית כולה בידים מרשעות ועקובות מדם ולאור השמש — ולעולמים.

לוי ווינדערבוים (תל־אביב)

מ'יין שטעטעלע

די יידישע ליטעראטור רופט זיך „קליינשטעטלדיקע״ — זי האָט ליב געהאט אמיינסטן צו שילדערן דאָס קליינשטעטלדיקע לעבן. זי האָט באזונגען איר באהאלטענע שיינקייט, די שיינע יידישע טראדיציעס און די פראכטפולע קליינשטעטלדיקע טיפּן. האָבן מיר טאקע שטארק ליב געהאט אונזערע קליינע שטעטעלעך מיט זייער גוטע און אפילו שלעכטע זייטן...

—*—

דאָס לעבן אין מיין שטעטעלע איז געווען ארומגענומען מיט עפּעס א משפחה׳דיק ווארעמקייט; איינער האָט געוווסט, וואָס ס׳קאָכט זיך ביים צווייטן אין טעפּל... מען האָט געקאָנט יעדער משפחה דורך־און־דורך; געוווסט וועגן אירע אלע איינצלהייטן, אלע רכילותן...

גערופן האָט איינער דעם צווייטן מיט א צוגאָב־נאָמען פון זיין פאָטער און זיין מוטער, אָדער סתם א צו־נאָמען, ווייל אנדערש האָט מען נישט געקאָנט וויסן געווי וועגן וועמען ס׳רעדט זיך... ר׳ איטשע־מאיר ר׳ אזשעס, ר׳ משה לייזער בערס, חיים איידלס זלמן מעכעלעס; ר׳ לייזער זייגערמאכער, ישראל דזשאבאק און דאָסגלייכן...

ראדזין איז געווען איינע פון די סימפּאטישסטע יידישע שטעטלעך, ווייל

אַנטיילנעמער אין א „תרבות״ בלימל-טאָג

צוזאמען מיט איר קליינשטעטלדיקייט איז אויך געווען אין איר א סך גרויס־שטעטישעס. קודם־כל איז דאָס שטעטל געשטאנען אויף א הויך־קולטורעלן ניווא; דאָס לעבן איז נישט געווען באגרענעצט, אָדער פאנאטיש רעליגיעז, ווי ס'פלעגט זיך מאכן אין אנדערע שטעטלעך. די פרנסים אין שטאָט זענען געווען קולטורעלע און קלוגע מענטשן, ווי צום ביישפיל, שמעון קליינבוים, שאול־הענעך ראָזנוואלד, חיים יצחק געלערמאן, ישראל ווינדערבוים, ישעיה זילבערבערג און דאָסגלייכן. זענען טאקע פארהעלטנישמעסיק געווען ווייניק מחלוקתן ביי קהל...

אפילו די ראדזינער חסידים זענען אויך געווען אנדערש ווי די חסידים פון די ארומיקע שטעטלעך. זיי זענען געווען פריילעכע, אויסגעפוצטע, ליב געהאט א זונג, א טאנץ און כאפן ביי יעדער געלעגנהייט א כוסע... מ'האָט זיך געקלאפט איינער דעם אנדערן אויף די פלייצעס, געווונטשן זיך לחיים און אראָפּוואָרפנדיק דערביי אלע דאגות און מרה־שחורה'ס...

דער ראדזינער רבי איז זיכער געווען אנדערש, ווי אנדערע רביים פון די ארומיקע חסידים־דינאסטיעס; מער קולטורעל, מער וועלטלעך, מער מענטש־לעך... ס'איז א באוווסטע זאך, אז דער רבי ר' גרשון הענעך, א חוץ דעם וואָס ער איז געווען א גרויסער גאון אין לערנען, האָט אויך געוווסט א סך וועלטלעכע

א רעליגיעזע שולע אין ראדזין

מיטן גאַסט חיים גאָלדבערג פון אמעריקע (ערשטע ריי אויבן, ערשטער רעכטס)

וויסנשאפטן און אויך געהאט א גרויסע ידיעה אין דער מעדיצינישער לערע; כ׳געדענק, ווי דער זיידע מיינער פלעגט מיר דערציילן, אז דער רבי פלעגט פארשרייבן רעצעפטן און דער גוישער אפטייקער פלעגט זיי אננעמען... ער האט אויך געקאנט שפילן אויף פארשידענע כלי־נגינה.

ראדזין האט ארויסגעגעבן פון זיך גרויסע פערזענלעכקייטן — זשורנא־ליסטן, שוישפילער, מאלער און פאליטישע פירער.

און דער שטאלץ פון ראדזין איז, וואס זי האט אין די לעצטע יארן אוועק־געשיקט אירע בעסטע קינדער קיין ארץ־ישראל. אין די שווערסטע צייטן האבן זיי געבויט דאס לאנד; דער קאנטאקט מיטן שטעטל איז שוין גענוג געווען, אז אויסער קליינע אויסנאמען, זאל קיינער, חס־ושלום, נישט פארלאזן דעם חלוצישן פארפאסטן און דערוועגן צוריקצוקומען...

—*—

אין די לעצטע יארן, פארן צווייטן וועלט־קריג, זענען שווערע שאטנס געפאלן אויפן רואיקן לעבן פון קליינעם שטעטל; יידן האבן מיט פחד אין די אויגן געפארשט זיין נאענטע צוקונפט. די פוילישע רעגירונג האט געפירט אן עקאנאמישע אויסראטונגס־פאליטיק קעגן דער יידישער באפעלקערונג; די לאגע

אחרי השריפה הגדולה ב-1929
די מארק-גאס נאך דער גרויסער שריפה אין 1929

איז געווען אומדערטרעגלעך. די טעטיקייט פון די יידישע קהילות זענען געוואָרן שטאַרק באַגרענעצט; די רעגירונג פלעגט אויסשטרייכן פון די קהילה־בודזשעטן די סומען פאַר נאַציאָנאַלע צוועקן; די פּאָזיציעס פאַר סאָציאַלע באַדערפעניש זענען געוואַקסן...

יידן האָבן אָנגעהויבן ערנסט צוטראַכטן, ווי אַזוי ליקווידירן אַלעס און גיין קיין ארץ־ישראל. אָבער די גרויל־געשעענישן זענען פּלוצלונג אָנגעקומען און צונישטגעמאַכט אַלע לעצטע האָפענונגען פון יידישן שטעטל; פאַרלאָשן אויף אייביק דעם שטענדיקן חלום אויף אַ שענער יידיש לעבן אין אייגענער היים.

און אייביק, אייביק וועלן די שטומע קללות פון דער חרוב־געוואָרענער שטעטל און פון די נישט־דערלעבטע לעבנס, פאַלן ווי אַ בייז געוויטער אויף די קעפּ פון די תלינים פון אונזער פאָלק און פון אונזער שטעטל...

שמחה רייכנברג (תל־אביב)

בצלה של העיירה

(צרור זיכרונות)

לא הייתי בתוכך בתקופת הסער והזעם, שעברה עליך, רדזין עיר מולדתי ועיר נעורי; לא הייתי עד כששתית את כוס התרעלה במלואה, בימי שילטון התופת הנאצית. מרחוק ליוויתי בהתרגשות ובמתיחות את ימי עברה אלה; קיוויתי לראותך שוב שלמה וממשיכה במסכת החיים, אשר היו טבועים בך במשך הרבה דורות — והנה הורמה היריעה ונחשפה לפנינו התמונה האיומה: ביחד עם יהדות פולין המעטירה, עמוקת השרשים ורבת היוחסין, ירדה גם את יהדות עירתנו תהומה...

— • —

בתוך המפה הדימוגרפית הכללית היוותה עיירתנו נקודה זעירה ובלתי ניכרת; אולם בתוך מסכת החיים הרבגוניים היהודיים, בתוך התנועה הציונית החלוצית תפסה עיירתנו מקום ניכר וחשוב.

עוד ברחבי העולם היהודי המסורתי, ב„חצרות" וב„שטיבלעך" השונים של הרביים השונים בפולין, ידועה היתה עיירתנו בחסידות הרדזינאית המיוחדת, ב„התכלת" שלה. חכורני — נערים עדיין היינו — עת התגנבנו אל גנו של הרבי ולתוך הצריף, שעמד שם, והיינו מסתכלים, כיצד ר' יהושע קייטלגיסר מטפל בכחול הזה, צובע פתילים לטליתות.

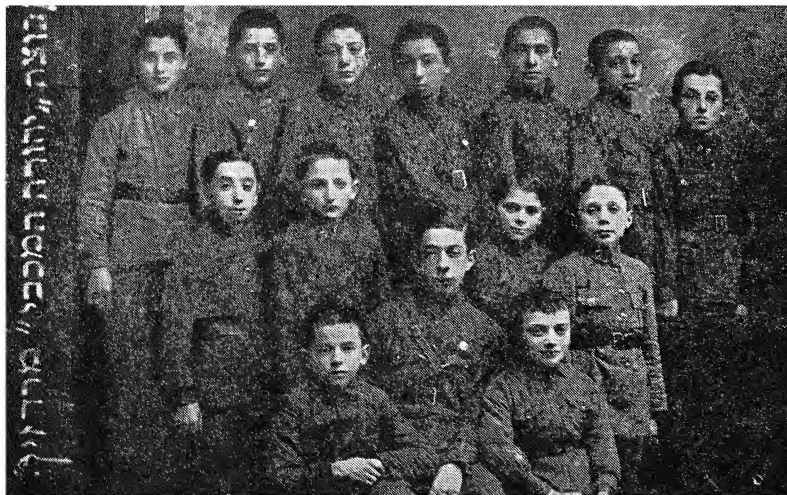
בילדותי שמעתי הרבה סיפורים על אורח חייהם ומנהגיהם של טיפוסים חסי־

דיים שונים, אשר מרחוק באו לשבת בעיר בקרבת הרבי, ליהנות מדברי תורתו ולחיות בצל חסותו. וביתנו שימש פעם מקום ריכוז ואכסניה של חסידים אלה. ועל אחד מהם, יהושע מאיר מפיוטירקוב שמו, שמעתי מספרים: יהודי עשיר היה ובערוב ימיו מסר את כל העסקים לבניו והוא בעצמו ישב את רוב הימים בקרבת הרבי ורחוק ממשפחתו. חדר מיוחד הוקצב לו בבית, עם ארון ספרים גדול. במרבית שעות הלילה היה ער, למד ועיין בספרים; לפנות בוקר ניגש אל בית־הכנסת, בילה שם שעות מספר עם הרבי וחזר הביתה. אז היה נרדם קצת, קם והמשיך ללמד ולעיין.

— • —

ובהעלותי זיכרונות מהימים ההם, בשנות העשרים, לאחר גמר מלחמת העולם הראשונה, אני רואה את עצמי יחד עם קבוצת חברים יושבים בבית הרבי מנדל הרש ליפא׳ס ולומדים תורה. בחדר קטן ואפל, שרק לעתים נדירות חדרו לשם קרני אור ושמש, היינו יושבים מהבוקר עד הערב. רק פעם בשבוע הרגשנו את עצמנו, לכמה שעות ביום, חופשים — היה זה ביום רביעי. ביום זה היה ברגיל יום השוק; ולאשתו של המלמד היה דוכן של מנופקטורה בשוק — וביום הרביעי בשבוע היה הוא יוצא לעזור קצת לאשתו להשגיח, שהגויים הבאים לקנות לא יגנבו משהו מן הדוכן... על כן היו שעות אלה בשבילנו שעות חג — סגרנו את הספרים והיינו מתבטלים ומשתובבים כאוות נפשנו.

ומתי היה הוא, הרבי, נהנה מתלמידיו? — מדי הזדמנו לביתו של אחד

קבוצת חניכים של „השומר הצעיר"
א „השומר-הצעיר"-גרופע

התלמידים; שם, בבית, היו חוזרים על כל מה שהיינו לומדים בזמן האחרון ואם התלמיד עמד במבחן והתמצא בכל הקושיות והאבעיות — היה הרבי אז שמח בחל־קו, כי ידוע ידע, שעתידים הוריו של אותו תלמיד להנות אותו במטבע מיוחד כלשהו. אך היה והתלמיד לא עמד במבחן והרבי היה מתרגז מאוד חמן רב לא סלח לתלמיד על כך.

ולא רחוק מהחדר של הרבי מנדל הרש ליפא'ס קיים היה בית הספר, הידוע היה כבית הספר של דוד פישל'ס — ואותנו הנערים קסם בית הספר הזה מאוד. מלבד זה הגיעו אלינו ידיעות על תנועות נוער, המתקיימות בעיר ואנחנו את טיבן לא ידענו. וזכורני, שבערב חורפי אחד ניגש אל החדר חיים שלימק, שגם אחיו היה בין התלמידים בחדר, וסיפר לנו על קיום תנועת נוער כזאת וקרא אותנו להצטרף אליה. רצה הרבי לעמוד בפרץ ולא לתת לתלמידיו לעזוב את החדר — אולם לא יכול היה לעמוד בפני הכוח והרצון שדחפו אותנו לשם; וביום בהיר אחד השתחררנו מחבלי החדר ונכנסנו ללמוד בבית הספר הנ"ל.

— • —

בתוך ים של רדיפות ונגישות אין סוף; בתוך משטר עוין ומאכזב להמוני העם היהודי, החל משלטון האנדאקים, דרך שילטון פילסודסקי והסנאציה עד פרעות בריסק ופשיטיק — תחנות המערכה והיאבקות הבלתי פוסקת של יהדות פולין בגולה לזכות קיומה הכלכלי והחברתי — התקיימה ועמדה עיירתנו. לא היו בה בתי חרושת ומחסנים שיוכלו להעסיק צוותי אנשים עובדים ופקידים. לרוב היו אלה סוחרים זעירים ובעלי מלאכה עצמאיים ואתם מספר פועלים שכי־רים. המקצועות היו מוגבלים: חייטות, סנדלרות, כובענות ונגרות; אלה היו המק־צועות שרכישתם אפשרית היתה. אך לא ארכו הימים וממציאות וממחשבה כאחד גמל הרעיון אצלנו — כבכל העיירות הפולניות — ובעיקר לצעירים היהודים שבה: אין עתיד בעיירה!

והחלה מקננת המחשבה לעזוב את העיירה, לצאת לכרך או לנדוד למרחקים — אולי יוכל שם לבנות את חייו בעתיד. וחלקי הנוער אשר בתנועות החלוציות לא הכירם מקומם — מחפשים להם על המפה העולמית מקומות הגירה.

מבין התנועות בעיר, אשר ציינו דרך ברורה לנוער, יש לציין בראש ורא־שונה את תנועת „השומר הצעיר", שריכזה בתוכה את מיטב הנוער החלוצי. המזיגה המיוחדת של פעולה ספורטיבית, חיי תנועה, חינוך והכשרה לקראת חיי עבודה וקיבוץ בארץ ישראל, היא, היא שמשכה את בני הנעורים להיכנס לשורותיה. בערבי הקיץ החמים, כשיצאת קצת מחוץ לעיר לשאוף אויר צח ומרענן, היית פוגש בקבוצות קבוצות בפינה, בשדה, באחו וביער — והן יוש־בות ומשוחחות על הווי ותנועה. תנועה זו עמדה גם בראש כל הפעולות החברתיות והציבוריות בעיר, פעילה ומפעילה אחרים. ובין ראשוני העולים לארץ בשנות

העשרים ואחר כך עם גלי העלייה המוגברת בשנות השלושים, היו יוצאי תנועה זו מצייני דרך ומפלסים.

קבוצת חניכים של „השומר הצעיר" א „השומר-הצעיר"-גרופע

בין יתר המפלגות יש לציין גם את ה„בונד", שניהל פעולה מפלגתית ציבורית וקיים מועדון וספרייה יפה.

השכבות האזרחיות היו מאורגנות לרוב במוסדות כלכלה ועזרה הדדית, כמו ארגון הסוחרים, ארגון בעלי מלאכה וכו' — ובמרכז החיים הכלכליים של המוסדות הנ"ל עמד הבנק היהודי העממי. הבנק שימש ושירת את כל שכבות היהודים בעיר, נענה לכל מבקש עזרה כספית; היה זה מוסד דימוקרטי במלוא מובן המילה.

— • —

האם שונה היתה עיירתנו ממאות עיירות אחרות בפולין? — אכן שונה היתה עיירתנו מאחרות. החל במפנה המהפכני, שהנהיגה החסידות הרדזינאית — והקימה נגדה את כל העולם החסידי; דרך כל הכוחות הציבוריים, החברתיים והאישיים, אשר גנוזים היו בה ואשר מדי פעם ופעם פרצו והופיעו מעל במת החיים הציבוריים־הכלליים ועד לתרומה הציונית־חלוצית המיוחדת באיכותה ובכמותה היחסי — שונה היתה עיירתנו ועמדה משכמה ומעלה. אי המנוחה ואי ההסתגלות לשיגרה ולמקובל; ראייה אכזרית את פני המציאות וחתירה מתמדת לשנותה — אלה היו מתכונותיה העיקריות.

ואנו שהתחנכנו והתבגרנו לנוכח האור הזה, שדעך ואיננו עוד, נדע לשמור בתוכנו את ניצוצותיו, שהלהיבו בנו את יצר החיים והיצירה.

אברהם זיגלמאן (תל־אביב)

זכרונות פון ראדזין: אין און נאך דער ערשטער וועלט־קריג

ראַדזין, א שטעטעלע נישט קיין גרויס, אָבער אויפגעפוצט; ריין און ציכטיק און פול מיט לעבן. אין פארגלייך מיט די שכנותדיקע שטעטלעך, איז ראַדזין געווען מער אנטוויקלט, סיי אין האנדל און סיי אויפן קולטורעל־געזעל־שאפטלעכן געביט.

—*—

דער קולטור־פאראיין, וועלכער איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1916, האָט געמאכט אן אויסערגעוויינלעכן רושם אין שטאָט. ער איז דאן געווען אין דעם שיינעם הויז פון מאלי־חוה׳ן. אייגנטלעך איז דער דאָזיקער פאראיין געווען א בונדישער, נאָר ער האָט פאראינטערעסירט ברייטערע קרייזן ווי דער „בונד" אליין. זיינע טוער זענען דאן געווען: ישראל־מאיר טענענבוים, אברהם שוכמא־כער, משה ראָטשטיין און אנדערע.

אין שויס פון דעם פאראיין איז אויך געווען די ראדזינער ביבליאָטעק, וועלכע מ׳האָט דאן משנה־שם געמאכט אויף „שלום־עליכם", דעם זעלבן נאָמען פון דעם קולטור־פאראיין. די ביבליאָטעק איז אייגנטלעך געגרינדעט געוואָרן,

„החלוץ"־אַפטיילונג — אום ל״ג־בעמר אין א וועלדל

נאך אין יאר 1902, פון גאנץ אנדערע קרייזן און מענטשן, ווי יהושע ליכטנשטיין, עקיבא רובינשטיין און אנדערע.

די ראדזינער יוגנט האט אין אלע צייטן געזעסן אין דער ביבליאטעק דעם קוואל פון וויסן און האט טאקע שטענדיק פון דעם קוואל געטרונקען.

אין די ערשטע מלחמה־יארן, איז דאס שטעטל אויפגעריכט געווארן, א דאנק דער איניציאטיוו פון דוד ליכטנשטיין און אנדערע, מיט עטלעכע אויסער־געוויינלעכע זאכן, וועלכע האבן אריינגעברענגט א קוואל פון ענערגיע און ענ־טוזיאזם — קודם־כל די עלעקטרישע באלייכטונג. דער איבערגאנג פון חושכ־דיקע נאפט־לאמפן, סיי אין די שטובן און סיי אין גאס, צו די העלע עלעקטרישע באלייכטונג, האט אויפסנייע א שטופ געטאן דאס שטעטל פאראויס. מענטשן זע־נען זיך מער צוזאמענגעקומען, פארשטארקט דאס געזעלשאפטלעכע לעבן און בכלל אנגעהויבן זען דאס לעבן מער העלער...

נישט קיין קלענערע באדייטונג פארן שטעטל איז אויך געווען די גרינדונג פון דער ערשטער יידישער מאדערנער שול. יידישע קינדער האבן אנגעהויבן לערנען און קענען נישט נאר חומש מיט רש״י, נאר אויך אנדערע וויסנשאפטן און שפראכן. דאן האט מען אנגעהויבן לערנען אויך העברעאיש און אין שטעטל האבן זיך באוויזן יינגלעך וואס רעדן לשון קודש...

אויך די לערער פון דער שול האבן אריינגעבראכט אין שטאט וויסן און פארשריט און נישט נאר פאר די קינדער, נאר אויך פאר די דערוואקסענע. די ערשטע פון זיי זענען געווען: 1) יעקב בלאכאוויטש, א געוועזענער ישיבה־בחור פון דער וואלאזשינער ישיבה, א גרויסער בקי אין תלמוד; ער האט עס דער ערשטער אנגעהויבן צו דערציען דעם נייעם דור אין גייסט פון ציוניזם און העברעאיש. 2) יהושע פרידמאן, א טיפּ פון א מאדערנעם מלמד, געלערנט אין שול תנ״ך און אנדערע יידישע קעגנשטאנדן. 3) לעאן ראכלעס, אליין פון ראוונע, וועלכער האט זיך פארוואלגערט אין שטעטל אריין און לאנגע יארן גע־לערנט אין שול פויליש און דייטש ווי אויך אנדערע אלגעמיינע קעגנשטאנדן. ער איז אויך געווען א געזעלשאפטלעכער טוער און נישט ווייניק צוגעהאלפן א לאנגע צייט צו דער אנטוויקלונג פון דער יידישער יוגנט. אין דער ערשטער צייט האבן אין דער שול אויך אונטעריכטעט בנציון ליכטנשטיין און זיין שוועס־טער יהודית זאקאליק (ביידע היינט אין ישראל), קינדער פון באריהמטן קולטור־טוער יהושע ליכטנשטיין ז״ל.

ווען די מלחמה האט זיך געענדיקט און די יידישע פארטייען האבן אנגע־הויבן זייער פאליטישע טעטיקייט, איז ראדזין געווארן די צענטראלע פון אלע ארומיקע שטעטלעך. אין 1919 זענען אין ראדזין געווען אייניקע וויכטיקע פאר־

סיען. דער „בונד״, וועלכער האָט געציילט א סך הונדערטער חברים, איז געווען די גרעסטע פארטיי צו יענער צייט. אויך די פארטייען „צעירי־ציון״ און „פועלי־ציון״ מיט זייערע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס האָבן מער און מער אָנגעהויבן צו פאר־נעמען דעם אויבנאָן. דאַן האָט זיך אָנגעהויבן די צייט פון די פארטיי־דיסקוסיעס, פון די גרויסע וואל־פארזאמלונגען און מאסן־מיטינגען — און יעדע פארטיי האָט אָנגעהויבן צו שלעפּן צו זיך... און יעדער ייד האָט טאקע געמוזט געהערן צו א פארטיי... פארשטייט זיך, אז אויך די אלגעמיינע ציוניסטן, מזרחי און אגודת־

„צעירי-ציון״ — אין א טרויער־אקאדעמיע צום אָנדענק פון ד״ר טשלענאָוו (1920)

ישראל האָבן אויך זייערע פאַרטייען געגרינדעט און עס איז געווען פריילעך אין שטעטל...

א באַזונדערן אָנגעזעענעם אָרט האָט פאַרנומען דער „השומר הצעיר", וועלכער האָט געהאַט א גרויסע השפעה אויף דער יוגנט. אין זיין שפּיץ זענען געשטאַנען דוד ראָזנבוים (הײנט: הנגבי), יצחק זיגלמאַן, מאָטקע גאָטעסדינער, חיים שלימאַק, שמואל דאַנילאַק, יעקב ראָזנפעלד און אַנדערע. די יוגנט איז דורך זיי דערצויגן געוואָרן אין גייסט פון ציון און חלוציזם און זי האָט, כמעט גענצ־לעך, געפונען דעם וועג קיין ארץ־ישראל.

גרויס דערפאָלג ביי די יוגנט און דערוואַקסענע האָט אויך געהאַט די פּו־עלי־ציון־צ. ס., פון וועלכער א סך חברים זענען אויך עולה געווען קיין ארץ־יש־ראל. זי האָט אויך אָנגעפירט א גרויסע פּאָליטיש־קולטורעלע טעטיקייט. אין איר שפּיץ איז געשטאַנען גרשון העניך פאַנטשאַק און אַנדערע.

צו שרייבן וועגן ראַדזין און נישט צוזעצן עטלעכע שורות וועגן ראַדזינער רב, ר' חיים פיין — הייסט נישט יוצא זיין. א ייד פול מיט תורה און חכמה און דערצו א מענטש מיט אייראָפּעאישער בילדונג און אויך זייער קלוג. איידל, נישט צו באַליידיקן קיין מענטש, נישט פון קיינעם אָפּרעדן אָדער לאַכן, נישט וועלן זיך מישן אין יענעמס געשעפטן.

כ'געדענק, איינמאָל בין איך געשטאַנען אין שול ראש השנה, נאָך שחרית, ווי עטלעכע „גוטע יידן" זענען צוגעגאַנגען צום רב און געבעטן אים, ער זאָל זאָגן צו די יוגנט א פּאָר מוסר־ווערטער. ער האָט נישט לאַנג געטראַכט און געענט־פערט: „נו, און מיין יעקל?..." זיי האָבן שוין מער נישט געענטפערט, ווייל זיי האָבן גאַנץ גוט געוווּסט פון זיין התנהגות. פון ארץ־ישראל איז ער צוריקגעקומען און שטוב אריין שבת אינדערפרי...

תו־תרומה לטובת „עזרת החולים"

זאנוול זאלצשטיין (ראשון לציון — ישראל)

דרדקי-מלמדים, קאנטשיקעס און יוגנט

מיין ערשטער מלמד איז געווען דאָס „קליינע רבילע" — דער נאָמען האָט געגוי געשטימט מיט דער ווירקלעכקייט... א קליין, דאַר יידעלע, מיט געלע באָרד און פיאות — און אויף מיר האָט ער אָנגעוואָרפן א שרעק, באַלד ווי איך האָב איבערגעטראָטן די שוועל פונעם חדר. אין א קליינעם צימער איז געשטאַנען א לאַנגער טיש, פוןביידע זייטן בענק, אויף וועלכע עס זענען געזעסן ביי א 20 יינגלעך אין מיין עלטער, 4־5 יאָר אַלט; אויבן אָן — דאָס קליינע רבילע מיטן גרויסן קאַנטשיק אין דער האַנט. דער דאָזיקער קאַנטשיק האָט אויף אונז קינדער געמאַכט אַזאַ שלעכטן איינדרוק, אַז באַלד דעם ערשטן טאָג האָב איך פיינט גע־קריגן דעם חדר. דערצו נאָך האָט זיך פונקט אַנטקעגן איבער דעם חדר געפונען דוד ליכטנשטיינס שול, וועלכע מען האָט זי שפּעטער גערופן די תרבות־שול. אַך, ווי איך בין עס דעמאָלט מקנא געווען די קינדער, וועלכע זענען געגאַנגען אין שול אַריין! יעדע שעה א פּויזע; קינדער לויפן אַרויס און שפּילן זיך און פאַר־ברענגען פריילעך — און מיר דאַ מוזן א גאַנצן טאָג זיצן אין חדר און קנעלן... אויף פאַרן מינדסטן פאַרזינדיקן זיך האָט דאָס קליינע רבילע באַוויזן, אַז אין הלכות שמייסן שטייט ער נישט אָפּ פון די גרויסע מלמדים, ווי א שטייגער לאָזער מלמד און אַנדערע.

לאָזער מלמד האָט דערפונדן, ווי באַוווסט, א געניאַל מיטל פון א צוויי־קאַנ־טשיקעס־סיסטעם — א מילכיקן און א פליישיקן. געהייסן האָט עס אַזוי: דאָס יינגל, וועלכער איז גערופן געוואָרן דורך אים געשמיסן צו ווערן, האָט געדאַרפט דערקלערן, וואָס ער האָט היינט געגעסן — האָט ער געגעסן מילכיקס, איז ער געשמיסן געוואָרן מיטן מילכיקן קאַנטשיק; האָט ער געגעסן פליישיקס, איז ער געשמיסן געוואָרן מיטן פליישיקן קאַנטשיק...

פּנחסל מלמד האָט, א חוץ דעם שמייסן, געהאַט אַן איינפאַל מודיע צו זיין, אַז עס גייט אויפן וועג א פּאַטש... און קריגן דעם פּאַטש פלעגט נעבעך שטענדיק דער יעניקער, וועלכער האָט זיך אַמווייניקסטן געריכט אויף אים... וועגן איטשע קונעס, ווידער, פלעגט מען צווישן אונז יינגלעך דערציילן, אַז ער נעמט אָן ביי די אויערן און הויבט אויף ביזן סופיט און אַז ער טוט אָן נאָך אַזעלכע אָנגענעמע פאַרגעניגנס...

מיין איינציקער באַגער איז דעמאָלט געווען, אַז דער טאַטע זאָל מיך אָפּ־נעמען פון חדר און שיקן אין שול אַריין, אָבער אַזעלכעס האָט גאָרנישט געקאָנט געשען. דער פאָטער מיינער האָט געהאַלטן, אַז א שול פירט צום שמד.... יאָ, א ביסל לייענען און שרייבן — דאָס שאַדט נישט, אָבער דאָס קאָן מען אויסלערנען

זיך אין א פאָר שעה א וואָך אין אָוונט.

— • —

ווען עס איז געקומען דער שבת, האָט זיך שטארק געגלוסט אוועק צוגיין צו דער „נייער בריק״ אויפן ווישניצער שאָסיי אָדער אויף די גראבלע — האָט מען אָבער פונקט דעמאָלט געמוזט גיין אין בית־המדרש אריין לערנען צוזאמען מיט שמואל־בער קאצענעלבויגן און אברהם פינקוס... עס איז געווען אן אָפּמאך צווישן אונזערע דריי פאָטערס, אז יעדן שבת נאָכמיטאָג דארף איינער פון זיי לערנען מיט אונז דריי אין בית־המדרש. מילא ווינטער, איז נאָך געווען א האלבע צרה, כאָטש מיר האָבן געמוזט פארלאָזן דעם גליטש, וועלכער איז געווען אזוי גוט.. אָבער זומער, אין די זומערדיקע שבתים פלעגט זיין זייער שווער צו גיין וועלן לערנען. די גאסן — שאַ־שטיל, מען זעט נישט קיין מענטש. די עלטערן אונזערע שלאָפן איצט דעם שבת־נאָך־טשאָלנט־שלאָף. אָבער די יוגנט שלאָפט נישט... נישט ווייט הינטערן שטעטל, אויף דער גראבלע נעבן שלאָס, הינטער די גרויסע, געדיכט־באוואקסענע ביימער, זיצט די ראדזינער יידישע יוגנט פארטיפט אין צוויי־טונגען און אין ביכער. אויך דאָרט אויף די „הויכע בערג״ (זיי זענען געווען אגב גאנץ נידעריק) זיצן גרופּקעס יידישע יוגנט פאַרשטעקט — מען זאָל זי נישט ארויסזען — און מען לערנט נייע תורות, גאנץ אנדערע ווי דאָרט אין בית המדרש.

פאַרנאכט, ווען די זון נידערט אראָפּ צו מערב־זייט, קערט זיך די גאנצע יוגנט פון אלע זייטן אין שטעטל אריין און עס הויבט זיך אָן דער שפּאציר אויף

בסוללה על־יד שער צדדי של הארמון הרדזינאי

אויף דער גראבליע, ביי א זייטיקן טויער פון דעם ראדזינער שלאָס

דער אַסטראָוויעצקער גאַס. די ווייבער טראָגן דאַן ארויס די שטולן און בענקלעך פאַר די הייזער און זעצן זיך אויס לענג אויס דער גאַס, כדי צו אָבסערווירן און א ביסל בארעדן אלץ און אַלעמען.... דאָ ווערן עס ארויסגעזאָגט מיינונגען, צי דער דאָזיקער בחור איז פּאַסנד פאַר דעם מיידל און פאַרקערט... צי ווערט פון דעם אָדער יענעם שידוך עפּעס ווערן, אָדער „שלעפן" זיי זיך גאָר ארום אָן א סאַלק... און נאָך און נאָך אַזעלכע „וויכטיקע" פּראָבלעמען ווערן דאָ באַהאַנדלט. דער עלטערער דור פלעגט זיך באַווייזן ביסלעכווייז אַהיימגייענדיק פון די בתי מדרשים און שטיבלעך מאַכן א הבדלה, אָבער די יוגנט האָט נאָך נישט געוואָלט ווערן וואָכעדיק און ביז שפּעט אין דער נאַכט אריין שפּאַצירט און דיסקוטירט אין די גאַסן.

צבי ליבערזאָן (חדרה, ישראל)

עפּיזאָדן פון יידישער ארבעטער באַוועגונג אין ראַדזין

א.

יאָר 1905. אין רוסלאַנד און אין די פאַרנומענע געביטן קאָכט ווי אין א קעסל. קעגנער פון דער מאָנאַרכיע גרייטן זיך אראָפּצוואַרפן די צאַרישע הער־שאַפט. דאָס פּוילישע פאָלק קעמפט פאַר זיין אומאָפּהענגיקייט. אויף דער יידי־שער גאַס מאָביליזירט דער „בונד" די ארבעטער־מאַסן צום קאַמף קעגן די צארי־שע דעספּאָטיע און פאַר די יידישע נאַציאָנאַלע און סאָציאַל־עקאָנאָמישע פאָדערונ־גען. — — —

אונזער שטאָט איז אין דעם פאַל נישט קיין אויסנאַם. דער „בונד" אָרגאַני־זירט קאַמפּס־גרופּן, אַזוי גערופענע „פּינפּעלעך". די ערשטע, וועלכע האָבן גע־לייגט דעם גרונטשטיין פאַר דער בונדישער באַוועגונג זענען געווען: חיים באַר־ווערס א זון, שמואל מייכער, יעקב פּערעצאָוויטש, אסתר פינקלשטיין, אלי־חיים מי־לערס א טאָכטער (טענענבוים), חיים שמחה ניעביעסקי, שמואל פריזאַנט, רויזעלע ליכטענשטיין און נאָך פיל אַנדערע.

אין זעלבן יאָר ברעכט אויס דער ערשטער עקאָנאָמישער שטרייק פון די שניידער־ארבעטער. זייער לאַגע איז געווען אומדערטרעגלעך; זיי פלעגן ארבעטן 16 שעה טעגלעך; די מייסטערס פלעגן זיי צונעמען צו דער ארבעט פון פסח ביז סוכות, דאָס הייסט, מען פלעגט זיי כמעט קויפן ווי שקלאַפן. דער ערשטער שטרייק

איז טאַקע אויסגעבראָכן צוליב אַ קאָנפליקט אין שניידער־וואַרשטאַט פון יעקב מייערוואַסער. דאָרט האָט געאַרבעט וועלוול איידלמאַן (קאַטשובע) — ער האָט עס דער ערשטער פאַרשטרייקט. מיט דעם מייסטער מייערוואַסער האָבן זיך סאָלידאַריזירט אַלע מייסטערס און זיי האָבן אָפּגעזאָגט אַלע אַרבעטער... מיט די ראַדזינער שניידער־אַרבעטער, ווידער, האָבן זיך סאָלידאַריזירט די בונדישע פּאַרטייען אין די אַרומיקע שטעטלעך; און ווען די ראַדזינער טאַנדייטערס פלעגן קומען צופאָרן אויף יארידים קיין מעזריטש, לוקאָוו אָדער פּאַרטשעוו — פלעגן די אָרטיקע בונדאָוצעס נישט לאָזן זיי אויספּאַקן די סחורה און זיי באַצוווּנגען צוריקצופאָרן אַהיים... פון אויפברויז זענען די טאַנדייטערס איינמאָל אַריין אין שטוב פון רויזעלע ליכטנשטיין, צעשלאָגן זי און צוגענומען דעם סטעמפּל פון דער פּאַרטיי...

מיטן צונעמען דעם סטעמפּל האָבן זיי געטראַכט, אַז די שטרייקער זענען שוין ליקווידירט... טייל פון די טאַנדייטערס האָבן אויך געמסרט ביי דער פּאָליציי. דער שטרייק איז געגאַנגען ווייטער, אָבער די טאַנדייטערס האָבן זיך אַרומגעזען, אַז עס ווערט שלעכט מיט פּרנסה — האָבן זיי זיך געבראָכן און זיך געזעצט צום טיש אום צו פאַרהאַנדלען. די שניידער־אַרבעטער האָבן דעמאָלט אויסגעקעמפּט בעסערע באַדינגונגען; די מסירה ביי דער פּאָליציי האָבן די טאַנדייטערס געמוזט „פאַרווישן".

די ערשטע געוווּנענע עקאָנאָמישע אַקציע האָט דעם „בונד" געשטאַרקט. די אַרבעטער אַליין האָבן איינגעזען, אַז זיי זענען אַ כוח; אַז פאַראייניקט קאָן מען דערגרייכן אַ סך.

דער „בונד" האָט זיך נישט באַגרענעצט נאָר מיט עקאָנאָמישע אַקציעס. אַזוי האָט ער זיך געוואָלט אָפּרעכענען מיטן טשעמערניקער גלח, וואָס האָט געהאַלטן אַן אַנטיסעמיטישע רעדע אין קאָשטשאָל. אויך איז די רעדע געווען אויסגערעכנט צו צעשטערן די איינהייט פון די פּאָליאַקן. האָט דער „בונד" אין ראַדזין באַשלאָסן דעמאָלט אומצוברענגען דעם גלח. די אַקציע איז אָבער נישט געלונגען און די קריסטן האָבן נאָך דורכגעפירט אַ פּאָגראָם אויף די ייִדן און האָבן דערהרגעט איינעם פון די ראַדזינער, קופּערשמיט. שמואל מייכערן איז געלונגען זיך צו באַהאַלטן און איז אין אַ פּאָר טעג שפּעטער קוים אַרויס פון טשעמערניק...

— * —

נאָך דער פּרשה טשעמערניק, נאָך דער פאַרשפּילטער רעוואָלוציע אין רוסלאַנד, ווי אויך נאָך דעם בלוטיקן מיטוואָך אין וואַרשע (די צארישע סאַטראַפּן האָבן פּאָגראָמירט די אַרבעטער־באַוועגונג אין וואַרשע; בלוט האָט זיך געגאָסן אין די גאַסן; פיל אַרבעטער־טוער זענען אויפגעהאָנגען געוואָרן) — זענען געקרמען די אַזוי גערופענע רעאַקציע־יאָרן. אַ שטילשטאַנד אין דער אַרבעטער־באַווע־

גונג בכלל, ווי אויך אין דעם „בונד" — און אויך ראדזין האָט נישט אויסגעמיטן די צייט. עס איז געוואָרן א שטילשטאנד, וואָס האָט כמעט אָנגעהאלטן ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה.

— * —

אין יאָר 1915 האָבן די דייטשן און עסטרייכער באזעצט די פוילישע געבי־טן; ראדזין האָט געהערט צו די דייטשן. די מלחמה־צייט האָט שטארק פאר־שווערט די ארבעט פון „בונד". די דייטשן פלעגן כאפן די געזונטע מענער צו דער ארבעט און פארשיקן זיי אין די וועלדער. עס האָט געווילדעוועט דער פּאָליצייאיש־מיליטערישער טעראָר קעגן דער באפעלקערונג. די דייטשן האָבן פאראָרדנט א ספּעציעלע „שפּער־שטונדע", דאָס הייסט, אז ביינאכט האָט מען נישט געטאָרט גיין אין גאס און נאָך אנדערע באשווערונגען. און דאָך האָט זיך געשאפן, אין שפּע־טערע יאָרן שוין, אין 1917־1918, א ליטעראַרישער קרייז, אָפיציעל אָן פּאָליטישע אָנשויאונגען, אָבער געהערט צו אים האָבן פיל בונדיסטן. דער קרייז פלעגט זיך פארנעמען מיט איינאָרדענען ליטעראַרישע אָוונטן, אקאדעמיעס געווידמעט יידישע שרייבער, ליטעראַרישע דיסקוסיעס און דאָס גלייכן. צו דעם קרייז האָבן געהערט צווישן אנדערע, בנציון גרינבוים, שלמה צוקער, משה צוקער, יחזקאל גרינבלאט, מענדל ליכטענשטיין, יצחק בוטמאן, משה שיע ראָטשטיין, ישראל מאיר טענענבוים, אברהם לייב וואסערמאן, אברהם שוכמאכער, חנינא וועטשטיין, אבא דאנילאק,

קבוצת חברים ממפלגת ה„בונד" — א גרופּע „בונדיסטן"

יוסף דאנילאק, בנציון ליכטענשטיין, יהודית ליכטענשטיין, משה זיגעלמאַן און אנדערע. טייל פון זיי זענען געווען ישיבה־בחורים; זיי פלעגן נאָך טראָגן די „יידישע היטעלעך", אָבער אין לאָקאל פון קרייז, וועלכער האָט זיך געפונען ביי מאליחוה׳ן אין הויז, פלעגן זיי אלע אויסטועז די היטלען... פון דעם ליטעראַרישן קרייז האָבן זיך שפּעטער אויסגעטיילט פאַרשידענע פּאַרטייען — „בונד", ציוניסטן, פּרעלי ציוניסטן, און אנדערע.

די ערשטע גרינדונגס־פאַרזאַמלונג פון „בונד", אין די דאָזיקע עפּאָכע, איז פאָרגעקומען אויפן ווישניצער שאָסיי, ביי דער „נייער" בריק. אין דער פאַרזאַמלונג, וואָס איז געווען אומלעגאַל, האָבן אויך אָנטייל גענומען צוויי דייטשן — סאָציאַל־דעמאָקראַטן, מיליטער־לייט. דאָס איז געווען די באַנייאונג פון „בונד" נאָך א לאַנגן שטילשטאַנד.

11 נאָוועמבער 1918. אין שטעטל באַמערקט זיך גאַנץ פרי אַן אָנגעשטרענגקייט; די דייטשן זענען נערוועז און אומרואיק; זשאַנדאַרמעריע פּאַטרולירט אין די גאַסן; דאָס מיליטער ביים רבינס הויף פּאַקט זיך ווי צום אַנטלויפן... אויך ביי די פּאָליאַקן באַמערקט זיך נערוועזיטעט... עס ווייזט זיך אַרויס, אַז די לעגיאָנערן ווילן אַנטוואָפענען די דייטשן און איבערנעמען די מאַכט. זיי וואַרטן אויפן פּאַסיקן מאָמענט. ווען די דייטשן האָבן אָנגעפאַנגען אָפּמאַרשירן, פאַנגט אָן א שטאַרקע שיסעריי. די לעגיאָנערן ווילן אַנטוואָפענען די דייטשן, אָבער די לעצטע לאָזן זיך נישט. דערנאָך פאָרט די דייטשע רייטער־זשאַנדאַרמעריע איבער די גאַסן און שיסט אָן איבעררייס. עס פאַלן לעגיאָנערן ווי אויך דייטשן. עס פאַלט אויך א ייד — יוסף ראַבינאָוויטש. די דייטשן פאַרלאָזן דאָך ענדלעך ראַדזין — זיי איילן זיך אהיים...

די מאַכט אין די הענט פון די פּאָליאַקן. עס גרינדעט זיך די ערשטע פּוילישע רעגירונג אין לובלין — פאַקטיש אַן אַרבעטער־רעגירונג. דאָס פּוילישע פאָלק אָטעמט פרייער, אויך די יידן פילן זיך בעסער. עס לעבן אויף לעגאַל די יידישע פּאַרטייען — צווישן זיי אויך דער „בונד"; ער ווערט א כוח אין שטאָט. עס מערקט זיך א געוואַלטיקער אויפשוווּנג פון קולטורעלער און פּאָליטישער טעטיקייט פון אַלע פּאַרטייען. דער ערשטער לאָקאַל פון „בונד" ווערט געעפנט ביי שמעון דאַנילאַק. עס קומען דאָרט פאָר סיסטעמאַטישע לעקציעס פון פּאָליטישער עקאָנאָמיע, ווי אויך פון נאַטור־וויסנשאַפט. אויך שאַפט דער „בונד" א קאָאָפּעראַטיוו פון לעבנס־מיטל־פּראָדוקטן; אַן אייגענע בעקעריי. אין א צייט אַרום זענען אויך איינגעפירט געוואָרן אָוונט־קורסן פאַר דערוואַקסענע, וועלכע האָבן נישט געקאָנט לייענען און שרייבן. עס האָט זיך געמערקט א דראַנג נאָך וויסן — ביי דער יוגנט ווי ביי דערוואַקסענע.

אין 1־טן מאי 1919 קומט פאר די ערשטע מאניפעסטאציע פון „בונד". אין דער שפיץ גייט ישראל מייכער, וועלכער טראגט די רויטע פאן. די מאניפעסטאציע פארמירט זיך ביים „הויף" נעבן פארק; דארט אהין קומט אויך דער פ. פ. ס.'שער צוג אוןביידע שליסן זיך צוזאמען. דער צוג בלייבט שטיין אויף דער אסטראָ־וויעצקא גאס און פון א באלקאן האלט ישראל מאיר טענענבוים א פייערדיקע רעדע.

אין זעלבן יאר, פאר פסח, האט דער „בונד" ארגאניזירט א שטרייק פון די מצה־ארבעטערינס. זיי פלעגן ארבעטן 16—18 שעה א טאג, פון גאנץ פרי ביז שפעט אין נאכט — און דער „בונד" האט באשלאסן צו מאכן א סוף מיט דער דאָזיקער לאגע. די אונטערנעמער זענען טאקע געצוווּנגען געווען נאכצוגעבן און מער ווי 8 שעה האט מען נישט געארבעט;

1920. פויליש־סאוויעטישע מלחמה. די פוילישע מאכט אין שטאט ארעסטירט פיל ארבעטער־טוער. דער בונדישער לאקאל ווערט רעקוויזירט. צווישן די ארעס־טירטע, וועלכע געהערן צו פארשידענע פארטייען זענען געווען: יצחק בוטמאן, לעאן ראכליס, משה לייזער פייסאכאוויטש, שמואל קימעל, לייבל ניסנבוים, יחזקאל גרינ־בלאט, ישראל טענענבוים, לייזער אפעלבוים, זילטשע ווייסמאן, משה שיע ראָט־שטיין און אנדערע. אלע ארעסטירטע זענען אוועקגעשיקט געווארן קיין דאמביע. דער ארעסט האט געמאכט א שווערן רושם אין שטאט. פאקטיש זענען אוועקגענו־מען געווארן די בעסטע קרעפטן פון שטאט. נאך דער סאוויעטיש־פוילישער מלחמה זענען זיי אלע באפרייט געווארן. בשעת דעם צייטווייליקן פארנעמען די שטאט דורך די סאוויעטן, האבן די בונדיסטן אויסגעפירט אין שטאט פארשידענע אדמי־ניסטראטיווע פונקציעס. ווען די סאוויעטן זענען נאך 7 טעג אוועק פון שטאט, איז א סך ארבעטער־יוגנט מיטגעלאפן מיט זיי; פון זיי זענען שפעטער א סך צוריק־געקומען פון רוסלאנד אדער נאך גלייך פון וועג.

מיטן אנקומען פון די דאמביער באפרייטע, האט זיך צוריק באנייט די טעַ־טיקייט פון „בונד" און פועלי ציון. עס האט צוריק אויפגעלעבט דאס פארטייאיש־געזעלשאפטלעכע לעבן. אין 1921 מאכט דורך דער „בונד" אין פוילן א שפאלטונג; א טייל פון „בונד" ווערט באווירקט פון דער רוסישער רעוואלוציע. דער „בונד" טיילט זיך אויף צוויי גרופן — רעכטע און לינקע; די לינקע זענען די אזוי גערר־פענע „קאמבונד". צוליב דער שפאלטונג, זענען אוועק אין ראדזין פון „בונד" צום „קאמבונד" די בעסטע קרעפטן; זיי זענען עס געווען די פאקטישע גרינדער פון דער קאמוניסטישער באוועגונג אין שטאט.

אבער טראץ דער שפאלטונג בלייבט נאך דער „בונד" א באדייטנדע ארגאני־זאציע אין שטאט. אין יאר 1922־23 גרינדעט זיך דער „יוגנט־בונד צוקונפט".

צווישן די אָרגאַניזאַטאָרן זענען געווען: שלמה קאַשטנבוים, יעקב מלינאַזש, שאול ליפּשיץ, לייטשע גאַליבטער און ליפּע וואַסערמאַן. צו יענער צייט שאַפט דער „בונד״ א נאָדל־פאַריין, א ביבליאָטעק און א דראַמאַטישן קרייז. אין 1924 שאַפט דער „בונד״, צוזאַמען מיט די לינקע פּועלי ציון, די „יידישע שול־אָרגאַניזאַציע״ (צ.י.ש.א.). די שול האָט זיך געעפנט ביי לאהלע קליינמאַן אין הויז. דער „בונד״ פלעגט ברענגען קיין ראַדזין די בעסטע רעדנער — אויף דעם געביט זענען זיי געווען מער טעטיקער ווי אנדערע פּאַרטייען.

אין ראַדזינער שטאָט־ראַט איז דער „בונד״ געווען פאַרטרעטן דורך צוויי פאַרשטייער: יחזקאל גרינבלאַט און שמואל קימעל; אין די לעצטע יאָרן אויך לייטשע גאַליבטער, אַן אַקטיווע טוערין. באַזונדערס טעטיק איז אויך געווען שלמה ראָזנפעלד, א יוגנטלעכער; גערעכנט זיך אין שטאָט פון די בעסטע רעדנערס.

אין יאָר 1925 פירט דער „בונד״, טיילווייז צוזאַמען מיט די קאָמוניסטן, א שטרייק פון אַלע מיל־אַרבעטער. צוויי וואָכן האָט געדויערט דער שטרייק; די מילן זענען געשטאַנען; דער אַרבעטס־אינספּעקטאָר האָט זיך געמוזט אַריינמישן און דער שטרייק איז פאַרענדיקט געוואָרן מיטן נצחון פון די אַרבעטער.

אין 1927 קומט פאָר אין „בונד״ א נייע שפּאַלטונג און מער ווי 20 בונדיסטן זענען אין ראַדזין דאַן אוועק צו די קאָמוניסטן. די שפּאַלטונג איז הויפּטזעכלעך פאָרגעקומען אין „יוגנט־בונד צוקונפט״ און די קאָמוניסטן זענען ווידער גע־שטאַרקט געוואָרן מיט א באַדייטנדן כוח.

דער „בונד״ זעצט דאָך פאָר זיין טעטיקייט. עס קומט אויך צו פרישע יוגנט, אָבער שוין שוואַכע כוחות. עס פעלט שוין דעם „בונד״ קרעפטן, וועלכע זאָלן קאָנען דערציִען די נייע יוגנט און מיט זיי אָנפירן. אויך דער נאָדל־פאַריין שפּילט שוין נישט מער קיין באַדייטנדע ראָל, ווייל קיין סך שניידער־אַרבעטער האָבן זיך אין ראַדזין נישט געקאָנט אויפהאַלטן — זיי האָבן געמוזט פאָרן אַרבעטן קיין וואַרשע.

ביי די לעצטע וואַלן צום שטאָט־ראַט און קהילה־ראַט, פאַר דער מלחמה, באַקומט דער „בונד״ א גרעסערע צאָל שטימען. ער פירט א טעטיקייט ביז די לעצטע מינוטן פון מלחמה־אויסברוך און פאַרענדיקט איר צוזאַמען מיטן אומקום פון ראַדזינער יידנטום.

ב.

דעם יסוד פון דער קאָמוניסטישער באַוועגונג אין ראַדזין האָט געלייגט, ווי שוין אויבן געזאָגט, דער קאָמ.־בונד, בעסער געזאָגט, פריער־נאָך די לינקע

בונדיסטן, וועלכע האָבן זיך נאָך געפונען אין „בונד" צו יענער צייט — פאַר דער שפּאַלטונג. די הויפּט־פירער, וועלכע האָבן זיך גערעכנט פאַר קאָמ.־בונדיסטן זענען געווען פאָלגנדע: אברהם לייב וואַסערמאַן, אברהם שוכמאַכער, וועלוול טענענבוים און לייבל צוקער. דער לעצטער האָט זיך גערעכנט אַלס גוטער רעד־נער און פּראָפּאַגאַנדיסט; ער איז פאַקטיש געווען דער הויפּט־פירער פון קאָמ.־בונד.

אין אָנפאַנג איז די גרופּע געווען אַ צעשפּליטערטע און נאָך נישט געהערט צו די קאָמוניסטן. בכלל זענען די פּוילישע קאָמוניסטן נאָך נישט געווען אָנגע־שלאָסן אין קאָמוניסטישן אינטערנאַציאָנאַל, צוליב איר צו־לינקייט, וועלכע לענין האָט צו יענער צייט שטאַרק באַקעמפט. אין די ערשטע סיים־וואַלן האָבן די ראַדזינער קאָמוניסטן נישט אָנטייל גענומען — אַזאַ שטעלונג האָבן דאַן אָנגענו־מען די קאָמוניסטן אין פּוילן. זייער קעגנערשאַפט האָבן זיי געבראַכט צום אויסדרוק אין פירן אַ פּראָפּאַגאַנדע קעגן דעם פּאַרלאַמענט. זיי האָבן פאַרשריבן די שטאָט מיט לאָזונגען אויף די ווענט. אַ לאָזונג, וועלכע איז אָנגעשריבן געוואָרן אויף שקאָלנע גאַס האָט געלויטעט: „פּראָלעטאַריער פון שטאָט און דאָרף פאַר־אייניקט אייך!".

אָפיציעל פאַנגען אָן די קאָמוניסטן זייער טעטיקייט ביי אונז אין שטאָט אין יאָר 22־1921, נאָכן אָנשלוס פון די פּוילישע סעקציע אין קאָמינטערן. דער ערשטער נאָדל־פאַריין, וועלכער איז געעפנט געוואָרן אין יאָר 1923 אונטער קאָמוניסטישע איינפלוסן, האָט זיך געפונען אין הויז פון משה ראַוויניאַק (בער־דער); סעקרעטאַר פון פאַריין איז געווען אברהם שוכמאַכער. דער דאָזיקער פאַריין האָט געפירט אַ קאַמף צו פאַרבעסערן די באַדינגונגען פון די שניידער־אַרבעטער. ביים פאַריין האָט אויך עקזיסטירט אַ שניידער־יוגנט־סעקציע. דער פאַריין איז אויסגענוצט געוואָרן פאַר קאָמוניסטישע פּראָפּאַגאַנדע. עס פלעגט כסדר פּראָקומען פאָרלעזונגען אויף פּאָליטיש־אַקטועלע טעמעס. דער פאַריין איז געוואָרן דער צוציאונגס־צענטער פאַר אַלע לינק־געשטימטע אַרבעטער אין שטאָט.

מיט דער צייט האָט זיך די פּאָליציי אָנגעהויבן צו פאַראינטערעסירן מיט דעם דאָזיקן פּראָפעסיאָנעלן פאַריין — קאָנפידענטן האָבן דערטראָגן וועגן דער קאָמוניסטישער טעטיקייט. אין יאָר 1924 איז טאַקע דער פאַריין פאַרמאַכט גע־וואָרן און די טעטיקייט איז איבערגעטראָגן געוואָרן אין פּריוואַטע שטובן און אין גאַס אַריין. די קאָמוניסטן האָבן דאַן אויך געפירט אַ פּראָפּאַגאַנדע אין די אַרומיקע דערפער, צווישן די פּויערים; עס פלעגט אויך דאָרט פאַרשפּרייט ווערן ליטעראַטור. אין שטאָט פלעגט מען קלעבן אויפרופן אויף די ווענט און רויטע פענער, מיט אויפשריפטן קעגן דער רעגירונג, פלעגן אויפגעהאָנגען ווערן אויף

די טעלעפאָן־דראָטן. אַזוי האָט די קאָמוניסטישע באַוועגונג צוריק גענומען ציען די אויפמערקזאַמקייט פון דער פּאָליציי; די פּאָליציי האָט צו דעם צוועק אויס־געטיילט ספּעציעלע פּאָליציסטן, מתדירטע און ציוויל־געקליידעטע, וועמענס אויפגאַבע איז געווען צו אָבסערווירן די טעטיקייט. דער פּאָליציי געלונגט אָבער נישט, צו יענער צייט, אויפצודעקן די קאָנספּיראַציע.

אין יאָר 1925 ווערט געעפנט א נייער לאָקאַל אויף שקאָלנע גאַס. דאָס מאָל איז דער לאָקאַל געעפנט געוואָרן ווי א פּראָפעסיאָנעלער פאַריין פון לעדער־אַרבעטער און אויך דאָס מאָל איז ער מער אויסגענוצט געוואָרן פאַר קאָמוניס־טישע פּראָפּאַגאַנדע־צוועקן, ווי פאַר צוועקן פון די לעדער־אַרבעטער. עס פלעגן פאָרקומען כמעט יעדן שבת רעפעראַטן וועגן פּאָליטישע פּראָבלעמען; דער הויפּט־רעפערענט איז געווען יודל באַרכאָווסקי. ווען יודל האָט גערעדט, פלעגט דער זאַל זיין איבערפולט; זאַגאַר אין דרויסן פלעגט מען שטיין און צוהערן זיינע רעדעס. באַרכאָווסקי איז צו יענער צייט געווען טעטיק אַלס פונקציאָנאַר פון צענטראַל־קאָמיטעט פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי אין פּוילן. צו דער באַוועגונג איז ער געקומען פון דער ישיבה און אין זיינע רעדעס פלעגט ער טאַקע זיך באַנוצן מיט תורה־פּסוקים. ער האָט זייער ליב געהאַט צו פירן וויכוחים און צו אָפּאָנירן קעגנער; ווי איז געווען צו די רעדנער, וועלכע פלעגן אַריינפאַלן אין זיין מויל אַריין... פלעגט טאַקע די פּאָליציי לויערן אויף אים. זי פלעגט זיין אָן אָפטער גאַסט ביי אים אין שטוב, אָבער זעלטן־ווען האָט זי אים געטראָפן אין דער היים.

צו יענער צייט — 1925 — איז פאָרגעקומען וואַלן צום שטאָט־ראַט. די קאָמוניסטן זענען דאַן דערשינען צו די וואַלן אונטערן שילד פון לעדער־פאַריין. דער קאַנדידאַט איז געווען שמעון גאַנסקי — נישט קיין פּאָליטיש רייפער מענטש; נישט געקאָנט זיך אפילו אונטערשרייבן און אין געהיים האָט מען עס אים גע־לערנט... קיין צווייטער קאַנדידאַט איז נישט געווען וואָס זאָל מסכים זיין, ווייל אַזאַ מענטש איז שטענדיק אויסגעשטעלט געווען צו ווערן אַרעסטירט. דער קאָ־מוניסטישער באַוועגונג אין שטאָט איז, צו יענער צייט, נישט אַזוי געגאַנגען אי פאָרשטייער אין שטאָט־ראַט, ווי צו דעמאָנסטרירן איר כוח. און אַזוי איז טאַקע געווען. די קאָמוניסטן האָבן דאַן באַקומען איבער 600 שטימען. קיין גרויס כבוד האָט זיי, אָבער, שמעון גאַנסקי אין שטאָט־ראַט נישט אָנגעטאָן; ער פלעגט זיצן ווי א שטומער... די פּוילישע רעאַקציאָנערע מיטגלידער פלעגן האָבן מיט אים מיטלייד און די פּאָליציי האָט אים נישט געטשעפּעט, ווייל ער איז נישט געווען געפערלעך...

אין יאָר 1926, פאַר מאַי, ווערט אַרעסטירט זאַנוול זאַלצשטיין, פאַר פירן אומלעגאַלע ליטעראַטור קיין מעזריטש, וועלכע איז געווען געווידמעט דעם 1־טן

מאי. געוויינלעך פלעגט מען פירן ליטעראטור קיין מעזריטש דירעקט פון ווארשע. אָבער צוליב א דורכפאל פון א קאָמוניסטין, איז יענער וועג געווען שטארק באוואכט; האָט מען דערפאר אויסגעקליבן דעם וועג קיין מעזריטש דורך ראדזין. די אויפגאבע האָט מען ארויפגעלייגט אויף א געוויסן הבר זאלצשטפעניקיין וועלכער איז געפאָרן קיין מעזריטש מיט יאנטעלען, דעם בעל־עגלה. דער וועג איז אָבער אויך געווען באוואכט און ביי קאנקעלעווניצע איז די פור אָפּגעשטעלט געוואָרן און רעווידירט געוואָרן. די ליטעראטור איז געפונען געוואָרן און זאלצשטפעניקיין איז געשטעלט געוואָרן פאר א משפט. אין געריכט האָט ער זיך געהאלטן זייער העלדיש. ער האָט געזונגען קאָמוניסטישע לידער און אויס־געשריגן פארשידענע לאָזונגען קעגן דער רעגירונג; ער איז פארמשפט געוואָרן צו 5 יאָר תפיסה.

יאָר 1926, 13־טער מאי, בשעת דער איבערקערעניש פון פילסודסקין. יודל באַרכאָווסקי קומט צופאָרן קיין ראדזין און גיט א באפעל, אז אלע זאָלן זיין גרייט... יעדער חבר פון דער באוועגונג מוז טאקע ווארפן די ארבעט, זיין אין גאס און ווארטן אויף ווייטערדיקע אינסטרוקציעס. די לאגע איז אומקלאָר. אין ווארשע קעמפן די קאָמוניסטן, מיט ווארסקין אין דער שפיץ, אין דער זייט פון פילסודסקין. אין ראדזין איז די פאָליציי צעטומלט. די טעלעפאָנישע פארבינדונג מיט ווארשע איז איבערגעריסן. די קאָמוניסטן ווארטן יעדע מינוט אויף א באפעל איבערצונעמען די מאכט אין שטאָט — אָבער דערצו איז עס נישט גע־קומען...

אין יאָר 1927 ווערט יודל באַרכאָווסקי ארעסטירט צוזאמען מיט א גאנצע גרופע יידן און קריסטן פון ראדזין, ווהין און אומגעגנט; דער ארעסט איז פאָר־געקומען אויפן יסוד פון א מסירה. די גרופע מיט יודלען איז געזעסן אין ראדזי־נער ארעסט איבער א וואָך צייט. פרייטיק באקומט מען א ידיעה, אז שבת דארף מען יודלען פירן דאָס לעצטע מאָל צום אויספאָרשונגס־ריכטער, וועמענס ביוראָ האָט זיך געפונען ביי דוד ליכטנשטיין אין הויז. די קאָמוניסטן באשליסן צו באַ־פרייען יודלען פאר יעדן פרייז און גרייטן זיך צו אן איבערפאל. עס ווערן גע־מאכט אלע צוגרייטונגען. עס בלייבט נאָר איין זאך צו דערליידיקן, נעמלעך, ווי אזוי גיט מען יודלען צו וויסן וועגן דעם פלאן, כדי ער זאָל זיין דערצו צוגע־גרייט. מען פרובירט דורך פארשידענע וועגן — אָבער אָן דערפאָלג. צוליב דעם, ווערט דער גאנצער פלאן דורכגעפאלן, טראָץ דעם, וואָס אין פארשידענע איינ־צלהייטן ווערט ער גרינטלעך צוגעגרייט; באַרכאָווסקי איז פסיכאָלאָגיש נישט גרייט און אין פאסנדן מאָמענט קאָן ער נישט אנטלויפן — די פיס ווערן ביי אים ווי פאַראַליזירט... ביים פראָצעס באקומט ער 5־6 יאָר טורמע. נאָכן אָפּ־זיצן א צייט אין שעדלעצער טורמע, ווערט ער צייטווייליק באפרייט צוליב זיין

לתּגען־קראַנקהייט. ער נוצט אויס די הפסקה און עס געלונגט אים צו אַנטלויפן קיין רוסלאַנד. ער האָט אָבער נישט געהאַט קיין מזל — ביי דער רייניקונג אין די קאָמוניסטישע רייען ווערט ער אַרעסטירט און באַשולדיקט אַלס אָפּאָזיציאָנער. ער ווערט פאַרשיקט און פאַרשווינדן.

צווישן אַלע פירערס פון דער ראַדזינער אַרבעטער־באַוועגונג האָט פאַר־נומען אַ בכבודיקן אָרט אברהם שוכמאַכער. געשטאַמט פון אַן אָרעמער היים און באַוווּסט געוועזן אַלס אַן אַרבעטער־אינטעליגענט. צום „בונד" איז ער געקומען, ווי אַ סך אַנדערע, פון דער ישיבה, אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מל־חמה. שפּעטער אַוועק מיטן קאָמ.־בונד. ער איז געווען דער ערשטער סעקרעטאַר פון פראָפעסיאָנעלן פאַריין און אַ געוויסע צייט סעקרעטאַר פון לוקאָווער פראָפ. פאַריין. גרויסע פאַרדינסטן האָט ער געהאַט אויפן געביט פון קולטור־אַרבעט. ער האָט אויך אויפגעשטעלט דראַמאַטישע קרייזן. די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן איז ער געווען סעקרעטאַר פון האַנטווערקער־פאַריין. געשטאָרבן יונגערהייט (אין 1928 אָדער 1929), נישט ווייניק צוליב רעזולטאַט פון הונגער־יאָרן.

צו די פּעאיקע טוער דאַרף אויך צוגערעכנט ווערן מאָטל פּשעניצא. אָנגע־פאַנגען זיין טעטיקייט אין יוגנט־בונד „צוקונפט" אומגעפער אין 1923. פון פאַך אַ שניידער. זיין פאָטער, יאַנקל פּשעניצא, פון די אַלטע בונדיסטן, האָט גע־שטרעבט צו מאַכן מאָטלען פאַר אַ מוזיקער און קויפט אים אַ פידל; מאָטלס פאַרלאַנגען זענען, אָבער, שפּעטער געווען אַנדערע. ער פלעגט פיל לייענען און גלייכצייטיק שרייבן דערציילונגען. אין יאָר 1925 טרעט ער אַריין אין דער קאָמוניסטישער באַוועגונג און שאַפט אַ יוגנט־קרייז פון עטלעכע צוואַנציק יוגנט־לעכע און לערנט זיי מאַרקסיזם. אין 1932־1933 באַזעצט ער זיך אין וואַרשע און זעצט פאָר זיין ליטעראַרישע אַרבעט. ער קומט אין קרייזן פון יונגע ליטעראַטן און באַמיט זיך אַרויסצוגעבן זיינס אַ בוך, אַ זאַמלונג דערציילונגען, אָבער עס פעלט אים פינאַנסיעלע מעגלעכקייטן. מיט גרויס מי געלונגט אים ענדלעך דאָס בוך אַרויסצוגעבן („פּיין"), אין וועלכן עס געפינען זיך פיל שילדערונגען פון ראַדזינער לעבן.

אין 1927 קומט פאָר אַ שפּאַלטונג אין „השומר הצעיר"; אַ גרופּע פאַר־לאָזט די אָרגאַניזאַציע. די שפּאַלטונג האָבן דורכגעפירט שאול אַקערמאַן און משה האָכבוים. אַ געוויסע צייט האָט זיך די גרופּע נישט געקאָנט דעצידירן וווהין צו גיין. די קאָמוניסטן ווי אויך דער „בונד" האָבן זיך באַמיט זיי צו באַאיינפלוסן; פּרעלעגענטן פון ביידע פּאַרטייען פלעגן אַ צייט לאַנג זיי באַאַרבעטן. ענדלעך זענען אייניקע פון זיי אַריינגעטרעטן אין דער קאָמוניסטישער באַוועגונג.

אין די לעצטע יאָרן, פאַרן צווייטן וועלט־קריג, זענען די קאָמוניסטן, נאָך אַ געוויסן צוריקשטאַנד, ווידער אויסגעוואַקסן צו אַ באַדייטנדן כוח אין שטאָט.

עס זענען ווידער צוגעקומען עטלעכע טעטיקע פון „השומר הצעיר". אומגעפער אין יאָר 1933־34 קאָנסטרואירט יואל לאָזער א פּאַרטיי־דרוקעריי מיט פּוילישע בוכשטאַבן. די דרוקעריי איז געווען זייער פּרימיטיוו, אָבער קלענערע פּראָקלאַ־מאַציעס האָט מען געקאָנט דרוקן. אזוי פלעגן טאַקע די ראדזינער קאָמוניסטן ארויסגעבן פון צייט צו צייט אייגענע אויפרופן מיטן אונטערשריפט ראדזינער קאָמוניסטישער פּאַרטיי. בשעת דעם באָיקאָט אויף יידישע געשעפטן, צו וועלכן די אנטיסעמיטן אין ראדזין האָבן גערופן די פּוילישע באַפעלקערונג, האָבן די קאָמוניסטן ארויסגעגעבן אן אויפרוף צו דער פּוילישער באַפעלקערונג — „קויף דאָרט וווּ עס איז ביליק".

מאָטל פּשעניצא
(משמאל — לינקס)

אין יאָר 1937־38 ווערט פאַנאַנדערגעלאָזט די קאָמוניסטישע באַוועגונג אין פּוילן; אויך אין ראדזין לייזט זיך די פּאַרטיי אויף.

אין יאָר 1939 בשעת דער מלחמה, ביים אדורכמאַרש פון די סאָוויעטן, שטעלן פאַר זיי אויף די געוועזענע קאָמוניסטן א טריאומף־טויער אויפן ווישני־צער וועג. אויך פאַרזוכן זיי צו אנטוואָפענען לעצטע דעזאָרגאַניזירטע גרופן פון פּוילישן מיליטער. דערמיט האָט זיך געענדיקט די לעצטע פּרשה פון די יידישע קאָמוניסטן אין שטעטל.

צבי ליבערזאָן (חדרה, ישראל)

דער יידישער בעל־מלאכה און זיין ארגאניזאציע

נאָכן פאַרטרייבן די דייטשן אין יאָר 1918, ווען עס האָט אָנגעהויבן אויפ־לעבן דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן אין שטאָט, ווי דאָס אַנטשטיין פון פאַרשידענע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס, פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען פון אַרבעטער, ווי אויך יידישע פּאַרטייען און די יידישע זעלבסטפאַרוואַלטונג — האָט אויך דער יידישער האַנטווערקער אָנגעהויבן טראַכטן וועגן זיינס אַן אייגענע אָרגאַניזאַציע, וואָס זאָל אַרומנעמען אַלע יידישע בעל־מלאכה׳ס אין שטאָט. זייער דראַנג נאָך אַן אייגענע אָרגאַניזאַציע איז באַווירקט געוואָרן פון עטלעכע סיבות:

1) דער יידישער בעל־מלאכה האָט זיך געפֿילט באַליידיקט אין זיינע אייגענע פאַר־טרעטער אין דעם יידישן געמיינדע־ראַט, כדי זיי זאָלן זיי פאַרטיידיקן קעגן די גרויסע שטייערן;

2) זיי האָבן אויך געוואָלט האָבן פאַרשטייער אין דער קרעדיט־באַנק;

3) זיי זענען אויך באַווירקט געוואָרן פון אַ פּסיכאָלאָגישן מאָמענט — זיי האָבן געוואָלט מיטגיין מיטן שוווּנג פון געזעלשאַפטלעכן לעבן אין שטאָט צו יענער צייט.

פאָרמעל איז אַנטשטאַנען אַזאַ אָרגאַניזאַציע נאָך דער פּויליש־סאָוויעטישער מלחמה; דאָס האָט געהייסן אַ האַנטווערקער־פאַריין. דער פאַריין האָט אַרומגענו־מען אַלע פאַכמענער אין שטאָט, וועלכע האָבן געאַרבעט זעלבשטענדיק: שניידער, שוסטער, בלעכער, בעקער, פאַרבערס און זייגערמאַכערס; די גרעסטע פאַכן זענען געווען שוסטערס און שניידערס און האָבן טאַקע אָנגעפירט די גרעסטע טעטיקייט.

דער לאָקאַל פון האַנטווערקער־פאַריין איז צו יענער צייט געווען ביי שרה פייגע בערמאַן און זיין ערשטער סעקרעטאַר איז געווען אבא דאַנילאָק.

דער אָרגאַניזאַטאָר פון די שניידער איז געווען אברהם ניסנבוים, דער בעס־טער שניידער אין שטאָט; ער פלעגט ווידמען פיל ענערגיע פאַר דער אַרבעט. זיין וויכטיקסטער ציל איז געווען צו פאַרקלענערן די קאָנקורענץ צווישן זיך. ער האָט פאַרלאַנגט איינצושטעלן קאַטעגאָריע־פּרייזן — אָבער קיין גרויס דערפאָלג פלעגט ער נישט האָבן. שפּעטער איז ער איבערגעפאָרן קיין בריסק און די שניידער בעלי־מלאכה׳ס אין ראַדזין האָבן פאַרלוירן איינעם פון די בעסטע אָרגאַניזאַטאָרן. דער פאַריין פלעגט אויך פאַרמיטלען ביי קאָנפליקטן, וועלכע פלעגן פאָרקומען צווישן די׳ טאַנדייטערס און די שניידער־כאַלופּניקעס.

מער מצליח געווען צו יענער צייט זענען די שוסטער. אין יאָר 1924 האָבן די שוסטער געגרינדעט אַ לעדער־קאָאָפּעראַטיוו, וואָס האָט פאַרקויפט די שוסטערס

לעדער און אנדערע מאטעריאלן צו זייער ארבעטס־געצייג. דאָס געוועלב האָט זיך געפונען אין מארק, אין צענטער פון שטאָט. בוכהאלטער איז געווען שמחה ליבפריינט. די ערשטע צייט זענען די געשעפטן אין קאָאָפעראטיוו גאנץ גוט גע־גאנגען; די סחורה פלעגט געברענגט ווערן פון ווארשע און דער אומזאץ פלעגט זיך כסדר פארגרעסערן. אָבער נאָך 3 יאָר עקזיסטענץ האָט זיך דער קאָאָפעראטיוו אויפגעלייזט, צוליב שלעכטע געשעפטן. די שוסטערס פלעגן אויך רופן פארזאמ־לונגען און באהאנדלען, ווי אזוי אָפצושאפן כאָטש טיילווייז די שארפע קאָנקורענץ — אָבער תמיד פלעגט זיך עס ענדיקן מיטן זעלבן...

ווען אבא דאנילאָק איז אוועק קיין מעזריטש (און שפעטער קיין אויסלאנד), האָט דעם סעקרעטאר־אמט איבערגענומען שמחה פעסט (היינט אין פוילן) און איצל גאָטעסדינער. אומגעפער אין יאָר 1925 איז דער האנטווערקער־פאריין אי־בערגעטראָגן געוואָרן אין הויז פון הערשל האנדעלסמאן, אין דעם שיינעם הויז, וואָס האנדעלסמאן האָט צו יענער צייט אָפגעקויפט ביי עקיבא רובינשטיין.

דער פאריין האָט זיך אויך פארנומען מיט קולטור־ארבעט. צווישן אנדערע, האָבן זיי געשאפן א דראמאטישן קרייז. דאָס ערשטע, וואָס זיי האָבן פאָרגע־שטעלט איז געווען דאָס פאָלקסטימלעכע שטיק „מכירת יוסף", וועלכעס איז גע־געבן געוואָרן פון אויסשליסלעך שוסטער.

עס איז אויך געשאפן געוואָרן א צווייטער דראמאטישער קרייז, וועלכער האָט ווערבירט אין שטאָט פעאיקע פרויען און מענער. דער רעזשיסער פון דעם קרייז איז געווען אברהם שוכמאכער (נאָכן אָפפאָרן פון איצל גאָטעסדינער קיין ארץ־ישראל, איז ער אויך געווען סעקרעטאר פון פאריין) און צו אים האָבן גע־הערט צווישן אנדערע דריי טעכטער פון הערשל האנדלעסמאן (פייגע, העני און איטע), וועלכע פלעגן שפילן זייער געשמאקפול. אויך האָבן אין אים אָנטיילגענר־מען מאיר מיגדאל, וועלוול ווישקאָווסקי און נאָך אנדערע. דער קרייז פלעגט אָפט אויך גאסטראָלירן אין די ארומיקע שטעטלעך און די איינקונפטן זענען געווידמעט געווען דעם האנטווערקער־פאריין.

אברהם שוכמאכער האָט אויך אנטוויקלט א פיבערהאפטע טעטיקייט פון פאריין. אין זיין צייט האָבן די האנטווערקער ארייגעפירט זייערס א פארטרעטער אין שטאָט־ראט, דאָס איז געווען מאָטל סמעטאנקע. ער פלעגט זיך פיל באמיען צו פארקלענערן די שטאָטישע שטייערן פון בעל־מלאכה. אויך אין די קרעדיט־באנק זענען זיי געווען פארטרעטן דורך יוסף אפעלויג. פאָרשטייער זענען אויך געווען אין די גמילות־חסד קאסע. אויך ביים באשטימען איינקונפטס־שטייער פלעגן זיצן בעל־מלאכה'ס; זיי פלעגן זאָגן זייער וואָרט ווענגן די האנטווערקער.

אין די לעצטע יאָרן האָט דער „בונד" געפרווט שאפן א סאָציאליסטישן

האנטווערקער־פאריין, אָבער די פרווון אָפצורייסן מיטגלידער פון אלטן האנט־ווערקער־פאריין זענען קנאַפּ־וואָס געלונגען. א חוץ געשווירענע בונדיסטן איז קיינער נישט אוועק — און דער בונדישער סאָציאַליסטישער האנטווערקער־פאריין איז פארבליבן בלויז א פיקציע.

נאָכן טויט פון אברהם שוכמאכער זענען געווען סעקרעטאַרן עקיבא ליכ־טענבערג און נאָך אים יצחק בוטמאנס א זון.

אזוי האָט דער יידישער בעל־מלאכה געפירט זיין טעטיקייט צוויי צענדליק יאָר; געקעמפט פאר זיינע פארשטייער אומעטום, געפירט א סאָציאַלע און קול־טורעלע ארבעט און געקעמפט פאר זיין קיום ביז די לעצטע מינוטן פון לעבן פון פוילישן יידנטום.

דב קצנלבוגן (תל־אביב)

גמילות חסד

בוקר חורפי השתרע בשוק. שלגי הבדולח, המוסיפים לרדת, מדאיגים מאוד את רבי יצחק, בעל החנות לסידקית — מן השמים לוחמים נגדו; דווקא היום יורדים שלגים ביתר עוז. מי יודע, אם יבואו איכרים ביום כזה. ר׳ יצחק השכים קום היום והקדים בפתיחת חנותו. התפלל שחרית, שלא כדרכו, עם המניין הראשון, אשר מתפלליו הם פשוטי העם, סבלים, בעלי־מלאכה ועובדי מנסרה, היוצאים השכם לעבודתם — וגם הוא הצטרף היום למשכימים, כי הרבה עניינים דחופים עליו לסדר היום. ראשית, עליו לפרוע את השטר לבנק הפולני, כי זה כבר היום האחרון למועד. ויותר לא יוכל לדחות אצל הגוי — כי הרי לא הבנק הפולני כבנק היהודי; ושנית, יש להחזיר את מאת הזהובים ליעקב הנגר, יהודי צר מידות, קמצן וקפדן בענייני ממון, וכשקיבל ממנו גמילות חסד, דרש במפגיע להחזיר אותו היום; והיה ולא יעמוד בדבריו — ואין הלז מכבד את הבריות, ויהיה זה אפילו הגדול בתורה ויראת שמים — יהיה מאוד לא נעים לשמוע טרוניות מפי עם הארץ, אשר עלה לגדולה; וגדולתו היא כספו. וכן יש לתת לגובה המסים מטעם הרשות, אשר כבר מתרוצץ בשוק, למרות השעה המוקדמת; בלי ספק ייכנס גם אליו — ויש לתת לו לפחות מפרעה. אבל מניין לקחת את כל זה ביום אחד? וכאן דווקא סופת שלגים, ועגלות האיכרים, שהגיעו העירה, מעטות; גם מאלו איש אינו פונה לעבר חנותו. כבר עברו כשעתיים מאז פתח חנותו ועדיין פנוי הוא להירהוריו — ומניין יבוא עזרו?

עומד הוא בפתח החנות ומהרהר במצבו. יודע ר׳ יצחק את חשבונו, כי

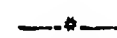
הכול שבחנותו לא שלו הוא. ועל הכול רובצים חובות כבדים וקיומו הוא רק על קרדיטים והלוואות — ואם חס ושלום לא יצליח לשמור על שמו הטוב, אשר הוא בלבד כל הונו ואונו הנהו עכשיו, הרי יאבד האמון, שנותנים בו הבריות. ואז... רטט עובר בנפשו בפני סכנה זו ומפיו פורצת כעין אנחת תפילה: „אל תשמח את אויבי עלי ואל תביאני לידי בושה וכלימה ואל תצריכני לידי מתנת בשר ודם". ובהרהרו כך, נזכר הוא בתפילת הבוקר, כיצד הזדמן למניין לא לו וגם לא מבני מעמדו. כיצד כיבדוהו פשוטי עם אלה; מיד ביקשוהו לעבור לפני התיבה כשליח ציבור שלהם, אבל הוא ויתר, כי רצה להיות כאחד מהם; ובאמת, האם לא טוב להיות כאחד מהם ?... מאוד התרשם מאורח תפילותיהם. מעין תפילה אחרת כביכול מזו של המכובדים, היושבים ראשונה ליד הקיר המזרחי; החושבים את עצמם ליחסנים גם אצל הקדוש־ברוך־הוא ומביאים לבית ד' מחדוות השובע. ומתוך כך שוכחים לפעמים את ה„לפני מי אתה עומד", ותפילתם היא מעין פירעון שטר חוב, שהעשירים עושים ללא מאמצים. אבל האם אפשר להשוותה לתפילתם של בני דלת העם, אשר ראה הבוקר ? או, מה עז רצונו להיות כאחד מהם ולהמשיך כמעשיהם גם אחרי התפילה; ללכת למנסרה ולהעמיס על שכמו לוחות כבדים וביגיע כפיים להרוויח לחם צר, אבל בטוח. ותמונה מצטיירת בדימיונו, כיצד יושב הוא לעת ערבית בבית הכנסת בין פשוטי העם, חבריו לעבודה, וכיצד אירגן ביניהם חברת משניות והוא גם מלמדם תורה. אבל מיד נזכר בבנו הבכור, מנדלי, בחור עלוי, חריף־מוח ובקי בש"ס ופוסקים; וכי לא זכאי הוא בזכות תורתו לבת תלמיד־חכם ?.. וגם שתי בנותיו, נערות יפות־תואר, שהגיעו לפרקן גם הן — האם לבור ועם הארץ ישיאן ?.. וחוזר ר' יצחק מרעיונו הקודם ונאנח. למען אלה, למען אלה...

שקוע בהרהוריו מתעורר הוא פתאום לקול גברי עבה והיה זה איכר, שניצב בפתח חנותו. ר' יצחק שמח מאוד לקראתו ובאדיבות רבה מזמין אותו אל תוך חנותו ונותן לו את כל מבוקשו. התחיל מקח וממכר, בהתחלה קשה מצד האיכר, אבל מתקדם ומוסיף הוא על המחיר אחת ושתים וזה משביע את רצונו של ר' יצחק, עד שמוכן הוא כבר לגמור את המשא־ומתן. ורעיון מתעורר בו בר' יצחק — אין זה, כי אם אליהו הנביא, אשר בא לעת צרה בדמות איכר... אבל חיש מהר התאכזב, כשהאיכר אמר לקרוא לאשתו, להיוועץ בה קודם. הגוי מתחרט...

הזמן עובר ור' יצחק מתחיל להתעצבן; לו, לפחות, היתה כאן אשתו, כי אז יכול היה לצאת ולסובב בעיר ולמצוא איזה גמילות־חסד. הוא רוגז כמעט עליה, אשר דווקא היום איחרה לבוא, אבל מיד נזכר על מעשיה בבית. אף־על־פי שהיא עוזר כנגדו בפרנסה הקשה, צופייה היא גם הליכות בית בקפדנות. וזכרונות העבר הרחוק עוברים לפניו. הנה נזכר הוא ביום כלולותיהם, כאילו היה זה רק אתמול. רעיתו בת־טובים ובת עשירים היתה וכבת יחידה גם מפונקת על ידי

הוריה ומאז באה לביתו, טרם ראתה חיי רווחה. ובכל זאת אינה מתלוננת אף פעם, כי אם עושה במלאכתה בבית ובחנות; בשקט ובעקשנות בתוך מחסור; מאזנת היא, מעשי פלאים, את צורכי הבית למען לא ייגרע כבוד המשפחה. והוא, בעת מצוקה, גוער בה לפעמים... חרטה תוקפת את כל ישותו, עד כדי השפלת עיניים בפני עצמו, וחוזר ומזקף קומתו ונושא את עיניו למרחקים, והנה מאחת הסמטות מופיעה דמות אשתו. מרחוק הבחין בה בצעיף הצבעוני אשר למותניה, מעשי ידיה, אשר רקמה לעצמה בימים שבין האירוסין והנישואין. ועדיין צורתה נשמרת, למרות שכבר עברו עליה כל"ג שנה. צועדת היא במתינות, אבל ללא רשלנות. שערותיה סרוקות בדייקנות, נעליה מצוחצחות וכולה אומרת כבוד. אפילו הסל שבידה, פרי עבודתה של ערבי החורף, מוסיף להדרתה. אבל לא לשם נוי היא מחזיקה בו, כי אם בכדי לערוך את קניותיה בשובה לעת ערב, להביא טרף לביתה. היא מתקרבת ובאה עד פתח החנות, שולפת ידה אל המזוזה ומנשקה ונכנסת פנימה בברכת בוקר־טוב. ר' יצחק מתלהב מכל הליכותיה, כאילו ראה אותה לראשונה ומפנה את פניו, לבל תרגיש בהתרגשותו כי רבה, ובלי להסתכל בה מודיע הוא במהירות: „טוב כי באת; עלי לצאת באופן דחוף העירה" — ונעלם תוך כדי דיבור.

בהימצאו ברחוב מנער הוא מעצמו את הרהוריו ומחשבותיו, כי עכשיו מתחילה העבודה היומיומית שלו, לחזור ולמצוא מקורות חדשים להלוואה, לצורכי היום הדחופים. הזמן חולף מהר ועד סגירת הבנקים נשארו כשעתיים בלבד. אין להסתכן עוד ור' יצחק מחליט, כי יש לפנות לרבקה. רבקה זו, אם גם אין לה, לא תשקוט ותטריח עצמה אצל שכנים ומכירים, עד אשר תמציא לו את מבוקשו, אבל לא נעים להטריח אותה עד כדי כך, לכן זו היא לו הכתובת האחרונה וכעין מנת הברזל שלו.

בשוק השני על יד חנותו של שלום פינקוס התגורר תופר בגדים מוכנים, משה אבמן שמו. פרנסתו היתה על נסיעות לימי השוק לסביבה הקרובה והרחוקה, כדי למכור בגדים, ובין יהיה ליריד יושב היה בביתו ותופר ומכין בגדים, למען יהיה לאיכרים הגויים מה ללבוש. אשתו רבקה, מלבד היותה עקרת בית ככל אישה, היתה גם עוזרת לבעלה במלאכתו, כגון תפירת כפתורים, רקימת לולאות מגהצת וגומרת מלאכת ידי בעלה. נוסף על כל אלה היתה גם המנהלת הפיננסית של העסק, היתה מרכזת את הכספים הדרושים בעת צורך נסיעה לוורשה, למען קניית אריגים ודואגת לפירעון שטרותיהם בזמן. אך לא רק לשטרות־חוב שלה דואגת רבקה, אלא בקיאה היא ויודעת את זמן פירעונם של שטרות מכיריה וידידיה ושל כל הפונים אליה. וככל שהורע המצב וכבד הזמן, כן רבו ידידיה; ובמרוצת הימים היו בין באי ביתה לא רק נשים בני מעמדה, אלא גם גברים

ומכובדים דווקא, יהודים יודעי ספר ובעלים בעמם מתמול שלשום. אלא, גישתם של האחרונים היתה שונה; נהגו להיכנס אליה לא דרך הדלת הראשית, כי אם בדלת האחורית, לבל ייראו על יד שוליות החייטים, כי הרי לא מדרך הטבע לנהל משא־ומתן עם אישה. היו פותחים את דלתה ואומרים: „בוקר־טוב רבקה" — ותו לא. ורבקה מקדימה לקראתם: „טוב, טוב ר' יצחק, ר' יוסף וכו', אני באה מיד"...

האיש היה מברכה לשלום ופונה לדרכו בביטחון, שרבקה בוא תבוא לחנותו וגמילת־חסד בידה. וברגעים כאלה היתה רבקה לזריזה מאוד. בתנועת־יד אחת היתה עוטה את עצמה בצעיף צמר כבד, פאטשיילה בלע"ז, והנה היא בחוץ. ולפעמים היתה מחזירה את ראשה דרך פתח הדלת ופונה לבעלה: „משה, השארתי את הבשר על הכיריים, תשגיח לבל יישרף, תבחש בו מפעם לפעם..." „טוב" — היה עונה משה בלעג של טוב־לב — „אהיה לעקרת בית". — „אין לי זמן אליך" — היתה תשובתה נמרצת — „תבחש את הבשר ותו לא, השמעת?" — „שמעתי, שמעתי". ובכל עת שאשתו יוצאת לשליחות מצווה מעין זו, היה משה נאלץ להפסיק עבודתו ולהסתכל אחריה ואי שם עמוק נוקף משהו, שאינו יודע משמעותו. הוא הכיר את מקומו בעולם על־יד שולחן עבודתו ואת הדרך מהבית אל חברת „מקרא", בית כנסת של החייטים, אליו היה הולך פעמיים ביום. שאר העניינים והדאגות, כגון קניות והלוואות, שטרות ואפילו כסף ממש היה משאיר בידי אשתו, כי אין כמוה בעניינים המסובכים האלה. ולא די לה בדאגר תיה היא, והנה גם בשביל אחרים היא טורחת וגם אנשי שם פונים אל אשתו. אך חיש מהר מתעורר משה מהרהוריו וממשיך בעבודתו, מתגאה ומתברך בלבו על אשתו הטובה ומתוך התרגשות מתחיל לזמזם לעצמו ניגון בקול דממה דקה, במשכו בחוט ומחט.

בסובבה בעיר למען הזולת, לא תדע רבקה קושי מהו ובלבד שלא תשוב הביתה, עד אשר תשיג מבוקשה. כי היא לא תשיב ריקם את כל הבוטחים בה. נכנסת היא לכל מקום ובשעת הכרח מבטיחה היא להחזיר אחרי יום ואחרי חצי יום — ואפילו לשעתיים בלבד לא תהסס ללוות. והבטחותיה של רבקה, מוניטין יצאו להן בכל מקום. במקרים אלה פועלת היא במשנה מרץ וכחץ מקשת ממהרת היא למסור את שללה לדורשיו, כדי שהלה יספיק לבנק, נושמת לרווחה לרגע קט וחוזרת למצוא מקורות חדשים; כשעתיים נוספו לה כדי לעמוד בדיבוריה.

והפעם היה ר' יצחק מאלה, אשר שם את פעמיו אל רבקה. כיאה לאיש כמוהו נכנס בדלת האחורית, מסר את הודעתו וחזר על עקבותיו לעבר חנותו. עכשיו הולך הוא בצעדים מתונים, מרוגע, אך בלתי מסופק, כאילו לא הצליח היום במשימתו. הרגשתו היא כלוקח מהמוכן, אותה ההרגשה, אשר היתה תוקפת

אותו, עת שהיה גורע בשעת הדחק לצורכי שבת מחסכונותיה של בתו התופרת המיועדים לתכלית...

מתקרב ובא הוא אל חנותו ושרה אשתו, המיטיבה לדעת עסקיו וכל תלאותיו, בראותה פניו כי שקטים הם, מרשה לעצמה לשאול מהנשמע. „הייתי אצל רבקה" — עונה הוא בהנמכת קולו. ואין היא זקוקה להסברות נוספות. בודק הוא את מצב הקופה — מה נכנס בזמן העדרו? — ומוצאה דלה. עכשיו ידועה לשניהם, למה הם מחכים, תשועתם היא על רבקה כי תבוא. בהסתר מעיני אשתו מוציא ר' יצחק את שעון הכיס אשר לו, מציץ במהירות — השעה קצרה למדי. והיה חס ושלום... — אבל לא ייתכן, רבקה לעולם לא תכזיב. מעודד הוא את עצמו. ורבקה מופיעה בריצה, ובנשימה עצורה הוא מושיטה את כספה...

ציפע ראָזנפעלד (נס־ציונה, ישראל)

גרינדונגס פאַרזאַמלונג פון די פועלי־ציון

זומער 1917, א שבת נאָך מיטאָג, גייענדיק מיט פריידע רייכנבערג אויף דער אָסטראָוויעצקער גאַס, איז צו אונז צוגעקומען שמואל פאלשפאן מיט נאָך איינעם — כ׳געדענק שוין נישט איצט, ווער דאָס איז געווען — און געגעבן מיר אַ בראָשורקע: „אינהאַלט פון באַראָכאָוו־פּראָגראַם", און דערביי רופן זיי אונז אויף אַ פאַרזאַמלונג דעם קומענדן פרייטיק.

די דייטשן זענען נאָך דאַן פעסט געזעסן אין פוילן און מען האָט נאָר געקאָנט גיין אין גאַס ביז 9 אַזייגער אין אָוונט. די אָרגאַניזאַטאָרן האָבן אָבער ריזיקירט און געמאַכט די פאַרזאַמלונג אין אָוונט — פאַרשטייט זיך, אומלעגאַל — ביי חייטשע די באַרוועראַנס, און דווקא נעבן דער דייטשער קאָמענדאַנטור (די קאָמענדאַנטור איז דאַן געווען אין מאַלי־חוה׳ס הויז).

ווען מיר זענען געקומען פרייטיק־צו־נאַכטס צו דער פאַרזאַמלונג, האָבן מיר דאָרט שוין געטראָפן פיל פון ראַדזינער יוגנט. פון זיי געדענק איך: שמעון בערמאַן, חנינא געלערמאַנס שוואָגער, שרה זוסמאַנס פּאָטער, משה קאַפּטשאַק, וויינגאַרטן, חיים בער שפיגל, חיאל גאָלדוואַסער, צווי ברידער פינקלשטיין, לאה בערמאַן, טויבטשע ריכטער און נאָך אַ סך אַנדערע. צו דער פאַרזאַמלונג איז דאַן אַראָפּגעקומען אַ רעדנער פון לובלין; ער האָט אונז אַלעמען באַגייסטערט מיט זיינע רייד.

ס׳איז אָבער געשען אַן אויסערגעוויינלעכער פאַל. די דייטשן האָבן זיך, ווייזט אויס, דערוווּסט פון דעם גאַנצן ענין און אין מיטן פון דער רעדע האָבן

זיי אונז ארומגערינגלט — און חברה האבן גענומען לויפן... איך מיט פריידן האבן מיר דאן געמוזט לויפן ביז דער ווארשעווער גאס — פון איין עק שטאט ביז דעם צווייטן — און דא טאר מען נישט גיין נאך 9 אזייגער... מיר זענען דאן אלט־געווען סך־הכל 16־17 יאר און דער פחד איז געווען זייער גרויס... מיר זענען דאן געלאפן דורך אלע בית ־ המדרש גערטנער ביז מיר זענען דאן ענדלעך אהיימגעקומען נישט טויט נישט לעבעדיק. שבת אין דער פרי האב איך שוין געהערט, אז די ראדזינער חברים זענען זיך אלע צעלאפן און געכאפט האט מען נאר דעם לובלינער חבר; ארעסטירט אים און צוריק־געשיקט קיין לובלין...

זונטיק אין דער פרי קומט צו מיר צולויפן לאה בערמאן און איז מודיע, אז מיר זאלן זיך ערגעץ באהאלטן, ווייל מ׳זוכט ביי אלע חברים. כ׳געדענק, אז איך און פריידע האבן מיר זיך אנגעטאן מיטלער אויף די קעפ ווי גויעס — מ׳זאל אונז נישט דערקענען — און אוועק צו אונז אין גארטן און געפיילעט א גאנצן טאג...

דאס איז געווען דער אנפאנג פון די פועלי־ציון־פארטיי אין ראדזין. נאכדעם האבן מיר אנגעהויבן צו ווערבירן מיטגלידער, און אונזערע פארזאמלונגען געמאכט יעדעס מאל אויף אן אנדער ארט.

ווען די דייטשן האבן אין 1918 יאר אפגעטרעטן פון פוילן און די פארטיי איז געווארן לעגאל — איז אונזער ערשטער לאקאל געווען ביי נחום גאלדפארב. פון יענער צייט געדענק איך א פאקט, אז ווען איינער, א געוויסער חבר טאר־באטשניק איז ארויסגעטראגן געווארן — כמו ווארשע, ווייט אויס — האבן אים די בונדיסטן באגעגנט מיט שטעקנס...

לעאן ראכלים
מן המורים הראשונים והוותיקים של בית הספר העברי וממנהיגי „פועלי־ציון”.
לאנג־יאריקער לערער אין דער יידישער שולע און פירער פון „פועלי־ציון”.

אין דער פארטיי זענען דעמאלט אנטשטאנען פארשידענע קאמיסיעס, ווי קולטור־קאמיסיע, טעכנישע קאמיסיעס א.א.וו. שמעון בערמאן, לעאן ראכלים (פון ראוונע, א לערער אין דער יידישער שולע) און שלמה מושקאט, זענען געווען אין דער קולטור־קאמיסיע; חיים בער שפיגל, חיאל גאלדוואסער, הערשל

צוקערבלאט — אין דער טעכנישער קאָמיסיע.

ווען ס׳זענען אָנגעקומען אין פוילן די ערשטע סיים־וואלן, האָט זיך גע־נומען באוועגן אויף דער יידישער גאס. ס׳זענען דאן געווען דריי יידישע ליסטעס, 2 ארבעטער־ליסטעס און דער אלגעמיינער בלאָק, א פאראייניקטע ליסטע פון אלע בירגערלעכע פארטייען. מיר האָבן דאן געהאט א שווערן קאמף מיטן „בונד״ אין ראדזין און איבערן גאנצן לאנד. טראָץ דעם האָבן די פועלי־ציון אין פוילן דורכגעפירט דאן אן אייגענעם דעפוטאט — דעם ד״ר יצחק שיפער.

איך דערמאָן זיך איצט אין דעם רעדנער, וועלכן מיר האָבן אראָפגע־ברענגט קיין ראדזין פאר די וואלן — שורעק האָט ער געהייסן; ער האָט דאן גערעדט, ווי געוויינלעך ביי גרויסע מיטינגען, אין בית המדרש און געמאכט א גרויסן רושם אויפן עולם. נאָך זיין רעדע אין ראדזין איז ער קראנק געוואָרן און געשטאָרבן (אין ווארשע); שלמה צוקער האָט דאן פארפאסט א ליד וועגן אים און גאנץ ראדזין האָט עס געקלונגען...

קבוצת „פועלי־ציון״ — א גרופע „פועלי־ציון״

שפרינצע גאָטעסדינער (תל־אביב)

פועלי־ציון אין ראדזין

די פאקטישע געשיכטע פון די „פועלי־ציון" אין ראדזין הויבט זיך אָן נאָך אין 1916 — נאָך פאר דער שפאלטונג אויף רעכטס און אויף לינקס. צו יענער צייט האָבן שוין פועלי־ציון געהאַט אַן „ארבעטער־היים", ווו פארטיי־חברים און סתם ארבעטער האָבן זיך צוזאמענגעטראָפן און באהאנדלט און דיס־קוטירט איבער פארשידענע פראָבלעמען. זיי האָבן אויך דאָרט געעפנט אָוונט־קורסן פאר דערוואקסענע, ווו א פועלי־ציון־חבר (דאָס איז געווען לעאָן ראבליס) איז געווען לערער.

אין 1926 בין איך שוין געווען אַן אקטיווע חברטע אין דער יוגנט־באוועגונג. מיט דער פארטיי האָבן דעמאָלט אָנגעפירט שלמה מושקאַט און אנדערע. די יוגנט־אָרגאניזאציע האָט דאַן געגרינדעט די אזוי־גערופענע „באָראָכאָוו־גרופן" — נאָך א מער יינגערע שיכטע. צוזאמען מיט עלטערע חברים האָבן מיר אָנגעפירט א פארצווייגטע אויפקלערונגס־ארבעט. די ראדזינער חברים האָבן אויך געהאָלפן אויפשטעלן די פארטיי־אָרגאניזאציעס אין די ארומיקע קלענערע שטעטלעך. מיר פלעגן אויך אראָפברענגען פון דער צענטראלע אין ווארשע פארשידענע רעפערענטן, וועלכע פלעגן רעפערירן איבער פארשידענע טעמעס — ליטעראריש־וויסנשאפטלעכע און דער עיקר פּאָליטישע.

פועלי־ציון האָבן זיך אקטיוו באטייליקט אין דער יידישער שול־אָרגאַניזאציע און געעפנט, צוזאמען מיטן „בונד", די יידישע שול אין הויז פון לאה'לע קליינמאַן.

גאָר אקטיוו האָבן מיר זיך באטייליקט אין די פארשידענע וואל־קאמפאַניעס, וואָס זענען פאָרגעקומען צו יענער צייט — מוניציפאַלע און פארלאמענט־וואלן. אין אונזערע דיסקוסיעס האָבן מיר זיך נישט איינמאָל צונויפגעשטויסן מיט אונזערע קעגנער, ווי מיטן „בונד", קאָמוניסטן און ציוניסטן פון רעכטס. מיר פלעגן הייס דיסקוסירן, הגם אונזער פּראָגראם איז געווען א קאָמפליצירטער (ווי האָט באָראָכאָוו געזאָגט ? — כדי צו זיין א פועלי־ציוניסט דארף מען זיין א האלבער פילאָזאָף...) ; מיר האָבן באוויזן צו באלויכטן אים ווי געהעריק.

יאָ, אלע פראגן, וועלכע זענען אין משך פון דער צייט געלייזט געוואָרן פון לעבן און זענען היינט אויס צו זיין זייער פארשטענדלעכע און געוויינלעכע — זענען צו יענער צייט געווען פארפלאָנטערט און שווער...

פועלי־ציון זענען ווירדיק געשטאנען אויף זייער פּאָסטן — דער פּאָסטן פון דער ציוניסטישער ארבעטער־באוועגונג.

אבא דאנילאק (טאָראָנטאָ)

גאַטלאַקעס

1. דוד פישלס (ליכטנשטיין)

צווישן די גרויע, מיט מאָך־באוואָקסענע הייזלעך, האָט זיך גאוה'דיק אויסגעשטיילט א רחבות'דיק־גרויסע ווייסע מויער, צעלייגנדיק זיך מיט פארנעם איבערן האלבן מארק. פון אינדערפרי ביז שפעט אין דער נאַכט האָט זיך דער קלינג־קלאנג פון אייזן און בראַזג פון מעטאלן געטראָגן פון דאָרט, צעריסן די לופט און אָפּגעקלונגען מיט אן עכאָ, וועלכער האָט זיך פארלאָרן ווייט, ווייט אונטער די בוימער און פעלדער. א גאנצע רייע געמויערטע טרעפּ האָבן געפירט אויבן ארויף צום ארייַנגאנג. פון ביידע זייטן טרעפּ האָבן זיך, ווי אייזערנע ספינקסן, ארויפגעהויבן ריזיקע קאָוואדלעס, אויף וועלכע מ'האָט דאָס אייזן געהאקט און געשפּאָלטן. דער איבערפלוס פון עשירות־אָנגעפּראָפּטן אייזן־ און בוי־מאטעריאלן האָט ממש פארכאפּט דאָס אויג פון די דורכגייענדיקע, פּרנסה־פארדאגה'טע יידן. מיט גרויס דרך־ארץ און שטוינען אריבערגעוואָרפן א בליק אהין און מיט שפלות צו זיך אליין שנעל אוועק צום צווייטן זייט מארק. דאָס איז געווען דאָס איינציקע געוועלב אין שטאָט, ווו באַבערדלטע יידן־משרתים האָבן די קונים באדינט. פון גרויס דרך־ארץ און פריצישע חשיבות, האָבן די פּויערים, אריינקומענדיק, די היטלען מיט הכנעה געצויגן און ווי דערשראָקענע קוים פון מויל זייער פּוילישן גוט־מאָרגן ארויסגעוואָרפן. אָפט זענען גרויסע וועגענער, פּריצישע פאָרנאלעס, צום געשעפט פארפאָרן און אָנגעלאָדענע מיט סטויגן אייזן און אנדערע מאטעריאלן, זיך געלאָזט צוריק צו די פריצישע גיטער אינעם ארומיקן געגנט. יידישע קונים האָבן זיך געפילט נישט היימיש דאָרטן און אָפט אויסגעמיטן דאָס הורט־געשעפט. די משרתים, וועלכע האלטן אין איין לויפן ארויף און אראָפּ אין האוועניש און אין געפילדער, האָבן פון דער זייט צוגעוואָרפן בייזע בליקן צו די יידישע גראָשנדיקע קונים, וואָס פּלאָנטערן זיך בחנם אונטער די פיס. מיט דער ירושה'דיקער עשירות האָט פארוואלטעט דער עלטסטער זון פון די גאָטלאקעס, דוד פישעלס. אליין באשאָנקען מיט אן אויסער־געוויינלעכן אונטערנעמונגס־גייסט און שפּרודלענדיק מיט א קוואל פון אום־דערשעפּלעכער ענערגיע האָט ער דאָס רייכטום נישט נאָר אונטערגעהאלטן, נאָר אויך פארפילפאכט. אין זיין דראנג נאָך מאטעריעלער עשירות, האָט ער אויך אויפגעכאפּט דעם רוף פון דער צייט. ער האָט זיך באמיט אריבערברענגען אנדערע צווייגן פון מאָדערנער אינדוסטריע. די פּריצים, ווי אויך די פּויערים,

האָט ער באַזאָרגט מיט אַלע טעכנישע איינריכטונגען און מאָדערנע מאַשינען פון דער נייעסטער דערפינדונג. אַזוי אַרום האָט ער פּיאָנעריש פאַרשפּרייט ציוויליזאַציע אינעם געגנט און גענצלעך געענדערט דעם אַלטן שטייגער־לעבן אין דער שטאָט ווי אינעם דאָרף.

זיין קרוינונגס־אויפטו, אָבער, וועלכער האָט געפאָדערט פיל איניציאַטיוו און אינדוסטריעלער שווונג, איז געווען דאָס איינפירן עלעקטריע. דער לעצטער אַקט האָט כמעט אינגאַנצן געענדערט דאָס אויסזען פון דער שטאָט און געגנט. דאָס האָט נאָך מער אויפגעהויבן זיין חשיבות אין די אויגן פון די איינוווינער און צוזאַמען מיט זיין אומגעהויערע נאַטור איז אויך געוואַקסן זיין פּרעסטיזש און אָנערקענונג ברייט און ווייט.

אַליין נישט קיין גרויסער תלמיד־חכם, האָט אים לערנען נישט אימפּאָנירט. מיט בטול האָט ער באַטראַכט די תורה־[illegible] ייִדן אין געפילט זיך נענטער צו די [illegible] און פּראָסטער האַלטונג האָט ער [illegible] איז געווען פון זייער זשאַנער, [illegible] פאָלקסטימלעכע וויצן האָבן [illegible] און דערפאַר אים פאַררעגט ווי זייער [illegible] שטורמישע אויסברוכן פון [illegible] די, וועלכע זענען געקומען [illegible]

דאָס [illegible] רעפאָרמירט. די אייב־[illegible] רפן אין מאָדערניזירט זיי, [illegible] ירושה׳דיקער תקיפות אין [illegible] בייגעשטאַנען נישט נכשל צו ווערן אין דער נייער [illegible] אָרדענונג. אין מיטן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער געגרינדעט אַ מאָדערנע, עלעמענטאַרע ייִדישע־העברע־אישע שולע; דאָרט האָבן ייִדישע קינדער תורה געלערנט און אויך וועלטלעכע למודים באַקומען. זיין פּראַקטישער, סוחרישער חוש, מער פון זיין אינטעליגענץ, האָט אים באַוויגן צו שאַפן אַזאַ אינסטיטוציע. צו דעם צוועק האָט ער זיינס אַ הויז איבערגעגעבן. אָנשטאָט מלמדים האָט ער דערפאַרענע מאָדערנע לערער איינגעלאַדן און זיך באַמיט מיט אַלע כחות די שולע צו פאַרבעסערן און פאַר־שענערן. מיטן איינפירן דעם נייעם שול־סיסטעם האָט ער איבערגעריסן מיטן איינגעשטעלטן דרך אינעם ייִדישן חנוך פון הונדערטער יאָרן. אַזוי אַרום האָט ער צוגעגרייט דעם באָדן פאַר אַ נייער גענעראַציע פון אַ באַוווסטזיניקע נאָ־

ציאנאלע יוגנט. זיי, דורכגעדרונגען מיטן חלוצישן גייסט פון ציון האבן זיי עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

2. יהושע ליכטנשטיין

זיין ברודער יהושע, דאקעגן, האט אין זיך פארקערפערט דעם יידישן משכיל. זיינע אידעאלע געזיכט־שטריכטן מיט די גאלדענע ברילן אויף דער נאז און קורץ־אונטערגעשוירענעם בערדל האבן עדות געזאגט אויף דער איינגע־זאפטער השכלה און וועלטלעך וויסן.

יהושע ליכטנשטיין

עסקן תרבות מובהק. מייסד הספרייה היהודית. לאנגיאריקער קולטור־טוער. גרינ־דער פון דער יידישער ביבליאטעק.

מיטן בויג פון צוואנציקסטן יארהונדערט האבן אנגעהויבן אנקומען אין די פארווארפנסטע שטעטלעך אין פוילן עפעס משונה׳דיקע ידיעות וועגן א ציוניסטישער באוועגונג אין דער יידישער גרויסער וועלט. יידן האבן געהויבן מיט די פלייצעס, נישט פארשטאנען דעם באדייט פון די משונה׳דיקע קלאנגען, וועגן איינעם א ד״ר הערצל, וואס דרייט זיך אין די מלוכה׳שע הויפן און וויל ברענגען די גאולה פאר משיחן. פרומע יידן האבן זיך גלייך אפגעשאקלט, ווייסנדיק וואס, האבן זיי געטענה׳ט, א צווייטער שבתי־צבי׳ניק! און דריי מאל אויסגעשפיגן... דאקעגן די רייכע באלעבאטישע קעסט־קינדער, וועלכע זענען־

געוועזן געכאפט אויף דער מעשה, האָבן זיך שטארק איינגעשטעלט פאר דער אידייע און געזוכט אָנהענגער צווישן עמך־יידן. אזוי ארום האָט זיך געשאפן אן ענגער קרייז פון אויפגעקלערטע יונגעלייט, וועלכע האָבן מיט דער הילף פון מענדל מוכר־ספרים׳ניק אויסגעשריבן העברעאישע זשורנאלן און ביכער. דאָס איז געוועזן די ערשטע השכלה־ליטעראטור, וואָס האָט זיך באוויזן אין שטאָט און געוואנדערט פון האנט צו האנט. דער הויפט־איניציאטאָר פון דעם קרייז איז געוועזן יהושע ליכטענשטיין. ער האָט זיך אָבער געשטעלט א פיל־העכערע אויפגאבע אין לעבן — און דאָס, צו פארשפרייטן וויסנשאפט צווישן די אָפּגע־שטאַנענע יידישע יוגנט. ער האָט איינגעזאמלט די פאסנדע ביכער און ביי זיך אין הויז געעפנט א ליי־ביבליאָטעק. אזוי איז מיט דער צייט צו די בתי־מדרשים, אָנגעהויפטע מיט ספרים, צענטערס וואָס האָבן געשפייזט דורות־לאנג די יידישע יוגנט מיט רעליגיעזן וויסן, צוגעקומען א נייער קולטור־צענטער אין שטאָט. ער האָט דאָס געעפנט די אויגן פון דער יוגנט אין דער וועלט אריין און געררייצט ביי זיי דעם נייגער צו בילדונג און וויסנשאפט. פרומע טאטעס האָבן געקעמפט מיט ציין און נעגל קעגן דער טרפה־פסול פלאָג. אָפטמאָל דעם בוך ביים זון אָדער טאָכטער פון האנט ארויסגעריסן און אין פייער געוואָרפן. יידן האָבן געמאכט אסיפות יהושע׳ן, דעם ירבעם־בן־נבט, וואָס רייסט אוועק זייערע קינדער

אסתר פינקלשטיין
(ליכטנשטיין)
מנהלת הספרייה היהודית במשך עשרות שנים.
קולטור־טוערין; לאנגיאָריקע ליי־טערין פון דער יידישער ביבליאָ־טעק.

פון תורה און יידישקייט, פאר׳סמ׳ט זייערע נשמות פון אפיקורסות און געדראָט מיט חרם. ער האָט אָבער, פונקט ווי זיין ברודער, גע׳ירש׳נט דאָס זעלבע תקי־פות: זיך נישט אָפּגעשראָקן און פאָרגעזעצט זיין קאמף מיט די פאנאטישע און

אומוויסנדע קנאים. שפעטער א ביסל האָט זיין ארבעט איבערגענומען זיין פלע־מיעניצע, דוד׳ס טאָכטער, אסתר. מיט באזונדער אייפער האָט זי זיך אין דער ארבעט אריינגעוואָרפן און די ביבליאָטעק אין איר הויז איינגעאָרדנט. א דאנק איר מי און ענערגיע איז דער קולטור־צענטער זיך צעוואקסן אין כמות און אין איכות. א נייער דור פון א באוווסטזיניקע, קולטורעלע יוגנט איז אויפגעוואקסן. און פאר דעם דאָזיקן דור איז די ראדזינער אטמאָספער צו ענג געוואָרן צו אָטעמען. באהויכט פונעם דראנג נאָך וויסן, האָבן זיך די וווילקענער גערייסן אין די גרעסערע צענטערן, ווו זיי האָבן באררייכערט זייער בילדונג און קולטורעלן באגאזש. אנדערע האָבן סתם זיך אין דער וועלט ארייין געלאָזט, אום צו קאָנען זיך אויסלעבן ווי פרייע מענטשן אין א פרייע וועלט.

3. שמעון קליינבוים

דער דריטער זאל אין דער משפחה, וועלכער האָט נישט ווייניק בייגע־שטייערט צום קולטורעלן אויפשוווּנג פון דער יוגנט אין שטאָט, איז געווען זייער שוואָגער שמעון קליינבוים; ער איז דאָס געווען דער רואה־חשבון אינעם ירושה־געשעפט.

אונטערן קאנטאָר, געבויט אויף א הויכן פאָדיום, איז ער זיך געמיטלעך געזעסן מיט א ליבלעכן ווייכן בליק, מיטן פעדער אונטערן אויער און פארוואָרפן מיט פאפירן און ביכער פון פארשידענע קאָלירן, האָט ער זיך גע׳מח׳ט מיט ציפערן. אויבן־אויף האָט מען גלייך דערקענט, אז דאָס איז זיין געביט, ווו ער באלעבאטעוועט איינער אליין. זיין שוואָגער דוד האָט זיך אין דעם לאבירינט פון ציפערן פארלאָרן און דערפאר איבערגעלאָזט די רעכן־קונסט צו שמעון דעם אריסטאָקראט. געקומען פון דערהיים מיט א גאנצן באגאזש פון גויאישע תורה און נישט ווייניק יידיש וויסן, האָט שמעון באלד זיין בכבודיק אָרט אין דער אריסטאָקראטישער משפחה פארנומען. זיינע מאניערן און האלטונג האָבן ווי א מחיצה אָפּגעטיילט אים פונעם עמך־ייד. אין גאס האָט ער געשפרייזט ווי א פרעמדער צווישן פרעמדע. נישט קוקנדיק אויף זיין אָנגעשטייפטער קאלטער האלטונג, איז זיין הארץ אָפן געווען פאר יידישן צער און צרות. מיט זיין גראדן שׂכל און אויסשפּראך האָט ער נושא־חן געווען ביי דער ממשלה אין שטאָט און דאָס האָט ער אויסגענוצט צו טובות פאר יחידים, ווי אויך פאר מילדערן די גויאישע איינשטעלונג לגבי דעם כלל־יידן אין שטאָט. כדי צו פארגרינגערן די ביטערע מערכה פונעם קליין־הענדלער אָדער פונעם בעל־מלאכה אין שטאָט, האָט ער פיל בייגעטראָגן צו דער גרינדונג פון א לייי־ און שפּאָר־קאסע. ווי אן

אמתער עוסק־בצבור האט ער זיך אין דער ארבעט ארייגעווארפן מיט לייב און לעבן. פיל יארן אורעקגעגעבן זיין צייט, ענערגיע און וויסן כדי אויפצוהאלטן די וויכטיקע אינסטיטוציע. צווישןביידע וועלט־מלחמות איז ער געווען דער פארנעמסטער און אנערקענסטער חשובער פירער אין שטאט.

נחמן מייזיל (ניו־יארק)

נתן שוואלבע *)

(א פאר שטריכן צו זיין געשטאלט)

נתן שוואלבע איז געווען פון די ערשטע און וויכטיקסטע יידישע און יידיש־פוילישע זשורנאליסטן, וואס האט פון אנהויב אן זיך ספעציאליזירט אויף איין געביט, איין פאך. ער איז געווען דער זשורנאליסט מיט א וואך אויג און מיט אן אנגעשטרענגטן אויער בלויז און דורכאויס צו פאליטישע פראגן און פראבלעמען, וואס ער האט גוט געקענט און שטענדיק געפארשט און שטודירט. און אלץ — דורכאויס פון דעם ערשטשן קוואל. ער איז פון זיינע יונגע יארן, נאכן ענדיקן די רעאל־שול אין ווארשע און שטודירן אין קראקאווער אוניווערסיטעט, געווען ארייגעצויגן אין אנגעזעענע, פאראנטווארטלעכע פויליש־יידישע צייטונגען, און שוין גענומען אויספירן גאר וויכטיקע זשורנאליסטישע פליכטן און שליחותן און מיט דער גארער פאראנטווארטלעכקייט פאר דעם יידישן פאליטיש־געזעלשאפטלעכן לעבן, וואס אין פוילן האט עס געהאט פון אלע זייטן געגוג נישט־פארגינער, אפענע און באהאלטענע פיינט, וואס האבן נאכגעקוקט און נאכגעזוכט עפעס א פלעק, עפעס א סרחא, עפעס א שוואכן פונקט, וואס מען זאל קאנען עס אויסנוצן פאר נישטיקע, געמיינע בלבולים און אנפאלן ק... יידן און יידישער פאליטיק...

ער האט אנגעהויבן זיין זשורנאליסטישע טעטיקייט נאך אין 1913, די צייט פארן ערשטן וועלט־קריג, ווען די יידיש־פוילישע באציאונגען זענען געווען מורא׳דיק פארשארפט און פארשפיצט, און ער איז געשטאנען ביי וויכטיקע יידיש־פוילישע און אויך יידישע גרויסע צייטונגען בעת דער דייטשער אקופאציע און אזוי אלע וויטערדיקע יארן ביז 1938. ער איז געווען א וויכטיקער מיטארבעטער פון דער יידיש־פוילישער און אויך יארנלאנג גלייכצייטיק אין דער יידישער פרעסע, פאר אויסלענדישער פאליטיק, און אויך זייער רעפרעזענ־

*) אויסצוגן פון א גרעסערן ארטיקל.

טאַטיווער פּאַרשטייער אין דעם פּוילישן סיים, וואָס איז געווען אַלע יאָרן אַ קאַמף־אַרענע פאַר פּוילישע און פּויליש־יידישע פּראָבלעמען און אינטערעסן. ער איז אויך געווען דער ספּעציעלער שליח פון די צייטונגען אויף די זיצונגען פון דעם פעלקער־בונד אין זשענעווע, ווו ער האָט אויפגענומען אַלע פראַגן, וואָס זענען דאָרטן אויפגעהויבן און באַהאַנדלט געוואָרן, און עס דערנאָך אויף אַ קאָרעקטן, זאַכלעכן, פאַרנונפטיקן שטייגער, אָן שרייבערישע פליטערלעך, אָן זשורנאַליסטישע טריקן, איבערגעגעבן דעם עולם.

און זיכער וואָלט אַזאַ באַגאַבטער יידיש־פּוילישער שרייבער מיט גרויסע און וויכטיקע פריינדשאַפטן און פאַרבינדונג אין דער דרויסנדיקער וועלט, געקאָנט מאַכן קאַריערע אין דער גרויסער פּוילישער פּרעסע, ווי עס האָבן עס געטאָן אַנדערע, ווייניק־פּעאיקערע זשורנאַליסטן ווי שוואַלבע. ער איז אָבער טיף אינעווייניק געווען אַ ייד, אַ פעסטער ייד, מיט טיפער צוגעבונדנקייט צום יידישן לעבן, מיט נאַטירלעכן, אָרגאַנישן אינטערעס צו נאַציאָנאַלע פראַגן פונעם יידישן פאָלק און צו זיין ווייטערדיקן קיום. איז ער געבליבן כסדר אין דער יידישער סביבה, זיך געחברט און באַפריינדעט מיט יידישע קאָלעגן, און ווען נאָר ער איז געווען פריי, איז ער געווען דער שטענדיקער גאַסט, דער באַזוכער פון דעם ליטעראַטן־פאַראיין אויף טלאָמאַצקע 13. אַנדערע יידיש־פּוילישע זשורנאַליסטן האָבן זעלטן זיך „אַראָפּגעלאָזט" פון זייערע „היכן" און געקומען און געווען אייגענע אין דעם זשורנאַליסטישן „שטיבל", וואָס איז געווען פיל מער ווי אַן אָרט, ווו מען עסט אָפּ אַ מיטאָג, נאָר עס איז געווען אַ מין „מקום קדוש", אויב איר ווילט — אויך אַ מין „עיר מקלט" פאַר די פאַרשיידענע שרייבער, זשורנאַליסטן, לערער, שוישפּילער, קינסטלער, קולטור־טוער און סתם פריינט און סימפּאַטיקער פון דער יידישער ליטעראַטור און פּרעסע. און אויך אין ליטעראַטן־פאַראיין, וואָס ז שטענדיק געווימלט מיט מענטשן און איז געווען דער צענטער, דער מיטלפּונקט פון אַלע ליטעראַריש־קינסטלערישע שטרייטן און קאַמפן, אויך אין ליטעראַטן־פאַראיין האָט זיך נתן שוואַלבע באַזונדערס אויסגעטיילט.

און ווי אין זיין צייטונג אָדער אין זיינע צייטונגען (אָפּטמאָל איז ער געווען מיטאַרבעטער בלויז פון דער יידיש־פּוילישער צייטונג, און אָפּטמאָל גלייכצייטיק אויך פון אַ יידישער צייטונג *), אַזוי אויך אין ליטעראַטן־פאַראיין

*) גענויער וועגן נתן שוואַלבעס מיטאַרבעטערשאַפט אין די יידיש־פּוילישע און יידישע צייטונגען זע זלמן רייזינס „לעקסיקאָן", ווילנע, 1929, באַנד 4, ז"ז 508־509.

וועגן נתן שוואַלבע — אָנהויב דעם וועלט־קריג, בעת דער גרוילעכער דייטשער אָקופּאַציע — זע ז. סעגאַלאָוויטשעס בוך „געבראָכענע טריט", בוענאָס־איירעס, 1947, ז"ז 7, 8, 35, 39, 67.

האָט ער זיך נישט געמישט אין אנדערע ענינים און זיך נישט געקאָכט, קיינמאָל נישט פאַרנומען קיין וואָסער ס'איז אמט אין א פירנדיקער אינסטיטוציע, סיי אינעם אלגעמיינעם יידיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן און סיי אין ליטעראַטן־פאַריין.
ער איז ראשו ורובו, אינגאנצן, געווען פארנומען און פארטאָן אין זיין פּאָליטישער וועלט, באמיט זיך צו זיין אָקוראַנט אין אלע ענינים, וואָס האָבן געהאַט א שייכות צו זיין געביט און ספּעציאַליטעט אין דער פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכער וועלט.

די יידישע סיים־דעפּוטאַטן האָבן גערן זיך צוגעהערט צו דער לאָגישער און באַזאָכלעכער מיינונג פון נתן שוואַלבע, וואָס האָט געקאָנט אָפט, איבער די היציקע דעבאַטעס און פארטייאישע חילוקי־דעות, געבן און ראָטן דעם גראדן וועג, דעם אויסוועג פון א שווערער פּאָליטישער לאגע. נתן שוואַלבע מיט זיין גראדליניקייט און קאַלטבלוטיקייט האָט טאַקע אָפט געבראַכט נוצן, ווען עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן שטרייטן און קאַמפן פאַר יידישע רעכט, פאַר יידישע אָנגעלעגנהייטן. אויך צווישן די פּוילישע פּאָליטישע און זשורנאַליסטישע קרייזן האָט מען זיך צוגעהערט צו דער מיינונג פון זייער קאָלעגע, נתן שוואַלבע, וואָס האָט זיי אימפּאָנירט מיט זיין האַלטונג און שטעלונג. און זיכער נישט איין גוטער, פּראָ־יידישער ארטיקל איז דערשינען אין דער פּוילישער פּרעסע א דאַנק דעם איינפלוס און גוטהייטן און אויפפאָדערונג פון נתן שוואַלבע.

אָט ליגט פאַר מיר אַ פּראָטעסט, וואָס יידישע שרייבער האָבן פאַרעפנט־לעכט אין וואַרשע דעם 4־טן סעפּטעמבער 1922, ווען עס זענען געשלאָסן געוואָרן דורכן בילדונגס־מיניסטער 6 יידישע צ.י.ש.א.־שולן פאַר יידישע קינדער. אין דעם שאַרפן פּראָטעסט, וואָס איז דאַן אָפּגעדרוקט געוואָרן אין דער יידישער און יידיש־פּוילישער פּרעסע, זענען דאָ שאַרפע ווערטער, ווי „מיר פּראָטעסטירן קעגן דעם דאָזיקן אומרעכט און געוואַלט. די האַנט, וואָס האָט אכזריותדיק זיך אויסגעצויגן איבער דער יידישער שול, מוז צוריקגעצויגן ווערן" א.א.וו. און צווישן די 68 פאַרשיידענע יידישע שרייבער, ווו עס זענען אויך דאָ לינקע, האָבן מיר אויך דעם נאָמען פון נתן שוואַלבע.

און מען דאַרף עס באַטאָנען, — אויב די יידיש־פּוילישע פּרעסע אין פּוילן בכלל, און אין וואַרשע בפרט, איז דורכאויס געווען א נאַציאָנאַלע, פּראָ־יידיש־, אפילו א פּראָ־יידישיסטישע, איז עס זיכער אין א גרויסער מאָס צו פאַרדאַנקען דעם שטילן, אָבער פעסטן, אַנטשלאָסענעם נתן שוואַלבע, וואָס איז געווען דורך און דורך א יידישער מענטש, וואָס אַלץ וואָס איז געווען געזונט און שאַפעריש אין יידישן לעבן איז אים געווען נאָענט, אייגן און טייער.

צווישן די פאַרשיידענע יידיש־פּוילישע שרייבער איז נתן שוואַלבע געווען דער יידישסטער, אייגנסטער, און אזא וועט ער פאַרבלייבן אין דער רייכער

געשיכטע פון דער יידישער פרעסע אין פוילן, וואָס מען מוז און מען וועט פריער אָדער שפּעטער שרייבן.

העניך אפּלבוים (פּרדס־חנה)

לייזערקע זשעלאזע און די ראַדזינער אַמאָטאָר־אַרטיסטן

יאָר 1901 און אפשר נאָך פריער. לייזערקע זשעלאזע, פון פאַך א שוסטער, א קליינער, א שווארצער, מיט קליינע אייגעלעך, זייער א פרענטקער ווי קוועק־זילבער — פלעגט קיינמאָל נישט זיין אין שטוב; גאנצע טעג פלעגט ער זיצן ביי נחמן־לייזערן אין שענק מיט די בעלי־עגלות און ווארטן ביז עס וועט ווער קומען און הייסן געבן א שנאַפּס־און־צובייסן און דערפאַר וועט שוין לייזערקע מוזן באצאָלן מיט עפּעס א פאָרשטעלונג...

ער האָט עס צוזאמענגענומען א חברה שוסטערס און שניידערס און אָנגע־הויבן מיט זיי צו שפּילן. געשפּילט האָט ער „שמענדריק”, „דער אלטער טאטע” און „מכירת יוסף”. א גאנץ יאָר האָט לייזערקע מיט די חברה געוואַרט אויפן גוטן פורים און אויפן שיינעם פּסח. דעמאָלט האָט לייזערקע אויסגענוצט זיין גאנצן טאלאנט און אָנגעהויבן „פליען” איבערן שטעטל. דאָס ערשטע איז מען ארויף צו פישל משה גאטלס, דערנאָך צו עקיבא רובינשטיין און צו אנדערע און צום לעצט איז מען ארויפגעפלויגן צום רבין ר' מרדכי־יוסף ז"ל — און דאָרט האָט לייזערקע באוויזן, וואָס ער קאָן. דער רבי פלעגט אים אָפּט זאָגן: „לייזער, פאַר אין א גרויסער שטאָט אריין, וועסטו ווערן א מענטש”.

און אזוי איז טאקע געווען. אין א שיינעם פרימאָרגן האָט לייזערקע פארלאָזט ראַדזין און אוועק קיין לאָדזש. דאָרט האָט אים געגליקט און ער איז דערנאָך געקומען קיין ווארשע און זיך באקאנט מיט פּרצן און איז געוואָרן דער גרויסער ארטיסט לייזער זשעלאזע — שפּעטער מיטגליד פון דער בארימטער ווילנער טרופּע.

די ראַדזינער חברה שוסטערס און שניידערס זענען געבליבן ווי שעפסן אָן א פּאסטוך און דאָך האָבן זיי באשלאָסן ווייטער צו שפּילן דעם „מכירת יוסף”. לאנגע יאָרן האָט מען אזוי געשפּילט, ביז א סך פון די שפּילערס זענען אויסגעשטאָרבן — דאַן איז „מכירת יוסף” אויך געשטאָרבן...

— • —

אין יאָר 1910־11 שפּילט מען אין ראַדזין „בר־כוכבא”. דאָס האָט געמאכט

די דעמאָלטיקע אינטעליגענץ, ווי בן־ציון גרינבוים, יאַנטשע גאָטעלעס, לייזער פּירשטענבערג, חנינא גלעזער, מאָטל גאָלדוואַסער און אַנדערע. אויך האָט מיט־געהאָלפן איינער א קאַמינסקי א יידישער זעלנער, וואָס האָט געדינט דעמאָלט אין ראַדזין. קיין טעאַטער־געביידע איז אין ראַדזין נאָך נישט געווען — האָט מען געשפּילט אין א שטאַל פון פערד אויף די רעיענטעווקע, נעבן הערשל שטריקנ־מאַכער. קיין אַפּישן האָט מען דעמאָלט נישט געקלעבט — און דאָך איז די שאָפּע געווען פול מיט מענטשן. קינד־און־קייט איז געלאָפן זען, ווי מען שפּילט „בר־כוכבא"; אפילו די „נאַטשאַלסטוואָ" איז געקומען. פּרויען האָבן נאָך דעמאָלט נישט גענומען קיין אָנטייל. דערפאַר האָט דעם חזנס כאָר באַוויזן זיינע קענטעניש.

נאָך טעאַטער־פאָרשטעלונגען זענען כמעט שוין נישט פאָרגעקומען ביז 1915־16, אויסער די פאָרשטעלונגען פון „תיקון תפארת". דאָס זענען געווען בית המדרש־בחורים, אָנגעטון זיך ווי רוסישע קאָזאַקן מיט נאַהייקעס אין די הענט און גערעדט רוסיש... אין די גאַסן האָבן זיי זיך נישט געטאָרט באַווייזן, ווייל די רוסישע סטראַזשניקעס פלעגן זיי גלייך נאָכיאָגן און שרייען „זשידזשי בונטאָוו־טשיקי..."; פלעגן זיי טאַקע לויפן דורך די הינטערגעסלעך. זיי פלעגן אריין אין

חוג דרמטי בהדרכת העניכל אפלבוים (ראשון מימין)

א שטוב אויסשטעלן זיך ווי זעלנער און איינער פלעגט געבן א געשריי אויף גריאיש: „מוזיקאַנטי, סעגריייטיע פּיערווי מאַסקאָווסקי דראַגאָווסקי מאַרש — און חברה האָבן אָנגעהויבן זינגען מיט קנאַק. נאָכן אָפּזינגען איז איינער פון זיי צוגע־גאַנגען צום טיש און אַוועקגעלייגט א טאָוול, אויף וועלכן עס איז אָנגעשריבן גע־

וועזן „חברה תיקון תפארת״ מיטן סטעמפל פון ד״ין און פון רב. א צווייטער האָס געגומען אַ פּאָר גילדן — א קלונג מיטן גלאָק און פארשווונדן ווי די לצים...

עמנואל תור (קיבוץ „נגבה״ — ישראל)

השומר־הצעיר ברדזין

בסקירתי זו רוצה אני לספר על התפתחות קן „השומר־הצעיר״ בעירנו; על הנוער השומרי, שעוד בימים ההם תרם את חלקו הנכבד להתפתחותו של רעיון הה־גשמה הציונית־חלוצית בשכבות הנוער בעירנו.

חברי „השומר הצעיר״ בטיול
„השומר הצעיר״-מיטגלידער אין אַן אויספלוג

דרכנו, מראשיתה לא היתה סוגה בשושנים. קמו לנו מתנגדים מכל צד. בראש וראשונה התנהל ויכוח קשה ואכזרי בינינו ובין הורינו; לא הצלחנו לשכנע אותם, שהדרך היחידה לפיתרון בעיותינו הוא הריכוז הטריטוריאלי בארץ־ישראל. התרינו בהם זמן רב; הצבענו על השואה ההולכת ומתקרבת — אבל כל אלה היו כקול קורא במדבר. לא אבו לשמוע לקול הדור הצעיר. לא היתה, על כן, ברירה, אלא להרים את נס המרד כלפי הורינו — ואמרנו אז לנוער: „אל תשמע

בני מוסר אביך״.

זה מחד. ומאידך המפלגות הסוציאליסטיות האנטי־ציוניות, שהופיעו ברחוב היהודי באותו פרק זמן וניהלו מלחמה קשה על נשמת הנוער בעירנו. מי לא יזכור את הוויכוחים הבלתי פוסקים ואת התסיסות הפוליטיות? — אולם בסופו של דבר ניצחה הפרוגנוזה שלנו שגרסה: הננו רואים את ארץ־ישראל כמולדת היסטורית של העם היהודי וכמקום לריכוז טריטוריאלי לעמנו המפוזר בכל ארצות תבל. בשנים ההם נחוץ היה הרבה עוז וקור־רוח לעמוד בפרץ ולהילחם על דרכנו הצודקת, שכיום אין עוררים עליה ושגם מתנגדינו היו נאלצים, ובצורה כל שהיא, להכיר בה.

נסקור נא כעת את מעשיו של הקן השומרי בעירנו. לנוכח הפרוגנוזה הזאת חינכנו את הנוער לקראת חיים חדשים, לקראת חיי עבודה, לקראת תרבות חדשה, להסרת העול והפחד, שהיו לסמל בימים ההם, ערכנו טיולים והפלגות מחוץ לתחומי העיר הצרים; רצינו שהאוויר הצח ורוח חיי הכפר יחדרו לגופו של הנוער העברי. מגמתנו היתה להבריא את גופו הכפוף של היהודי. ערכנו מושבות קיץ והתכוננו לקראת ריכוזי הכשרה. אך רבים לעגו לנו: ה„שומרים״ משחקים ב„חיילים״...

„השומר הצעיר״ — יוגנט-גרופע

ולא די בזה: ראינו צורך והכרח דחוף להכניס את הלשון העברית לתוך שורותינו; ראינו בזה תפקיד חלוצי ממדרגה ראשונה. השאלה שהדאיגה אותנו —

כיצד עושים זאת? איך לגייס אפשרויות כספיות להחזיק מורים. למרות הקשיים קיימנו קורסים לעברית בשעות הערב, ונציין בשבח ובגאווה את התמסרותם של המורים דאז, שעמלו הרבה למטרה זו. נשמעה המילה העברית, נתחזק בית־ספר עברי. הנוער קרא את העתונות, שהגיעה מהארץ, למד לשיר, למד ידיעות המולדת.

נשאנו בעול הקק"ל, קרן־היסוד ויתר הקרנות. עודני זוכר את הלעג הציני, בבואנו להריק את קופסאות הקק"ל... אך אנו לא התביישנו, כי־על־כן ראינו בכך תפקיד חלוצי, שלאורו חינכנו את הנוער. והימים חוסר עלייה. הממשלה המנדטורית הקציבה, כדרכה, מספר זעום של סרטיפיקטים ולא היתה ברירה, אלא להעפיל ארצה בדרכים שונות אחרות.

— • —

לתולדות הקן השומרי בעירנו. קן „השומר הצעיר" בעירנו נוסד סמוך לגמר הפעולות המלחמתיות ב־1920; הוא היה אז בין הקנים הראשונים, שהתחילו לפעול בפולניה. בהתחלה השפיעו על התפתחותו תנועות צופיות שונות, אך לאט־לאט התגבשה הדרך ונוצקו יסודות התנועה, שהובילונו על הלום. כאמור, תנאי התפתחותו של הקן היו כבר קשים בימים ההם. המלחמה על נפש הנוער העברי היתה קשה. התנועות כגון ה„בונד" והקומוניסטים נלחמו בנו קשות,

„השומר הצעיר" — א גרופּע (צו א חברס אַן אָפּפאָר קיין ארץ־ישראל)

בהצביעם על פיתרון אחר לשאלה היהודית — ולא מעט השפיעו על תסיסות אידיאולוגיות בשורותינו.

בגמר 1924. זכורני הוויכוחים שהתנהלו בתוך כותלי הקן הצר על הדרך הרעיונית של „השומר־הצעיר"; בסופו של דבר ניצחנו את החברים הסוטים, אם כי רבים עזבונו. בוגרי הקן התגברו על המצב המסוכן, וכתוצאה מכך החלה העלייה לארץ — החלה ההגשמה העצמית.

זוכר אני את עלייתם של ראשוני הקן. איזו קנאה... ואנחנו אז בגיל צעיר קיבלנו את עול הקן, לנהלו להדריכו. והתקופה — תקופת העלייה היתה. כבר אז הבין כל שומר, כי נדרשת ממנו הגשמה עצמית. לא די להצהיר, כי ציוני הוא, כי חלוץ הוא; חלוץ — משמע הגשמה בכל שטחי החיים.

בשורות הקן היו אלמנטים שונים של נוער. נוער בעל־ביתי, נוער מבית הורים אדוקים, סוחרים וכו׳. היה גם נוער אסימילטורי במקצת, נוער שלמד בגימנסיה הפולנית. כל היסודות האלה גם יחד השפיעו על התפתחותו של הקן. היה על כן הכרח ללכד את כל השכבות האלה וליצור גוש אחד חזק.

בשנות הקיום הראשונות לא הצטרף אלינו נוער פרולטרי; הוא לא נמשך אחרי דרכנו — אולם במשך השנים מצא גם נוער זה את מקומו בתנועתנו ואז נוצרה השלמות, לאמור, לוכדו בשורותינו כל שכבות הנוער שבעירנו.

ליובלו השביעי של הקן, ב־1927, הופיעה חוברת, שהוצאה ע"י מנהליו — ו„דרגא" שמה. היתה היא ביטוי נאמן להגשמת שאיפותינו; מצאנו שם גם קשר עם חברינו, שהיו כבר בארץ ושמרו לנו קשר. באחת — היה זה ביטוי

„השומר הצעיר" — א לייטנדע גרופע

ספרותי נאמן לפעולות קננו דאז.

אחרי היובל הנ״ל באו חילופי משמרות בקן. הדור הבוגר עלה לארץ ואלה, שרק עכשו היו חניכים, הועמדו בראש הקן. דור צעיר זה הסתער בכל מרצו והמשיך בפעולותיו. הופיעו בעיות חדשות, כגון הכנת דור חדש של מדריכים, יציאה להכשרה וכו׳. אז נוסדה גם הסתדרות ״החלוץ״ בעירנו — באחת, שנים אלו, שנות ה־30, היו שנים של פעולה אינטנסיבית ורבות מאמצים.

והגיע גם שעתנו לעלייה... הדור הצעיר קיבל לידיו את התפקידים ובנא־מנות רבה וכנה המשיך בדרכנו. אולם השואה של מלחמת העולם השנייה, אשר הורידה תהומה את רובה של אומתנו בפולניה, הפסיקה גם את פתיל חייו של הקן השומרי התוסס, אשר זמן כה רב ניהל פעולה ענפה ומבורכת והרבה הרבה בני נעורים מצאו על־ידיו את דרכם לארץ.

״השומר הצעיר״ — א גרופע

מ. בן־שמואל (תל־אביב)

במת החובבים של „השומר־הצעיר"

עם התעוררות החיים הציבוריים בעיירתנו, אחרי סיום הכיבוש הגרמני בסוף מלחמת העולם הראשונה, קמו בה ארגונים פוליטיים מכל הסוגים, וביניהם ארגוני נוער שונים. התגלתה פעילות תוססת בכל ענפי החיים החברותיים: התרחבות הספרייה הקיימת, ארגוני ספורט, מוסדות קואופרטיביים, אגודות מקצועיות וכו'. סערת הניגודים המפלגתיים גברה; הנוער כולו אחוז היה תשוקה לפיתרונות לאומיים־סוציאליים בעולם ובעמנו. ובתוך כל היצרים והחיפושים לשינוי פני המציאות היהודית והעולמית, נוצר גרעין תרבותי חשוב בכל ארגוני הנוער כמעט, שהשפעה היתה לו על החיים התרבותיים בעיר — והלוא הוא אמנות התיאטרון. נוצרו חוגים דרמטיים בכל ארגוני נוער, החל ב„השומר הצעיר" וכלה בבעלי מלאכה (עם הצגת „מכירת יוסף").

כל הצגה מצד חוג דרמטי כלשהו היתה מאורע בחיי העיר, הן בתקופת ההכנה והן בזמן הביצוע. בדרך כלל, קהל המבקרים בהצגות מורכב היה מבין אוהדי הקו הפוליטי של המבצעים... אך רב היה תמיד. אכן, הצגות אלו שימשו גורם מפעיל בחיים התרבותיים בעיר כולה.

בהכנת כל הצגה על־ידי הנוער של „השומר הצעיר", היתה הדאגה לערך האמנותי והלאומי של המחזה כלטיבם של השחקנים. תוך כדי טיפול בחזרות

חוג דרמטי של „השומר הצעיר"

ובהצגות נתגלו מקרב בני „השומר הצעיר" כישרונות דרמטיים מובהקים; אזכיר כאן את רחל לזר וישראל ליכטנשטיין ז"ל, שנרצחו אחר־כך על־ידי הנאצים הטמאים.

זכורני, פעם הזדמן לעירנו אחד השחקנים מן הלהקה הווילנאית המפור־סמת, יעקב ז'לאזא — ומיד ניצלו את ההזדמנות חברי „השומר הצעיר" בעיר, ולאחר פגישות אחדות, נִיאות הלה להכין עם חברי החוג הדרמטי את הצגת „דער דאָרפסיונג" לקוברין, משוכנע, כי אמנם מסוגלים השחקנים החובבים האלה לבצע הצגה זו בכישרון ובהצלחה. כעבור שבועות אחדים של הכנה נתקיימה הצגה זו בבימויו ובהשתתפותו של ז'לאַזאַ עצמו. ההצגה הזאת זכתה, כמובן, להצלחה רבה והיתה שיא ההישגים בשטח זה בעיר.

תזמורת בני נעורים
אַן אָרקעסטער פון יוגנטלעכע

כבמאי קבוע שימש לנו בדרך כלל הח' הניך אפלבוים, הנמצא אתנו בארץ. יש לציין בסיפוק רב, כי ידע הבמאי החובב לתאם בכישרונו הרב את כל היסודות הדרושים להצגה ולמצוא תמיד בתוך הנוער את המוכשרים לביצוע עבודות התפאורה, התלבושות, התאורה ויתר הסידורים הטכניים. כן חיבר, בכישרון רב, מנגינות מתאימות להצגות אלו.

אכן, מפעל זה זכור ושמור עם כל אלה, שעסקו וטרחו בביצועו.

דרגא

תרפ"ז - 1927

הרשימות הבאות (בחלקן מקוצרות) מובאות מחוברת **"דרגא"**, אשר הוצאה על־ידי הסתדרות "השומר הצעיר" ברדזין בשנת 1927, ליובלה השביעי — ומשקפות הן את חיי בני־הנעורים השוקקים והתוססים בעירנו.

די נעכסטע ארטיקלען (טיילווייז פארקירצט) זענען ארויסגענומען פון דעם זאמלהעפט **"דרגא"**, וועלכע איז ארויסגעגעבן געווארן דורכן "השומר־הצעיר" אין ראַדזין אין יאָר 1927, צו זיין 7־טן יובילײ.

על החינוך בקן "השומר־הצעיר" בראדזין

...ערכנו החשוב בתוך מחנה העובדים־הבונים את הלאום והארץ איננו רק התפארות לשם סיפוק עצמי, אלא עובדה בת־קיימא. גידולנו במשך השנים האחרונות, חדירתנו לתוך השדרות הרחבות של הנוער בכל קצות תבל והשפעתנו עליו — מעידים על כך.

העובדה שהסתדרותנו נעשתה לכוח מחנך להמוני הנוער מכל שורות העם — חייבה אותנו לקבוע שיטת־חינוך מוצקה וטקטיקה חינוכית ברורה. בשמחה יש לציין ששתים־עשרה שנות הניסיון של תנועתנו נתנו חומר מספיק לקביעת שיטה וטקטיקה אלו.

גם אנו ברדזין, המונים מאחורינו שבע שנות עבודה וחיים, רכשנו לנו ניסיון רב־גוני בשדה החינוך השומרי. עברנו גם אנו את העקלקלות של התנועה כולה, נפגשנו עם המכשולים, שעברו עליה, ופיגרנו לא פעם בזמן ירידתה הכללית.

ברור שלא תמיד היתה לנו מטרה חינוכית אחת, בלתי־משתנית. במידה שהשקפת־חיינו בכלל פשטה ולבשה צורה, בה במידה השתנתה גם מטרת חינוכנו. אנו הדגשנו תמיד — למרות שבהרבה מקומות רגילים היו לחשוב עד לא כבר אחרת — כי חינוכנו אינו חופשי, סתמי, כי אם מוכרח הוא לעקוב את דרכנו החברתית הן בארץ והן בגולה ולהתאים לכיוונה.

כשקננו נוסד, כבר עמד תחת השפעתן התקיפה של הציונות והארץ וחינוכנו כאן היה תיכף בראשיתו חדור הרוח הנ"ל. תקופה זו נתנה לנו הרבה. הקימה בסיס חזק של ציונות בקן, אשר עזרה לנו אחרי־כן לא פעם לצאת מבינות למצרים, ואשר השפיעה תדיר לטובת הרוח החלוצית, אף על אלה שבאו אלינו בתקופות השונות שלאחריה. מובן מאליו שציונות זו לא נשארה קפואה ומאובנת במשך כל העת, אלא התפתחה טבעית עם מהלך־חיינו. במקום ההרגשה הלאומית המטושטשת, שהתבטאה בהובלת הצעירים לבתי־הכנסת בשבתות ומועדים; במקום הטקס והחיצוניות — קמו אחרי כן לתחייה בזו אחר זו: העמקה רצינית במהות העבר ובשאלות ההווה של הלאום בכל היקפן; הכרה פנימית של ייעוד הדור לקראת מפעל התחייה, עד כדי ההגשמה הפרטית של כל אחד ואחד.

בד בבד עם שגשוג הרעיונות הלאומיים הלכו והתבלטו גם הערכים החברתיים בחינוכנו; גם בשטח זה חלה יד הזמן והניסיון.

יש צורך להדגיש, כי בתנועתנו בכלל היתה במשך שנים רבות דרך החינוך החברתי מתעה ועקלקלה והביאה לנו לא פעם, מלבד הניסיון המו־עיל, גם משברים קשים, שעלו לנו בדמים מרובים. זה בא לנו בעטיו של הטישטוש בעצם כיווננו החברתי מצד אחד והשאיפה המופרזת של המנהל, „החרד" להקים „סייג לסוציאליזם" בשביל הצעיר — מהצד השני.

עם גיבוש מהותה ומסגרתה של עמדתנו החבר־תית בארץ ובגולה ועם רכישת הניסיון המתמיד של דרכנו החינוכית, הלך ולבש גם חינוכנו החברתי תוכן וצורה נאותים.

המכיר את התנאים בערי השדה ובפודלסיה בפרט, יודע שהצעיר שלנו נמצא על הרוב תחת השפעה שלילית של הסביבה הביתית, שהנה לעתים תכופות אנטי־ציונית. תמיד הוא מלא „ספקות" ו„שאלות" בנוגע לדרכנו; ועקב השפעה זו חדל הוא גם להאמין במנהליו. היה צורך, על כן, להוכיח לחניך, שאין אנו מעלימים ממנו שום דבר, ואף לא את האמת בדבר החברה, המשטר ועתידו.

בדרך זו — דרך החינוך הסוציאליסטי הבלתי פשרני — עמדנו אנו ברדזין ועלה לנו. השתדלנו לתת לאנשינו לא רק שאיפה רומנטית לחיים ישרים, שאיפה רופפת ליושר סוציאלי, אלא גם את הבסיס המדעי של תורת החברה והסוציאליזם. הדבר הביא לידי אמונה רבה בלב הצעיר בנוגע ליחסנו הרציני להנ"ל, מה שהביאו גם לידי ביטחון בצדק הפיתרון שאנו נותנים לשאלת החברה.

...כן הצלחנו בשדה החינוך החלוצי ורבים הגורמים, שהביאו לכך; העיקריים ביניהם הם: א. עלייה מתמדת של אנשינו. ב. המומנט המעמדי.

העלייה המתמדת מקננו השפיעה השפעה בלתי־פוסקת וכבירה ביחס ההתלהבות כלפי ארץ־ישראל בשכבות הצעירות והיתה לגורם חינוכי נכבד מאד. כל השיחות, הנשפים והמדורות הארצי־ישראליים לעומת עלייתו של איש אחד — ומה גם אם מנהל, הקשור נפשית בקבוצתו הצעירה הוא, — כאין המה.

מסורת מן הקשיש לצעיר: זו הדרך של עקבי הצאן. מתחילה חלום, מטווה קסם, ואחרי זה חוויה עצמית של פרידה מאח חביב, קשר אישי.

השפעה אמיצה באה גם מצד המצב המעמדי, שבו נתונות משפחות אנשינו. הבסיס הכלכלי רופף

„השומר הצעיר" — א סקויטן-קאָלאָניע (1927), מיט דער באַטייליקונג
פון ראַדזינער און פון אַרומיקע שטעטלעך

ואין בו כוח להעמיד תולדות־פרנסה. האב ממשיך את עולו מתוך האינרציה וההכנעה שבאפס יכולת והבן, יחד עם הכרח המעבר הכלכלי, מעביר הוא את שבט בקורתו על ערכי־המסורת בכל חריפותה; יחד עם פריקת הפזיזות החולנית של „מנחם מנדל", חדל הסיפוק במכלול מושגי התרבות, נעדרי התוכן.

ומתוך סבך־הדרכים, מתוך הריקנות הנפשית באה המלה הגואלת־משעבדת על ההבראה האישית השלמה, על מקוריות תרבות מתחדשת: חלו־ציות.

י. זיגלמן

„השומר הצעיר" — נאָכן באקומען די אָרגאַניזאַציע־אָפּצייכענונג (1923)

וועגן אונזער אנטוויקלונג

נישט וועגן היסטאָרישע פאַקטן וויל איך דערציילן, נאָר א קורצן איבערבליק פון אונזער אידייען־גאנג אין די פאַרשיידענע תקופות וויל איך געבן.

מיט א יאָר זיבן־אכט צוריק, מיר זענען געוועזן א גרופּע יונגע בחורים, וואָס האָבן נאָר־וואָס דערפילט דעם אָטעם פון פרייער ;וועלט, נאָכדעם ווי ס'האָט געפּלאַצט דער לעצטער קנופּ מיטן שטיבל און בית־המדרש. פריי און פריי! אָבער נאָך א גאָר קורצער הפקרות־איבערזעטיקונג ׳ האָט ווידער דער מוח אָנגעהויבן זיין ספּערן־זוכעניש: ווו זיך איינשפּאַנען? ווו אהינטאָן די קראַפט פון מעגלעכקייטן און נאַטירלעכן אוצר פון באַגייסטערונג?

די באַנק פון תלמוד — צו ענג, דער פאַרגעטערטער „וועג פון בילדונג" — פאַר אונז צו נידעריק. מיר האָבן איינמאָל אַן עק געמאַכט צום פערזענלעכן „תכלית" אין אלע זיינע געשטאַלטן — אָבער וואָס טוט מען ווייטער מיט זיך?

און ערגעץ איז שוין געוועזן לאַנג דער קוואַל פון אייגנאַרטיקן יוגנט־שאַפן; מיר אָבער האָבן ;וועגן אים ווי פון עפּעס א וווּנדער געהערט — „השומר".

אַריינגעקוקט אין „פּנקסי", גענומען אין זינען די „דברות" און אָנגעהויבן.

סקויטינג. דער מענטש פון ספר אין וואַלד און

„השומר הצעיר" — קבוצת „קשישים"
גרופּע פון דערוואַקסענע

פעלד. און די ראשי־קבוצות, עקזאַלטירטע בחורים, האָבן געמוזט אזש ווייט הינטערן שטאָט ארויסטראָגן די „שטעקנס" פון דער גאַנצער חברה (יענע האָבן זיך געשעמט). געפילט האָט מען, אז דאָ איז דאָס אָרט; דער רודער פון לעבן איז אין אייגענע הענט; דאָ איז די היים. אָבער וווהין רודערט מען? — לאַנג האָט דער קולט פונעם ערשטן סקויטינג ביי אונז נישט געקאָנט אָנהאַלטן. דער אומרו האָט געטריבן ווייטער. נישט „וווהין" איז געוועזן שוין די פראַגע; קלאָר: „השומר" — אָבער וואָס ווייטער מיטן „השומר"?

...עס איז געשאַפן געוואָרן די קבוצה „התחיה", וועלכע האָט אין משך פון אכט חדשים ארויסגעשמידט דעם קערן פון מנהלים פאַר דער אָרגאַניזאַציע. צו די עלטערן זענען צוגעקומען פרישע מענטשן, צווישן זיי אייניקע, וועמען ס'האָט צוגעלאָקט דער סוד פון ביז־איצטיקער פאַרשלאָסנקייט און סתם בונטאַרע נשמות, און דעמאָלט איז עס אויך געשאַפן געוואָרן דער ערשטער קשישים־חוג ביי אונז. א לאַנגע עפּאָכע גדענקט זיך

מיר ווי איין גרויסער שיינער חלום גערופן האָבן מיר זיך „חוג קשישים" (עלטערע קרייז), אָבער מיר זענען דאָך קינדער געוועזן!

ס'דערמאָנען זיך ווי לעבעדיק אספות־בלומען פון אונזערע יונגע געמיטער. אלע ווייטיקן פון מענטש און ייד האָבן מיר אָנגעלייגט אויף אונזערע קערפּערס און געטראַכט וועגן גאולה. אָבער אלץ געזען נאָר אין אייגענעם שפּיגל. איך — דער צענטער פון אלעם! און הגם מיט אונזערע אידעאלן האָבן מיר געטראַכט די גאנצע וועלט צו באַגליקן, האָבן מיר אלץ לויט זיך געמאָסטן.

ווי תמימותדיק און ערלעך פלעגט דער גוטער יעקב אונזערער אנטוויקלען פאַר אונז ס'בילד פון אונזער צוקונפטס־לעבן אין ארץ, אין דער „קבוצה קטנה".

איצט קאָנען מיר דאָס אָביעקטיוו שוין אָפּשאַצן: מיר זענען געווען א גרופּע מענטשן אין דעם עלטער פון צווייפל, האָבן מיר זיך געטוליעט צום געדאַנק פון קאָלעקטיוויזם, אָבער אויס ריינע אינ־דיווידועלע סיבות. נישט איינמאָל זענען מיר דער־גאַנגען ביז פאַרצווייפלטן פעסימיזם — אָבער דאָס אלץ. מיט די שטענדיקע פראַגן אויף די אספות: „מה הם חיים?!", זענען נאָר געווען ראָמאַנטישע אויסשפּראַצונגען, נאַטירלעכער ראָמאַנטיזם! און דער חותם פון דער ערשטער קשישים־חברה איז געלעגן אויף אלץ און אלעם. די קבוצות פון צווייטן גדוד,

אפילו די אספות פון כפירים זענען דורכגעדרונגען געווען מיט יענעם לעגענדאַרן שלייער, דורך וועלכן מיר האָבן געזען ארץ ישראל, די קאָמונע, אונזער צוקונפט בכלל. אין יענע חדשים איז עס אויך געבוירן געוואָרן און אמשטאַרקסטן זיך אנט־וויקלט דער עליה־שטראָם פון אונזערע מענטשן.

—•—

מיט דעם צעפאַלן זיך פון דער ערשטער קשי־שים־סביבה דורך דער עליה פון דעם רוב־בנין, איז געקומען א קאַנטיקער איבערברוך אין די אָנשוי־אונגען פון די איבעריקע מענטשן, אן איבערברוך, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן מיט פערזענלעכער אנט־ווערטונג און פאַרענדיקט מיט איבערראַשונג פון א סך, א סך פעסטגעשטעלטע נאָרמען אין אונזער לעבן און ארבעט. די פאַרצווייפלונג אין די אויס־געטרוימטע יוגנט־פּלענער און אינדיווידועלן גליק־זוכעניש ביי די עלטערע צוזאמען מיט דעם, וואָס די מער יונגע האָבן, נאָכן פאַרלירן זייערע גע־פּרוווטע מנהלים (עולים) אָנגעהויבן ארונטערפאַלן אלץ מער און מער אונטער דער פאַרדאָרבנדיקער השפּעה פון גאס — דאָס אלץ צוזאמען האָט אויס־גערופן ביי אונז די מרידה קעגן דעם פאַרשליסן זיך אין אייגענעם תחום, אפילו קעגן תחום בכלל! עס זענען אָנגעקומען טעג, ווען אלץ האָט געפיבערט מיט דער בענקשאַפט צו אָנגרענעצדיקייט, אין־סוף. נישט סתם מוח־ארבעט אָדער א פלוצלונגדיקע ענ־

„השומר הצעיר" — צום אָפּפאָר פון ראש קבוצה קיין ארץ-ישראל

דערונג אין אידייאישער פארבליקונג איז עס געווען. א רינג אין דער גרויסער קייט פון פסיכישער אנט־וויקלונג, אָן אומבאַדינגט אומפארמיידלעכער רינג; ס'איז געווען דער גרויסער בונט פונעם מענטש קעגן זיך אליין, ווען די שנאה דערפירט ביז פאר־לירן־זיך אינעם געווירבל פון משוגעת־געזעלשאפט־לעכקייט!

און אין דער צייט ווען איינציקע, מער־אומרו־איקע, מער אָנגערירטע אין זייער פסיכישן קאָנפליקט, זענען דערגאנגען ביז צו פארלייקענונג אין וועזן פון דער באוועגונג און זענען אוועקגעריסן געוואָרן מיטן שטראָם פון זייער בונט — אין דער צייט האָט די אָרגאניזאציע, וועמען דער געזונטער אינס־טינקט האָט אין די קריטישסטע רגע'ס שוין אויס־געהאָלפן, פאמעלעך און טריטווייז דורכגעפירט דעם פראַצעס פון אומגעשטאלטונג אין גייסט פון די אויפגעקומענע שטרעמונגען.

נאָכן איינצוימען ווי עס איז דעם ספאָנטאנעם אויפברויז, איז אין הינטערגרונט פון דער דערצי־אונגס־ארבעט (צו וועלכער עס האָט זיך שוין גאָר לאנג איבערגעוואָרפן דער שווער־פונקט פון דער באוועגונג) געלייגט געוואָרן א יסוד, וועלכער גא־ראנטירט שוין דעם ווייטערדיקן אנטוויקלונגס־גאנג אין גאנץ אנדערע ליניען.

אַנשטאָט דעם אויפגעבלאָזענעם אינדיווידועלן ווייטיק ווערט אונטערגעשטראָכן אלץ מערער און מערער דער מהות פון דער נאציאָנאלער און סאָ־ציאלער פראגע. ארץ און קבוץ זענען נישט מערער הילפס־אַאַזיסן פאר יחידים — נאָר דער געזונטער באשייד אויף דעם גאנצן סכום פון געזעלשאפטלעכע פראגן, וואָס שטייען פאר אונז, און וואָס ס'איז דער עיקר אין דער לעצטער עפּאָכע: די הגשמה עצמית ווערט נישט פארשטאנען אלס בלויזער אויסדרוק פון „אתה בחרתנויזם" פון בלויזער נעגאציע צו דער ארומיקער רעאַליטעט, וועלכע זאָל שטויסן צו „אנטלויפן" און אָפזונדערן זיך, נאָר ווערט באנומען אלס איינציקער פועל־יוצא פון אונזער געזעלשאפט־לעכן וועג, פון אונזער ערנסטן מיין מיטן אידעאל פון ציוניזם און טאט פון חלוציזם.

דאָס איז דער קורצער סך־הכל פון אונזער גע־דאנקען־אנטוויקלונג אין ראדזין.

ח. שלימאַק

„השומר הצעיר" — קבוצת חניכות

א גרופּע יוגנטלעכע

מחוך הכור

(מתוך יומן בקיבוץ־הכשרה)

...הייתי הפקר, מפולש ותסבוכת של עוברות ופוריות שלטת בי. עכשיו הגיעו לי ימים, ימי. לחוק אני מתגעגע, גבול שישמור עלי. זרועותי אני מהדק לגו, אסתום הפה בקומץ־אצבעות; אל אחטא בקלות. תנועה ומלה האיש. וקודש הוא זה לי היום. אני והוא והיא, כולנו. אני מאמין בדחיפה הפנימית, שהביאה הנה את כל יחיד ויחידה ואני רואה בה את הכוח העצום הקורא אלינו להתערטלות גמורה ומוחלטת. לכולנו: רק לא הניבו השגור, רק לא שריד מן העבר!

הריני תוקע מבטי לתוך קלסתר פניו היפים, חסרי ההבעה לכאורה של א. ובחדוות לב אני מגלה רגעי־הייחוד שלו, את בחו הוא עצמו להלצותיו הבנליות, בוז מהול בטרדות מרובות־דאבה להעמיד עצמיותו מעל לטישטוש, מעל להרגל־הטבע.

בזרועות־רוח אחבק את אחי כולם, כשהם נענים

„השומר הצעיר" — קבוצת-הכשרה בחוות אוסצ׳ש

הכשרה-גרופע אין דער פארם אוסטשעש

משרב ופירוק הגוף ביום ושתיקתם הסבלנית תפכה כמי־שילוח מזקקים, כשהם מענים עצמם על משכבי־הקרש בלילה ושיחותיהם, חצאי־וידוייהם, המקוטעות תלחשנה לאוזני הצמאה על רטט־הנשמות, חרדת־הקודש: אולי ניכשל? על כל מדרך וצעד רובץ תן מתגנב ובחובנו הוא משורש. ואם נתרוקן הלב והוא לקראת סוהר יהמה, לקראת לידה חדשה — מה נעשה כשמתמהמה זה?

והתן אורב והוא בשבע עינים, פעם בדמות „אילן וניר נאה" ואחרת — כפיקחות ושובע חיים. מדוחי־נגהות של רגע וביטול תכלית הכול. ועוד והרבה, הרבה — — —

בימים ראשונים אלה בשינינו נכרסס את קישר־רנו עם סבור המורשת. עדיין אין לנו חדש, מילואים משלנו, ופי־שבעה עלינו לעמוד בפרץ: הלצה, תנועה, ניד־עפעף מן התמול — ידים לשטן.

הו, אחי! לא כולכם עומדים על מהותכם כיום. אבל ברי לי, שמבלי ידעים, גם עליכם עובר מומנט־מחשבה זה, מחשבה — משבר חבלי־לידה. אנו שרפנו את רומא־בבל שבנשמותינו ולאור־העוני שלנו אנו עכשיו נקבץ פרוטות של נפש ורוח — — —

...כמי שסוד כמוס אתו והוא יחרד לו, כן אתהלך בין האנשים מלא־פחד למוצא שפתותיהם: אולי תעלה במחשבתו של מישהו להציע אספה ושיחה? — ולי אין הלוא מה לדבר. הריני מבחין את אפיסת כ:חם של האינסטינקטים, שנעשו רכים

ומחוסרי יציבות כעצמותיו של תינוק. ואם לשכלי אפנה — הרי גם זה רופף ולוהט, עובר ביעף על אלפי רגעים ושבילים, נוגע בהם מתוך ליטוף ואינו משהה עצמו לקראתם; וכאותו אילן, שענפיו מרובים ושרשיו מועטים, אני מתגעגע על קרקע, על מעיין מפכה איתנות.

עכשיו אין לי כול מלבד הכרת־הדלות וסבילותי בה, המזקקות אותי לקראת הבא. לא באתי הנה בשום דעה קדומה ואני רק מאמין בצעד התמים, שבו אני הולך וקרב לעצמי. הכול אנסה מחדש, כל הערכים אצרף והזמן — זמני יחרות לי מצוותיו.

למה השיחה?... והם, היוכלו מה להגיד?

ואני כה ירא את דברי השיגרה הידועה על „החיים החדשים והחברה החדשה”. אומרים: „יצירה חברתית ומגובשת” — אבל יש ואהרהר בזה והריני תמה על קלות־המשפט, שאומרים אצלנו להוציא.

האדם איבד את פתיל־דרכו, תעייה בכל שבילי החיים הפרטיים. והערגון האחד — גאולה. לא גאולת־הפרא הנירונית, השורפת עולמות בפני הוויתה הסוערת, אלא שיחרור מסבך ההתנוונות וההפרזה החולנית של האינדיבידואליות, שיחרור שמשמעו החברה השלמה־המושלמת; ויצירה זו, חידוש תרבותי שיש בה משום דת התקופה הבאה, אינה נקנית אלא דרך מהפכה רבת־סבל של אלפי־רבואות הוויות במשך אלפי רגעים, ימים — דורות — — —

אף הנצרות, המילה הגואלת שבה, לא מתוך אספת־כמרים מחוקקת הגיעה לעולם, אלא מתוך ייסוריהם האנושים של תלמידי יוחנן המטביל וחברי פפנוטיוס הנזיר שעל שפת הנילוס.

מתוך האינטנסיביות והעמקת החיים העצמיים, מתוך הקושי שבניסיונות ובחוויות המשותפים, המבוססים אך ורק על יסוד הרצון החופשי בתכלית יקומו גוף ונפש חברתנו — אך מה עניין כאן לקונוונגס החדש שאשמע כבר מדברים עליו?

האיש הולך ונולד, דרך התאמצותו, דרך אבני־נגפינו כולנו. נסתכל בהרגשת רם־הלידה, נרא ברטט — אך בל נרבה דבר — — —

דוד ר.

אוסטרינה־-רדזין, תמוז 1927

„השומר הצעיר” — א לייטנדע גרופּע

שטייגערער

דו שטייגערער ווי לבנה־וואנדלער
איבער פעלזן־שפיזן אין לעבן דער נאכט.
אויף קרוינען פון טענען אין עתיד־וואלדיקער טראכט
שיינען דיר זון־זאפטיקע פרות
אקעגן שווייסיקער זריעה פון הארץ.
ז'יעדער פעלז פון דיין סטעזשקע
פול רויטן געלעכטער:
— אויף מיר ווערט צעבראכן דער טריט שוין דער לעצטער!
און א שדל א שאטן ביי געגלוסטן יעדן בוים:
— אויך דא נישט אייביק רוט ס'ליכט — דיין טרויב!
שטייגערער ווייסט: אונטער פעלזן און שאטנס
שימערירן נאר אלטע פליכן פון פייערן אין גליווער
שלאפט גרין־שליימיקער אטעם פון טרוקענע קוואלן
דערהייבט זיך נאר רייץ פון געבליאקעוועטן קיווער — — —
איבער חוה'ס וויסטע פעלדער
קאנען רחמים נישט הויערן: האב פיינט!
איבער פעלזן, איבער שאטנס — אויפגעפראלט
ווארטן אויף זייער משיח טויערן:
— קדיש ווער זאגט אויף היינט?! — — —
פון אויסגעלעערטע ספירות
ערגעץ אין צעהוידעטן „ווו אהין" שפאנט דער וועג.
נישט כדאי דען אים שיינקען די טעג?!

ל. ווינדערבוים

חורבן וכיליון
חרבן און אומקום

אבא ליכטנשטיין (תל־אביב)

בראשית הסער והכיליון

עננים כבדים החלו מכסים את שמיה של פולין, בחודשים הראשונים של השנה הגורלית — 1939.

הממשלה הגרמנית העבירה בימים ההם את דרישותיה לפולין, בדבר ויתורים טריטוריאליים; המפלצת הנאצית, מזוינת במכשירי הרס והשמדה החדישים ביותר התכוננה למצעד מזרחה והמצב הכלכלי והפוליטי של המדינה הלך ורע מיום ליום.

—•—

לא קלים היו חייהם של יהודי פולין משך כל שנות עצמאותה, החל משנת 1918. אכן, שתי אפשרויות עמדו בפני הכת השלטת: לפתח ולתעש את הארץ, להוציא אותה מהפיגור, להעביר את אדמותיהם של בעלי האחוזות לידי האיכרים ולשפר את מצב העמלים — או להשאיר את המדינה בחולשתה הכלכלית ולהצביע השכם והערב על הקיבוץ היהודי בן שלושה מיליונים ומחצית המיליון, כעל המקור והסיבה לרוע ולסבל, שפקדו את העם הפולני. שליטי פולין בחרו באפשרות השנייה.

טיפחו וניפחו את רגשות האיבה של הפולנים כלפי היהודים; האנטישמיות, לכל צורותיה, היתה מנת יומם של יהודי פולין.

במיוחד ירדה השינאה בזמן תוקפו של חוזה הידידות בין היטלר לבין פילסודסקי ויורשיו. חרם כלכלי ואף שפיכת דמים היו לתופעה יום־יומית; מאורעות דמים בפשיטיק, בבריסק־דליטא, במינסק־מזוויצקי ובעוד עשרות ערים ועיירות — כל אלה תוצאות האשראה אשר השרו הגרמנים על שונאי ישראל בפולניה, ואלה עשו את שליחותם באמנות.

גם בעירנו רדזין היו בשנים הללו, ערב פרוץ המלחמה, מסתובבים מישמרות־„פיקטים" של צעירי הנ. ד. והפאלאנגה הפאשיסטית לאורך המדרכות שממול החנויות ובתי־המלאכה של היהודים ומכריזים בצעקות פרועות ובקולי קולות: „הפולני קונה רק אצל פולנים; החרימו את היהודים; יהודים לכו לכם מפולין!" פחד הוטל על היהודים ואפילו הטובים והנבונים שבתוך הפולנים נגרפו עם הזרם העכור של שינאת ישראל.

שינוי במצב בא בראשית שנת 1939, עם הכרזתו של היטלר על דרישותיו לאדמותיה המערביות של פולין. אז הוברר, כי ממשמשת ובאה עלינו סערת דמים, אבל שככה סערת שינאת־ישראל. נעשה ברור לכול, שהפצצה והכדור, אין הם מבדילים בין עם לגזע, זורעים הם מוות והרס בין כולם; ועז היה הרצון של כל האוכלוסייה לעמוד נגד הסערה ולעצרה בכול הכוח — ברם, כבר היה מאוחר

מדי... בשל שגיאות המנהיגות נחרץ גו״ל הארץ לשיעבוד וגורל היהודים היושבים בה — לכיליון.

—•—

והחיים בעיירה, גם בחודשים האחרונים לפני הסערה, הלכו במסלולם

פולנים ויהודים מפגינים נגד דרישותיו של היטלר כלפי החבל המערבי של פולין
פאָלאַקן און יידן דעמאָנסטרירן קעגן היטלערס פאָדערונגען פון פוילן

הרגיל. אנשים עבדו, עמלו כתמול שילשום ולמרות שאיזה דבר מחריד העיק על לבם, קיוו בכל זאת, שהמלחמה לא תפרוץ; היטלר לא יעז להתנפל על פולין, המונה 35 מיליון נפש. נתנו אימון בכוחו של הצבא הפולני ולא תיארו לעצמם עצמתו של הצבא הנאצי. ההשתאננות היתה כללית.

מזג האוויר היה נאה, השדות והגנים לבלבו במלוא הדרם ורבגוונותם — ניבאו ליבול טוב ומבורך. בערבים הגיע עד לרחובות העיר ריחם המשכר של השדות; הנוער טייל ברגל ובאופניים בכבישים, שעל־יד רדזין, ואנשים רצו

להאמין שאומנם יהיה טוב. עברו החודשים מאי, יוני ויולי. בא הקציר. מבוקר ועד רדת החמה עברו את העיר עגלות עמוסות שבולי־זהב של חיטה ודגן; והשיבולים היו עשירי גרעינים. הגיע הקציר השני של השחת; בגני הפרי התכופפו הענפים מטה, ממשקל הפירות שעליהם...

בשבתות היינו מבלים בעיירה שעות ארוכות בגן המפואר של הארמון, מטיילים בשדרות השושנים, מסתכלים במימיו המבריקים של האגם אשר בגן... על החוף עמדה סירה קטנה וזאטוטים שובבים התאמצו להתירה מהחבל ולצאת לשייט לקצהו השני של האגם...

הארמון עמד ברוב גדלותו וחשיבותו, חלונות חדריו פתוחים לרווחה; באגף הימני נשמע טירטור מכונות הכתיבה שבמשרדי המחוז ובאגף החזית, ממשרד הדואר, מגיע קולה של הטלפוניסטית שבמרכזייה: הלו הלו, פה רדזין, פה רדזין!

בשעות של אחרי הצהריים, באו לשאוב אוויר צח גם יהודים שגמרו את הארוחה והעדיפו טיול בגנו של הפריץ שלובוסקי, שהיה לקניין הציבור, על התנומה המסורתית תחת הכסת. אמהות באו עם ילדיהם בעגלות־ילדים ליהנות ממנוחה, מאוויר צח ומשיחת רעים.

הכול היה טבעי ושורשי, עטוף שלווה ונחת — ולא פילל אף אחד, איזה סופה מתקרבת והולכת ותתחולל מעל ראשינו.

—•—

ובכל זאת ידעו החוגים השליטים את חומרת המצב והחלו בפעולות הגנה והכנה כלל ארציות. התעמולה הממשלתית החלה עובדת במלוא הקיטור לעורר את הרגשות הפטריוטיים של האוכלוסייה. מעמודי המודעות ומחומות הבתים האירה הסיסמה הידועה: „עלינו להיות חזקים, מלוכדים ומוכנים”!

ברדזין כבפולין כולה אספו כספים למען קרנות ההגנה הלאומית; היהודים תרמו ביד נדיבה והאמינו בתומם, כי הנשק והמטוסים, אשר ייעשו בכסף זה, יעמדו להם בעת צרה. אורגנו קורסים לעזרה ראשונה ובמיוחד להגנה אנטי־אווירית ואנטי־גאזית. בקורסים אלה שותפו הכול, פולנים כיהודים — והיה זה דבר חדש: בקורס אחד ישבו יהודים בעלי זקן ופיאות, לבושי קפוטות ארוכות ולידם „שיקצות” פולניות צעירות. אך כאמור — הסכנה ארבה לכול במידה שווה.

חלף יולי ואוגוסט הגיע. הפעילות המדינית־הדיפלומטית במרכזי אירופה ובוואַרשה בפרט נעשתה קדחתנית יותר, חשנו כי דבר־מה קשה עומד להתרחש.

בוקר אור, העיתונים זה עכשיו הגיעו — וכבר רואים ברחובות העיירה התקהלויות אנשים, המציצים וקוראים בהם תוך כדי עמידה, כאילו רצו בגיליונות נייר אלה למצוא פיתרון ותשובה לשאלות המטרידות אותם והגוזלות את השינה מהעיניים —

התפרוץ המלחמה?

ביום ה׳ 30 באוגוסט, כשיצאתי בבוקר השכם החוצה, כבר האירו לנגד עיני מודעות גדולות — „צוו לגיוס חלקי של כוחות המילואים״. ואת העיר תקפה כעין בהלה.

כעבור שעות מיספר התחילו גברים נוהרים בכיוון תחנת הרכבת להתייצב ליחידותיהם. ובכי, אנחות, נשיקות־פרידה הדהדו ברחוב. אף אחד מהמגוייסים לא ידע, היחזור הוא הביתה ומתי...

והמלחמה היתה לעובדה...

ולמחרת היום שידר רדיו ווארשה, קריאה וצוו לגיוס כללי ובאחד בספטמבר 1939 — היה זה יום שישי בשבוע — פרצו הגרמנים את הגבולות וחדרו לשטח פולין.

ארבע מאות קילומטרים בערך היינו מרוחקים מהגבול המערבי של המדינה, ובשלושת הימים הראשונים של פעולות המלחמה כמעט ולא הרגשנו בה. אבל כבר ביום הרביעי נשמעו מבעוד בוקר צפירות־הזעקה וכל אחד אץ־רץ וחיפש לו מקלט נגד התקפה אווירית.

התברר לנו, אומנם, שיש להם לגרמנים בסביבת העיר מטרות חשובות יותר להפצצה משבעיר רדזין גופה — ואלה היו בתי־החרושת למטוסים בלובלין ובביאלה־פודלסקה וכן צומתי מסילות הברזל בשדלץ, בלוקוב וכדומה. היו הם עוברים להקות מפציצים שחורים, כעופות טורפים, גבוה בשמי רדזין, מבלי להמטיר עלינו, לעת עתה, ממטען המוות שלהם. אכן, השקט ששרר בעיר חלף בבת אחת — ולתמיד.

הגיעונו בשורות מחרידות על חולשתו ועל מפלותיו של הצבא הפולני וכן על כוחם של הפולשים; נודע לנו על חוסר מוחלט של נשק כבד ושל אוויריה לפולין וכן על חוסר אירגון ועל רפיון ידיים. הדרכים והכבישים מלאו יחידות צבא, שנעו בבהלת־בריחה ממערב מזרחה. עם הצבא נהרו גם מאות אלפים פליטים, בהם פקידים, אנשי השילטון וסתם תושבים משטחי המערב. הגיעו אוטומובילים עמוסים רכושם הנייד של מוסדות מדע חשובים ושל אוניברסיטאות פוזן וקרקא. אכן, זרם הפליטים והצבא גבר משעה לשעה. הדרכים היו צרים מכדי להכיל תנועה כזאת, הנעה בהן בארבעה טורים ויותר. והפליטים — רעבים, צמאים ויגעים — מילאו את רחובות העיר ומגרשיה. מלאי המזון בעיר אזל ונוצרו קשיי אספקה רציניים; לא היה לחם.

והגרמנים חדרו כבר עמוק לתוך פולין, צרו על ווארשה והפציצו בלי הרף את מרכזיה החשובים של הארץ; את הכבישים בסביבת רדזין הפציצו יום־יום. התנועה של הצבא ושל המופנים הבורחים פסקה לגמרי לאור היום, מפחד מטוסי הגרמנים; הכול הסתתרו ביערות ובשדות התבואה שלאורך הכבי־

שים ומלאו את הכפרים והאחוזות. קמו בהלה, אי סדר ודיזאוריינטאציה מוחל־טת. עם רדת הלילה, מלאו שוב הכבישים רבבות נוסעים והולכים מזרחה, בזרם בלתי פוסק. בעיר היתה האפלה גמורה. כצללים הסתובבו הפליטים בעיר, בחי־פושיהם אחרי מזון ומשכב, ורעבים ועיפים היו הם נרדמים לרוב במדרכות וליד הבתים, שכבר היו מלאים פליטים־אורחים, שהגיעו לרדזין לפניהם.

ב־7 בספטמבר ציוותה המפקדה הפולנית הראשית בוארשה, שעל כל הגברים לעזוב את תחומי הבירה ולצאת מזרחה; לרדזין התחילו להגיע בהמו־ניהם בני עירנו, שעבדו וגרו בווארשה. הם מסרו על הזוועות, שביצעו הגרמנים כלפי האוכלוסייה כולה וכלפי היהודים בפרט.

והרדיו הפולני שותק; עתונים חדלו מלהגיע אלינו כבר ביום השני לפרוץ המלחמה, ורק מפי הפליטים היהודים שמענו, מה עושים הגרמנים ומה צפוי לנו. אמנם, היה גם חלק בתוך היהודים, אשר חשב עדיין בלבו: „אין השד כה שחור, כפי שמתארים אותו...״

ביום שישי ב־8 בספטמבר באו אזעקות תכופות בזו אחר זו; כל היום כמעט הסתתרנו בשדות ובגנים, שמסביב העיר. מעל לראשינו עברו ברעש מחריד ומחריש אוזניים מטוסי הגרמנים — ובהבחינם ביחידה צבאית כלשהי, המטירו עליה מטר יריות מקלעים; ברם, הפצצות ממש לא היו ביום זה, הם באו רק למחרת...

היה זה יום נפלא, השמיים בהירים, האוויר צח; אחד הימים הנהדרים של התחלת הסתיו הפולני המפורסם. עוד בשעות הבוקר הופיעו כמה מטוסים בשמי העיר, הנמיכו טוס, עשו כמה סיבובים והציתו בפצצות תבערה את פרבר העיר, אשר בו מרוכזים היו הגרנות ואוסמי התבואה של מרבית חקלאי רדזין. בין רגע נאחזו בלהבות בנייני העץ המלאים קש ותבואה. על אף הסכנה הגדולה רצו אנשים הרבה למקום השריפה לעזור ולהציל מה שאפשר — ובראשם מכבי האש המתנדבים. במקום השריפה התאסף המון רב ולזה חיכו הטייסים הרוצחים... לפתע חזרו, הנמיכו־טוס והתחילו לירות על המון האנשים, אשר כיבו את השריפה. התפזרנו בבהלה רבה והסתתרנו בכל מחסה שהוא, שמצאנו בסביבה. והסיכום: למעלה מעשרה קרבנות בהרוגים וכן בפצועים רבים, יהודים ופולנים; בין קרבנות היהודים היה הכבאי הוותיק שמואל קימל.

כמה ממפציצי הגרמנים סימנו להם, כנראה, כמטרה בשבת זו את העיר רדזין, לעשות בה כחפץ לבם. השתטחנו בתוך הירק והעשב, שלא יראו ולא יר־גישו בנו הרוצחים ממרומים; כל אחד חרד לחייו ובראשו המחשבה — האחיה עוד הערב או פצצה תפגע בי? הנה שומעים את זימזום המנוע של המפציץ המת־קרב; שריקה מחרידה נפש וקול מחריש אוזניים של הפצצה בהתפוצצה על הקרקע ובהתרחק קצת המטוס, הרימונו במקצת ראשינו, כדי לראות מאיזה

כיוון באות להבות האש וענני האבק, שלאחר פגיעת הפצצה במטרה.

הגנה אווירית יעילה לא היתה במרכזים חשובים בארץ, מכל־שכן ברדזין; העיר היתה הפקר, לעשות בה, מה שרק יעלה על דעת הטייסים־הרוצחים הגר־מנים. נשמע אמנם מדי פעם טרטור כלשהו של מכונת ירייה גלמודה — אבל למעשה היה זה כזימזום היתוש נגד שאגת הארי. וכך היה יחס הכוחות בארץ כולה... עם רדת הערב, עזבו המפציצים סוף סוף את שמי העיר — ואנחנו עזבנו את מחבואנו. תוצאות ההפצצה ביום זה היו איומות .אנשים הרבה נהרגו; בתים נהרסו, במיוחד בסביבת הארמון, שבו רצו הטייסים לפגוע; קווי הטלפון ועמודיו נהרסו; העיר נשארה לגמרי בלי קשר עם הסביבה. בייחוד נהרגו מאלה, שחיפשו להם מקלט בגן העיר על־יד הארמון, והוא — לרוע מזלם — היה למטרה למטוסים. רבים מההרוגים היו מטיילים סתם, שלא הספיקו לעזוב את הגן; סבלו בעיקר בני נעורים. נהרגו אז: ברוך בלומן, דניאל סודברג, שתי אחיות סלצמן ואחרים.

במוצאי־שבת זו עזבה כמעט כל האוכלוסייה את העיר. אנשים חיפשו להם מקלט בכפרי הסביבה ובמיוחד באלה מהם, השוכנים בתוך יערות, הרחק מכביש; משפחתנו בחרה בכפר אולשבניצה, השוכן בתוך יערות אחוזת שלו־בובסקי.

אמרתי: „כמעט כל האוכלוסייה"; אכן, היה חלק קטן, שלא עזב את תחום העיר בכל הימים הקשים הללו. היו אלה, לרוב, יהודים באים בימים, שסירבו בהחלט לעזוב את בתיהם. הם לא רצו לעבור לכפר, ולו למספר ימים. ושתי סיבות לכך: היו אלה אנשים אדוקים, שהאמינו, כי מן הגורל והמוות אי־אפשר לברוח; שנייה — קשורים היו לעיר מולדתם קשר בל־יתואר וטענתם בפיהם: „פה נולדנו, חיינו, גידלנו בנים — פה גם נמות, אם נגזר עלינו". כל ניסיון מצדנו לשכנעם ללכת אתנו, הצעירים, עלו בתוהו. כן סירבו ללכת אתנו, כשברחו מזרחה מהנוגש הנאצי, שבועות מספר לאחר־מכן.

גם הכפר הנידח אולשבניצה היה כבר מלא פליטים פולנים מהמערב, שעייפו לנדוד. האיכרים קיבלו אותנו בסבר פנים; מכרו אוכל וסידרו מקומות לינה. ביער הסמוך חנו כמה יחידות צבא. ביום היינו מסתובבים בכפר באפס מעשה ועם רדת הלילה היינו הולכים ברגל לרדזין, לראות ולדעת את הנעשה והנשמע. בימים ראשון ושני (10־11 בספטמבר) לא אירע דבר מיוחד בעיר. הב־תים היו סגורים ומסוגרים; הפליטים מילאו עוד יותר את הרחובות; בחיפושיהם אחרי מזון פרצו את רוב חנויות המכולת ואת המסעדות, אבל אלה היו כבר ריקות... באחד הלילות הצליחו הם לפרוץ חנות יין ומשקאות חריפים — חדרו גם למרתף ומצאו שלל רב. הבקבוקים עברו מיד ליד, הכול רצו לזכות בלגימה המשכרת; רוב הבקבוקים נשברו בטרם הוצאו מהם הפקקים וריחו החריף של

הכוהל מילא את הרחוב...

אך כשבאנו בלילה של יום שלישי (12.9) לעיירה, נודע לנו, שביום זה היתה הפצצה קשה. בתים רבים, על תושביהם, נהרסו; לרוב היו אלה בתים חדשים, שנבנו זה מקרוב, תחת הבתים הנשרפים בשריפה הגדולה בעיירה ב־1929. האש התפשטה, ואף אחד לא ניסה אפילו לכבותה; עמדנו אדישים ונבוכים... אתנו עמד אז בן־עירנו העתונאי הנודע שלמה צוקר, שעבד במערכת ה„היינט" בווארשה והגיע כפליט. שוחחנו בלחש בינינו — מה הלאה, מה לעשות?... צוקר עמד כאילם ורק זה מילמל: „לילה על פני אירופה"...

לפני עלות השחר חזרנו לכפר. היה זה יום רביעי 13 בספטמבר. בשעות הצהריים, הופיע לפתע בשמי הכפר מטוס גרמני, שהתחיל לירות ממקלע. ברחנו לשדה וקפצנו לתוך בור עמוק. לאוזנינו הגיע קול נפץ משונה ובו ברגע כבר עלו להבות אש מגגות הקש של בתי הכפר; האש אחזה במהירות הבזק את הכפר כולו.

כל רכושם של איכרים־עמלים אלה, שעלה להם בעשרות שנות עבודה קשה, כל היבול שבגרנות וחלק מבהמות הבית — הושמד במשך חצי־שעה! הסתובבנו במקום השריפה אבודי־עצה ומבולבלים; האש אכלה גם את המטל־טלים המעטים שהבאנו אתנו לכפר. באותו לילה חזרנו „הביתה". מסביב לאופק ראינו שריפות מכל עבר, מקרוב ומרחוק; השריפה אחזה כאילו את הארץ כולה...

בא חג ראש־השנה; תפילות לא נערכו כמעט. הגרמנים כבר היו בסביבה. אמנם ווארשה עדיין עמדה בהגנתה, אך גורל הארץ נחרץ לכניעה.

חלק מהנוער היהודי עזב את העיר עוד קודם לכך; אני וחברי התכוננו לדרך מזרחה, לרוסיה — והנה נודע לנו, שהצבא האדום חצה את הגבול הפו־לני־רוסי ומתקרב אלינו; לשמחתנו לא היה גבול.

בליל כל־נדרי ישבנו והקשבנו למקלט הרדיו וקלטנו את ידיעה, שמילאה את לבנו שמחה לאין קץ: תחנת השידור הגרמנית מסרה, שפלך לובלין, עד גדותיו המזרחיים של הנהר ויסלה, יהיה תחת ממשל הצבא האדום.

ששון ושמחה שררו בינינו; שמחנו, שלא נצטרך לברוח ולעזוב את בי־תנו — הצבא האדום בא אלינו. משמעות הדבר — חופש. חופש לא רק בשביל היהודים, היושבים מזרחה לוויסלה — הצבא האדום צריך היה להגיע עד לפר־בריה המזרחיים של ווארשה — כי אם גם ליהודי פולין המערבית, כי ניתן להם סיכוי לעבור מזרחה ולהימלט מצפורני הנאצים. ואכן, הרוסים כבר הגיעו לביאלה־פודלסקה למזריץ ולשדלץ; יחידה צבאית הגיעה גם לרדזין.

באותם הימים קרה מקרה, אשר הביא קרבנות יהודיים נוספים, אף על פי שפעולות הקרב כבר פסקו: באחוזתו של הנסיך צ'טווירטינסקי, שונא ישראל מפורסם, חנתה יחידה נודדת של חיל־האוויר הפולני, שלא הספיקה, כנראה,

להתפזר לכל הרוחות. באחת השבתות חדרו העירה, התחילו לירות ימינה ושמא־לה והרגו ופצעו יהודים.

בכיליון עיניים ציפינו על כן, שהרוסים ייכנסו העירה, שחסרה בימים האחרונים כל שילטון. אך לאסוננו הגדול, נחתם בינתיים חוזה חדש ופלך לובלין נמסר לגרמנים; הצבא האדום התחיל להיסוג מזרחה לנהר בוג. דיכאון כללי אחז את העיר, התכוננו לעזוב ולעבור מזרחה.

המערכה האחרונה בין הגרמנים ליחידות צבא פולני התקיימה בימים אלה בסביבות רדזין דווקא. בכפרים שבין רדזין לקוצק התבצר הגנרל הפולני ווילהלם אורליך—ריקמן. בעקשנות עיוורת נלחם ולא נכנע — ההאמין באיזו הצלחה כלשהי או הגבורה כשלעצמה קסמה לו? במשך כמה ימים הגיעונו רעמי התותחים, אבל כוחות הגנרל הלכו ודלו; חייליו התפזרו, כשהם מלובשים בגדי איכרים והוא עצמו נפל בשבי. וארשה נכנעה גם היא — הגרמנים היו השליטים בפולין.

—•—

בהתחלת אוקטובר הגיעה לרדזין היחידה הגרמנית הראשונה; היא היתה מורכבת מחיל שיריון, רוכבי אופנועים וגדוד חיל רגלים מספר 81. טירטור המנועים החריש את העיר; מצוחצחים וגאים מילאו הגרמנים את העיר, הטילו פחד ובהלה על היהודים. את מפקדתם התקינו במשרדי הבאנק היהודי — פאר המוסדות הציבוריים בעירנו. מעל מרפסת הבנק הניפו את דגלם ועליו צלב־הקרס, הנראה מרחוק בציפורניו השחורים של עוף טורף.

היהודים השתדלו לא לצאת החוצה, בלי צורך דחוף. הגרמנים התחילו לחפש בבתים ולעשות מעשי תעתועים. את האוכלוסייה היהודית לקחו מיד לכל מיני עבודות קשות ובזויות ולא חסכו מכות לכל עבר. את הסחורות שמצאו בחנויות, במרתפים ובבתים חילקו חינם לגויים... כעבור זמן־מה באה העירה, במקום החיילים הסדירים, הגסטאפו — וטירור, אלימות ואימת מוות השתרר על הכול.

—•—

בימים הראשונים לבוא הגרמנים לרדזין, עזבתי, יחד עם עוד כמה מחברי, את עיר מולדתי היקרה. אי אפשר למסור באיזה רגש כבד הייתי חדור בבוקר זה, כשהתיישבנו בעגלה וכוננו את פעמינו מזרחה, לבריסק־דליטא; מאחורינו פולין תחת שילטון הליל.

בסירתו של איכר אחד הצלחנו לחצות את הבוג והתחלנו ללכת. לפתע נתקלנו במשמר־גבול רוסי; נעמדנו, בירכנום לשלום, השיבו גם הם בשלום ושאלו: „מאין אתם ולאן הולכים?" ענינו: „פליטים יהודים אנחנו וברחנו מהגרמנים לארץ הסובייטים". החיילים הראו ארשת פנים רציניים, חקרו קצת

ודרשו לדעת, מה בחבילותינו, איפה רוצים אנו להשתקע וכדומה. לבסוף עזבה אותם הרצינות, חיוך רחב השתפך על הפנים ואמרו: „לכו לכם לשלום, הדרך לפניכם חופשית היא!". ככה השיבו הם באותם הימים לרבבות בני־ישראל, יהודי־פולין.

בינתיים רד הלילה; את הדרך לא היכרנו, היינו עייפים ומתוחים — החלטנו ללון בשדה ולהגיע בבוקר לבריסק. שכבנו תחת אילן בשדה, לאט לאט נרדמנו במועקת העובדה, שקרובינו נשארו בארץ הדמים.

— • —

בריסק־דליטא היתה אז אחד המרכזים של הפליטים היהודים מפולין. העיר המתה יהודים מכל הסביבה שממערב לנהר בוג. מקום המפגש בבריסק ליוצאי רדזין היתה המסעדה של שלום הירשביין, רדזינאי גם הוא. הרוב הסתדר אצל קרובים וחברים ומי שלא היה לו מקום לינה ישן במסעדה הזאת, מי על שולחן ומי על הרצפה. ופליטים חדשים הגיעו מרדזין יום־יום. הם מסרו על הזוועות והתלאות, אשר פקדו את יהודי העיר.

בבריסק שהינו שבועות מספר. השילטונות פתחו בבריסק משרד, אשר סידר את הפליטים, הרוצים בכך, בכל מיני מקומות עבודה ברוסיה גופא. נרשמנו גם אני וחברי ובאחד הימים, בסוף שנת 1939, עלינו על רכבת גדולה ויחד עם עוד מאות יהודי פולין עזבנו את בריסק, בדרכנו צפונה־מזרחה.

עד יוני 1941 היה קשר מכתבים בינינו לבין קרובינו ברדזין. מעטות היו השורות במכתבים אלה, הכתובים פולנית — אבל מי שידע לקרוא בין השיטין, הבין מה איום הוא מצבם של אחינו ואחיותינו תחת שילטון הנאצים. שעות ארוכות הייתי מחזיק את הגלויות והמעטפות האלה בידי, מסובב אותם הנה והנה, קוראן בשנייה ובשלישית, מסתכל עד כדי ליאות בחותמת הדואר, כאילו היה הנייר האילם הזה, שבא ממרחקים, חלק חי מהקרובים שלנו שנשארו שם — הנראם פעם בעודם בחיים?...

— • —

רק כעבור שבע שנים ארוכות, שנות געגועים וסבל אין סוף, חזרנו לרדזין. בהגיענו העירה, קפצתי מהעגלה ונחפזתי לביתנו, בו גרתי אני, הורי, הורי הורי. אך אינני מוצא אותו — הבית נעלם ואיננו עוד... על כל המגרש משתרע גן ובצלים צומחים בו...

מסתכל אני סביבי, מתחיל ללכת ולחפש, אולי אמצא את מישהו. לבסוף מצאתי כמה יהודים, פליטים חוזרים כמוני; גם הם מסתובבים זה כמה ימים בעיר ביתומים... הרובע היהודי, שכלל את הרחובות שקולנה, קוזיה, קשיווה ושני השווקים — נהרס כליל. אין כמעט סימן שהיו שם בתים, שפה פעמו רק לפני זמן קצר חיים כל־כך אינטנסיביים. בית הכנסת הגדול, בית המדרש העי־

רוני, החצר הנהדרה של הרבי — הכול נהרס; גם הארמון נשרף.

רוב תושביה הפולנים־נוצרים של רדזין נשארו בחיים. אפילו פעילי מפ־לגות, שהגרמנים אסרום וסגרום במחנה אושוויץ — חזרו הביתה עם נפילת ממ־שלת הנאצים. הם אומנם ראו יום־יום כיצד בולעים הכבשנים רבבות יהודים, כיצד הושמד עם, על ילדיו וזקניו — אבל המה חזרו הביתה; רק היהודים נעלמו מעל פני הארץ. אני מסתובב כמבולבל ברחובות העיר, מחפש ואיני רוצה להאמין, כי אומנם כך הוא הדבר — כי איש לא נשאר בחיים. שעות רצופות עומד אני על המדרכה שלפני בית סבא, גד ליכטנשטיין — אולי זה חלום רע? לא, זוהי מציאות איומה, אין יהודים ברדזין; יהדות פולין איננה עוד.

והימים ימי מאי. השמש מחממת כרגיל, הלילך מלבלב, השיטה פורחת ונותנת ריח, עם שחר יוצא לו העדר הגדול של חקלאי רדזין למרעה וחוזר עם רדת החמה והוא מרים ענני אבק בדרך; החיים הולכים במסלולם... ביום ראשון ממלאים אלפי מאמינים את הכנסייה הקתולית ואת החצר, אשר סביבה; הקול הערב של העוגב מתפרץ החוצה וממלא את הרחבה אקורדים נפלאים; הקהל שר. ככה היה זה גם לפני שנים — רק קולם של היהודים נדם לתמיד...

השוק ההרוך ברדזין

אָפּגעבּרענטער מאַרק אין ראַדזין

רחל זאלצמאן־פרעטער (נס־ציונה, ישראל)

אין די ערשטע צייטן פון אומגליק

מיינע אומפארגעסלעכע, פאָטער און מוטער,
שוועסטער און ברידער און דער גאנצער
פאמיליע פרעטער — געווידמעט

דעם גאנצן זומער 1939 — נישט וויסנדיק געניי די סיבה — איז ביי יעדן געווען א פאָרגעפיל, אז עפּעס אויסערגעוויינלעכעס דארף געשען. מ׳האָט גע־שמועסט, אז היטלער וועט אָנהויבן די מלחמה קעגן פוילן, נישט קוקנדיק אויף די „גוטע באציאונגען”, וואָס זענען צו יענער צייט געווען צווישן דייטשלאנד און פוילן.

צום באדויערן איז דער פאָרגעפיל באשטעטיקט געוואָרן. די טרויעריקע מלחמה־ידיעה האָט זיך בליץ־שנעל פארשפרייט איבערן גאנצן שטעטל אין יענעם פרייטיק־פרימאָרגן, דעם 1־טן סעפּטעמבער 1939. מען ווייסט שוין גלייך צו דערציילן, אז די דייטשע ארמיי האָט באוויזן אין געציילטע שעהן אריינצו־דרינגען טיף אין דער פוילישער טעריטאָריע. ס׳הערן זיך ספּאזמאטישע געוויי־נען אין יעדן ווינקל און אלץ לויפט אין דער ריכטונג פון דער פאָלקס־באנק, צו דער אויטאָבוסן־סטאציע, וווּ אלע רעזערוויסטן גרייטן זיך אָפּצופאָרן און צוצו־שטעלן זיך צום מיליטער־דינסט. עס שפּילן זיך אָפּ הארצרייסנדע געזעגענונגס־סצענעס צווישן מענער און פרויען און קינדער — און די מלחמה איז געוואָרן א פאקט.

די ערשטע וואָך פונעם קריג איז אין אונזער שטעטל אדורך רואיק, אָבער מען האָט געלעבט אין גרויסער שרעק; מיר האָבן אלע פארשטאנען, אז קיין גוטס קאָן מען פון היטלעריזם נישט דערווארטן. פרייטיק, דעם 8־טן טאָג פונעם קריג, לויפט אָן איבערן שטעטל אן עראָפּלאַן, ווייזט אויס א דייטשער, און נאָך אים באווייזט זיך גלייך א צווייטער, ווייזט אויס, א פוילישער — און דער פוילישער ווארפט אראָפּ דעם דייטשן... מיר האָבן גלייך פארשטאנען, אז די נקמה פון די דייטשן וועט זיין א גרויזאמע...

איך מיט אלע קינדער פון אונזער משפּחה זענען מיר אוועק באלד שבת אינדערפרי אויף א פור אין א נאָענטן דאָרף אריין. אונזערע עלטערן האָבן אונז צוגעזאָגט, אז אין פאל פון באָמבארדירונג וועלן זיי אויך קומען צו אונז. אָבער ווי נאָר מיר האָבן איבערגעטראָטן די שוועל פונעם פויער, האָבן מיר דערהערט דאָס באָמבארדירן פון אונזער שטעטל ראדזין. יענעם גרויזאמען שבת וועל איך קיינמאָל נישט פארגעסן. פון די אויפרייסן האָט זיך דאָס שטיבל פונעם פויער גע־הויבן, כאָטש דאָס דאָרף איז געווען גענוג ווייט פונעם שטעטל. מיר זענען דאן

אלע ארויס פון שטוב אין וואלד אריין. אָבער אויך דאָרט האָט אונז געהויבן נאָך יעדער דעטאָנאציע.

מיר האָבן זיך קוים דערוואַרט אויף דער נאַכט, ווען עס האָט זיך איינגעשטילט דאָס באָמבארדירן און מיר האָבן זיך געלאָזט אין שטעטל אריין. א שרעק איז אונז באַפאַלן אריינקומענדיק דאָרט. ריזיקע גריבער פון די באָמבעס. קיין מענטש זעט מען נישט אין גאס. דאָס שטעטל שטייט אין פלאַמען און מען זעט נישט, אז עמעצער זאָל עפּעס לעשן... אלץ איז הפקר... פיל צייט זענען מיר געלאָפן, ביז מיר האָבן ענדלעך געטראָפן אונזערע עלטערן. פון זיי דערוויסן מיר זיך, אז די דייטשן האָבן אַ גאנצן טאָג באָמבארדירט דאָס שטעטל און אז עס זענען פאראן פיל קרבנות. אינטערעסאנט, אז דער דאָזיקער מאסן־מאָרד האָט אויף די לעבנגעבליבענע גלייך אָנגעווירן זיין איינדרוק, ווייל באלד פון אָנהויב האָבן מיר שוין פארשטאנען: די אומגעקומענע קומען דאָך ווי־עס־איז צו קבר־ישראל און מיט אונז — ווער ווייסט, ווי אזוי מיר וועלן פארענדיקן אונזער לעבן, טראַך דעם, וואָס מיר האָבן זיך נישט פאָרגעשטעלט, אז די „קולטור־מערדעריי" וועט דערגיין צו אזא טעכניק, ווי ברענען אין קרעמאטאָריעס מי־ליאָנען מענטשן.

די ווייטערדיקע טעג, נאָכן בלוטיקן שבת, זענען געווען שטילע, שוין צו שטילע; ממש אָפּגעשטאָרבענע גאסן. זעלטן זעט מען א שנעל־דורכלויפנדן מענטש, וועלכער איילט זיך אהיימצוקומען.

—*—

מיטאמאָל הויבן זיך אָן צו פארשפרייטן קלאנגען, אז נישט די דייטשן וועלן פארנעמען ראדזין, נאָר גאָר די רויטע ארמיי, וועלכע וועט פארנעמען דעם גאנצן מזרח־טייל פון פוילן ביז ווארשע (ביזן ווייסל). אויפן הארץ ווערט פריי־לעכער, אין גאס ווערט א גרעסערע באוועגונג... מען דערציילט שוין, אז ; רוסן זענען שוין אָנגעקומען קיין מעזריטש און נישט לאנג וואַרטנדיק קומט אָן א רוסישע אויסשפּיר־גרופּע אויך קיין ראדזין, וועלכע צעטיילט געווער די קאָ־מוניסטן אין שטעטל — יידן און קריסטן. די חברה אנטוואָפענען גלייך דעם סטאראָסטע און פירן דורך נאָך א ריי אקציעס. די שטאָט לעבט אויף...

אָבער דאָס דויערט נישט מער ווי א פאָר שעה. עס קומט אָן א צווייטע רוסישע גרופּע און דערקלערט, אז די רויטע ארמיי וועט קיין ראדזין נישט אָנ־קומען און אז די גרענעץ־ליניע ציט זיך צוריק ביז בריסק — און ווער עס וויל מיטפאָרן מט זיי קאָן עס גלייך טאָן...

פארשטייט זיך, אז קודם האָבן פארלאָזט דאָס שטעטל די אלע, וועלכע האָבן געהאט א שייכות צו די פאָר שעה רויטע אָרדענונג... און די גאסן זענען ווידער געוואָרן פוסט; א שרעק האָט אלעמען ווידער ארומגענומען; עס דער־

הערן זיך שיסערייען פון דאָ און פון דאָרט; עס פאלט שוין א נייער יידישער קרבן — די אנטיסעמיטישע ענדעקעס האָבן אָנגעהויבן ווילדעווען...

ווען די דאָזיקע אומרוען האָבן זיך אָפּגעשטעלט, האָבן יידן באלד גענומען טראַכטן וואָס ווייטער צו טאָן — זאָל מען לויפן אָדער בלייבן דערווייל אויפן אָרט? די יוגנט האָט אממערסטנס דעצידירט צו לויפן קיין בריסק, און דאָס נישט נאָר די פראָ־קאָמוניסטישע אָדער בונדיסטישע — נאָר יעדער וואָס האָט געפילט כוחות אין זיך האָט באשלאָסן צו לויפן. אויך געהייראטע מענטשן אין די מיטעלע יאָרן זענען געלאָפן; די פרויען אליין האָבן זיי צוגעהאָלפן דערצו. דערביי האָבן זיי זיך דעצידירט צו בלייבן אליין מיט די קינדער — די דייטשן וועלן מסתמא אויף זיי רחמנות האָבן... די רוסן האָבן צו דעם צוועק געגעבן פון מעזריטש אַן ספעציעלע צוגן און יעדער האָט אויך געקאָנט מיטנעמען באגאזש וויפל ער האָט נאָר געקאָנט.

—*—

און דער שווארצער טאָג איז אָנגעקומען... די דייטשע ארמיי קומט אַן אין שטאָט אריין מיט... אַן אָרקעסטער; מען רופט די באפעלקערונג אויפצונעמען דאָס מיליטער מיט ענטוזיאזם... מיט צעבראָכענע הערצער פארלאָזן מיר די שטובן און לאָזן זיך ארויס אין גאס אריין. דער אָרקעסטער שפילט פריילעכע מארשן — און אויפן הארצן ליגן שטיינער...

צומאָרגנס אינדערפרי איז שוין דאָ א צייטווייליקע פוילישע פּאָליציי, וועלכע גייט פון שטוב צו שטוב און הייסט עפענען די געשעפטן. ווילנדיק־נישט־ווילנדיק עפנט מען די געשעפטן; עס באווייזן זיך ביסלעכווייז מענטשן אין גאס און דאָס לעבן הויבט זיך אָן ווי־עס־איז צו נאָרמאליזירן. די דייטשן קומען אין די געשעפטן אריין און הייסן זיך נישט שרעקן פאר זיי; אין א פּאָר טעג ארום — זאָגן זיי — פאָרן זיי אוועק און אויף זייער אָרט וועלן קומען די עס־עס־לייט — זיי זענען שוין עפּעס אנדערש...

אין עטלעכע טעג ארום זענען טאקע די רעגולערע ארמיי־אָפּטיילונגען אָפּגעפאָרן און אויף זייער פּלאַץ קומען־אָן די עס־עס־באַנדיטן — און טאקע גלייך באווייזן זיי, צו וואָס זיי זענען פעאיק. דאָס ערשטע זענען זיי אריין אין שול, ארויסגענומען די ספר־תורה׳ס, צעשפּרייט זיי איבער די דערנעבנדיקע גאַסן — קאָטלארסקע, שקאָלנע, קאָזשע און נאָך ארומיקע געסלעך — ווי די־זאַ־נעס... אויך א סך אנדערע הייליקע ספרים צעריסן און צעשפּרייט זיי איבער די גאסן... דערנאָך ארויסגעיאָגט די יידן פון די הייזער — זיי זאָלן עס צוזען... צי קאָן מען זיך פאָרשטעלן דעם ווייטיק?..

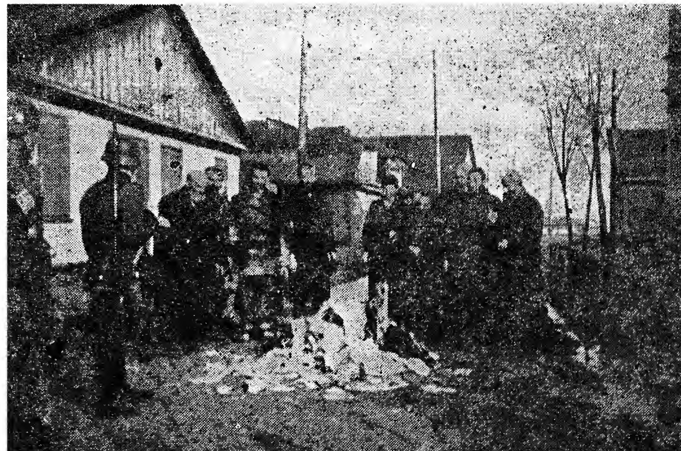
צומאָרגנס האָט מען ארויסגעפירט דעם ראַדזינער רבין רב שלמה׳לען ז״ל, צונויפגעפּאָרט אים מיט די בכבודיקסטע ראדזינער יידן און מכבד געווען זיי

מיט האקן האַלץ; אזשע אבמאן האָט זיך געוואָנדן צום עס־עס־מאן, וועלכער האָט אינסצעניזירט דאָס ספּעקטאקל, אז ער וויל פאַרטרעטן דעם ראַדזינער רבין. אלס תשובה האָט אים דער דייטש אזוי צעשלאָגן, אז א לאנגע צייט האָט ער געמוזט ליגן אין בעט...

אָדער: מ׳האָט געכאפּט יידן און געשלעפּט זיי צום טייך נעבן דער מיד־לאַרניע און אין די קליידער אריינגעטריבן זיי אין וואסער; און ווען זיי זענען ארויס און דאָס וואסער האָט זיך פון זיי געגאָסן, האָט מען זיי איינגעשפּאנט אין א פור און געצוואונגען זיי שלעפּן זי איבער די ראַדזינער גאסן. די דאַשקעס האָבן דערביי געמוזט זיין ביי די יידן פארדרייט און די פּנימער אויסגעשמידט מיט בלאָטע... ביי דער דאָזיקער בעסטיע־פאַרשטעלונג זענען אין יענעם רעגן־הערב־סטיקן טאָג פארפייניקט געוואָרן א סך יידן און איינער — מאניש פּשעניצא — אויף טויט.

צומאָרגנס: זיי האָבן צונויפגעטריבן עלטערע יידן מיט בערד — צווישן זיי אויך מיין זיידן הערשל פרעטער (שטיין) — באפוילן זיי צו ברענגען וואסער אין זייער קאָמענדאנטור, כדי זיך וואשן און פוצן; נאָכן וואשן גיסט מען אָפּ מיטן שמוציקן וואסער די דאָזיקע וואסער־טרעגערס, מען שניידט זיי אָפּ די בערד און מען פארגעסט נישט דערביי אָפּצושניידן האלבע פּנימער...

אונזער זיידע, צוריקקומענדיק אין שטוב אריין האלב־טויט, האָט צוערשט

הנאצים מעלים על המוקד ספרים קדושים
די נאַצים ברענען יידישע ספרים
דער ערשטער ייד רעכטס — ישראל ווינדערבוים (דזשאבאק); לינקס — דער צווייטער ייד — משה אבמאן (א שניידער); דריטער — דוד קאַרמאַן (שלעפּ).

גאַרנישט גערעדט. יעדער פון אונז איז געשטאַנען אין אַן אַנדער ווינקל און די טרערן האָבן געשטיקט אין האַלדז... צום סוף רופט זיך דער זיידע אָן: „ניין, קינדערלעך, ס׳איז נישט גוט; מ׳דאַרף אַנטלויפן... איר, קינדער, זענט יונג — גייטס און ראַטעוועט זיך!..״

ביז דעמאָלט איז די משפחה געזעסן אויפן אָרט. קיינער פון אונז האָט נישט געוואָגט צו זאָגן, אַז ער וויל אַנטלויפן און איבערלאָזן די עלטערע גלידער פון דער משפחה. אָבער אַז דער זיידע האָט געזאָגט דאָס וואָס ער האָט געזאָגט, איז געקומען אין דעם זין אַן איבערקערעניש. מיין פאָטער, דער עלטסטער זון (די גאַנצע משפחה האָט געלעבט צוזאַמען מיטן זיידן) האָט געפרעגט: „וווּ פאַרט?״

נאָך עטלעכע טעג פון צווייפל און פיין — האָב איך גענומען מיין אָרעם פּעקעלע און פאַרלאָזט מיין היים.

—*—

נאָך גרויסע שרעק קומען מיר אָן צו אַ פּויער אין אַ דאָרף נעבן דעם טייך בוג. אונזער באַגער איז דורכצופאָרן דעם טייך און אַריבער צו דער סאָוויעטישער זייט. נאָך אַ שלאָפלאָזע נאַכט געפינען מיר זיך שוין פאַרטאָג אין דער רוסישער זייט.

מיר הייבן אָן צו גיין אין דער ריכטונג פון בריסק. אויפן וועג שטעלן אונז אָפּ רוסישע פּאַטרולן און פירן אונז צו דער קאָמענדאַנטור. נאָך אויספרעגן אונז, דערקלערן זיי, אַז זיי שיקן אונז צוריק צו די דייטשן... מיר הייבן אַלע אָן וויינען און דערקלערן, אַז צוריק גייען מיר נישט, אַפילו מען זאָל אונז דערשיסן. נאָך נייע אונטערהאַנדלונגען ברענגט מען אונז אַריין עסן און אויך בילעטן צו פאָרן קיין בריסק...

פאַרנאַכט זענען מיר אָנגעקומען מיט דער באַן קיין בריסק. דער איינדרוק, וואָס די שטאָט האָט געמאַכט אויף אונז, איז שווער צו באַשרייבן. מיר זענען מיט איינמאָל אַרויס פון גיהנום און אַריין אין אַ ליכטיקער, פריילעכער שטאָט. פריי באַוועגן זיך; מיט אויפגעהויבענעם קאָפּ קאָנסטו גיין אין גאַס... דער טויט לויערט נישט אויף יעדן טריט...

געגאַנגען בין איך אין דער ראַדזינער „אכסניה״ אין בריסק, אין הערשביינס רעסטאָראַן. דאָרט האָב איך געטראָפן אַלע ראַדזינער, וועלכע זענען גלייך ווי איך אַנטלאָפן פון ראַדזין, די וועלכע זענען נאָך נישט אָפּגעפאָרן מיטן ערשטן טראַנספּאָרט קיין רוסלאַנד אויף אַרבעט. אַ גוטע באַקאַנטע, אַמאָליקע ראַדזינערין, האָט מיך גראָד פאַרבעטן צו זיין ביי איר. איך האָב אָבער נישט געוואָלט פאַרלאָזן די, וואָס דער גורל האָט אונז געמאַכט פאַר גלייכע.

—*—

און מיר זענען אָפּגעפאָרן קיין רוסלאַנד. אויפן ארבעטס־אָרט זענען מיר גראָד אָנגעקומען אין טאָג פון יום־טוב, דעם 17־טן נאָוועמבער, דער יאָר־טאָג פון דער רעוואָלוציע. די שטאָט האָט געפייערט. מען האָט אונז אלע פארבעטן אין א זייער שיינעם רעסטאָראַן און מיר האָבן באקומען דאָרט פונעם שענסטן און בעסטן. דאָס העפלעכע אויפנעמען אונז האָט געווירקט אויף אונז ווי א באַלזאַם, נאָך די רדיפות אין אונזער שטעטל. צומאָרגנס האָט מען אונז איינגעטיילט אין וווינונגען און מ׳האָט אונז איינגעאָרדנט אויף ארבעט. די ארבעט איז געווען שווער־צע ארבעט, צו וועלכער מיר זענען נישט געווינט געווען. איז טאַקע אין אָנהויב געווען א ביסל שווערלעך, אָבער ביסלעכווייז האָבן מיר זיך צו איר צוגעוווינט און ס׳איז אונז גאַנץ גוט געגאַנגען. מיר האָבן זיך שפּעטער אויך געלערנט רוסיש, וואָס איז אונז זייער צונוץ געקומען די גאַנצע צייט פון אונזער זיין אין רוסלאַנד.

מיין שטענדיקער טרוים איז געווען צוריק אהיים. אָבער ווער האָט זיך געריכט, אז ווען מיין טרוים וועט פארווירקלעכט ווערן און איך וועל שטיין, נאָך זעקס יאָר, אויף דער ערד פון ראַדזין — זאָל איך דאָרט נישט געפינען קיין איין יידיש לעבעדיק באשעפעניש, וועלכעס איז איבערגעבליבן נאָכן דייטשן עמלק.

ברחוב שקולנה ברדזין — מימין: גרמני מצלם
שקאָלנע גאַס — רעכטס: א דייטש פאָטאָגראַפירט

יהרשע רוזנקרנץ (קיבוץ שובל, ישראל)

קורות הכיליון (1939 — 1945)

1. הבהלה הראשונה

לא ארבה לתאר את הרגשת המוני העם היהודי, ביום פרוץ המלחמה. אבל יורשה לי להגיד, שיחד עם הפחד מפני הבאות, שתקף את האוכלוסיה היהודית, היתה גם מעין שמחה, שנבעה מתוך „ביטחון", שבמשך חדשים מספר ימוגר שלטון העריצות הגרמני על אדמתו הוא, דבר שישים קץ לא רק לסבל שלנו, כי אם גם לסבל אחינו בזבונשין, סבל יהודי צ׳כיה, אוסטריה וגרמניה.

האנשים הסתכלו השמימה וחיכו להופעת האווירונים הבריטיים והצרפתיים — ואילו למפציצים גרמניים כמעט לא חששו במשך השבוע הראשון... וכאשר הופיעו אלה בשמי העיר, היה מי שהתלוצץ עדיין על חשבונם. ברם, אחרי תשעה ימים חדלו כבר ללעוג להם — מרבית העיירה ברחה על נפשה לכפרים הסמוכים, בהאמינה, בתום לבה, כי לכאן לא תגענה פצצות האויב.

קציר הפצצה הראשונה — איני יודע, אם לכנותו קטן או גדול. המושג על „קרבנות המוניים" השתנה אצלי במשך חמש שנות הסבל. אך אז, „באותה השבת" של 9 בספטמבר, היתה זו טרגדיה, אשר איש לא יכול היה לשער אותה. נזכר אני: רצתי כמשוגע בין עצי גן העיר וליד הבריכה נתקלתי באדם מילל ומיבב. עמדתי לרגע — בכה זה על אבריו המרוסקים של אחיו אברהמ׳קע סודברג. כולם הסתתרו מאחורי העצים. הרי במשך חדשים לימדונו בקורסים להגנה נגד הפצצות: „על הנשים והילדים להסתתר מתחת לעצים, הנמצאים בעיר, ובייחוד בגן־העיר. על הגברים לעמוד בעליית הגג ולהשגיח — ואם תפול פצצת תבערה, לחטוף אותה, להטילה ברחוב ולכסותה בחול..."

אינסטרוקטרים משובחים... אבל הפצצות לא חיכו לאדם. הן פעלו... מארבע הקצוות בערו השכונות. ודאי זכורה האחת, שקראו לה מריינקה, והשנייה לנדזי־נאק. נאמנים להוראות, רצו אנשי המיליציה העירונית לעזרת השכונות — ואז ניתך מטר יריות מהאווירונים והוטלו פצצות הרס ושמד נוספות; מבין מכבי האש ועוזריהם ניספו אז שמואל קימל, עסקן ה„בונד" וחבר מועצת העירייה ואחד מהאחים בלומן — ברוך; כן נהרגו אנשים מספר, אשר את שמותיהם לא אזכור.

בלילה התפזרו אנשי העיר לכפרים אשר בסביבה, אך אחרי יום־יומיים חזרו — ומצאו הרס, גזל וחמס בבתיהם ובייחוד בחנויותיהם. גדול היה ההרס בבניינים, שנעשה בשבת על ידי המפציצים הגרמניים, אך גדולים ממנו שבעתיים הגזל והחמס, שנעשו על־ידי הצבא הפולני הנסוג ועל־ידי פולנים אזרחים, אשר רוקנו את בתי היהודים.

2. האפיזודה הסובייטית

והם באו. אך לפני זה היה עוד לעבור פעמים רבות פחד, תקוה, שמחה ויאוש, הבאים לסירוגין בזה אחר זה...

באחד הימים ההם נכנסו למזריץ, הרחוקה מרדזין 27 ק״מ בלבד, חיילי הצבא האדום ונתקבלו ברוב פאר והדר. במשך עשרת הימים הבאים הספיקו להתקדם לכיוון עירנו רק 20 ק״מ. את המרחק הקטן הנשאר להם, לא מצאו לנכון לעבור, משום־מה.

ב־ב׳ דסוכות בבוקר התקרבה שיירה קטנה של חיילי הצבא האדום, התעכבו ליד הכביש המוביל מוישניץ לקוצק, כ־2 ק״מ מהעיר — אך לתוכה לא נכנס אף חייל אדום אחד. שם נעצרו ושוחחו שעה ארוכה עם בני העיר, אשר באו לקבל את פניהם. נאום נלהב נשא לפניהם מורה בית הספר הפולני, קשיצקי, אחד הפולנים, אשר ארגנו באותו יום את המיליציה האדומה יחד עם היהודים. במיליציה זו היו גם אנשים מהעולם התחתון וגם כמה מפ־וורי העיר, שהיו ידועים כקומוניסטים. זכורני, איך פינקוס עם כמה חברים נוספים קיבלו את מפתחות העירייה, מפעל החשמל וכו׳ באחד הבתים צייר בחיפזון החבר יואל את הדגל האדום וכמה סיסמאות. אבל לא ניתן לנו להיהנות זמן רב ממחזות אלה; לפתע פרצה בהלה ורעם יריות נשמע מקצה הרחוב.

היריות והבהלה נמשכו כחצי שעה. מעליית הבית הסתכלתי לרחוב. עם מכונות ירייה בידיהם רצו פלוגות חיילים פולניים וירו לתוך הבתים. אחרי שעה קלה שקט הכל. כשיצאנו לרחוב נתברר לנו, שישנם שני הרוגים יהודים, בחור בן 16 דניאל סודברג, בן חנינא, קרובו של דניאל סודברג, שנפל חלל ביום ההפצצה. את שמו של ההרוג השני לא זכרתי וכן את שם האשה הפצועה. בין ההרוגים — גם פולנים, חברי המיליציה האדומה.

לאחר יומיים, האזננו בצהרים לשידור הרדיו הגרמני, שהודיע על הסכם בין ריבנטרופ למוסקבה, לפיהו נסוג הצבא האדום עד לבוג...

מהלומה זו היתה קשה מנשוא. אנשים לא האמינו... לא האמינו, גם כאשר שמעו את אותה ההודעה ברדיו מוסקבה. בתומם שלחו מחאה למפקדה המקומית במזריץ: „הייתכן הדבר?" — התשובה שבאה: „הצבא האדום, בהעמידו את כף רגלו על שעל אדמה, אינו עוזב אותה עוד". אך אחרי שבוע עזב הצבא האדום במהירות את שדלץ, את מזריץ ואת ביאלה — עד לבריסק.

באותו הזמן חנתה בסביבות רדזין הדיביזיה של הצבא הפולני בפיקודו של הגנרל קלברס; התחפרה בכפרים בין פרצ׳ב לקוצק ונלחמה בגרמנים. התקפותיה הצליחו. הפולנים התקדמו, הדפו את הגרמנים ולקחו שבויים. אבל מצב זה לא נמשך. הגרמנים התקיפו וצבאות הפולנים המוקפים התחילו להיסוג בדרך לקוצק.

בערב נודע, כי האזרחים הפולניים בעיר תולים ליד בתיהם את תמונת האם הקדושה... היה זה סימן כי חיילי קלברס החליטו להתנקם ביהודים ובמיליציה האדומה. על העיר נפלה אימת מוות. קבוצות צעירים רבות יצאו בלילה למזריץ ונלוו לצבא האדום, אשר נסוג לעבר הבוג.

בעיר גופה התארגנה מיליציה עממית, עד למאה איש ומעלה, אשר עמדה הכן להגן על הרכוש והחיים. אינני יודע איך היה נופל הדבר, לולא התארגנה מיליציה זו — עובדה היא, שאנשי העולם התחתון הפולני היו מוכנים לשוד ולהרס.

אותו לילה היה קרב בין הפולנים והגרמנים. הפולנים נסוגו במהירות דרך הכפרים בכיוון דמבלין — ריקי; במשך ימים מספר שלטו עדיין בעיר פלוגות המאסף של הצבא הפולני ורק בסוף אוקטובר נכנס הצבא הגרמני העירה.

3. הגרמנים באים

עם הכניסה הראשונה היתה מעין הפתעה ליישוב היהודי בעיר. צו הפינוי של דירות חל בראש וראשונה על פולנים דווקא. ועברו כשבועיים עד שנתקבל צו הגירוש הראשון ליהודים; הפקודה לעזוב את כל הבלוק של שני השווקים. הבלוק הזה — בנייני לבנים של קומה אחת או שתים, נתרוקן במשך 24 שעות ומיד החלו הגרמנים במעשה ההרס. בעזרת בחורים וגברים יהודים, שנחטפו לעבודה, נהרסו כל המחסנים, בתי השימוש, המטבחים — אשר הפרידו בין שני חלקי הגוש, הצפוני והדרומי. נתפנתה דרך רחבה בין השער של יוסל ז׳יטא, לבניין, אשר גבל עם הסמטה, הזכורה לבני עירנו, לאחר השרפה הגדולה. היה להם מעבר למכוניות מהרחוב המזריצ׳אי. וכמובן — קידות נהרסו, תדרים נהפכו למוסכים. אזכור עוד, אמי, עליה השלום, הלכה עם עוד כמה נשים לבקש שלא יהרסו, שיגורו בהם כפי שהם לוקחים את זה. התשובה היתה: „הצדה יהודיה חזירית, אין זה שלך עוד; שלך הוא המקום, שבו הכלב מסדר צרכיו...” סמוך לפקודת האבקואציה, נתקבלה פקודה מהמפקדה המקומית להכניס קנס — 30 אלף זלוטי. נודע מיד, כי נאסרו 10 אנשים נכבדים כבני תערובת וכמובן, שהקנס סולק תכף ובני התערובת שוחררו.

אך למרות זה שרר שקט יחסי במשך שבועות מעטים. יתר־על־כך: המסחר פרח; צצו חנויות של מכולת, של בשר חזירים, עוגות — והגרמנים שילמו בעין יפה. היו נכנסים לחנויות ולמסעדות, קונים, משוחחים ולחייל הפשוט לא נגע הדבר, שזוהי מסעדה יהודית. כשנצטוו החנוונים להדביק שלט „חנות יהודית”, היו הרבה מהם אשר יעצו לנו להוריד את „נייר האשפה” הזה.

אך המצב התחיל להשתנות, כשהגיעו לעיר אנשי הס.ס. אלה התחילו להראות את גבורתם. ראשית, פרצו לבית המדרש ולבית הכנסת ביום סגריר וריפדו את החצר בספרי התורה בתוך הרפש. תפסו כמה יהודים זקנים, תלשו את

זקניהם, התעללו בהם וציוו עליהם לרקוד על ספרי התורה „מה יפית".

ב־3 בדצמבר הגיעו עגלות מספר מהעיירה הקרובה לברטוב, בהן ישבו יהודים על רכושם וסיפרו, כי כל היהודים גורשו מן העיר. הפחד תקף אותנו. באותו זמן נתמנה לנדרט פון ווינטרפלד לקצין המחוזות רדזין ולוברטוב ואם הוא עשה כמעשה הזה שם — הרי מזומן גם לנו גורל זה. ובאמת, עוד באותו הערב נתקבלה הפקודה שעל רדזין להיות במשך שבוע ימים „יודנריין" (נקייה מיהודים). הבהלה שקמה יקל לתאר אותה... אנשים רצו ממקום למקום אובדי עצות. נתברר, שהצו נמסר לידי דוד ליכטנשטיין והוא נעשה האחראי למילואו. יהחלה אצלו השתדלנות. אחרי יומיים נדף מכל הפעולה ריח של כסף רב ופרו־טקציה. הורשו להישאר בעלי מלאכה מסוימים ועמהם גם משפחותיהם. אנשים רצו לשלם כסף. היתה כל האפשרות, שרוב העיר תישאר. אך למה לא היה כך? — לשם זה מוכרח אני לברר עניין אחר.

4. הגירוש לסלובטיץ'

באותו היום, שהרוסים נסוגו עד לבוג נתחלקו הדעות בקרב הציבור היהודי בעיר. יש וסברו, שצריך לנצל את האפשרות ולברוח לרוסיה, כל־זמן שהגבולות פתוחים. מצד שני סברו האחרים, שאין כל סכנה לחיות בין הגרמנים. צא וראה: מבריסק חוזרים אנשים במעמד נורא כזה; אין שם דירות ואין אוכל והחלאה איומה. ואילו פה, אמנם גזרות למיניהן, אבל לחיות אפשר. ומי זה רוצה בכלל לנטוש את רכושו? יתר על כך: היו עוד אחרים, ואולי כולם, שהאמינו בביאת הרוסים בהקדם האפשרי. ענין הבוג — אמרו — הוא רק מעשה לשבועות והללו יופיעו בעוד יום, בעוד יומיים... אך בינתיים נמשך הזרם של האנשים אשר החליטו, בכל זאת, לעזוב את רכושם; ועשו זאת לעתים גם משפחות שלמות. מאידך עשתה רושם גדול חזרתו של נחמן־יידל סודברג עם כל בני משפחתו. היה בצד הרוסי, חזר וסיפר מעשים איומים. אך עוד לא פג רושם זה וקרה מקרה הפוך... בוקר בהיר אחד נסתבר, שחיים צוקרמן, גביר ידוע, השאיר את כל רכושו וברח בלילה עם אשתו וילדיו לרוסיה. אמנם, סיבת המעשה היתה עלילה, שבביתו, שנעזב על ידו לפי פקודת הגרמנים, נמצאו רובים ונשק אחר. אחרי שהוא ביצע את מעשהו זה נתחדשה ה„עלייה" לרוסיה. והנה באותם הימים באה פקודת הגירוש הנ"ל. נתקבלו הוראות לנסוע לעיירה סלובטיץ' (על־יד דומצ'בה) אשר על־יד הבוג ובצדן הבטחות, שישנה כל האפשרות לעבור משם בנקל לרוסיה.

הייתי בשורה הגדולה, אשר יצאה ב־8 בדצמבר 1939 בעגלות וברגל מרדזין בכיוון לסלובטיץ'. אותו לילה, שהיינו בדרך, נפל השלג הראשון באותו החורף, אשר נמס רק בהתחלת אפריל. בקצה העיר עמדה הז'נדרמריה הגרמנית והחרימה מרכוש הנעקרים ככל העולה על לבם; לפעמים גם השאירו הרול

לפי מצב רוחם. ועגלות וסוסים, מניין היו לנו? — איכרי הסביבה ידעו להריח עסק טוב. עד 1000 זלוטי, וגם למעלה מזה, שילמנו בעד הנסיעה. סכום זה בימים ההם, בראשית המלחמה, ערך רב היה לו. כך עזבו את רדזין משפחות רבות, ביניהן גם הרב פיין, ויצאו לסלובטיץ׳. אחרים התפזרו בעיירות הקרובות; ברדזין נשארו שלוש מאות משפחות.

כדאי לעמוד קצת על פרשת החיים של בני עירנו בעיירה נדחת זו, סלו־בטיץ אשר הרפש בה לברכים הגיע; בתיה הנמוכים והרעועים וכן יהודיה טפוסיים לעיירתו של מנדלי. אלא מה? יהודים ידעו להתעשר במשך שבועות קצרים, כי על־כן היתה עירם מקים המעבר החשוב והקל ביותר על הבוג. הגענו לשם לעת ערב ושוכננו בבית־הכנסת. לא היה מי שירחם, מי שיקח הביתה אפילו משפחה אחת ללינה. הדהים אותי יחסם של אנשים אלה — כלום אינם יהודים, ורק תאוות הרווחים היא לנגד עיניהם? אינני יודע איך היו הדברים מסתדרים; כל ועד לא הוקם; יהודים פעלו על דעת עצמם, שילמו בעד דירות כסף יקר, ומי שידיו לא השיגו, התגורר עוד בבית הכנסת ימים רבים.

אותו יום שאנו הגענו, הגיעה גם משטרת הגבול — והגבול נסגר. מעתה צריך היה לגנוב את הגבול בסכנת נפשות. אך שבילי הקונטרבנדה ידועים היו למדי לבני העיר. המים קפאו והנהר הרחב, עד 150 מטר, נעשה גשר... אך מצדו השני הועמדו משמרות גבול סובייטיות. והנה קרו מקרים מוזרים. ישנם אנשים, אשר הגרמנים חטפום, האכילום והובילום שוב לאמצע הנהר, כדי שמכאן יחזרו לרוסים — ואלה האחרונים, בנפול בידיהם האיש, סגרו אותו לימים, הרעיבוהו והעבירוהו לצד הגרמני, ועוד ירו באויר, כדי שמשמרות הגרמים ירגישו בדבר... קרה כי יהודי, שנחטף על ידי שומר גבול יהודי (חייל רוסי), נכנס עמו בשיחה ביידיש. הלה שמע הכול, הסכים בתנועות ראש והשתתף בצערו ולבסוף הוסיף: חבל׳ הסוביט ציווה לשמור, ועליו להחזירו לגרמניה.

באותו פרק זמן חל גם שינוי יסודי בגניבת הגבול. החלו חוזרים משם אנשים אשר ברחו על נפשם מרוב קור וחיי חלאה. כן העבירו לשם סוחרים־קונטרבנדיסטים סחורות והחזירו משם כסף רב. בין החוזרים היו גם רבים מבני עירנו. עודני זוכר את הערב, בו היינו מוכנים, אני עם אבי, להפליג. אחרי מאבק פנימי ממושך, הגענו לידי מסקנה, שאין שחר לחכות. ועד העיר הריץ אמנם מברקים לסטאלין ולכגנוביץ על מצב הנעקרים היהודים בסלובטיץ׳, אך לא כל אחד השלה את עצמו בתוצאות הדבר. ובכן, מוכנים היינו לצאת לדרך, לרוסיה. גם מורה הדרך ישב בבית. אך עם רדת היום נכנס אלינו יהודי, פניו רזים ובלתי מגולחים, וביקש מקום לינה. היה זה מכירנו. רק עתה חזר מרוסיה והתחיל לספר מעשי זוועות. הוא חי בבריסק במאורה אפלה. הרוויח כמה פעמים יפה, אך לבסוף נפל בפח. למזלו לקחו ממנו רק סחורתו — ושחררוהו. בבריסק

רעב, החיים אינם חיים, הכול רוצים לחזור.

אנו לא יצאנו עוד אותו לילה...

בלילה, ה־4 ביוני 1940, החליטו הגרמנים לחסל את קן הקונטרבנדיסטים. נאסרו ונרצחו בין לילה אחד 45 יהודים חפים מפשע. ביניהם היו שנים מרדזין: מרדכי ניימן (קוקוש הספר) ובעל בתו. הרבה משפחות חזרו לרדזין. אחרות החליטו לחזור למזריץ׳ הקרובה לרדזין — בין אלה גם משפחתי. מכאן ואילך חייתי את שנות סבל המלחמה בעיר מזריץ׳.

5. אני במזריץ׳

מתחילה סבלנו הרבה, למרות העובדה כי במזריץ׳ הכול „פרח". האפנה היתה במלוא הקיטור. אפנת גברים: „מגפי־קצין", מכנסי גליפה, ו„הדשוקיקה" יפה. ובלבוש זה ראית כמחצית תושבי העיר. קשה היה להסתדר בעיר זו והסתפקנו מרווח היום, ואבא ואמא הפכו לסוחרי תבואה בשוק. בשוק במזריץ׳, אשר היה חפשי, באורח פלאי, עד קיץ 1942, נפגשו רוב יוצאי רדזין, אשר גרו שם ורצו להרוויח את לחמם. מעטים הסתדרו כבעלי מלאכה. מעטות היו המשפחות של בני עירנו במזריץ׳, כעשרים במספרן. האנשים היו בקשר תמידי עם רדזין, כל עוד הדבר אפשרי היה.

6. חוזרים לרדזין.

באביב 1940 חזרו רוב המשפחות לעיירתנו, לרדזין. כמובן, ברחובות הראשיים לא גרו עוד יהודים. הכול השתכנו ברובע היהודי — המשתרע ברחובות קלן, קוז׳ה, שקולנה, קשיווה. גיטו סגור לא היה. במשך כל אותה השנה, ואפילו עד סתיו 1941, מותר היה ליהודים להתהלך בכל הרחובות. כן מותר היה להם לצאת מחוצה לעיר, להגיע לכפרים ולסחור — עד כמה שזה היה מותר ביחס לסחורות מוחרמות, כגון: שמנים, ביצים, חמאה. האנשים לא סבלו רעב. בראש הקהילה עמד היודנראט, שאייחד דיבורי עליו בפרק מיוחד.

עוד עם כניסת הגרמנים החלה ברדזין בעית העבודה היהודית. לאמור, היו נוהגים „לחטוף" כל עובר ברחוב לעבודה ליום, לשעות מספר — ואחר כך משחררים. בשעת עבודה כזאת היו מכים, או לפעמים, וגם זה יקרה, ניתן אוכל טוב — והביתה. יחס זה גרם לאי־ביטחון תמידי. אך הדבר השתנה לטובה כאשר סודרה חובת עבודה לכל משפחה, ואחר כך לכל גבר; חייבים היו למסור יום עבודה (שרוורק) או שני „שרוורקים" לשבוע. היו עובדים בשכונות הצבא, חוטבים עצים, מנקים בחצרות, מטאטים ברחובות העיר, ובחורף גורפים שלג. כמובן, בעד עבודה זו לא שולם, אך במרוצת הזמן התפתחה מזה עבודה קבועה: אנשים מסוימים העדיפו לשלם את מס השרוורק, אשר נע במשך הזמן בין 2—5

זלוטי. את הכסף הזה שילם היודנראט לאנשים הקבועים, אשר חיו על עבודה זו. וכן, קבלני העבודה העדיפו אנשים קבועים. אלה האחרונים נהנים היו מכל מיני אפשרויות — „מקום עבודה" נוח למסחר (בכבישים ליד הפחם), אפשרות מסחר עם חיילים גרמניים וכו'. כך הסתדרו בעבודה ובמחיה אנשים, אשר לא היו בעלי מקצוע ואשר לא נשארו להם מלפני המלחמה תכשיטים וסחורות למכירה.

אחר היה מצבם של בעלי המקצוע. אלה „שגשגו" בשנים הראשונות. חייטים למיניהם, סנדלריים מומחים, בנאים במספר קטן, מסגרים — כל אלה מצאו להם עבודה מתמדת ומכניסה אצל החיילים הגרמניים, אצל קציניהם, אצל אנשי הגסטפו והרוויחו יפה מאד, ולפעמים הגיעו גם עד כדי חיי מותרות. בעלי סחורות מלפני המלחמה, בעלי תכשיטים ובעלי רכוש בכלל — זה היה מעמד שלישי. כן יצאו אנשים לכפרים, סיכנו את נפשם, מכרו סחורות מנופקטורה או נעלים, חליפות מוכנות, כלי מיטה וכו' והביאו העירה שומנים, קמח וכו', ושוב מכרו — וכך חיו.

שני בתי מסחר קטנים, לגליים למחצה, התקיימו במשך הזמן: האחד, מין בית מסחר משותף לצורכי מכלת ומצרכי יום־יום אחרים, אשר שייך היה לסוחרים זעירים מספר, שמלפני המלחמה. השני — המסעדה של רב בריל־נחמן־לייזערס, בבית „חברה מקרא שטיבל", שליד בית המדרש. בעלי המקצוע „המפורסמים" היו מר ישכר קשמכר החייט, צלקע הסנדלר ועוד מספר סנדלרים וחייטים, שאת

יהודי רדזין בגיטו מזריץ'
ראדזינער יידן אין מעזריטשער געטאָ

שמותיהם לא אזכור עוד. כן, התפרים משה איידלמן, פלצמן ועוד אי־אלו; הבנאי משה רוטשטיין, הזגג שוע גלעזער, מסגרים מספר ועוד. יחס השלטונות ליהודים היה יחס של „יעקים", לאמור, הם התיחסו לכל אחד לחוד וליהודי העיירה בכללם, לפי הפקודה מלמעלה. אמנם, לכל חייל או קצין גרמני, או איש גסטפו, היה „יודע" משלו, או כמה „יודים" כאלה, שאליהם התיחס טוב. אבל יחס זה לא עמד להם ליהודים כשהיתה פקודה אחרת. היו קורים מקרים רבים של התעללות בשעת העבודה. התגובה היתה — פניית חברי היודנראט למפקח הגסטפו, וזה היה מועיל במידה מסוימת. כזה היה המצב וכאלה היו היחסים עד קיץ 1942, במשך שנתיים וחצי ולמעלה, עד שהתחיל בפולניה מסע השמד והחיסול.

אך בטרם אמסור את כל פרשת ההשמדה ברדזין, עלי לעמוד על כמה תופעות חיים מעניינות בעיר.

7. היודנראט

היודנראט — שם זה כשלעצמו כבר מעורר רגש של שנאה ובוז לאנשים, אשר היו חבריו. זה מוצדק במקרים רבים. אך קרה גם לעתים קרובות, שאנשי היודנראט היו רק המתווכים בין השלטון הגרמני המקומי ובין הקהילה ולעתים נדירות אף התמסרו לטובת הציבור המקומי. אכן, היודנראט ברדזין שייך היה לאותם הנדירים, שמרבית אנשיו התמסרו לצורכי הציבור ולטובת הציבור.

הרוח החיה בו היה הזקן המופלג, בן השבעים, דוד פישלס (ליכטנשטיין). ומי לא הכיר את האיש, ה„פרעזעס" של הקהילה במשך שנים רבות, את האדם המר ובלתי הנוח לבריות. נדמה לי, שבשנים שלפני המלחמה — ואני עדיין ילד — שנאו אותו ממש בעיר. אולי מסיבות היותו עשיר מאד, בעל נכסים מרו־בים — המיליונר בעיירה. ואולי שנוא היה על הציבור הזעיר בורגני, על הסוחרים הזעירים, על בעלי המלאכה והפועלים, כיון שרדה בקהילה ביד תקיפה במשך שנים רבות. עובדה היא, שלא היה נוח לבריות, מעטים היו הנכנסים ויוצאים בביתו (אם בכלל היו כאלה). עוד בנובמבר 1939, נקרא ע"י מפקד הגסטפו ונצטווה להמציא 30 אלף זהובים קונטריבוציה. מכיסו שילם אז עשרת אלפים וגם ארגן את קבלת הכסף הנוסף — ובזה הציל עשרה אנשים שנכלאו כבני תערובת, עד שהכסף הוכנס.

אחרי הגירוש נצטווה להקים את היודנראט. הוא ריכז את מיטב אנשי העיר, אשר ידועים היו לפני המלחמה כעסקנים ציבוריים וציוניים, כגון: שמחה גולדווסר, עסקן ציוני, מנהל הבנק העירוני היהודי; יעקב בלכוביץ, מנהל בית הספר העברי „תרבות", עסקן ציוני; שמעון קליינבוים; מר אליהו שיינמן, עסקן ציוני ידוע ויושב ראש הקהילה בשנים האחרונות לפני המלחמה. ואם איני טועה גם האדונים חיים יצחק גלרמן, עסקן ציוני ומורשה הקק"ל העירוני, ומשה אפלוג סוחר, אדם

ידוע בטוב מזגו ופכחותו ובני דוד ליכטנשטיין, סנדר ושמעון ליכטנשטיין. רק אברהם בלומן, מנהיג הרביזיוניסטים לשעבר, אשר עליו נאמר, כי „בכוח העליון" נכנס ליודנראט, היה היחידי, אשר את שמו הזכירו במשך הזמן לשמצה.

כל אלה מילאו את חובתם, תוך התמסרות והתעניינות מרובה. בייחוד פעל הרבה דוד ליכטנשטיין, אשר היה משתדל אצל השלטונות ומברר הרבה מקרים בלתי נעימים. ומעניין — אהבו את הזקן הזה בכל מקום שבא. שמעתי פעם אנשים מספרים, כי מפקד הגסטפו המחוזי פישר, בעל דרגה גבוהה, כינה אותו בשם „אלטער יודישער פרינץ" (הנסיך היהודי הזקן).

מר שמעון קליינבוים היה פעיל בדז׳וינט וסידר את ענייני העזרה לכל ערי סביבת רדזין — לוברטוב ולוקוב. פעולת הדז׳וינט בימים ההם, ודאי פרשה מעניינת מאד, אך לדאבוני אין לי כל ידיעות על פעולותיו בשטח עי"נו ועל פעולותיו של מר קליינבוים.

מר אברהם בלומן הנ"ל, היה זמן מה מנהל משרד העבודה ליד היודנראט וסגן היושב ראש שלה. בן אדם זה היה איש פעלים, אך לא תמיד בכיוון החיובי. ידועים לי מקרים, שהתייחס בבוז ובעליונות כלפי הנצרכים. האיש פעל לא מעט גם לטובת הציבור, בשתדלנותו, אך מבשרי חזיתי את יחסו אל פשוטי העם. עליו היו אומרים: „אני אברהם בלומן — אל תתקרב". והנה אשלב פה את המקרה שקרה אותי ואת אבי, מקרה הזורק אור על יחסי ה„יודנראטניקים" מהסוג השני.

היינו, כידוע, אני ואבי במזריץ׳. ביולי 1940 נצטוו שם הגברים להתייצב לעבודת כפייה במחנות חפשיים למחצה, לשם עבודות ויסות של הנהר קזשנה, העובר מלוקוב, דרך מזריץ׳, ביאלא־פודלסקה לבריסק. המחנות השתרעו בכמה נקודות בכפרים, לאורך הנהר, ובביאלה עצמה. נמלטנו לכן לרדזין וניסינו למצוא עבודה בעזרת משרד העבודה ליד היודנראט ברדזין. בהיות בידינו תעודת עבודה, אפילו מפה, יכולנו להיות בטוחים, שלא יחפשו אחרינו במזריץ׳ לעבודה. בכל אופן, היה מן המובן מאליו, כי כפליטי עירנו, הגרים עתה בעיר שכנה, תינתן עזרה קטנה זו. אך אברהם בלומן דרש כסף, כסף רב בעד סידור כזה — כסף לכיסו הפרטי. לאחר שאבי פנה אל דוד ליכטנשטיין ואל עסקנים אחרים, נתקבלה אצלם דרישתו של אברהם בלומן בהתמרמרות ושילמנו סכום קטן בלבד ליודנראט.

אין אני רוצה לעשות השוואה בין היודנראט ברדזין ובין זה שבמזריץ׳. אכן, גם בזו האחרונה היו אנשים שהתמסרו לטובת הכלל, אך אלה היו המעטים והחלשים. רובם, ובייחוד אנשי המשטרה היהודית, היו רודפי בצע וכבוד ודואגים בראש וראשונה לטובת עצמם. אגב, מלים מספר על המשטרה היהודית, פעולותיה ותפקידיה. היא היתה מוציאה לפועל פקודות בעניין סידור העבודה, מלווה את האנשים לעבודתם, מפקחת על איסור ההליכה ברחובות האסורים (בשלב מאוחר יותר). כן היתה מפקחת על המצב הסניטרי, יחד עם הוועדה הסניטרית ליד

היודנראט. ובעיקר — ההשגחה על מילוי חובת העבודה.

למשטרה ברדזין היו שייכים, לפי זיכרוני: המפקד אברהם בלומן; ישראל סלצר, חבר פעיל ב„החלוץ" לפני המלחמה; יצחק וולף; ברל ליכטנשטיין, חבר פעיל ב„החלוץ"; זליג בלומן, ועוד אנשים מספר. אנשים אלה רובם מילאו תפקיד אחראי בהתמסרות המלאה, אף כי תוך היותם במשטרה, נהנו גם נהנו מיכולת רבה לחיות חיי אמידים ומותרות.

8. סבל, מלשינות ונשים

ממה שכתבתי עד עכשיו, עשוי להתקבל הרושם, כי היהודים בעיר רדזין לא סבלו כאילו כלל וכלל עד יום ההשמדה והחיסול; כאילו לא סבלו רעב, קור והתעללות. אמנם, בהשוואה לגיטאות אחרים בוורשה, לודז' בערי פולין המזרחית, היה המצב די נוח. אך טעות היא לחשוב, שהתעללות ביהודים לא היתה. פקודות על גבי פקודות שונות, לפנות גושי בתים, להגיש קונטריבוציות בכסף או בזהב וכו'. ההתעללות הראשונה היתה, כפי שכבר הזכרתי בראשית רשימותי, עוד בנובמבר 1939, כאשר פלוגת ה־ס.ס. הראשונה התפרצה לבית הכנסת, קרעה את ספרי התורה, השליכה אותם לבוץ וציוותה על היהודים לרמוס אותם ברגליהם ולרקוד מה־יפית — ואז גזזו במו ידיהם את הזקנים של יהודים מספר (מהם אני זוכר, של יעקב ישראלקע'ס הוכמן). באותו חודש קרה מקרה למר שמעון קליינבוים. סחבוהו בבוקר בהיר אחד ממטתו בפיז'מה, ורדפו אחריו ברחובות העיר,

ר' יעקב לאזער —
כה נראו פני האנשים...
אזוי האָט מען אויסגעזען...

בהו־ביצם באיש במקלות וברמסם אותו ברגליהם. אמנם, החלים האיש, אף תפס אחר־כך משרה חשובה, אך ודאי השאיר בו אותו יום ההתעללות סימנים. הרבה מכות היו מרביצים בתקופה הראשונה, בשעת העבודה. אחר־כך, כאשר העבודה אורגנה. היו אלה כבר מקרים נדירים יותר. בחורף 1941־42, בחג המולד, יצא הצו, להמציא את כל הפרוות וחלקי פרווה, מקישוט על סנדלים ועד לשועל כחול. הם לא הסתפקו בפרוות הרבות שהומצאו להם, וערכו חיפושים בבתים. בשעת החיפושים התעללו באנשים, גנבו, וגם הרגו את אלמנתו של מרדכי ניימן, איטר נפל, כפי שהזכרתי, בסלובטיץ׳ שנתיים לפני כן. באותו הקיץ היתה פקודה להמציא שני קילוגרם זהב, או את השווה לזה ובפעולות הפחדה, הקשורים לכך ד״גו חמישה אנשים.

אך פה אירע מקרה מעניין. בשעה שהפעולות בערים האחרות בוצעו על דעת הגיסטפו עצמם, קיבלו אנשי היודנראט ברדזין הוראה, שעליהם להמציא לגיסטפו רשימה של חמישה קרבנות, כי ישנה פקודה מלמעלה לשלב בכל מקום את „פעולת הזהב״ בקרבנות. אינני יודע על פי איזה סידור הומצאו חמישה אנשים בגיל הזקנה, בתור ה„קונטריבוציה בנפש חיה״. גם את שמותיהם אינני זוכר, מלבד אחד, רוטנברג, בעלה של מלכה (המכונה „קוזק״). כמובן, אחת השיטות של הגרמנים היו החיפושים. הספיקו שנים־שלשה מאנשי הגיסטפו, אשר הפכו את הבית על פיהו. יש להודות, שלרוב ידעו לאן ללכת. וזה, כנראה, על סמך הלשנה. מי ומי היו המלשינים ומשתפי הפעולה עם הגרמנים ?

כשנפגשתי אחרי החיסול והגירוש האחרון עם שרידי עיירתנו במזריץ׳, ספרו לי רבים, שלגרמנים היו מספר יהודים „נאמנים״. בכל אופן לא הצביעו לפני אלא על שם אחד, והאיש הזה עשה את פעולתו בגלוי. לפני שאתאר אותו ואת מעשיו, הריני רוצה להקדיש מילים מספר על שיתוף הפעולה וההלשנה, כפי שראיתי זאת במקום אחר. ראשית דבר, רוב המלשינים מוצאם מהעולם התחתון, הידועים עוד מלפני המלחמה. בהם מצאו הנאצים את בני־בריתם הנאמנים. כך היה גם במזריץ׳, כך היה בוורשה, ובכל הערים והעיירות בפולין. לרוב היתה בידי אנשים אלה מידה הגונה של שלטון בקהל, השפעה ביודנראט. אם כחברי היודנראט הראשיים ואם כ„קציני״ המשטרה היהודית. אך לא כן היה ברדזין. אותו הברנש, בר־יואל שמו, אף־על־פי שהיה „מכובד״ בעיני הנאצים, לא היתה לו כל השפעה, וגם לא היה לו כל קשר עם המוסדות הקהילתיים הממונים. מי שהכיר אותו לפני המלחמה ולא ראה אותו בשנות המלחמה, לא יוכל לתאר לו מה בכוחם של גרמנים לחולל בבן אדם, להרים את הגרועים ביותר למדרגת מפקדים ושרי החיים והמוות.

שמותיהם של מלשינים אחרים אינם ידועים לי, אך אין ספק שהיו.

היו גם נשים מספר, ובייחוד בחורות, אשר עמדו בקשרים הדוקים עם

הגיסטפו. מקרה אחד ידוע לי היטב, כי שמעתיו מפי אחת הבחורות עצמן (יורשה לי פה להעלים שמה). עוד בקיץ 1940 נערך חיפוש בביתו של מר טורקלטוב. באותה דירה גרה גם משפחה של בחורה זו — והיא נכחה בשעת החיפוש במקרה. הם מצאו זהב ותכשיטים והתחילו להרביץ מכות לבני הבית והמשיכו בחיפושם. באותו זמן החלה הבחורה לשיר שיר גרמני יפה. היא היתה שרה ומצפצפת יפה מאד. מפקד החיפושים התחיל להאזין, כיבד אותה בחיוך ונכנס אתה בשיחה, שבתוצאתה נלקחו התכשיטים; אך באנשים לא נגעו לרעה. מאותו הזמן ואילך התחילו יחסים בין בחורה זו, בת השש עשרה, לאנשי גיסטפו בעלי דרגה. הם היו מבקרים בביתה, מבלים שם את הזמן. אך היא עשתה רבות לטובת הכלל. הרבה מקרי־עונשין, מאסרים וקנסים בוטלו לפי בקשתה.

נפגשתי אתה בחורף 1943 במזריץ׳, הייתה אחת מחברותי הטובות ביותר לפני המלחמה ולפני גילתה את לבה וסודותיה — והרגשתי כי כנים דבריה. סיפרה לי עובדות על ביטול מאסרים וכו׳ עקב השתדלויותיה. חברים אחרים אישרו את אמיתות הדבר.

9. השמדה וחיסול

בפרק זה אעמוד על פרשת ההשמדה והחיסול ברדזין, שהחלה אור ליום ב׳, 20 באוגוסט שנת 1942, ונשלמה ב־20 בדצמבר אותה שנה, על ידי העברת שאר האנשים למזריץ הסמוכה. מעתה היה גורלם כגורל אנשי מזריץ׳ אך כל זה בפירוט יותר:

אור ליום ב׳, אספו אנשי הגיסטפו והשופו את יהודי רדזין אל המגרש אשר בין בית הכנסת לבית המדרש. הפעולה התנהלה בפיקודם של קציני ה„יודנפער־ניכטונגסקאָלאָנע״, פלוגות מיוחדות עם זכויות ביצוע, אשר כנגדם לא עזר כל ערעור מצד הדרגות הגבוהות ביותר של הוורמכט, הס״ס, השופו, ואפילו של הגיסטפו. היו אלה פלוגות עם סמכויות ישירות מהיטלר. והייתי עד ראיה, כאשר תעודות חתומות על ידי גרינג או מרעיו הגדולים הוחזרו ריקם, אף כי היו מושטות לידי מפקד הפעולות על ידי קולונל של השופו.

בכל־זאת היה מקום למשא־ומתן, לכעין „מסחר על יהודים״ בין נציגי המפקדות המקומיות ובין מפקדי הפעולה. צו החיסול נתן רשות להשאיר במקום מינימום של יהודים „נחוצים״ ביותר, בלי משפחותיהם. נראה, שברדזין היתה השפעת המפקדים המקומיים ושתדלנותם חזקה מאוד והם הצליחו להשאיר להם כ־400 יהודים באופן רשמי. בראשונה הוצאו הצדה חברי היודנראט והמשטרה היהודית, לאחר זה בעלי מקצוע, לפי רשימה. כל אלה היו יחד כמאה איש. אחרי משא־ומתן ממושך התחילו להוציא גם אי אלו קרובים ביותר, ואף רחוקים ממשפחות „בעלי הזכות״. בצטבר המספר הנ״ל, והשאר...

אני לא הייתי בשעת ה„בירור", כי במזריץ' גרתי. אותו יום עבדתי בחווה של הגרף פוטוצקי, אשר על הכביש המוביל ממזריץ' לרדזין. מן העבודה קרא לי בחור פולני אחד, ואתו עליתי אל גג סמוך לכביש. לפני עברה השיירה המלאה של יהודי רדזין. נדהמתי... נסעו הם בעגלות, מלווים על ידי מספר קטן של שוטרים פולנים. כמעט כולם נסעו בעגלות מובלות על ידי איכרים. ובעגלות — המטלטלים והרכוש.

יומיים לפני זה יצאתי מביתי, אשר במזריץ', לעבודה וזה שני לילות לא ירדתי ללון הביתה. אצלנו במזריץ' ידעו, שביום ג' יתקיים מסע השמד השלישי במספרו במזריץ'. אמי ואחי כבר שכבו מוסתרים במחבוא, אשר פעמיים לא בגד. האמנתי, כי אף הפעם לא יבגוד, אם זה לא יהיה החיסול האחרון. אך כמעט בטוחים היינו, כי אין זה חיסול אחרון. הרהבתי עוז בנפשי, לבשתי את המצ׳יובקה — הכובע הפולני — וירדתי העירה. ראיתי, כי מכניסים את היהודים לגיטו — ואין שומר עליהם מבפנים, חופשים הם בתוך גדרות התיל. ואף מבחוץ השמירה, רק על ידי שני השערים. דרך פרצה בגדר נכנסתי לגיטו, עליתי למחבוא, וסיפרתי לאמא על הטרנספורט שהגיע מרדזין. יצאנו החוצה ואספנו לביתנו את משפחתו של משה אפלויג. פסה אפלויג ובתה אכלו אצלנו צהרים, התרחצו, הסתרקו. מתוך שיחה נודע לנו קצב הפעולה. ועוד נודע לנו, כי במזריץ' לא תתקיים עוד פעולת השמדה. פישר, מפקד הגיסטפו, הבטיח באופן חגיגי שמזריץ' נשארת גיטו, אחד מ־12 הגיטאות בגנרלגוברנמנט, ואשרי המצליח להגיע לגיטו מזריץ'. והם מאמינים לו, כי הוא איננו משקר...

ביקשנו אותה שתלך אתנו להסתתר, אך היא מיאנה. אם באמת תהיה פעולה וימצאוה במחבוא, אמרה, אחת דתה ליהרג במקום. כזאת ראתה במו עיניה ברדזין ; היא לא תתחבא.

יצאנו החוצה, דיברנו לא פעם על לב האנשים שיחפשו מקום להתחבא, אך לא הכול שמעו בקולנו. והרבה גם התחבאו. לאחר שעה קלה חזרתי לעבודתי. אותו לילה נשמעו קולות צעקה ויריות תכופות מכיוון הגיטו. ידעתי את המתרחש... שכבתי בעליית גג, למרות היות המקום נוצרי, חווה חקלאית בפיקוח גרמני, והייתי בטוח שהנה לא יבואו. מבעד לסדקים הסתכלתי החוצה. הדרך הובילה לבית הנתיבות — ובשעות הבוקר עברה שיירה של קרוב לאלפיים איש, והועמסו על הקרונות...

אוברשרפיהרר פריץ העהן, הקומיסר הממונה על גיטו מזריץ' מטעם הגיסטפו שברדזין, היה העריץ שבכולם. ומעניין — הזאב היה שקט במקום מגורו. יהודי רדזין רק פחדו מפניו. אך הוא לא נגע כל ימיו לרעה ביהודי רדזין. אך ידו רצחה נפש מאות יהודי מזריץ' ולוקוב. שתי ערים אלה היו שנואות עליו מסיבה כלשהי. במזריץ' היה הורג אף פולנים. בשעת הטרנספורט מרדזין למזריץ' ביום שני,

הגיע פתאום באמצע הדרך בטקסי, עצר שתי עגלות, והרג את נוסעיהם במו ידיו. דבר זה נתברר לי ימים מספר אחרי ההשמדה במזריץ׳, עת הרוחות שקטו מעט, מפי אחד השוטרים היהודים במזריץ׳. הם נקראו לכביש הרדזינאי והביאו אתם שתי עגלות עמוסות קציר ידיו, 70 במספר.

אותו השבוע לא הופיע פריץ העהן במזריץ׳. כאשר הגיע לאחר ימים מספר, חסר בסימן דרגתו כוכב אחד... סיפרו שקיבל דגנרציה ונזיפה חריפה על ההרג, מפי המפקד פישר. וזה בא כתוצאה מהתערבות נמרצת של דוד פישלס (ליכטנשטיין). אחרי זמן קצר, הועבר למחוז אחר, וכשהגיע פעם ל„ביקור" למזריץ׳ בשלהי החורף, סיפר לאחד ממרעיו מבין המשטרה במזריץ׳, כי „סידר" אותו כך „הזקן מרדזין", אך הוא ידע להתנקם בו...

רק כ־400 יהודים נשארו ברדזין, אלה שנשארו באופן „ליגלי" וגם אלה שהסתתרו וניצלו על ידי כך. בעל בלי אשתו, אם בלי בניה, ילדים בלי הוריהם. בכל בית היה האבל גדול.

ואילו היה בא מישהו זר לעיירה ומסתכל בחייהם היומיומיים עתה, היה נדמה לו, שהכל בכי טוב, כלום לא קרה. שוב עבודה, דאגה לפרנסה, ונוסף לזה תופעה מכוערת, אף כי אפשר אולי להבין אותה במידת מה — רדיפת הבצע והרכוש של אלה שהושמדו, הוסעו. אחרי חיסול היהודים בא חיסול הרכוש היהודי. הנשארים התעסקו בריכוז הרכוש מהבתים, מיינו והעבירו לרשות הנאצים. ואולי זה גם מובן, שאנשים סיכנו חייהם ואגרו רכוש. מישהו אמר — במקום לתת לגרמנים, אקח בשבילי האחרים, שוב, דאגו למקורות מחיה לזמן ארוך...

החל מנובמבר החלו להיות נפוצות בקרב הנשארים המעטים אשליות. מי שהוא הביא את הידיעה מעתון גרמני, כי היהודים שנותרו אחרי מסע השמד של חדשי הקיץ והסתיו 1942, ירוכזו בשנים עשר גיטאות, והאחד מהם — מזריץ׳. זמן רב לפני זה היה ידוע, כי ב־20 לדצמבר יהיה החיסול האחרון, אלא לא חיסול־השמדה, אלא העברה בלבד.

עמוסי מטען, חבילות, מזוודות וכל רכוש הבית, הגיעו יהודי רדזין למזריץ׳. ולכבודם הורחב הגיטו. נוספו עליו שלוש סמטאות של „השמולביזנה", האיזור היהודי, על בתיו הדלים והרעועים.

מידת הצפיפות הגיעה עד לשיא. לא ביקרתי בביתם של כל בני עירנו, אך יהיה נא לדוגמה חדר־דירה אחד, של „נכבדי העיירה", אלה שהיה בידם להסתדר, לו היו אפשרויות חיצוניות. בתחר די מרווח, התגוררו חמש משפחות, עשרים נפש ומעלה. שם גרו: מר שמחה גולדזוסר ומשפחתו, מר מוטל ויגאפל ומשפחתו, האחיות פלצמן (ארבע במספרן), מר יעקב בלכוביץ (במשך זמן ידוע) ומשפחתו, ישראל סלצר ואשתו. הכרתי את הבית הזה, הייתי בא שמה ונחרתה בזיכרוני

תמונה די עגומה של החיים במצב זה. ואנשים אלה היו כולם מן המזומנים ולא רעבו ללחם...

ראיתי חדר, שבו גרו 30 נפשות ואולי אינו מבהיל המספר הגדול, אך התנאים הסניטריים הפילו אימה ועליהם קשה פה לספר. מה שנעשה בחצרות ובדחובות מסביב — את זה לא ראה העולם מימיו. ערמות צואה ולכלוך, סמרטוטים, חלונות עקורים לשימוש בכירים — תמונה, אשר בהיזכרי בה, אני מזדעזע; הן כזאת לא ראו עיני בזמנים הגרועים ביותר במחנות.

הייפלא, כי בחורף 1942-43 חלו אלפיים חמש מאות, מבין ארבעת אלפי התושבים, בטיפוס האבבועות? באותו חצר שעליו סיפרתי לעיל, מצאתי יום אחד עשר חולים!... והחיים שוב הסתדרו, ושוב לא מת איש מרעב. נמצאה עד מהרה עבודה, בסלילת כבישים, בקצת מסחר נסתר, בסכנת נפשות, כמובן.

ליד היודנראט במזריץ׳ התארגן יודנראט למען פליטי רדזין. סודרה אפשרות לקניית לחם בלי כרטיסים, ואף תפוחי אדמה, כאות נפשך, דבר שלא היה, נדמה לי, בנמצא בכל פולין, באותה התקופה. סודרה עזרה סוציאלית רחבה מאד, ועד היום אינני יודע מאין נלקחו הסכומים הדרושים. העזרה הסוציאלית התבטאה בעזרה רפואית, במתן תפוחי אדמה חינם ובתמיכה כספית. בראש היודנראט עמדו שמעון קליינבוים ויעקב בלכוביץ. הם ועוזריהם הצטיינו במידת הבנה ונכונות

יהודי רדזין בגיטו מזריץ׳
ראַדזינער יידן אין מעזריטשער געטאָ

לעזרה תמיד, דבר נדיר ביודנראט המזריצ׳אי במשך זמן קיומו. ויהיו זכורים אותם האנשים לטובה תמיד, כי בלי שום חשבונות פרטיים התמסרו למען הכלל.

בספרי פה על מר יעק בלכוביץ, ברצוני להתעכב על עוד מקרים אופייניים מאוד, אשר ישיבו לנו לשאלה נוקבת. שאלה, אשר מקשים אותה לפני פה בארץ תמיד: למה לא ברחו היהודים ליערות, לפרטיזנים, לפולנים מכירים, למה לא הסתתרו? — כיום התשובה היא ברורה. לנו ידוע היה יפה יחסם של הפולנים אל היהודים... והנה מקרים אופייניים: אחרי החיסול הגדול, הראשון, יצאו אברהמ׳קע סודברג ואשתו לפולני „ידיד". אחרי ששהו שם שבועות מספר, ושילמו כסף רב, נעלמו עקבותיהם. נודע אחר כך, שפולנים אלה שחטו אותם במו ידיהם ביער. אנשי המשטרה רצו להודיע על המקרה לגיסטפו. דוד ליכטנשטיין יעץ לא לגלות את המעשה ברבים, ולפחות בקרב הגרמנים. טענתו היתה: אם יצאו עוד כמוהם לכפרים — בל ייוודע הדבר בכלל בחוגים אלה, בל יהיה להם חשש שיהודים מסתתרים אצל פולנים. המקרה השני: יעקב בלכוביץ ומשפחתו לא יצאו עם הארבע מאות היהודים את רדזין. הם סברו, כי מזריץ׳ תהיה רק תחנת מעבר, למסע־השמדה חדש לטרבלינקה. עקבותיהם נעלמו אחרי שלשה שבועות, בלילה שלפני הסילבסטר; אך ראיתים נכנסים שוב חרש דרך שער הגיטו. עמדתי ולא האמנתי לעיני: האלה הם האנשים, אשר אותם הכרתי תמיד? עטופי מטפחות על הראש, בגדיהם בלויים, פניהם — פני מתים יפים מהם. מתוך שיחה עם בנם אהרן, נודעו לי פרטים מזעזעים אלה: הם הלכו לכפר מרוחק ל„ידידים" פולנים. בבית הידידים האלה השאירו את רכושם, גם תשלום יפה. וה„ידיד" היה הפעם ידיד ממש. הוא לא מסרם לדי הנאצים, אף לא הרגם — הוא רק פחד סשכנם בביתו בחדר, שמא תראם עין בלתי רצויה. הם גרו בגורן, גורן של מספוא. שם סידרו את משכבם, לשם קיבלו פעם ביום, ולנכון פעם ללילה, את ארוחתם. מפה לא ראו את אור היום והשמש שבועיים רצופים. רק ידיעות הגיעו, אשר את נכונותם לא ידעו, כי במזריץ׳ חיים כל שארית יהודי רדזין, חיים די נוח, ויש אומרים, כי גיטו זה הוא מן הגיטאות המיוחסים. הם הרגישו שבמצב כזה לא יחזיקו מעמד זמן רב — ובאחד הימים הוביל אותם ידידם חזרה למזריץ׳. והימים — ימי סטלינגרד. שביב של תקוה נצנץ בלבות היהודים, כאשר הרוסים התחילו להתקדם בצעדי ענק. והנה נעצרו — לשבועות ולחדשים, ליד חרקוב, ליד איזיום, והחושך והדיכאון ירדו שוב על לבותינו.

כפי שסיפרתי, היה יעקב בלכוביץ מראשי היודנרט הרדזינאי במזריץ׳. והנה נמנו וגמרו רדזינאים מספר לפתוח במקום מסעדה (אחדות היו כבר), בשביל להרוויח לצורכי חייהם. היו אלה: אליעזר ווייסמן, חיה בלכוביץ (רעיתו של יעקב בלכולוביץ) וגיסתם חנציה וולף. מסעדה זו בגיטו קטן ועני, מה טיבה? — טיבה, במאכלים הטובים, אשר אותם היו מכינים בשביל אנשים מה„פני" בגיטו.

כגון, בשביל שוטרים „מהמשטרה היהודית", בשביל „יודנרטניקס", בשביל עשירים, אשר דאגתם היחידה היתה — מקום נוח למשחק קלפים, תוך כדי סעודה נעימה. ובמזריץ' לא חסרו אנשים, אשר צברו הון ורכוש. והמאכלים הטובים — תרנגולות, ביצים, עוגות, מיני דברים, אשר עין האיש הפשוט ראתה מקרוב רק לפני שנתיים, אשר טעמם נשכח כבר לאלפי פשוטי העם. את אלה הביאו פועלי הכביש, מבריחים, שסיכנו את נפשם והלכו לצד „הארי" ולכפרים וסחרו. (בין אלה האחרונים הייתי גם אני, ואף כי איני נראה כלל כ„שגץ", אבל גרמני לא יבחין ולא יסתכל. הקושי היה — ביציאה מן הגיטו בחשכת הלילה ובחזרה. הקושי השני, שעל צעדי ועל צעדי רבים כמוני שמרו אנשי המשטרה היהודית במזריץ' — להם חייב היית „מס" מיוחד; הם גם החרימו לרוב את סחורתי שעת שתפסוני). מסעדה זו הרוויחה יפה. המחירים היו גבוהים מאוד. למסעדה זו מסרתי לא פעם תרנגולת או חמאה, שהבאתי בהברחה, ושם לא פעם טעמתי גם מהמאכלים הטובים.

ובימים ההם החלו להגיע ידיעות על מרד בגיטו וורשה. הרגשנו כי זהו מרד החיסול. אכן, אנו לא הספקנו לעקוב אחרי כל השתלשלות המאורעות. שרידי המורדים שניצלו מצאו אותנו כבר במחנה הריכוז מידנק.

בשעה 4 בלילה, אור ליום 1 במאי 1942, היה הגיטו מוקף מאנשי הס"ס — יודנפערניכטונגס־טרופען. הם חגגו את האחד במאי על גויות מאות קרבנות. אותי ומשפחתי מצאו אור ליום ב' בעליית הגג, אשר כל כך הרבה פעמים לא הכזיבה. הפעם מצאו אותה. אות היא לנו, כי חיפשו בדיקנות נמרצת. במגרש שבו רכזו אותנו, נודע לנו, שביום האתמול נשלחו כאלפיים איש לטרבלינקה. אותנו עומדים להסיע למידנק. הכל ישבו בכיכר המרופשת. יריות פלחו את האויר, כאילו בשדה קרב; החללים כיסו את הסביבה. לא רחוק ממני שכבו גופות חללי ידידי היקרים. הכרתי את חברי אהרון, הכרתי את אביו ואת אמו... חנה ברמן, מבנות רדזין, בראותה אותי צעקה אלי מרחוק, „הוי שיע שיע, מען האט מיר דערהרגעט מיין יענקעלען, מיר איז די אויגן"! (הוי יהושע יהושע, הרגו לי את יעקב שלי לעיני!) — הובילו אנשים מכל קצות הגיטו.

אחרי שני ימי נסיעה בקרונות מלט סגורים, בלי טיפת מים, בדוחק של 150 איש בקרון, הגענו למידנק — ואתנו מאתיים נחנקים. אבי, אשר כל עוד רוחו בו, נגרר אחרי ואחרי אמי. אנו שנינו הרגשנו טוב. וגם אחי הקטן ממני, בן אחד עשרה, הרגיש די טוב. רק אבא...

בסלקציה במידנק — נחשב אבי היקר בין החלשים והחולים. אני — כבחור צעיר מסוגל לעבודה; אחי כילד צעיר מדי, ואמא כאשה בשנות העבודה. ציוו עליה להפרד מאחי. היא סירבה, אף קיבלה מכות, והלכה ולא חזרה עוד... לא חזר גם אבא... רק אני נשארתי יתום ואתי כמאתיים ושבעים גברים וכמספר הזה גם נשים

— כל זה מטרנספורט של אלף ומאתיים איש. והשאר... יהי זכרם קדוש לנצח.

10. במחנות

מעטים פגשתי מבני עירנו בזמן היותי בארבעת המחנות הגרמניים: מידנק, בירקנאו (אושוויצים) בונה ובוכנוולד.

במידנק הובלתי פעם לדרכם האחרונה, חמישה מבני עירי, אחרי שקיבלו מכות רצח, בגלל שנחו רגע אחד בסחבם את האלונקה המלאה טיט. עם משה קליינקה ועם וולוול טורקלטוב ועוד מספר אנשים עבדתי יחד בבורקנאו. אז עבדתי עוד בעבודת פרך, יחד אתם. את משה קליינקה הובלתי לבית החולים — ולא חזר וולוול טורקלטוב הוציא נשמתו בעבודה, על ידי; אני גם נשאתי אותו על גבי יחד עם עוד שלשה אנשים למחנה. שאול בלומנפלד ובנו לייבוש, אשר זמן מה רווח להם, (הבן חיבר שירים וקרא אותם בקול לפני הקפו, וקיבל בשבילו ובש־ביל אביו הוספה יומית של שני ליטרים מרק...) נלקחו בסלקציה ב־15 באוגוסט לקרמטוריום. בעבדי, באחד הימים, במחנה הנשים, ראיתי את פולציה הירשביין, בחורה צעירה במצב די טוב, לבושה נאה, וגם מראה לא גרוע. נסתבר לי, שהיא עבדה במקום עבודה טוב. וזה היה העיקר. פגשתי את האחיות פריידה ולאה ברמן. הן עבדו בבית הבד. מראן היה טוב, כן גם לבושן. במראה טוב ראיתי גם את חנציה סודברג, צעירה בת 16 אז.

גם מצבי הוטב לחדשים רבים וגם לא סבלתי רעב, ומחסור בבגדים. היתה לי האפשרות לעזור — וגם עזרתי. ושוב אחר זה הייתי קרוב למצבו של חולה אנוש, חלש בלי כוחות, אחרי מחלת טיפוס אבעבועות. שיחק המזל והחלמתי. אך לא רק המזל. החתירה התמידית לשיפור התנאים, ויהי מה, ולהחזיק מעמד.

בבונה פגשתי את יוסף שציופק, עבד בחשמלאות, לא סבל מחסור. פגשתיו בתקופה, שסבלתי מצוקת רעב והוא נתן לי תכופות מלחמו, ממנת המרק שלו. היה אתנו בין עשרת אלפים יהודים רק עוד רדזינאי אחד — אברהמיקע שוכ־מכר, בנו של יעקב שוכמכר — מוכר העתונים והמורה, עבד כביכול כמסגר. ואף כי מצבו לא היה טוב ביותר, לא סבל רעב. גם אני נכנסתי לעבודת מסגרות — ומאז נשתפר שוב מצבי.

בבוכנוולד פגשתי ימים מספר לפני השחרור את שלום קשמכר, בחור צעיר, בנה של שיינדל „ברטק". ואת אליהו קופיץ, בחור צעיר, בן 15, בנה של רויזה קופיץ, אשר אב לו פה בארץ. שני אלה נעלמו מעיני ממש בימים האח־רונים לסבלנו.

אחרי השחרור, הייתי היחידי בכל המחנות בסביבה — אחד מעיר...

שרה באשע וואַיאזשער (פאַריז)

גיהינום איבערלעבונגען אין ראַדזינער געטאָ

אין זומער 1940 איז געשאַפן געוואָרן דער געטאָ אין ראַדזין. די יידישע באַפעלקערונג איז געוואָרן אָפּגעטיילט פון דער קריסטלעכער; ייִדישע פּאָליציי האָט געהיטן, אַז יידן זאָלן נישט אַרויסגיין פון יידישן קוואַרטאַל אין קריסט־לעכן; די הויפּט־גאַסן אין שטאָט, אָסטראָוויעצקא און פּילסודסקעגאָ (פריער וואַרשעווער), זענען צוגענומען געוואָרן פאַר די קריסטן; אויך די יידישע געשעפטן פון די הויפּט־גאַסן זענען באַזעצט געוואָרן דורך קריסטן.

שוין באַלד אין אָנהויב האָבן די דייטשן געפאָדערט פון די יידן א גרויסע סומע געלט אלס קאָנטריבוציע — אזוי ארום איז אויסגעקומען, אז בלייבן ווויי־נען אין שטאָט האָבן נאָר געקאָנט פארמעגלעכע; זענען טאַקע כסדר פאָרגע־קומען אויסזידלונגען פון יידן, וועלכע זענען נישט געווען פארמעגלעך און נישט אומשטאנד געווען אנטקעגנצוקומען מיט די געפאָדערטע סומעס, וואָס דער יודנראט האָט שטענדיק געפאָדערט.

די ערשטע אויסזידלונג איז געמאַכט געוואָרן קיין מעזריטש; דערנאָך האָט מען אויך געשיקט קיין סלאָוואַטיטש. צווישן די דאָזיקע לעצטע בין איך אויך געווען, מיט מיין מאַן און מיט מיין 6־יעריק מיידעלע.

ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין סלאָוואַטיטש, זענען מיר די ערשטע נאַכט געשלאָפן אין דרויסן. ערשט אויף־צומאָרגנס האָט אונז דער אָרטיקער יודנראַט געגעבן א קליין צימערל פאַר עטלעכע משפחות. אזוי האָבן מיר געלעבט אין סלאָוואַטיטש, אומגעפער א 10 פאַמיליעס, אין שרעקלעכע נויט־באַדינגונגען. די פרויען פלעגן וואַשן וועש ביי די סלאָוואַטיטשער איינוווינער און די מענער פלעגן האַקן האָלץ אָדער אנדערע שווערע ארבעטן. די דייטשן פלעגן קומען אַלעמאָל קאָנטראָלירן דעם היגיענישן צושטאַנד ביי אונז און שלאָגן דערביי מערדערלעך.

ביי אונזער אָנוועזנהייט אין סלאָוואַטיטש האָבן די דייטשן דערשאָסן 40 יידן, צווישן וועלכע ס׳זענען אויך געווען 3 ראַדזינער: מרדכי ניימאַן און זיין איידעם און יצחק שפּיעוואַק. מיין מאַן האָט דעמאָלט אָפּגעגליקט, ער זאָל נישט זיין צווישן די דערשאָסענע. ווען אן ס. ס.־מאַן איז געקומען אים נעמען, איז אויפגעשטאַנען מיין 6־יעריק טעכטערל און קניענדיק אים געבעטן, ער זאָל דעם טאַטן נישט נעמען. דאָס קינד האָט דעם דייטש געקושט אין די הענט און דערביי געזאָגט: „מיין טאַטע ארבעט פלייסיק ביי די דייטשן; זע ווי ער האָט זיך היינט די הענט צעהאַקט ביי דער ארבעט. איך בעט דיך, נעם נישט מיין טאַטן״. און ס׳איז א נס געשען, דער ס. ס.־מאַן איז אוועק און מיין מאַן

איז געבליבן דערוויל לעבן. ווען מיינע עלטערן אין ראדזין האָבן זיך דערווסט פון דעם אומברענגען די 40 יידן, זענען זיי אוועק צו דוד ליכטענשטיין ער זאָל זיך באמיען ארויסצובאקומען פאר אונז ביי די דייטשן אן דערלויבעניש צוריק צו קומען קיין ראדזין. דוד ליכטענשטיין האָט געפאָדערט 1000 זלאָטעס און מיין פאָטער האָט עס געמאכט פאר 500 — און מיר האָבן זיך צוריק באַזעצט אין ראדזין.

נאָך א קורצער צייט אפזיין אין ראדזין, האָט מען ארעסטירט מיין פאָטער און מיין פעטער, ביידע שניידערס, ווייל מ'האָט ביי זיי געפונען צוויי געפארבטע שינעלן פון פוילישן מיליטער, וואָס גויים האָבן זיי געגעבן איבערצוארבעטן אויף פאלטענס. זיי זענען פאראורטיילט געוואָרן צום טויט דורך דערשיסן. איך בין דעמאָלט אוועק צו דוד ליכטענשטיין און געבעטן און געוויינט — און מיר זענען צוזאמען אוועק צום קאָמענדאנט און איך האָב אויפגעוויזן דאָקומענטאַל ווער זענען עס די קריסטן, וועלכע האָבן זיי געגעבן איבערצוארבעטן די שינעלן. אזוי ארום איז מיר מיט גרויס מי געלונגען מען זאָל זיי באפרייען. דעם טויט־שטראָף האָט מען זיי פארביטן אויף 25 שמיץ; זיי זענען אָבער אזוי צעשלאָגן געוואָרן, אז מיין פאָטער האָט געמוזט ליגן 2 חדשים אין בעט.

יעדע נאכט פלעגן די דייטשן באזוכן יידישע שטובן, ווו זיי פלעגן מערדערלעך צעשלאָגן אלעמאָל אנדערע יידן. איך האָב דעמאָלט געוווינט ביי משה איידלמאן און אים האָט מען אלעמאָל ארויסגענומען ביינאכט און שרעקלעך געשלאָגן. איינמאָל האָט מען מיין פעטער יעקב לייב קריין ארויסגענומען פון שטוב און מערדערלעך געשלאָגן און ארויסגעריסן ביי אים א האלבע באָרד. מען האָט אים געטראָטן מיט די פיס און געטאלעט אין בלאָטע. אזוי איז דאָס לעבן געגאנגען...

אין הערבסט 1942, סוכות־צייט, האָבן די דייטשן פארעפנטלעכט מעלדונגען אין די גאסן, אז אין א באשטימטן טערמין דארפן זיך אלע יידן פון שטאָט צונויפזאמלען ביי דער שול, ווו ס'וועט פאָרקומען די ציילונג פון אלע יידן... א פחד איז באפאלן די יידן. מען האָט פארשטאנען, אז דאָס איז דער סוף, אז דאָ ענדיקט זיך מיט אלעמען. שטיל האָבן די פרויען געיאָמערט און געבראָכן די הענט; יידן זענען אוועק צום יודנראט און געפרעגט, וואָס זאָל מען טאָן — צי זאָל מען אפשר אנטלויפן. דער יודנראט האָט געענטפערט, אז מען זאָל זיך אלע זאמלען אויף דעם באשטימטן אָרט, מען זאָל נישט האָבן קיין מורא, עס וועט קיין שום שלעכטס נישט געשען — מען דארף נאָר וויסן וויפיל לעבנס־מיטל־קארטן ארויסצוגעבן...

אין דער באשטימטער צייט האָבן זיך אלע יידן צונויפגעזאמלט ביי דער שול. די גרעסטע טייל זענען אָפגעשיקט געוואָרן קיין מעזריטש און פון דאָרט

זענען זיי, באלד אויף צומארגנס, אפגעשיקט געווארן אינעם טויטן־לאגער טרעבלינקי.

אין ראדזין זענען דאן נאר געבליבן 320 יידן — די אלע וועלכע האבן געארבעט ביי די דייטשן אויף פארשידענע פלאצוווקעס. צווישן די דאזיקע איבערגעבליבענע בין איך מיט מיין מאן און מיט מיינע צוויי קינדער אויך געווען, אבער צווישן די ארויסגעשיקטע זענען אויך געווען מיינע עלטערן, מיין מוטער מיט מיין יינגסטע שוועסטער גאלדע זענען צוריקגעקומען קיין ראדזין אין געהיים נאך דעם ווי זיי זענען געשפרונגען פון צוג, וואס האט זיי געפירט פון מעזריטש קיין טרעבלינקי; מיר האבן זיי געמוזט אויסבאהאלטן, אז דער יודנראט זאל פון זיי נישט וויסן.

אומגעפער אין 3 חדשים שפעטער זענען די רעשט יידן אויסגעזידלט געווארן קיין מעזריטש, מיטן אויסנאם פון 35 יידן, מיט דוד ליכטנשטיין אין דער שפיץ — וואס זענען נאך פארבליבן. זעענדיק, אז קיין שום האפענונג איז שוין מער נישטא, בין איך אוועק צו א קריסטין אויף די קאשארן אויסבאהאלטן זיך. די קריסטין איז מסכים געווען מיטן באדינג, אז איך זאל איר ברענגען מיין גאנץ פארמעגן. און אזוי האב איך טאקע געטאן, ווייל, ווי געזאגט, האב איך שוין קיין אנדער אויסוועג נישט געהאט מער; דאס האט געזאלט זיין מיין לעצטער פארזוך זיך צו ראטעווען. נאכן אפזיין פון איין טאג ביי דער קריסטין, זענען מיר די קינדער קראנק געווארן אויף מאזלען און די קריסטין האט מיר דאן ארויסגעווארפן — און מיר זענען צוריק „אהיים". אנקומענדיק אויף דער קאזשע גאס, האב איך געזען ליגן אויף דער גאס פיל דערשאסענע יידן. איך בין דאן אוועק צו דוד ליכטנשטיין און אים געבעטן, ער זאל אונז געבן א מעג־לעכקייט איבערצופארן קיין מעזריטש. מיט גרויס מי זענען מיר אנגעקומען קיין מעזריטש, וווּ עס האט זיך אנגעהויבן א נייע גיהינום...

אין מעזריטש האט מען אונז ארייננעזעצט, 20 יידן צוזאמען, אין א צי־מער, אן מיטלען, אן ברויט, אן די מינדסטע מעגלעכקייט צום לעבן. דערנאך האבן אונז די דייטשן ווידער גענומען צו דער ארבעט. יעדן טאג פלעגן זיי ארייננקומען אין פארצוימטן געטא און ארויסנעמען גרופעס יידן צו פארשידענע ארבעטן. נאך עטלעכע חדשים אפזיין אין געטא האט אנגעהויבן דארט באהערשן א טיפוס־עפידעמיע; פיל זענען דאן אויסגעשטארבן, צווישן זיי אויך מיין יינגסטעס קינד.

אין 30־טן אפריל 1943 איז ארומגעשטעלט געווארן דאס געטא דורך דער דייטשער זשאנדאמעריע מיט מאשין־געווער. די יידן האבן פרובירט אויסטייטשן, אז דאס איז צוליב דעם מארגנדיקן 1־טן מאי... אבער מיינס א גוטער באקאנ־טער, א יידישער פאליציאנט, האט מיר געזאגט בסוד, אז איך זאל אהיימגיין

און באהאלטן זיך, ווייל דאָס וועט עס מאַרגן פאָרקומען די אויסזידלונג. מיין מאַן האָט נישט געוואָלט גלויבן אין דעם, האָט מיר ארויפגעגעבן דאָס קינד אויף דעם בוידעם און אליין נישט באוויזן זיך צו באהאלטן — איז תיכף דער־שאָסן געוואָרן אויפן מארק. אויך דער בוידעם, ווו מיר זענען געווען באהאלטן, איז באשאָסן געוואָרן און איינער א ראדזינער, משה זויבערמאַן, האָט באקומען א קויל אין דער זייט — און צוליב זיין געשריי איז דאָס באהעלטעניש אנט־דעקט געוואָרן. אין 2־טן מאי האָט מען אונז אראָפּגענומען פון בוידעם און 80 מאַן, ראדזינער און מעזריטשער, זענען מיר אוועקגעשיקט געוואָרן, א טייל נאָך טרעבלינקי און א טייל נאָך מיידאנעק; איך און מיין טאָכטער זענען גע־שיקט געוואָרן קיין מיידאנעק.

אין מיידאנעק האָב איך געטראָפן א סך ראדזינער, וועלכע זענען שוין דאָרט געווען א שטיקל צייט, פון די פריערדיקע טראנספּאָרטן. די זענען געווען: יצחק הייבלום, איצל און בערל קאפּטשאק, שמחה בערכאט, מאיר שטיינבערגס צוויי טעכטער, פסח רוטבערג, דאָבע ראָזנבוים, וועלוול ווישקאָווסקי און נאָך אנדערע, וועלכע איך געדענק שוין נישט מער. יצחק הייבלום האָט געארבעט אין א מאגאזין פון זייף און פלעגט אונז אלע ראדזינער העלפן מיט אלע מעג־לעכקייטן. אויך איצל און בערל קאפּטשאַק, וועלכע האָבן געארבעט אין קיך, האָבן אונז אריינגעבערענגט עסן.

אין ערשטן טאָג האָט מען אונז געוויזן בילדער, ווי מאמעס מיט קינדער זענען צוזאמען... מען האָט געשאפן ביי אונז דעם איינדרוק, אז מען פארטיליקט נישט קיין קינדער... מיין קינד האָט זיך צוגעבויגן צו מיר און געזאָגט, אז 5 מינוט פאר איר טויט וואָלט זי נאָך געוואָלט זעען איר טאטן. און אין דעם זעלבן טאָג האָט מען מיר אוועקגענומען מיין טייער טעכטערל מרים, 8 און א האלבן יאָר אלט, אין גאז־קאמער אריין צום אומברענגען.

שרה אַשמאַן-זאַלצשטיין (חיפה)

פינף יאר ביים אפגרונט

(איבערלעבונגען פון אַ ראַדזינערין)

אָנהויב

דער היטלעריסטישער איבערפאל אויף פוילן, דעם 1־טן סעפטעמבער 1939, האָט מיך געטראָפן אין שעדלעץ, ווו איך האָב געאַרבעט אין א געשעפט ביי מיינע א קוזינע. שוין פון די ערשטע טעג פון דער בלוטיקער מלחמה, האָט שעדלעץ באַקומען פון דער דייטשער אוויאציע די געהעריקע צוטיילונג פון באָמבעס צו, פארשטייט זיך, אז קיין קרבנות האָבן שוין נישט געפעלט. ספּעציעל וויי־זאַם זענען אויסגעפאלן די באָמבארדירונגען דעם 7־טן און 8־טן טאָג פון דער מלחמה. א גאנצן טאָג, כמעט אָן אויפהער, האָבן די דייטשן געמאָרדעט די ציווילע באפעלקערונג און געברענט די הייזער אויף א ברוטאַלן אופן; דאן איז כמעט די גאנצע יידישע באפעלקערונג פון שעדלעץ אנטלאָפן קיין לאָשיץ און קיין מארד, שטעטלעך נעבן שעדלעץ. איך בין פארשטייט זיך מיטגעלאָפן מיט אלע, אָבער צום באדויערן האָבן די דייטשע אעראָפּלאנען געזייט אויך דאָרט פארניכטונג און טויט. דורך א בס איז אונז געלונגען, א גרופּע שעדלעצער יידן —

בגיטו רדזין

אין ראַדזינער געטאָ

פארנאכט, ווען ס׳איז טונקל געוואָרן — ארויס פון דאָרט לעבעדיקערהייט און אנטלויפן אין א נאָענטן דאָרף. אין עטלעכע טעג ארום בין איך צוריק פון דעם דאָרף קיין שעדלעץ, ווו די באָמבארדירונגען האָבן דערווייל אויפגעהערט, מיטן געדאנק צוריקצוקומען קיין ראדזין. קומענדיק קיין לוקאָוו, האָב איך דאָרט אָנגעטראָפן די... רויטע ארמייער, אָבער זיי האָבן דערקלערט, אז זיי ציען זיך צוריק קיין בריסק — און ווער ס׳וויל קאָן מיט זיי מיטגיין; איך האָב אָבער באשלאָסן צו פאָרן קיין ראדזין, זיך צו זען מיט מיינע עלטערן.

אָנקומענדיק קיין ראדזין, איז אין שטעטל קיין שום מאכט נישט געוועזן, אויסער א ציווילע מיליץ מיט ווייסע אָרעמבענדער. ערשט אין עטלעכע טעג ארום זענען אָנגעקומען די ס.ס.־לייט און אָנגעהויבן באלד זייערע בעסטיאלע שטיק. קודם האָבן זיי אויפגעשטעלט א יודענראט און ארויפגעלייגט אויף אים די אויפגאבע, ארויסצושיקן די יידן קיין לעווערטאָוו און קיין פארטשעוו — כדי צו מאכן ראדזין „יודענריין" באצייטנס. פארשטייט זיך, אז די יידן, וועלכע האָבן געהאט געלט האָבן זיך אויסגעקויפט — און די נישט־פארמעגלעכע זענען אוועק־געטראנספּאָרטירט געוואָרן מיט פורלעך; אויפן וועג זענען ביי זיי צוגערויבט געוואָרן די לעצטע גראָשנס־געלט.

אין א צייט שפּעטער האָבן זיך פיל יידן ארייננגעגנבעט צוריק קיין ראדזין. אויך איך, זייענדיק אין פארטשעוו, פלעג אָפט קומען קיין ראדזין מיט א ביסל פּראָדוקטן. אין יענע טעג האָבן די דייטשן אין ראדזין ארויסגעגעבן א פאראָר־דנונג, אז די יידן זאָלן פארלאָזן די הויפּטגאסן און איבערציען זיך אין די הינ־טערגאסן, ווי קאָטלאַרסקי, קאָזשע און דערנעבנדיקע ערטער; אזויערנאָך איז פאקטיש אויפגעשטעלט געוואָרן דאָס יידישע געטאָ.

אַקציע

אויך אין פאַרטשעוו, ווו כ׳האָב געוווינט ביי מיין שוועסטער און שוואָגער, האָבן אָנגעהויבן שווערע געשפּענסט־טעג. די אָפטע קאָנטיגענטן און רעקווי־זיציעס ווי אויך די שרעק פון דערשיסונגען האָבן געלויערט יעדע מינוט. האָבן מיר, דעריבער, גענומען קלערן וועגן צוגרייטן א באהעלטעניש; מיר האָבן בא־שלאָסן דאָס צו מאכן ביי מיין שוועסטער דבורה אין שטוב. מיר האָבן אוועק־גערוקט דאָס בעט, אויפגעריסן צוויי ברעטער פון דער פּאָדלאָגע, די ברעטער איבערגעשניטן מיט א זעג און געמאכט א קליין טירל מיט דער עפענונג אויף אינעווייניק — אזוי, אז אויסערלעך זאָל מען נישט דערקענען. מיר האָבן אויס־געגראָבן א נישט־גרויסן גרוב און דאן אויבן צוריק פארמאכט און צוגערוקט דאָס בעט.

און ס'איז געקומען א שוידערלעכער טאָג פון דער „אקציע". געווען איז דאָס אין א זומערדיקן פארטאָג פון אויגוסט 1942, ווען דאָס שטעטל פּאַרטשעוו איז נאָך געלעגן אין טיפן שלאָף — און א קנאַלן פון א שטאַרקע שיסעריי האָט אונז אויפגעוועקט מיר האָבן גלייך פארשטאַנען, אז עפּעס שוידערלעכס קומט פאָר. איך בין ארויס נעבן שטוב און גלייך געזען ווי, עטלעכע הייזער ווייטער פון אונז, ליגט שוין דערשאָסן, אין זיין גאנצער לענג, ביי זיין שטוב, א היכער ייד. איך בין דאן גלייך צוריק אריין אין שטוב און דערציי'ט עס דעם שוואָגער און שוועסטער — און מיר זענען גלייך אראָפּ אין דער באהעלטעניש. אין דעם קליינעם גריבל איז נישט געווען קיין פּלאץ אפילו פאר איין מענטש זיך אוועקצוזעצן — אָבער אין דעם אומגליקלעכן פאל זענען מיר אלע דריי געלעגן צ'נויפגעדרענגט גאנצע צוויי שוידערלעכע טעג און טיילווייז אפילו געטון די מענטשלעכע באדערפעניש. איבער אונז האָבן מיר געהערט, אז מען קומט און מען פארלאָזט די שטוב. מען האָט ראבירט און געזוכט יידן. ביינאכט, ווי נאָר מיר האָבן געהערט, אז ארום איז שטיל, האָבן מיר געעפנט דאָס טירל פון לעבעדיקן קבר און איך איינע אליין בין ארויס אויף אויסשפּירונג, מיט דער אויסרעכענונג, אז קוים כאַפּט מען מיך — זאָלן כאָטש זיי בלייבן לעבן.

אין דרויסן איז א טונקל אויסגעשטערנטע זומער נאכט. ארום איז שטיל ווי אויף א בית הקברות. קיין שום סימן פון א לעבעדיקן וועזן — עס באפאלט אזש אן אימה. איבערצייגנדיק זיך, אז איצט איז נישטאָ קיין געפאר, בין איך אריין צוריק אין שטוב און ארויסגערופן מיין שוועסטער און שוואָגער, אז זיי זאָלן זיך א ביסל אויסגלייכן די צעבראָכענע גלידער און דערליידיקן די מענטשלעכע באדערפענישן. מיר האָבן זיך אויך א ביסל ארומגעוואשן — מיר זענען געווען זייער שמוציק — און באשלאָסן אראָפּצוגיין צוריק אין באהעלטעניש און אָפּצוווארטן דעם מאָרגנדיקן טאָג.

ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דערוווּסט, איז די אקציע פון די דייטשן געווען פאָלגנדע: אין דעם ערשטן טאָג האָבן זיי ארומגערינגלט דאָס שטעטל און מיט שטאַרקער שיסעריי אָנגעהויבן כאַפּן יידן און טראנספּאָרטירן זיי קיין טרעבלינקי אויף פארניכטונג. נאָכדעם ווי זיי האָבן דערגרייכט דעם געהעריקן קאָנטינגענט פון מענטשן, זענען זיי צוגעטרעטן צונויפצוזאמלען דאָס האָב־און־גוטס פון די שטובן; און אזוי זענען זיי אריינגעקומען אויך צו אונז אין שטוב... ליגנדיק באהאלטן אינעם גרוב האָבן מיר געהערט, ווי מ'קומט אריין אין שטוב און מען הויבט אָן צונויפצונעמען אלע זאכן און ארויסטראָגן זיי אין דרויסן, כדי אויפצולאָדן אויף וועגענער. ביים זוכן האָבן זיי אויך אוועקגערוקט דאָס בעט און באמערקט די שניטן פון די פּאָדלאָגע ברעטער. זיי האָבן גלייך פאר־

שטאַנען, אז דאָ איז א באהעלטעניש און געגעבן א באפעל ארויסצוגיין גלייך פון דאָרט און ווען נישט וואַרפן זיי גלייך א גראנאט. מיט טויט־שרעק זענען מיר ארויס פון גרוב און לויט זייער באפעל ארויס אין דרויסן פארן הויז. א פאָלקס־דויטש האָט דאָן ארויסגעצויגן דעם רעוואָלווער, געריכטעט אים קעגן אונז און דערקלערט, אז איצט וועט ער אונז דערשיסן. מיין שוועסטער דבורה האָט דאָן אָנגעהויבן שטאַרק וויינען און בעטן דעם באנדיט, אז אויב שיסן זאָל ער שיסן איר מיט איר מאַן און מיר זאָל ער שענקען דאָס לעבן, ווייל איך בין נאָך יונג, סך־הכל 16 יאָר אלט, אז איך בין נאָך געזונט און קאָן ארבעטן... און א נס איז געשען. דער דייטש האָט צוריק אראָפּגעלאָזן דעם רעוואָלווער, געהייסן אונז גיין זיך ארומוואשן — מיר זענען געווען שרעקלעך שמוציק. מיין שוואָגער בערלען האָט ער געשיקט אויף ארבעט און אונז ביידן פרייגעלאָזן. נאָכדעם האָבן מיר זיך שוין געקאָנט פרייער באוועגן, ווייל נאָך אן אקציע פלעגט מען שוין זיך עטוואָס אָפּרוען, כאָטש נאָכדעם פלעגן אויך די דייטשן כאפּן פון צייט־צו־צייט יידן און אָן א פארוואָס זיי דערשיסן. האָבן מיר דאַן ווידער אָנגעהויבן טראכטן וועגן א מער זיכערע באהעלטעניש, ווייל מיר האָבן פארשטאַנען, אז עס וועט ווידער קומען אן אקציע און הונדערטער יידן וועלן ווידער געשיקט ווערן קיין טרעבלינקע אויף פארניכטונג. מיר זענען דאַן ארויף אויפן בוידעם, געמאכט א דאָפּלטע וואנט און צוגעגרייט זיך א באהעלטעניש.

און דער טאָג פון דער נייער אקציע איז געקומען און דווקא אין שמחת תורה. מיר האָבן זיך גלייך באהאלטן אויפן בוידעם אין דעם צוגעגרייטן באהעל־טעניש, געלעגן דאָרט עטלעכע טעג ביז מ׳האָט אוועקגעשיקט דעם געכאפּטן טראנספּאָרט. מיר זענען נאָכהער געוווויר געוואָרן, אז פארטשעוו און די ארומיקע שטעטלעך מוזן ווערן „יודענריין", און אז אין מעזריטש ווערט געשאפן דאָס געטאָ פאר די יידן פון דער גאנצער געגנט. און געלאָזט האָבן די דייטשן וויסן, אז יעדער וועלכער וועט זיך צושטעלן פרייוויליק, וועט אָפּגעשיקט ווערן קיין מעזריטש און וועמען מ׳וועט כאפּן באהאלטן — וועט אויפן אָרט דערשאָסן ווערן. מיר האָבן דאַן פרייוויליק פארלאָזט דאָס באהעלטעניש און אָפּגעשיקט געוואָרן קיין מעזריטש, אין געטאָ.

אין מעזריטש

אין מעזריטש האָט מען אונז, ווי אויך די פריש אָנגעקומענע יידן פון ראדזין, אריינגעפּאַקט אין דער שול ווי הינער און פארשלאָסן פון אויסווייניק. אוועק־געשטעלט וואַך פון יידישע פּאָליציי און באוואָפנטע דייטשן. דאָס מענטשלעכע געברויך האָט מען געטון אויפן אָרט. פון דעם שמוץ און פון די לייז איז נישט

געווען אויסצוהאלטן. ווען מען האָט געוואָלט א טרונק וואסער, פלעגט מען אראָפּלאָזן דורך די קראַטן פון די פענסטערלעך פון דער ווייבערישער שול, א טעפל אויף א שטריקל — אריינלייגן דאָרט א גרעסערע סומע געלט — און דאן ארויפקריגן א ביסל וואסער. איין מאָל טעגלעך פלעגן די דייטשן עפענען א טיר און ס'פלעגט זיך דאן אויסשטעלן א לאנגע ריי; מען פלעגט טיילן א קליין שטיקעלע ברויט מיט א ביסל וואסער. פאַרשטייט זיך, אז דער געדראנג איז געווען א שרעקלעכער און די דייטשן פלעגן דאן „מאכן אָרדנונג" און דערשיסן דערביי יעדעס מאָל עטלעכע ייִדן.

אין א געוויסן טאָג, זוכנדיק צווישן די הונדערטער יידן באקאנטע מענטשן, האָב איך צו מיין גרויסער פרייד, זיך צענויפגעטראָפן מיט מיין פאָטער. מיר זענען זיך געפאלן אין די אָרעמס און זיך צעוויינט, ווי קינדער. ער האָט מיך געכאפּט אויף די הענט, ווי מ'כאפּט א קליין קינד, און מיט א ספּאזמאטיש געוויין געזאָגט: „מיין טייער קינד, זע ביי וואָסערע אומשטענדן מיר טרעפן זיך; אַנשטאָט דיך צו פירן צו דער חופּה, פיר איך דיך צום טויט!" איך האָב

מזריץ׳ — אחרי המצוד אחרי יהודים, מובילים אותם לתחנת הרכבת
(ביניהם רבים מרדזין)
מעזריטש — ראַדזינער און פון דער סביבה; נאָך דער אַקציע
פירט מען צום באַן-הויף

אים דאן געענטפערט: „אויב ס'איז פאראן א גאָט אויף דער וועלט — טאָ ווי קאָן ער דערלאָזן, דאָס זיין אויסדערוויילט פאָלק זאָל אזוי ברוטאַל אויסגעמאָר־דעט ווערן". דער ענטפער איז געווען, אז דאָס איז גאָטס ווילן און מסתמא דארף אזוי זיין — און קעגן גאָט טאָר מען נישט ווידערשפעניקן.

אויף צו מאָרגנס האָט מען אונז אלעמען ארויסגענומען פון שול, אויסגע־שטעלט מענער באזונדער און פרויען באזונדער און גענומען צוגרייטן דעם טראנספאָרט צו זיין לעצטן וועג — טרעבלינקי. אין דער פרויען־ריי, וועלכע איז געווען זייער א לאנגע, האָב איך זיך באמיט אָפצוזוכן מיין שוועסטער דבורה — נאָר וואָס אָנגעקומען פון ראדזין — וועלכע האָט זיך געפונען עטלעכע שורות ווייטער פון מיר. איך האָב זיך דאן געלאָזט אין דער ריכטונג צו איר, אָבער איך האָב באקומען דערפאר אזא שטאַרקן קלאפּ אין קאָפּ אריין מיט א נאהייקע, אז כ'האָב גלייך פארלוירן דאָס באוווסטזיין. נאָכהער בין איך מיט די לעצטע כוחות דאָך צו צו מיין שוועסטער און געבליבן שרין שטיין נעבן איר. פון דערווייטנס האָב איך צום לעצטן מאָל געזען אין דער מענער־ריי מיין פאָטער, אָבער ער האָט אונז, ווייזט אויס, נישט געקאָנט באמערקן.

און ס'איז געגעבן געוואָרן דער באפעל אָפּמארשירן צום באן־הויף, ווו ס'זע־נען שוין געשטאַנען גרייט פראכטוואַגאָנען — און מען האָט אונז אָנגעהויבן איינלאָדן אין זיי. איך האָב זיך באמיט צו פארכאַפּן אן אָרט נעבן א פענצטערל, כדי צו קאָנען אויפן וועג צו שפרונגען פון צוג. באשלאָסן האָב איך, אז געשען זאָל וואָס ס'וויל, נאָר לעבעדיק קיין טרעבלינקי אויף פארניכטונג — זאָל איך נישט גיין! נישט איינער פון וואגאָן האָט דאָס געטראכט, אָבער נישט יעדער איז געווען פון די גליקלעכע צו שטייען נעבן א פענצטערל...

אין טויטן־וואַגאָן

דער וואגאָן איז געווען אָנגעפּראָפּט מיט פרויען, ווי א פאַס הערינג און איז הערמעטיש פארמאכט געוואָרן. די וועלכע זענען געשטאַנען ווייטער פון פענצ־טערל זענען ביסלעכווייז דערשטיקט געוואָרן, און די איבעריקע לעבנגעבליבענע האָבן אויף זיי געטרעטן ווי אויף שמאטעס... מיר די גליקלעכע, וועלכע האָבן זיך געפונען ביים פענצטערל (נעבן מיר האָבן זיך דאן געפונען, אויסער מיין שוועסטער דבורה, זלמן מעכעלס אייניקלעך — יאספּע מיט די שוועסטערס), האָבן אויף די דלאָניעס פון די הענט אויפגעכאַפּט יעדן טראָפּן שווייס, וואָס איז אראָפּגערינען פון דער סטעלע און באנעצט מיט דעם די ליפּן. אויך האָט דאָס מזל צוגעשפּילט, וואָס ביי יאספּעס שוועסטער האָט זיך געפונען א קליין שטיקל ציטרין — האָט זי מיר אויך אָפּט געגעבן א לעק צו טון פון דעם. און ווען דאָס

האָט זיך אויך געענדיקט — האָבן מיר זיך באַנוצט מיט אונזער אייגענער אורין אויף צו לעשן דעם דורשט... קיין טעפּעלע איז נישט געווען — האָבן מיר אונ־טערגעשטעלט די הענט און אַזויערנאָך זיך באַנוצט...

צייטנווייז, ווען דער צוג פלעגט זיך אויף א ווײַלע פאַרהאַלטן אויפן וועג, פלעגן די דייטשן צוזאָגן פאַר געלט און גאָלד אַרויפגעבן א טרינק וואַסער; זיי פלעגן דאָס געלט צונעמען און קיין וואַסער נישט געבן.

און דער צוג האָט אָנגעהויבן זיך צו דערנענטערן צו טרעבלינקי. אינסטינק־טיוו האָבן מיר דערפילט, אַז ס'דערנענטערט זיך אונזער סוף און אַז מען דאַרף עפּעס טון. מיין באַגער איז געווען נישט אַזוי בלייבן לעבן — כ'האָב געוווּסט, אַז אומעטום איז יודענריין און ס'איז נישטאָ וווּהין צו לויפן — נאָר כאַטש זיך גוט אָנטרונקען מיט א סך וואַסער פאַרן טויט. און איך האָב זיך אָנגעהויבן גרייטן צום שפּרונגען פון צוג. איך האָב געטראַכט: וועל איך דערהרגעט ווערן, וועל איך דאָך במילא שוין גאָרנישט דאַרפן; אויב ווידער איך וועל בלייבן לעבן און די דייטשן וועלן מיר כאַפּן, וועל איך זיי בעטן, אַז פאַרן טויט זאָלן זיי מיר געבן א ביסל וואַסער זיך אָנצוטרינקען.

איך שפּרינג פונם צוג

מיין שוועסטער דבורה האָט געבעטן, אַז זי זאָל שפּרינגען די ערשטע, און איך זאָל קוקן — אויב זי וועט געהרגעט ווערן זאָל איך שפּרינגען אויף אַן אַנדער אופן... מיין טייערע שוועסטער. אין די לעצטע מינוטן פון איר לעבן האָט זי נאָך געזאָרגט פאַר מיינעטוועגן! איך האָב זיך אָבער דעציִדירט. איך האָב זיך אַרויפגעדראַפּעט אויפן פענצטערל; מיין שוועסטער און יאָספּע רובינשטיין האָבן מיך אונטערגעשטופּט און ביים גאַנצן שנעלן לויף פונעם צוג, ביי דריי קילאָמעטער פון טרעמבלינקי, בין איך פון אים אַראָפּגעשפּרונגען. כ'האָב גלייך פאַרלוירן דאָס באַוווּסטזיין.

אויפגעוועקט מיך האָט אַן אָפּהילך פון א שאָס. כ'האָב זיך אומגעקוקט און אינסטינקטיוו גענומען רעווידירן די הענט און די פיס, צי זענען זיי נישט ערגעץ פאַרוווּנדעט — איך בין געווען גאַנץ. איך האָב זיך אַרומגעקוקט און געזען, אַז איך ליג אויף אַן אָנשיט פון זאַמד. דאָס איז געווען די סיבה, וואָס איך בין געבליבן גאַנץ. דאָס איז געווען אין א דעצעמבער־נאַכט פון 1942. ווען איך בין געקומען צו זיך האָט נאָר־וואָס אָנגעהויבן בלויען אויף טאָג. פון דערווייטנס האָב איך באַמערקט א געשטאַלט פון א הייזקע און אויפן הויף א ברונעם... מיין באַגער איז געווען, וואָס עס זאָל נישט געשען, זיך אָנטרינקען מיט וואַסער. בין איך גלייך אוועק צום ברונעם, אָבער איך האָב אָבער נישט געטראָפן קיין עמער

און אויך די קאַריטע איז געווען ליידיק. ארום־און־ארום איז נישט געווען קיין טראָפּן וואסער — כאָטש שפּרינג אין ברונעם אריין. איך בין דאן גלייך אוועק ווייטער און באַמערקט א קליין שטיקל פלאַץ, ארומגענומען מיט א פּלויט פון שטעכל דראָט, ווו עס פליסט א קליינער קוואל וואסער. שנעל האָב איך זיך אוועקגעלייגט אויף דר'ערד, אונטערגעהויבן דעם אונטערשטן דראָט, אריינגעקראָכן אינעווייניק און צוגעפאלן צום וואסער. איך האָב געטרונקען ביז עס האָט מיך פארפעלט אָטעם. גלייך נאָך דעם האָב איך דערהערט ווי קולות פון א באנדע שיכורע אוקראַינער דערנענטערן זיך. כ'האָב באמערקט, ווי זיי פאָרן אויף א פורל אין דער ריכטונג צו טרעבלינקע — מסתמא צו פארברענען דעם אָקאָרשט אָנגעקומענעם טראַנספּאָרט יידן פון ראַדזין, מעזריטש און אומגעגנט. שנעל האָב איך זיך אויסגעצויגן אונטער א ביימל, דעם קאָפּ פארשטעקט טיף ארונטער, כדי איך זאָל נישט זען, ווי זיי וועלן שיסן אויף מיר... זיי זענען, אָבער, דורכגעפאָרן און מיך נישט באַמערקט און איך האָב זיך געלאָזט שנעל גיין אין דער ריכטונג פונעם נאָענטן יידישן שטעטעלע קאָסאָוו־טעלאַקי.

אויפן וועג ביים ראנד פון א וואלד, איז געשטאנען א קליין הייזעלע, ווו עס האָט געוווינט אן אָרעמער פּויער מיט זיין הויז־געזינט. איך בין דאָרט אהין אריין און פאר געלט באַקומען עפּעס אָפּצועסן. זיי האָבן מיר אויך דערלויבט צו בלייבן נעכטיקן אין דער סטאָדאָלע ביז צומאָרגנס אינדערפרי. באהאלטן אין היי. מער האָבן זיי מיר נישט געוואָלט האלטן אויס מורא — אזוי האָבן זיי מיר דערקלערט — פאר די אוקראַינער, וועלכע באזוכן זיי אָפט. פון זיי האָב איך זיך אויך דערוווסט, אז אין קאָסאָוו געפינט זיך נאָך א יידישער געטאָ — און איך האָב זיך געלאָזט גיין אהין. דורך די דראָטן האָב איך זיך דורכגעגנבעט אין יידישן געטאָ אריין און האָב דאָרט געטראָפן א סך יידן, וועלכע זענען אויך געשפּרונגען פון די צוגן. און אזוי ווי קאָסאָוו איז נאָענט צו טרעבלינקי, האָבן מיר פארשטאנען, אז לאנג וועלן די דייטשן נישט וואַרטן צום ליקווידירן קאָסאָוו — האָבן מיר זיך א גרופּע יידן געלאָזט, דורך סאָקאָלאָוו קיין שעדלעץ.

קיין שעדלעץ זענען מיר אָנגעקומען בשלום און זיך אריינגעגנבעט אין יידישן געטאָ, וועלכעס איז באשטאנען פון... איין הויז. נאָך עטלעכע טעג אָפּזיין זענען מיר אוועק צוריק אין מעזריטשער געטאָ. פון דאָרט האָבן מיר א גרופּע מענטשן באשלאָסן אוועק קיין וואָהין, כדי זיך קאָנען אריינקריגן אין די פארטשעווער וועלדער, צו די פּארטיזאנער. אין וואָהין האָב איך געטראָפן לייבל שטשופּאַק פון ראַדזין, מיט זיין פרוי און קינדער, ווי אויך זיין שוועסטער גאָלדע און מאַן. אלע האָבן מיר באשלאָסן צו גיין אין די וועלדער. מיר האָבן אָבער

נישט באוויזן דאָס צו טאָן. צוליב אן אנפאנגענדע אקציע זענען מיר אנטלאָפן צוריק קיין וואהין, ווו עס איז פאָרגעקומען אן אויסזידלונג... — און מען האָט אונז אלע אָפּגעשיקט ווידער קיין... מעזריטש אין געטאָ אריין.

ווידער אין מעזריטש

אויפן וועג בין איך קראַנק געוואָרן אויף טיפוס. אָנקומענדיק קיין מעזריטש בין איך קראַנקערהייט געבליבן ליגן נעבעטיקן אויפן גאַס. צומאָרגנס איז צופעליק אדורכגעגאנגען מיין קוזין פון מעזריטש, אברהם זאלצשטיין. איך האָב זיך געמאכט ווי איך זע אים נישט — אָבער ער איז גלייך שטיין געבליבן און שטארק זיך דערפרייט מיט מיר און גלייך מיך מיטגענומען צו אים אהיים. „וואָס איך וועל עסן, וועסטו אויך עסן" — האָט ער געזאָגט. אָבער איך האָב שוין נישט געקאָנט גאָרנישט נעמען אין מויל אריין, אויסער א ביסל וואסער מיט סאַכאַרין, ווייל איך האָב שוין געהאט הויכן פיבער. מיין קוזין האָט מיך אין קיין שפּיטאָל נישט געוואָלט אָפּגעבן, ווייל די דייטשן פלעגן דאָרט גלייך דערשיסן די טיפוס־קראַנקע. ער האָט זיך, און אויך די אנדערע ארומיקע, איינגעשטעלט — און ביי אים בין איך דורכגעגאנגען די קרענק.

אין יענע טעג זענען דערשאָסן געוואָרן א סך ראַדזינער, צווישן זיי אויך גאָלדע זשיטא. ביי באַזונדערע אומשטענדן איז אויך דערשאָסן געוואָרן מיין קוזין זאלצשטיין. ווען די דייטשן האָבן אנטדעקט א באהעלטעניש און גענומען אָפּפירן די גרופּע צום בית הקברות, כדי דאָרט זיי פאַרטיליקן, האָט ער געכאַפּט א האַק און מיטן גאַנצן כוח דערלאַנגט איבערן קאָפּ פון אן ס.ס.־ניק און אים אוועקגעלייגט אויפן אָרט; פארשטענדלעך, אז א קויל פון אן אנדער נאַציישן באַנדיט האָט באַלד זיין לעבן איבערגעריסן. ערע זיין אָנדענק.

אויפן צווייטן טאָג האָבן די דייטשן פאַרגעזעצט זייערע זוכונגען און דערביי דערקלערט, אז ווער ס'וועט זיך צושטעלן פרייוויליק, וועט ווערן אָפּגעשיקט קיין מײַדאַנעק — און מיט דעם דאָזיקן טראַנספּאָרט בין איך אויך אוועק אַהין. דורכפאָרנדיק לובלין זענען צו אונזער צוג צוגעקומען א סך ראַדזינער זיי האָבן זיך אויף אונז נאָכגעפרעגט און דערזעענדיק אונז, האָבן זיי אונז אריינגעגעבן ברויט. אויך אין דעם טראַנספּאָרט האָבן מיר געמאכט פּאָר־בערייטונגען צו אנטלויפן. מיר האָבן אָנגעהויבן שניידן אַן עפענונג אין דעם פאַרקראַטעוועטן פענצטערל, אָבער די דייטשן האָבן אויף א געוויסער סטאַציע באַמערקט די זאַך און מיט א פּאָר דערשיסונגען אינעווייניק געמאַכט א סוף צום פּלאַן — און מיר זענען אָנגעקומען קיין מײַדאַנעק.

אין מײַדאַנעק

דורכגייענדיק צופוס פון באַן־הויף ביזן אָרט, האָבן מיר געזען גרויסע

גריבער... מיר האָבן געמיינט, אז דאָ איז שוין אונזער סוף, אָבער געשען איז א ביסל אַנדערש. צוערשט האָבן די דייטשן דורכגעפירט אויף א קאָנצענטראַציע־פּלאַץ אַ סעלעקציע... מענער באַזונדער, פרויען באַזונדער; יונגע באַזונדער, אַלטע באַזונדער — און איך בין אויסגעקליבן געוואָרן צווישן א גרופּע יונגע מיידלעך צו דער אַרבעט.

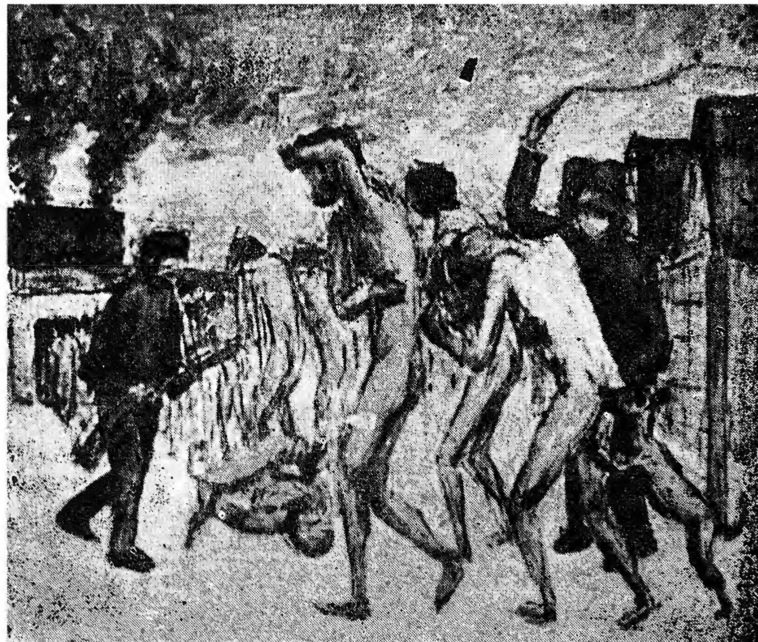
און מיר האָבן זייער שווער געאַרבעט. מיר האָבן געשלעפּט שטיינער צום בויען נייע קרעמאַטאָריעס אין מיידאַנעק, כדי האָרט צו פאַרברענען יחדן אויך ביי אונז קאַצעטלער פלעגן פאָרקומען אָפטע סעלעקציעס. יעדער, ביי וועלכן מ׳האָט געפונען עפּעס אַ סימן פון שוואַכקייט; עפּעס אן אויסשיט אויפן לייב — גלייך צום פאַרניכטן. שוין אין אונזער ערשטער נאַכט אין מיידאַנעק האָבן מיר איבערגעלעבט דאָס שוידערלעכסטע: די אַלע מענער, פרויען און קינדער, וועלכע זענען סעלעקטירט געוואָרן אַלס אומפּעאיקע צו דער אַרבעט — זענען גלייך אין יענער נאַכט דערשטיקט געוואָרן אין די גאַז־קאַמערן און די איבעריקע דערשאָסן געוואָרן. אין אונזער באַראַק, ווו ס׳האָבן זיך געפונען יונגע פרויען און מיידלעך, איז קיינער אין יענער נאַכט נישט געשלאָפן. דערהערנדיק די געוואַלטן פון די אומגעבראַכטע האָבן מיר גענומען לויפן פון פחד און גע־שפּענסט דורך די טירן און פענצטער, אָבער די דייטשן האָבן אונז, מיט דער דראָאונג פון דערשיסן, צוריק אריינגעיאָגט אינעווייניק; ערשט נאָך האַלבער נאַכט, ווען די געשרייען האָבן זיך ביסלעכווייז איינגעשטילט, זענען מיר פאַר־מאַטערטע איינגעשלאָפן. פאַרטאָג, ווען מיר זענען אויפגעשטאַנען פון שלאָף, האָבן מיר אין אונזער באַראַק דערזען אַ שוידערלעך בילד. אויף צוויי פענצטער זענען געהאָנגען די קערפּערס פון צוויי יונגע מיידלעך, וועלכע האָבן ביינאַכט געמאַכט אַ סוף צו זייער לעבן.

אין אושוויץ

ווי געזאָגט, פלעגן אָפט פאָרקומען ביי אונז סעלעקציעס. די שוואַכע פלעגן בלייבן אין מיידאַנעק צום פאַרניכטן און די געזונטערע האָט מען אַוועק־געשיקט קיין אָשוויענטשים (אושוויץ) — צווישן די לעצטע בין איך אויך אַוועק־געשיקט געוואָרן. געווען איז דאָס אין מיטן זומער 1943. ווען כ׳בין דאָרט אָנגע־קומען. דאָס ערשטע האָט מען אונז אָפּגעשוירן די האָר, איינקוואַרטירט אונז אין באַזונדערע באַראַקן אויף צוויי וואָכן און געגעבן אונז אָנטאָן. ווען כ׳האָב געבעטן, אַז מען זאָל מיר געבן אַן אַנדער קלייד — אַן אנדער מאָס — האָב איך באקומען דעם ערשטן פּאַטש פון די עלטסטע, אז דאָס פּנים איז מיר גלייך גע־שוואָלן געוואָרן. אונזער ערשטע אַרבעט איז געווען אַרויסצורייסן די אָנגע־וואַקסענע גראָז פון פיש־סאַדזשעווקעס; די גראָז האָבן וואַרשיינלעך געשטערט

די פיש זיך צו אַנטוויקלען. מיר פלעגן אַרייִנגיין אין וואַסער ביזן האַלדז און פיל פון אונז פלעגן קראַנק ווערן אויף מאַלאַריע. אַממערסטן האָבן געליטן פון איר די יידישע מיידלעך פון גריכנלאַנד, וועלכע פלעגן מאַסנווייז אויסשטאַרבן; יעדן טאָג פלעגט מען צוריקטראָגן פון דער אַרבעט טויטע קערפּערס. ערשט, ווען מיר זענען שוין געבליבן אַ גאַנץ קליינע גרופּע, האָט מען אונז איבערגעפירט צו אַן אַנדער אַרבעט.

אָבער דעם דאָזיקן פּלאַץ וועל איך קיינמאָל אין מיין לעבן נישט פאַרגעסן. דאָס איז געווען בזשעזשינקע, אַ קוואַרטאַל פון אָשוויענטשים-לאַגער, אין וועלכן ס'האָבן זיך געפונען די קרעמאַטאָריעס; מיר האָבן געוווינט אין אַ באַראַק, וועלכער האָט זיך געפונען געציילטע מעטערס פון זיי. אונזער אַרבעט איז באַשטאַנען פון סאָרטירן די מלבושים פון טראַנספּאָרטן מענטשן, וועלכע זענען פאַרגאַזט און פאַרברענט געוואָרן. ביי יעדן טראַנספּאָרט האָבן מיר געמוזט בלייבן אין די באַראַקן ביי פאַרמאַכטע לאָדנס, כדי נישט צו זען די דורכגייענדיקע מענטשן צום פאַרניכטן. מיר פלעגן דאַן שטיין און אַרויסקוקן דורך די שפּאַרעס;

יהודים מובלים לכבשנים
יידן ווערן געיאָגט אין די קרעמאַטאָריעס
ציור מאת / בעצייכנס פון מאנועל ליכטנשטיין (ניו־יאָרק)

און מיר האָבן געזען שוידערלעכעס — ווער האָט דאָס דען כוח צו ברענגען דאָס צום אויסדרוק?

איינמאָל האָב איך געזען א טראַנספּאָרט פון אונגאַרישע יידן, צווישן זיי אויך אַ סך קינדער. צוויי שיינע מיידעלעך, א 3־4 יאָר אַלט, האָבן זיך געפירט פאַר די הענטלעך און פאַרבייגייענדיק אונזער באַראַק, ווו ס'האָבן גע־וואַקסן בלומען, האָבן זיי אָפּגעריסן א פּאָר פון זיי און דערביי שטאַרק זיך גע־פרייט און קינדעריש געשמעקט צו זיי; די קינדערלעך האָבן נעבעך נישט גע־ווּסט, אז דאָס איז זייער לעצטער וועג צום גאַז־קאַמער...

און שוידערלעך פלעגט זיין דאָס פאַרגאַזן. ס'פלעגן דערגיין צו אונז די יאָמערלעכע געשרייען פון די זיך ווערגנדע פאַרגאַזטע קרבנות; אָנפאַנגס הויך, שפּעטער שטילער און דאַן גאַנץ שטיל — ביז, שטופנווייז, פלעגן זיך איגאַנצן איינשטילן... נאָך היינט דאַכט זיך מיר, אז איך הער נאָך יענע גע־שרייען. זיי פאַרפאָלגן מיך מיין גאַנץ לעבן. עס איז אוממעגלעך צו פאַרגעסן אויף איין מינוט יענע גרויליקע טעג, וואָכן און מאָנאַטן.

באַזונדערס שוידערלעך פלעגן זיין די נעכט. אוי־און־וויי די נעכט אינעם באַראַק אַנטקעגנאיבער די קרעמאַטאָריעס פון אָשוויענטשים! ווו ביזטו דיכטער, וואָס זאָלסט קאָנען באַשרייבן דעם שרעקלעכן גיהינום־קאָשמאַר; צו באַשרייבן מיט פעדער די שרעקלעכע גרויל־בילדער — מיין פעדער, אלנפאלס, איז צו אָרעם דערצו!

מיטנאַכט. עס איז שטיל און פינצטער אַרום. דורך דעם קליינעם פענצטערל פון דער טואַלעטע אין אונזער באראק זע איך איצט די קוימענס פון די זיך רויכנדע קרעמאַטאָריעס, וועלכע אַרבעטן איצט אויף דער גאַנצער פּאַרע... צוזאַמען מיטן געדיכטן רויך פליען אויך פונקען פון די זיך סמאַלענדע קערפּערס — דאָס אַרבעט איצט אין פולן טעמפּאָ דער טויטן־קאָמבינאַט פון אָשוויענטשים. אין יעדן פונק הער דעם לעצטן וויי־געשריי פון אַ נאָענטן — פון מיין מוטער און פאָטער, פון מיין שוועסטער און ברודער...

איך רייס זיך אָפּ פון אָרט און לויף אַרויס אין דרויסן — און אין אַ מרחק פון עטלעכע הונדערט מעטער זע איך אַן אנדער גרויל־בילד: גרויסע פייערן פלאַקערן ארויס פון גרויסע גריבער און מען זעט, אין שיין פונעם פייער, ווי מענטשן טראָגן טויטע קערפּערס און וואַרפן זיי אַריין אין די ברענענדע גריבער; דאָס ברענט מען איצט די פאַרגאַזטע מענטשן, וועלכע די קרעמאַטאָריעס באַוויזן נישט צו פאַרברענען. דער געשטאַנק פון די פאַרסמאַליעטע קערפּערס איז נישט איבערצוטראָגן. און אזוי האָבן זיך די בילדער איבערגעחזרט מאָנאַטן אויף מאָנאַטן...

ווידערשטאַנד

אינטערעסאַנט, אז אין דאָזיקן טויטן־קאָמבינאַט האָט עקזיסטירט אַן אונטערערדישע באַוועגונג, וואָס האָט זיך געגרייט צו אַ באַוואָפנטן ווידערשטאַנד. אין דער אָפּטיילונג פון סאָרטירן די מלבושים פון די דערמאָרדעטע האָט זיך געפונען א יידיש מיידל פון טשעכאָסלאָוואַקײַ, מיטן נאָמען רוזשקע. די דאָזיקע רוזשקע פלעגט אין דער שטרענגסטער געהיימניש באַקומען געווער פון א וואַרשעווער יידיש מיידל, וועלכע פלעגט אַרויסגנבענען דאָס פון דער געווער־פאַבריק, אין וועלכער זי האָט געאַרבעט אויף דער טעריטאָריע פונעם לאַגער; רוזשקע פלעגט דאָס דאָזיקע געווער באַהאַלטן צווישן די גרויסע בערג מיט קליידער. אָבער די דייטשן האָבן זיי געכאַפּט. די געסטאַפּאָ האָט זיך גענומען צום פאָרשן מיט די שטרענגסטע אינקוויזיטאָרישע מיטלען, אָבער ס'איז זיי נישט געלונגען אַרויסצובאַקומען פון די צוויי מיידלעך קיין איין וואָרט. דאַן האָבן זיי באַשלאָסן עפנטלעך אויפצוהענגען זיי. מען האָט אַרויסגעטריבן אַלע קאַצעטלער צום עקזעקוציע־פּלאַץ, כדי מ'זאָל זען און מורא האָבן. דערביי האָבן די היטלעריסטן אָבסערווירט אַלעמען, אפשר וועט זיך ווער־עס־איז מיט זיי באַגריסן, כדי מ'זאָל קאָנען נאָך וועמען אויפהענגען... די צוויי יידישע מיידלעך זענען מיט אויפגעהויבענע קעפּ, נישט פאַראַטנדיק קיינעם, שטאָלץ אַרויף אויף דער תליה און מיט אַן אויסגעשריי „זעמסטאַ!" (נקמה) אויסגעהויכט זייערע הייליקע נשמות.

התנגדות — ווידערשטאנד

ציור מאת
געצייכנט פון
מאנועל ליכטנשטיין (ניו־יאָרק)

און א גאַנצן טאָג און אַ גאַנצע נאַכט האָבן די רוצחים נישט געלאָזט אראָפּנעמען די צוויי קערפּערס. פאָרגעקומען איז דאָס אין ענדע 1944.

אָנהויב פון סוף

אָנהויב 1945. אָפטע אָנפליען פון אַליאירטע עראָפּלאַנען. די רויטע אַרמיי דערנענטערט זיך מיט שנעלן טעמפּאָ. די דייטשן האָבן אָנגעהויבן צו ליקווידירן דעם טויטן־לאַגער און גרייטן זיך אָפּטראַנספּאָרטירן אונז קיין דייטשלאַנד. און עס האָט זיך אָנגעהויבן אונזער לאַגער מאַרש צופוס קיין דייטשלאַנד. ווינטער 1945. אין די שנייען און קעלטן פלעגט מען אונז טרייבן בייטאָג און ביינאַכט. אָפּגעמאַטערטע און אָפּגעשטאַנענע זענען דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט. אָבער גראָדע איצט איז אַנטשטאַנען ביי אונז דער ווילן צום איבערלעבן. מיר האָבן שוין געזען די וויזיע פון דער דערנענטערנדער באַפרייאונג. אויך אין די דאָזיקע מאַרשרוטן פלעגן אָפּט אָנפליען אַליאירטע עראָפּלאַנען. די דייטשע העלדן פלעגן זיך דאַן אויסמישן צווישן אונז און אַראָפּלאָזן די ביקסן... און מיר פלעגן זיך באַגריסן מיט די פליענדע. זיי האָבן אונז נישט באָמבאַרדירט — וואַרשיינלעך האָבן זיי געוווסט, ווער מיר זענען.

און מיר זענען אָנגעקומען קיין ראַוועגסברוק. דאָ האָט מען אונז, עטלעכע טויזנט קאַצעטלער, אַריינגעטריבן אין אַ גרויסן באַראַק אָן א דאַך, פול מיט שניי און שמוץ. הונגעריק און מיד זענען מיר צונויפגעפרעסט געוואָרן. זעלטן־ווען פלעגט מען אונז צווואַרפן אַ קליינע פּאָרציע ברויט. ס'פלעגט אָבער ווערן דעמאָלט אַזאַ געדראַנג פון די קאַצעטלער, אַז מ'פלעגט זיך שיער נישט דער־קוועטשן. אין אָוונט פלעגט מען גנבענען רוי קרויט אין דער אומגעבונג און כאַפּן דערביי היפּשע קלעפּ. נאָך עטלעכע וואָכן אַפּזיין אין ראַוועגסברוק האָט מען אונז אין פאַרמאַכטע וואַגאָנען אָפּגעפירט קיין מאַלכאָוו. דורכפאָרנדיק דייטשע שטעט, בשעת באָמבאַרדירונגען, זענען מיר אויך באָמבאַרדירט געוואָרן און געהאַט דערביי פאַרלוסטן. פון מאַלכאָוו קיין לייפּציג.

פון לייפּציג האָט זיך ווידער אָנגעהויבן דער פיינלעכער צופוסוועג איבער דער פאַרשאָלטענער דייטשער ערד. הונגעריק און טויט מיד. בייטאָג פלעגן מיר זיך באַהאַלטן אין די גריבער צוליב די אָפטע באָמבאַרדירונגען און ביינאַכט מאַרשירן. די דיסציפּלין איז ביסלעכווייז געוואָרן לויזער; די דייטשן האָבן שוין דערזען זייער דערנענטערנדע מפּלה. ביסלעכווייז זענען זיך די ס.ס.־לייט צעלאָפן און געוויינלעכע רייכסווער־סאָלדאַטן האָבן אונז עסקאָרטירט. איז שוין טאַקע אָפטער געשען, אַז גרעסערע מאַרשירנדע גרופּן פלעגן זיך אָפּרייסן פון אונז און זיך באַפרייען. און אַזוי האָב איך זיך אויך, מיט נאָך צען יידישע מיידלעך, באַפרייט.

מיר זענען אַריין אין א הויף אין אַ געוויסן דייטשן דאָרף. אויפן מיסט־קאַסטן האָבן מיר געפונען א שטיקל דאַר ברויט און מיר האָבן עס שנעל געכאַפּט און באַהאַלטן. מיר זענען אַריינגעקומען אין שטוב פון דייטשן — האָבן מיר דאָרט געטראָפן צוויי רוסישע פרויען, וועלכע האָבן דאָרט געאַרבעט. זיי האָבן אונז צוגעזאָגט צו באַזאָרגן מיט עסן. זיי האָבן אונז אויך איינגעאָרדנט צו שלאָפן אויפן בוידעם, וווּ ס'איז געווען שטרוי. ווען דער בעל־הבית פלעגט אוועק אין פעלד אַריין, פלעגן זיי אונז קאָכן קאַרטאָפל און געבן אונז צו עסן.

נאָך א קורצן אָפּזיין אין דעם דאָרף, האָבן מיר זיך דערוווּסט — דורך איינע פון די צוויי רוסישע פרויען — אַז די אַמעריקאַנישע ארמיי איז שוין אַריין אין אַ נאָענטע שטאָט מיטן נאָמען אשאַף; מיר זענען גלייך אַוועק דאָרט אַהין. אין דער דאָזיקער שטאָט איז געווען א קאַצעטלער־לאַגער. מיר זענען דאָרט אַריין און געזען, ווי ער איז איבערפולט מיט טויטע קאַצעטלער — א טייל פון זיי זענען נאָך־וואָס געשטאָרבן, נאָך דער באַפרייאונג שוין... נעבן די באַשפּייזונגס־געשעפטן זענען געשטאַנען אַמעריקאַנישע און פוילישע מיליטער־פּאָליציי און געטיילט עסן און שאָקאָלאַד פאַר די געוועזענע קאַצעטלער.

און אַזוי איז ענדלעך געקומען דער לאַנג־דערוואַרטעטער טאָג פון באַפרייאונג; מיר האָבן אויף אים געוואַרט און געהאָפט פינף יאָרן, אין שווערע ליידן און פּיין.

בודקים את היהודים לפני העברתם לתחנת הרכבת
מען רעווידירט די יידן פאַרן אָפּשיקן צום באַן־הויף

אין געראנגל פאר איבערלעבן

(דערציילט פון ליבער פארביאש)

ווען די דייטשן זענען צוגעטרעטן אין יאר 1942 צו ליקווידירן און אויסראטן אלע יידן פון שטעט און שטעטלעך אין פוילן, האב איך זיך געפונען — מיט נאך א סך ראדזינער — אין מעזריטשער געטא, אין וועלכן מען האט אונז פארטריבן פון ראדזין. צוזאמען מיט נאך הונדערטער יידן האט מען אונז אוועקגעפירט צו דער באן. דארט האט מען אונז אריינגעשטופט, אומגעפער א צווי הונדערט מאן צוזאמען, אין איין וואגאן, וועלכער איז געווען אנגעשיט מיט וואפנע, צו פארשטארקן די דורשטיקייט. די ענגשאפט איז געווען אומדערטרעגלעך. ביי א זיבעציק יידן האבן גאנץ שנעל אויסגעהויכט די נשמה פון דערשטיקעניש; די לעבעדיקע האבן געטראטן אויף זיי און אויך אויף די האלב־לעבעדיקע. די לעצטע האבן נאך א ביסל געזשיפעט, אבער האבן נישט געקאנט רעדן. זיי פלעגן ברומען ווי חיות אדער פלעגן קנייפן די שטייענדיקע אין די פיס. אזוי ארום פלעגן זיי אויסדריקן זייער געבעט נאך הילף. כדי צו שטילן דעם דורשט פלעגט איינער דעם צווייטן באנעצן די ליפן מיט אורין און דאס האט נאך מער פארשטארקט דעם דורשט.

דער צוג איז געלאפן מיט א שנעלן טעמפא. ביי מיינע פיס זענען געלעגן טויט־דערשטיקט מיין מאמע און מיין ברודערל פון זיבן יאר און נאך א קלענערס פון פיר יאר. די נאך־ביים־לעבן־געבליבענע האבן געוווסט, אז מען פירט זיי אין טויטן־לאגער טרעמבלינקא — האבן טאקע פיל יידן גענומען שפרינגען פון לויפנדן צוג, כדי צו געפינען בעסער דעם טויט אונטער די רעדער. אויך איך בין געשפרונגען, אבער דער גורל האט געוואלט, אז כ'זאל בלייבן לעבן. געווען איז דאס נאענט צו שעדלעץ אין האלבער נאכט. אויפן וועג האב איך געטראפן נאך צוויי מעזריטשער יידן און מיר האבן באשלאסן שנעל צוריקצולויפן אין מעזריטשער געטא. אויך האבן מיר געזען אויפן וועג פיל טויטע יידן, צעשניטן פון די איבערפארנדע באן־רעדער. מיט איבערמענטשלעכע געשווינדקייט האבן מיר באוויזן אנצוקומען קיין מעזריטש פאר דער זון־אויפגאנג.

אריינקומענדיק אין געטא בין איך גלייך אוועק אין אונזער דירה; דארט האב איך געטראפן מיין פאטער איינעם אליין. אויף דער פראגע „וווּ איז די מאמע מיט די קינדער", בין איך ארויס מיט א יאמערלעכן געוויין. מיר האבן ביידע באוויינט אונזערע נאענטסטע און ליבסטע.

יידן האבן גענומען גרייטן בונקערס צו באהאלטן זיך אין פאל פון ווייטערע „אויסזידלונגס"־אקציעס. אין דער זעלבער צייט האט מען ווידער גענומען ברענגען בייע טראנספארטן יידן קיין מעזריטש פון דער גאנצער אומגעבונג. אויך פון

ראדזין זענען אָנגעקומען אַ סך יידן. צווישן זיי האָט זיך געפונען משה איידלמאַן מיט אַ זון און צוויי טעכטער. כ'האָב די קינדער אריינגענומען דעמאָלט צו זיך אין בונקער, וווּ זיי זענען צוזאמען מיט מיר באהאלטן געווען עטלעכע נעכט. אין אַ פּאָר טעג שפּעטער, ווען דאָס כאַפּן האָט זיך אָפּגעשטעלט, זענען מיר ארויס פון בונקער; אויך איידלמאַנס קינדער זענען געגאַנגען צו זייערע עלטערן. אָבער גראָד אין זעלבן טאָג איז פאָרגעקומען די צווייטע אקציע. בשעת דער אקציע איז איידלמאַנס פרוי מיט די קינדער אַוועק אין וועלדל נעבן דער שטאָט; אויפן וועג זענען זיי אַלע דערשאָסן געוואָרן.

ביי דער דריטער אקציע האָבן די דייטשן אַנטדעקט מיין בונקער. מיר זענען דאָרט געווען זיבן יידן, צווישן זיי אויך מיין פאָטער. מען האָט אונז איבערגעפירט אין בית־מדרש אריין — וווּהין עס האָט מען איצט צונויפגעזאַמלט די יידן אָפּצו־טראַנספּאָרטירן זיי אין די טויטן־לאַגערן. מיין פאָטער האָט באַשלאָסן בשום אופן נישט צו גיין אין לאַגער אריין. נאָר אומצוקומען דאָ אויפן אָרט. נאָך צוויי טעג איז דאָס בית־מדרש ארומגערינגלט געוואָרן מיט אַן אָפּטיילונג פון זשאַנדאַרן, ס.ס.־לייט, ווי אויך פון פוילישע פּאָליציי. ס'איז געגעבן געוואָרן אַ באַפעל צו פאַרלאָזן דאָס בית־מדרש. בעתן פאַרלאָזן דאָס אָרט האָט מיין פאָטער זיך געוואָרפן אויף אַן ס. ס.־מאַן און גענומען אים שטיקן. איך בין צו צו־הילף מיין טאַטן. זשאַנדאַרן האָבן מיך אָפּגעריסן, נאָר כ'האָב באוויזן צו זען, ווי מיין פאָטער ליגט אויף דעם ס.ס.־מאַן און שטיקט אים מיט זיינע לעצטע כוחות. זיין סוף איז געווען אַ קויל אין קאָפּ.

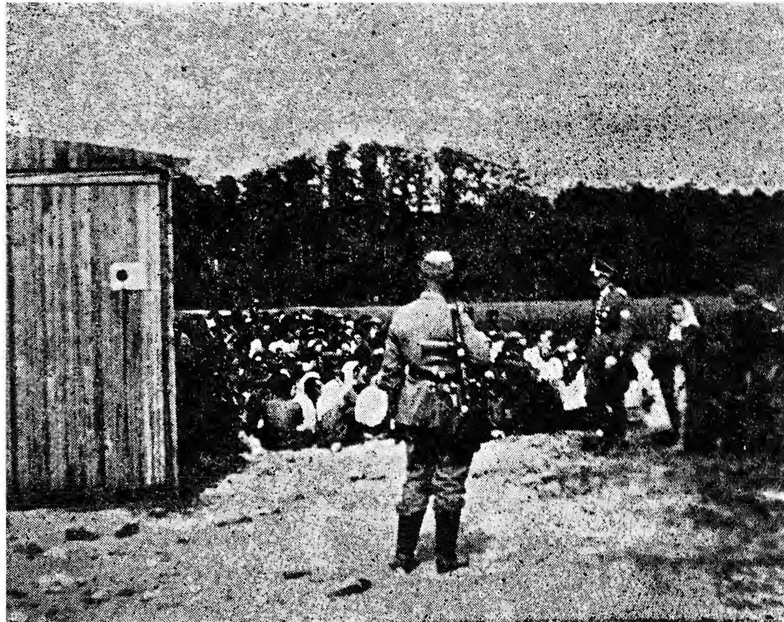
— * —

מען האָט אונז אַלע אַוועקגעפירט אין די באַראַקן, וועלכע האָבן זיך געפונען אויף די „פּיאַסקעס״, אויפן וועג קיין ראדזין. דאָרט פלעגט מען אַלעמען אויסטאָן די קליידער און רעוויזירן צי האָבן זיי נישט קיין געלט, גאָלד אָדער געווער; נאָך דעם פלעגט מען אָפּטראַנספּאָרטירן צום באַן־הויף.

אין זעלבן טאָג זענען געבראַכט געוואָרן נאָך יידן פון ראדזין — כ'האָב זיך געטראָפן מיט שלמה מיגדאַל און שלמה־לוזער פלייסיג. מיגדאַל האָט מיך געבעטן, אַז אויב איך וועל בלייבן לעבן און טרעפן זיין טאָכטער, זאָל איך איר איבערגעבן דאָס אָרט, וווּ ער האָט באהאלטן אַ ביסל געלט. דער אַלטער פלייסיג, ווידער, איז געשטאַנען און געוויינט ווי אַ קליין קינד — פאַרוואָס ער האָט נישט זוכה געווען צו שטאַרבן אויף זיין אייגן בעט. אַלע זענען מיר געשטאַנען ווי פאַראורטיילטע צום טויט.

אין אָוונט האָט מען אונז אַוועקגעפירט צום באַן — און ווידער קיין טרעב־לינקע. אין וואַגאָן אריין בין איך מיט מיגדאַלן און פלייסיקן. איך האָב באַשלאָסן ווידער צו שפּרינגען פון באַן און געבעטן זיי, אַז זיי זאָלן עס טאָן

גלייך מיט מיר. זיי האָבן זיך, אָבער, אָפּגעזאָגט דערפון. זיי האָבן זיך מיט מיר געזעגנט און געווּנטשן מיר, איך זאָל מצליח זיין איבערצולעבן און זוכה זיין צו דערציילן וועגן די גרויליקע צייטן.

על-יד הצריפים בפרבר „פיאסקי״ במזריץ׳
נעבן די באַראַקן אויף די „פיאַסקעס״ אין מעזריטש

און איך בין געשפּרונגען. איך בין געלעגן אויף דער ערד מיט פאַרמאַכטע אויגן און געהערט דאָס קלאַפּעדיי פון די רעדער. ווען די באַן איז שוין געהאַט פאַרביי, האָב איך געעפנט די אויגן און זיך געזען ליגן נעבן א וואַלד. איך בין אין אים אַריין און „איבערגעשלאָפן״ דאָרט די נאַכט. אינדערפרי האָב איך זיך איבערצייגט, אַז איך געפין זיך נישט ווייט פון שעדלעץ. ווען כ׳האָב אָנגעהויבן אַריינגיין טיפער אין וואַלד, האָב איך זיך אָנגעטראָפן אויף זיבן רוסישע פּאַרטיזאַנער, באַוואָפנטע מיט ביקסן. זיי האָבן מיר דערציילט, אַז ביינאַכט וועלן זיי גיין באַפרייען דעם לאַגער מיט די דרייסיק טויזנט רוסישע געפאַנגענע, וועלכע האָבן זיך געפונען נישט ווייט פון שעדלעץ. די מעשה האָט מיר אויסגעזען אומגלויבלעך — ווי אַזוי קאָנען זיבן מענטשן, באַוואָפנטע בלויז מיט ביקסן, באַפרייען אַזא גרויסע צאָל? א גאַנצן טאָג האָב איך דערפון געטראַכט — אפשר איז דאָס בלויז א שפּאָס פון זייער זייט און אפשר ווילן זיי גאָר דערמיט מיך אויספּרובירן,

צי בין איך נישט קיין שפיאָן. ווען די נאכט איז צוגעפאלן, האָב איך אָבער געזען, אז זיי מאכן אלע הכנות אין וועג אריין. פאר מיר האָבן זיי קיין ביקס נישט געהאט, נאָר באפוילן פאָלגנדעס: ווען זיי וועלן אָנהויבן באשיסן די וואך־טורעמס, זאָל איך אָנהויבן שרייען הויך, כדי צו מאכן א טומל; איך בין, פארשטייט זיך, מסכים געווען.

ארום 10 אין אָוונט זענען מיר ארויס פון די טיפעניש פון וואלד און זיך געשאַרט מיט פאַרשידענע אומוועגן צום אָרט. די נאכט איז געווען זייער א פינצטערע און ארום 12 זענען מיר שוין געווען אין דער אומגעבונג פון לאגער. די טורעם־רעפלעקטאָרן האָבן באלויכטן דעם גאנצן שטח ארום און דאָך האָבן מיר זיך שטילערהייט צוגעשאַרט צו דער דראָטן־פארצוימונג. דער פלאַן איז געווען צו דערשיסן די וואך־סאָלדאטן און באפרייען די געפאנגענע. איינער פון די פארטיזאנער האָט געגעבן א באפעל און מיט איינמאָל איז געעפנט געוואָרן א שיסעריי. כ׳האָב געהערט ווי פון א טורעם קאָטשעט זיך אַראָפּ עפּעס א שווערע משא; דער אָפּהילך איז געווען ווי עס פאלט אן אָפּגעשניטענער בוים. מיין הארץ איז אָנגעפולט געוואָרן מיט פרייד. פלוצלונג, אָבער, האָבן די דייטשן אויף די טורעמס גענומען לענקען די רעפלעקטאָרן אויף אונזער ריכטונג. זיי האָבן געעפנט א שטאַרקע שיסעריי פון מאשין־געווער. צוויי פון אונז זענען געפאלן טויט. און מיר זענען אוועק צוריק אין וואלד. די דאָזיקע נאכט זענען מיר שוין נישט געשלאָפן, ווייענדיק אונטערן איינדרוק פון די געשעענישן און ריכטנדיק זיך אויף א דייטשן באזוך. די פארטיזאנער זענען אין מיטן נאכט אוועק אייבשאפן זיך עסן און מיך נישט מיטגענומען. איך האָב אויסגענוצט זייער אָפּוועזנהייט און ווידער אוועק אין דער ריכטונג פון מעזריטש.

אויפן וועג האָבן מיך געכאַפּט פיר גויים. זיי האָבן מיך געבונדן, ארויפגעלייגט אויף א וואָגן, כדי מיך אָפּצופירן קיין מעזריטש און איבערגעבן מיך די דייטשן און באקומען דערפאר א באלוינונג פון 4 קילאָגראַם צוקער. כ׳האָב זיי געבעטן מיך באפרייען און צוגעזאָגט זיי דערהביי מיין ווינטער־רעקל. כ׳האָב זיי דערקלערט, אז דאָס רעקל איז דאָך טייערער ווי 4 קילאָגראַם צוקער. זייער ענטפער איז געווען: זיי זענען דאָך 4 מאַן און ווי אזוי וועלן זיי זיך טיילן מיטן רעקל?... אָבער נאָכדעם ווי כ׳האָב זיי פאַרגעלייגט צוצוגעבן זיי מיינע שטיוול האָבן זיי שוין באשטאַנען, אויפגעבונדן מיך און באפרייט. בארוועס און נאקעט אין א פראָסטיקן און א שנייענדיקן טאָג בין איך אוועק קיין מעזריטש; די קעלט האָט מיך צוגעדריקט ביז חלשות. די פיס מיינע זענען פארוואנדלט געוואָרן אין צוויי געפרוירענע גלידער, וועלכע האָבן געמאכט אויף מיר דעם איינדרוק ווי צוגעזעצטע טיילן צו מיין קערפּער...

ווען כ׳בין אָנגעקומען קיין מעזריטש, האָב איך געטראָפן באקאנטמאכונגען אין די גאסן, אז די אקציעס זענען אָפּגעשטעלט; די אלע, וואָס געפינען זיך אין מעזריטש וועלן געשיקט ווערן נאָר אויף אַרבעט. און אזוי איז טאקע געווען. מען האָט אונז געשיקט פאַריכטן שאָסייען. איך האָב געאַרבעט, מיט נאָך א סך יידן, אין דער דייטשער פירמע „סטואג", וועלכע האָט פאַריכט שאָסייען און אויך געפלאַסטערט נייע. אָבער נאָכן אָפּאַרבעטן א חודש האָבן די דייטשן דורכגעפירט די פערטע אקציע.

אין דער נאַכט פון דער אקציע האָט אונז דער אַרבעטס־אָנפירער ני׳שט אהיימגעלאָזט, כדי מיר זאָלן איר אויסמיידן. איז אָבער אָנגעקומען פון ראַדזין דער הויפּט ס.ס.־מאַן, פישער, און פאַראָרדנט, אז מ׳זאָל אונז דאָך איבערגעבן אין טראַנספּאָרט אריין אוועקגעשיקט צו ווערן.

פון „סטואג" האָט מען אונז אוועקגעפירט אין מעזריטש צום מאַרק. דער באפעל איז געווען, אז אלע יידן מוזן שטיין קניענדיק; יעדער, וואָס האָט געוואַגט זיך אויפשטעלן איז גלייך דערשאָסן געוואָרן.

כורעים ומשתחוים
יידן וואַרטן קניענדיק

פאַרנאַכט האָט מען אונז רייענווייז געפירט צו דער באַן. פיל קריסטן זענען געווען אויף די גאסן צוקוקן זיך צו אונזער שוואַרצן טאָג. מיט שמייכלען אויף זייערע פנימער האָבן זיי זיך מיט אונז „געזעגנט". די רייען מיט די יידן האָבן זיך געצויגן לאַנג־לאַנג. אין ביידע זייטן האָט מארשירט זשאַנדארמעריע. ס׳איז

אויך געווען פוילישע און יידישע פא̇ליציי.

און ווידער הא̇ט מען אונז אריינגעפּאַקט אין א וואַגאָן. די טיר און פענצטער זענען פארמאכט געווען פון אויסנווייניק...

ושוב לתחנת הרכבת...
ווידער צום באַן-הויף

און מיר זענען אָנגעקומען אין לאגער מאַיידאַנעק. ביים טויער פון אריינגאַנג האָב איך געטראָפן דויד'שע זיסמאנס א טאָכטער פון ראדזין. איך האָב איר געפרעגט: „וואס טוט מען דאָ?" — אָבער זי האָט מיר נישט געענטפערט. דערווייל האָט מען אונז אלע צוגעפירט צו דער באָד... דאָרט האָב איך ווידער געטראָפן א ראַחזינער — יודל ראוועניאק. כ'האָב אים געזען קערן ארום שטח פון דער באָד. כ'האָב געפרווט צו אים עפעס רעדן, אָבער ער האָט מיר אויך נישט געענטפערט. א ביסל שפעטער איז ער צוגעקומען צו מיר, געגעבן מיט עטלעכע קאַרטאָפל און דערביי מיר אָנגעוויזן אויף וועלכער זייט זאָל איך זיך שטעלן ביים אָרדנען. כ'האָב געטאָן ווי ער האָט געהייסן. אונזער טראַנספּאָרט איז טאַקע צעטיילט געוואָרן אויף צוויי גרופּן.ביידע גרופּן זענען אריין זיך באָדן. איינע איז ארויס — צווישן די דאָזיקע בין איך אויך געווען — און די צווייטע איז געטויט געוואָרן מיט ציקלאָן.

—*—

זעקס מאָנאטן בין איך אָפּגעווען אין מאַיידאַנעק און נאָכער האָט מען מיך געשיקט אין א קוילן־גרובן־יאַוואָזשנע, אין זאגלעמביע. דאָרט האָבן מיר שווער

געארבעט און דערביי געהונגערט. ווען דער פראָנט האָט זיך אין יאָר 1945 אָנגערוקט צו אונז, האָבן די דייטשן עוואקואירט און איבערגעפירט אונז קיין בלאכאמרי. איך מיט נאָך צוויי יידן זענען אנטלאָפן און די איבעריקע זענען אממייסטנס אויסגעשאָסן געוואָרן אויפן וועג.

איך בין אוועק אין דער ריכטונג צו די רוסן. לויפנדיק בין איך צוגעקומען צו א טייך. פון ווייטנס האָב איך געזען, אז פון דער אנדערער זייט טייך שטייט דאָס רוסישע מיליטער און שווערע רוסישע טאנקען באוועגן זיך צו מערב־זייט. איך בין געגאנגען לענג־אויס דעם טייך און געזוכט א בריק אריבערצוגיין דאָס וואסער. אויפן וועג איז ארויס א דייטש פון די שוץ־גרובנס און געוואָלט מיך דערשיסן. איך האָב אים געבעטן, אז ער זאָל מיך פירן צום הויפט־שטאָב־פירער. ווייל איך האָב אים עפעס וויכטיקעס צו דערציילן. נאָך גרויסע תחנונים האָט ער מיין פארלאנג דערפילט. דעם הויפט־פירער האָב איך דערציילט פארשידענע מעשיות, און דער סוף איז געווען, אז ער האָט באפוילן מיך צו בינדן און אוועק־לייגן אויף דער בריק, וואָס דארף אויפגעריסן ווערן דורך די דייטשן — צוגעבנדיק דערביי, אז א קויל איז א שאָד פאר אזא יודע.

און מען האָט געטאָן ווי ער האָט געהייסן. איך בין געלעגן געבונדן אויף דער בריק ווי א בהמה צו שחיטה און די דייטשן האָבן געמאכט אלע צוגרייטונגען צום אויפרייסן. ווי א פילם־טאַשמע איז דורכגעגאנגען דורך מיין קאָפּ אלע פאקטן פונעם געראנגל פארן איבערלעבן. איך בין דורכגעגאנגען אלע מדורי גיהינום און געבליבן לעבן. און דאָ, ביי די לעצטע קלעפּ, וואָס דער היטלעריזם באקומט ממש פארן נצחון, ליגט מיין קערפער גרייט צו צעשפרונגען ווערן צוזאמען מיט אייזן פון דער בריק! מיינע אויגן זענען פארלאָפן געוואָרן מיט טרערן און דעם בלויען הימל האָב איך געזען ווי פאַרנעפּלט.

פלוצלונג האָט זיך דערהערט פון דער מזרח־זייט א שטארקע שיסעריי פון שווערע האַרמאַטן. א ווײַלע האָב איך געווענדעט מיינע אויגן צום וואסער. כ'האָב געוואָלט אָפּווישן מיינע טרערן, אָבער די הענט זענען געווען צוגעבונדן אויף הינטן. פון דערווייטנס האָב איך געזען די גרינע ביימער פונעם אויפגייענדיקן פרילינג. א ווינטל האָט געגלעט מיינע צעשויבערטע האָר, ווי א ליבלעכע האנט, וואָס גלעט א גוסס, עס זאָל אים לייכטער זיין דער טויט...

און ווידער אומגעריכט האָט זיך דערהערט א שטארקע קלאַפּעריי פון אָנקומענדע שווערע טאנקען, וועלכע דערנענטערן זיך פון מזרח; איינער פון זיי איז געבליבן שטיין נעבן מיר. א סאָלדאט איז ארויס פון טאַנק, איבערגעשניטן די שטריק און מיך באפרייט...

שרה פאַס

צווײ יאָר אין א פינצטערן גרוב

איך בין אין יענער, פאר אונז שרעקלעכסטע, צייט געווען איינע פון די לעצטע — און אפשר גאָר ממש די לעצטע — איינוווינער פון דער יידישער עדה, וועלכע איז אוועק פון אונזער געבורטס־שטעטל. איך, וועלכע קען ליידער וועגן זיך זאָגן, אז מיט מיין ארויסגיין פון ראדזין, האָב איך פארמאכט אירע יידישע קהילה־טויערן אויף אייביק, האָב מיטגענומען אין מיינע נשמה־טיפענישן די אנגעווייטיקסטע שרעקלעכע זכרונות; די טרויעריקע לעבנס־געשיכטע פון אונזערע טייערסטע קרובים און פריינט — די קדושי־ראדזין אין זייער לעצטן וועג. איך טראָג דאָס שרעקלעכע בילד פון יענע טעג, וועלכעס קען נישט אוועק פון מיינע אויגן נישט ביי־טאָג און נישט ביינאכט; וויל איך כאָטש א טייל פון מיינע זכרונות ארויסברענגען פון מיין געדאנק.

— * —

באלד ביים אָנהויב פון דעם אריינקומען פון די מערדערלעכע געסטאַפּאָ קיין ראדזין, זענען זיי אין א ווינטער־אָוונט פלוצלונג אריין צו מיר אין שטוב און מיט זייערע פארשיכור'טע קולות גענומען שרייען צו מיר, אז איך זאָל זיי געבן דעם „אקט פון ענגלאנד". די ערשטע מינוטן האָב איך גאָרנישט פארשטאנען וואָס זיי ווילן און פון שרעק האָב איך געשטאַמלט בלויז די ווערטער: „מיינע הערן, מיינע הערן.." באלד האָבן זיי, די זעקס באנדיטישע היטלעראָווצעס, מיט גרויס כעס ארויסגעכאפט זייערע רעוואָלווערן און געדראָט אונז אלעמען צו דערשיסן, אויב מיר וועלן נישט שוין געבן דעם אקט, וועלכן ענגלאנד האָט געמאכט מיט די יידן. ווען איך האָב אָנגעהויבן ביי זיי זיך צו בעטן, אז איך ווייס נישט פון אזעלכעס — צוטוליענדיק מיין קינד, וועלכעס האָט זיך געטרייסלט פון שרעק — האָבן זיי מיט רוגזה באפוילן, אז אלע מיינע יידישע שכנים זאָלן זיך שוין באלד צונויפזאמלען ביי מיר אין שטוב. זיי האָבן באלד אריינגעשלעפט מיינע שכנים העניך ניסנבוים („וואָלאָסאָווינסקער"), זיין זון יחיאל און זיין קראנק אייניקל פון דעם זון משה, וועלכער וווינט אין אַרגענטינע. אויך חעניכ'ס זון פון קאָצק מיט זיינע דריי קינדער, וועלכע האָבן דעמאָלט זיך געפונען אין שטוב. די דייטשן האָבן דאן באפוילן, אז אלע יידן זאָלן זיך שטעלן אין איין רייע, מיט די געזיכטער צו דער וואנט, און געשריגן צו אלע: „גיט שוין אהער דעם אקט פון ענגלאנד, רירט אייך נישט פון אָרט, ווען נישט וועלן מיר אייך דערשיסן דאָ באלד!" איך בין צופעליק געשטאַנען נאָענט ביי דער טיר און זעענדיק ווי מיין צען־יאָריקער זון ציטערט אינגאנצן, האָב איך זיך, כמעט אָן באוווסטזיין, ארויסגערוקט מיטן קינד פון שטוב. אָבער אין גאס בין איך געבליבן שטיין —

וווהין גייט מען, אז גיין אין גאס אזוי שפעט דראַט ווידער דערשאָסן צו ווערן דורך די מיליטערישע פּאַטרולן? בין איך דורך די הינטער־געסלעך, אוועק אין נאָענטסטן פעלד, נישט ווייט פון מיין הויז, וועלנדיק הערן, וואָס עס וועט זיין מיט די אלע אין שטוב. דערשטיקנדיק דאָס געוויין פון דעם קינד, און ציטערנדיק איבער דעם גורל פון די יידן אין שטוב, בין איך אזוי געזעסן אין פעלד א גאנצע נאכט. נישט הערנדיק קיין קלאַנג פון א שאָס האָב איך זיך אלץ מער באַרואיקט. און אויך באַרואיקט דאָס קינד, וועלכעס האָט געשוידערט פון קעלט. פאַרטאָג ווען עס איז שוין די מערדער אליין נמאס געוואָרן די דאָזיקע שפּיל, זענען זיי שיכור־מידע ארויס פון מיין שטוב, לאָזנדיק א באפעל, אז מאָרגן, ווען זיי וועלן ווידער קומען, זאָל דער אקט זיין צוגעגרייט פאַר זיי. צומאָרגנס זענען מיר שוין נישט געווען אין אונזערע היימען; מיר זענען אוועק ווו איינער האָט נאָר געקענט. ווען די רויבער זענען ווידער געקומען און קיינעם פון אונז נישט געטראָפן, האָבן זיי פאַר די פוילישע שכנים אונז באַשיט מיט קללות און דראָאונגען. אָבער מער זענען זיי שוין נישט געקומען.

—*—

אין ווינטער 1941 האָט דער עלטסטער געסטאַפּאָ־רויבער, פישער, באַפוילן, אז אלע יידן מוזן תיכף צושטעלן זייערע אלע פוטערס און פוטערוואַרג. די יידישע באַפעלקערונג, וויסנדיק שוין, אז פריער אָדער שפּעטער, וועלן זיי ווערן ארויס־געשיקט פון ראַדזין, האָט געוואָלט האָבן דעם פוטערוואַרג פאַר א נויט, טאָמער וועט מען ארויסגעשיקט ווערן אין ווינטער־צייט. האָט טאַקע יעדער גענומען אוועקגעטראָגן דאָס פוטערוואַרג צו באַקאַנטע פוילישע פאַמיליעס, צום באַהאַלטן עס דאָרט. טייל פּאָלאַקן האָבן דאָס נישט געוואָלט צונעמען, זאָגנדיק, אז זיי ווילן נישט, עס זאָל ביי זיי בלייבן דאָס לעצטע פאַרמעגן פון זייערע אומגליקלעכע יידישע שכנים, אָבער א גרויסער טייל האָט דאָס גענומען מיט קענטיקן פאַרגעניגן, צוגעבנדיק, אז אידער עס זאָל בלייבן ביי די דייטשן, איז בעסער אז זיי, די פּאָלאַקן, זאָלן דאָס האָבן... דערביי האָבן זיי נישט ארויסגעוויזן קיין שום מיטגע־פיל פאַר זייערע יידישע שכנים. איינע א ראַדזינערין, די פרוי שרה ניימאַן, וועמענס מאַן האָבן שוין די דייטשן געהאַט דערשאָסן אין סלאָוואַטיטש מיט נאָך עטלעכע פופציק אנדערע יידן און זי איז געבליבן מיט אירע צוויי יתומים — האָט גענומען איר פוטער און אריינגעטראָגן עס צו איר גאָר גוט באַקאַנטן שכן מיטן נאָמען „קאַטשקע". ער האָט עס ביי איר, ווי גאָרנישט, צוגענומען צום באַהאַלטן, אָבער מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָט ער די זאַך געמאָלדן אין דער געסטאַפּאָ. באַלד איז שרה ניימאַן געוואָרן ארעסטירט און ביי דער טיר פון דעם אַרעסט־הויז דערשאָסן. עס איז געוואָרן א גרויסער רעש אין שטאָט. די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג, ווערנדיק זייער אָנגעפילט מיטן ווייטיק, האָט — נישט פאַרשטענ־

דיקנדיק זיך איינער מיטן צווייטן און דאָך ווי אויף א באַפעל — געכומען בייגאַכט צוריק די פּוטערס פון די פּוילישע שכנים און אריבער־געוואָרפן דורכן פּלויט אין הויף אריין, וווּ עס האָט געוווינט דער פּרעזעס פון יודן־ראַט, דוד ליכטנשטיין. און ווען דוד פישלס האָט איבערפרי געוואָלט עפענען זיין טיר, האָט ער נישט געקענט, צוליב די אָנגעוואָרפענע פּוטערס... די גזילה האָבן די מערדער מיט אויטאָס אוועקגעפירט.

נאָך די פילמאָליקע קאָנטריבוציעס פון געלט און לעצטע ווערטפולע זאכן; ווען די געסטאַפּאָ־מערדער האָבן שוין געוווּסט, אז מער האָבן זיי שוין נישט וואָס ביי אונז אויסצופּרעסן און מיר זענען שוין אַלע געווען פיזיש צעבראָכן און גייסטיק דערשעפּט; ווען שוין כמעט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג האָט געלעבט פון דעם ביסל זופּ, וואָס עס האָט געגעבן די איינציק־געבליבענע יידישע אינסטיטוציע, די קהילה־קיך — האָט דער עלטסטער באַנדיט, פישער, גענומען אדורכפירן זיין טייוולאָנישן פּלאַן, די לעצטע אויסזידלונג פון די יידן. און אין הערבסט 1942, פינף אזייגער פאַרטאָג, זענען זיי פּלוצלונג אָנגעפאַלן אויף די יידישע שטובן, מיט זייערע אמתע פיר־פיסיקע הינט, און נאָך ערגערע צוויי־פיסיקע חיות, פרעמדע אוקראַינער און היימישע פּאָלאַקן, מיט שרעקלעכע בהלה־דיקע געשרייען. זיי האָבן אָנגעהויבן ארויסטרייבן האַלב־נאַקעטע יידן — אלט און יונג — פון זייערע אַלטע היימען. דאָס האַרצרייסנדע געוויין פון די קליינע קינדער און דער דערשטיקטער יאָמער פון די דערוואַקסענע האָט זיך אויסגעמישט מיט דעם געבריל און טופּעריי פון די מערדער און מיט דעם האַווקעריי פון די סטאַדע הינט. דאָס אַלץ צוזאַמען האָט אויפגעוועקט די נאָך שלאָפנדיקע פּוילישע שכנים. די מער פשוטע און ערלעכע פון זיי זענען באַלד געלאָפן אויפן שול־פּלאַץ, וווּ די דייטשן האָבן אָנגעיאָגט די אומגליקלעכע יידן; די פּלויטן און דעכער פון די ארומיקע הייזער זענען געוואָרן פול מיט נייגעריקע פּוילישע צושויער. דאָקעגן, דער גרעסטער טייל פּוילישע שכנים איז גלייך געלאָפן פאַרכאַפּן דאָס נאָך נישט אָפּגעקילטע יידישע בעטגעוואַנט און אַנדערע זאכן, וועלכע זענען נאָך נאַס געווען פון די טרערן, וואָס די געפייניקטע יידן האָבן אויף זיי די לעצטע מינוטן פאַרגאָסן.

אויף דעם ראַדזינער שול־הויף האָבן דערווייל די פּיראַטן אָנגעטריבן די אָנמעכטיקע יידישע באַפעלקערונג. דער הערשער, פישער, האָט דעמאָנסטראַטיוו דערקלערט, מיט פול שפּאַס אויפן פּרצוף, אז פון איצט־אָן האָבן די יידן שוין נישט מער קיין רעכט צו זיין אין ראַדזין און אז דאָס קהילה־פאַרמעגן ווערט קאָנפיסקירט. צייטווייליק ווערן איבערגעלאָזט די נויטיקסטע פאַר זיי אַרבעטער, צווישן זיי דער פּרעזעס מיט זיינע מיטאַרבעטער און זייערע פאַמיליעס — אַלע צוזאַמען 38 פּערזאָן. אין עטלעכע וואָכן שפּעטער האָבן די דייטשן זיי אַלע קאָנ־

צענטרירט אין איין געביידע. ס'האָט לאנג נישט געדויערט און זיי זענען אומגע־בראכט געוואָרן מערדערלעך.

איך האָב דעמאָלט געוווינט אין א זייטיק געסל, דעריבער בין איך גאָר „פארגעסן געוואָרן" פון די באנדיטן; זיי זענען צו מיר אין שטוב־אריין נישט געקומען. אָבער דערוויסנדיק זיך, וואָס עס טוט זיך אין שטאָט, בין איך מיט מיין קינד ארויס פון שטוב, נישט וויסנדיק ווו זיך אויסצובאהאלטן. מיר האָבן געוואָלט אריינלויפן אין א שטוב פון א באקאנטע פוילישע פאמיליע, אָבער זיי האָבן פאר מיר פארקלאַפּט די טיר. ווי האלב נישט נאָרמאל בין איך געלאָפן פון הויז צו הויז, אָבער אומעטום האָט מען מיר אָפּגעזאָגט אריינצולאָזן. דאן בין איך צוגעלאָפן צו אונזער אלטע באקאנטע ווֹשין, מיטן נאָמען אָקושט. זי האָט אונז באהאלטן ביי איר אין שטוב. אליין איז זי געלאָפן זען, צי עס איז שוין רואיק, צי די מערדער לויפן שוין נישט איבער די הייזער. נאָך עטלעכע שעה איז זי געקומען מיט דער בשורה, אז מיין מאן איז געלונגען ארויסצוקריגן זיך פון די געסטאפּאָ־הענט.

שפּעט אין אָוונט זענען מיר, גליקלעכגילטיקע און אַפּאַטישע צום לעבן, צוריק אריין אין אונזער שטוב. וויסנדיק, אז יעדע מינוט זענען מיר אויסגעשטעלט באמערקט צו ווערן דורך די דייטשן, אָדער היימישע אויסוורפן. אָבער זייענדיק שוין פאריתומט פון אלע יידן, זענען מיר געוואָרן גלייכגילטיק צו אלעם, וואָס קען געשען. און אזוי ארום זענען מיר געוועזן ביי זיך אין שטוב נאָך עטלעכע וואָכן. אין דער צייט האָבן זיך וועגן מיין זיין אין שטוב דערוווסט עטלעכע יידן, וועלכע, נישט אריינפאלנדיק אין די נעגל פון די דייטשן, האָבן זיך שוין נישט צוריקגעקערט אין דייערע היימען, נאָר זיך ארומגעוואָלגערט אין די נאָענטע וועלדער. ביינאכט פלעגן זיי קומען צו אונז אין שטוב אריין אריינכאפּן א ביסל וואַרעם עסן. נישט וויסנדיק וואָס דערמאָרגנדיקער טאָג וועט אונז ברענגען, פלעגן מיר יעדן טאָג הארציק און מיט שטיקנדיקע טרערן זיך געזעגענען. אין דער דאָזיקער צייט איז אויך געקומען צוריקצולויפן מיין שוועסטער זלאַטעס טאָכטער, שרה, וועלכע איז ארויסגעשפּרונגען פון צוג, וואָס איז געפירט געוואָרן קיין טרעבלינקע; דאָס איז געווען שוין אכט קילאָמעטער פון דעם טויטן־לאגער. זי איז דעמאָלט געווען א קינד פון פופצן יאָר.

דאָס שרעקלעכע אויסזען פון דעם העלדישן קינד; דער האלב־נאקעטער קערפּער אירער; אירע קורצע, אָבער שוידערלעכע דערציילונגען וועגן די לעצטע מינוטן פון אונזערע נאָענטסטע אין דעם דאָזיקן וואגאָן; אירע איבערלעבענישן, לויפנדיק עטלעכע הונדערט ק"מ צופוס אן אָפּגעריסענע, הונגעריקע און פול מיט שרעק — האָט אונז פארגליווערט דאָס בלוט. אפילו אין יענער צייט, ווען מיר האָבן שוין אזוי פיל פיין און ליידן געזען און געהערט, האָט דעם קינדס

שילדערונגען איבערגעשטיגן אונזערע פאָרשטעלונגען און פאַנטאַזיעס. מיר האָבן מיט איר מיטגעקלאָגט, אָבער גליקלעכערהייט אין האַרץ זיך מיט איר געפרייט, וואָס זי איז געקומען אין דער ריכטיקער צייט, ווייל מיר האָבן זיך שוין געגרייט צום ארויסגיין ביינאַכט אין דעם נאָענטן דאָרף ביאַלע, צו א געוויסן פויער, מיט וועלכן עס איז שוין געווען אדורכגעפירט א טראַנזאַקציע וועגן דעם אויסבאַהאַלטן אונזער לעבנגעבליבענע פאַמיליע. מיין שוועסטער מיט איר יינגערע טאָכטער אסתר איז שוין דאָרט געווען און מיר האָבן געוואַרט אויף א פינצטערער, אָן לבנה׳דיקע נאַכט, כדי זיך ארויסצוגנבענען פון שטאָט. צוויי טעג נאָכן קינדס קומען, זעענדיק, אז עס דראָט אונז יעדע מינוט אַנטדעקט צו ווערן, זענען מיר — איך, מיין מאַן, מיין זון און מיין שוועסטערס קינד — אוועק צום פויער אין דעם דאָרף אריין; דאָרט איז געווען צוגעגרייט פאַר אונז א באַהעלטעניש אין דעם שייער, וווּ עס איז אין דער מיטן פון היי געמאַכט געווען אַן אָרט פאַר אונז און ארום פאַרמאַסקירט מיט דעם ארומגעלייגטן, ביזן באַלקן, היי. דער אריינגאַנג אין דער דאָזיקער „וווינונג" איז געווען דורך א געמאַכטע נאָרע אין דער ערד, אין דעם חזיר־שטאַל, וועלכער האָט זיך געגרענעצט מיט דעם שייער. אַזוי, אז עס האָט קיינעם נישט געקאָנט איינפאַלן, אז דאָרט, אין מיטן דעם היי, לעבן זעקס יידישע נפשות.

— * —

דעם פויערס גאַנצע ווירטשאַפט איז געווען אָפּגערוקט פון דאָרף אויף א קאָלאָניע, דעריבער איז עס געווען מער געזיכערט און געשיצט פון פרעמדע אויגן. ביסלעכווייז האָט אָבער דער פויער ארומגענומען דאָס היי פאַר זיינע בהמות, ביז ער איז שוין צוגעקומען נאָענט פון אונזער באַהעלטעניש. אויך איז שוין געוואָרן פרעסט און עס איז געוואָרן פאַר אונז אוממעגלעך ווייטער דאָרט צו זיצן. אונזער פּלאַן ביים אריינגיין אין דעם באַהעלטעניש איז געווען — ווי ביי אלע יידן אין יענער פינצטערער צייט — אז אָט אין א חודש־צוויי ארום וועט דאָס סאָוויעטישע מיליטער, וועלכעס איז שוין געגאַנגען פאָרויס פאַריאָגן די דייטשן. דאָס האָט אונז געגעבן כוח צו ליגן אין די גאָר ערגסטע באַדינגונגען. אָבער זעענדיק, אז דער פאָרויסמאַרש פון די סאָוויעטן פאַרציט זיך און אז עס דראָט אונז די געפאַר אַנטדעקט צו ווערן, האָבן מיר צוגעטראַכט א נייעם פּלאַן וועגן אויסגראָבן א גרוב אין דער ערד און דאָרט איבערזיצן נאָך עטלעכע חדשים, לויט אונזערע דעמאָלסטיקע אויסרעכענונגען. און מיר זענען אין א פינצטערער נאַכט צוגעטראָטן צו דער ארבעט. אין פאַרלויף פון דער נאַכט האָבן מיר געמאַכט א גרוב, אין די פיר ווינקלען אויפגעשטעלט פיר הויכע קלעצער, און אין דער הויך פאַרדעקט מיט ברעטער. דערנאָך פאַרשאָטן מיט ערד אינדערהויך און ארויפגעשאָטן שניי, אז מען זאָל גאָרנישט דערקענען. אינדערפרי האָט דער

בעל־הבית אויף דעם אָרט איבער אונזערע קעפּ אוועקגעשטעלט זיין קערעט, צו שניידן פּאשע פאר די בהמות — אזוי ארום איז עס געוואָרן גוט פארמאסקירט. דעם אריינגאנג האָבן מיר ווידער געמאכט דורך א לאָך, וועלכער איז געווען געמאכט אין דעם חזיר־שטאַל, האַרט ביי דער ערד, אזוי אז מען האָט זיך קוים געקענט אריינשטופּן דורך אים אין דעם גרוב אריין. דאָרט האָבן מיר זיך באלד אָנגעהויבן פילן אזוי ווי האלבע מתים, נישט וויסנדיק ווען עס איז טאָג און ווען נאכט. אויך זענען מיר פון דעם דאָזיקן טאָג־אָן אָנגעוויזן געוואָרן אויף דעם פויערס קעסט, באַטירלעך פאר א גאנץ גוטער באצאָלונג — מיט אונזער גאנצן פארמעגן, וועלכעס מיר האָבן אים אוועקגעגעבן.

די ערשטע צייט פלעגט ער נאָך יעדן טאָג אראָפּגעבן ברויט פאר אונז אלעמען, אָבער מיט יעדער וואָך האָט ער אונז פארקלענערט די פּאָרציעס, ביז ער האָט אונז גענומען שפּייזן מיט בלויז קאַרטאָפל, אין די שאָלן, גענוי ווי ער האָט געשפּייזט זיינע חזירים; מער — האָט ער געטענה׳ט — קען ער אונז נישט געבן. מיר האָבן פארשטאנען, אז האָבנדיק שוין אלעס ארויסגעצויגן פון אונז, האָט ער חרטה אויף דעם געשעפט. אָבער וואָס לענגער עס האָט געדויערט, אלץ שטארקער איז געוואָרן ביי אונז דער ווילן צום לעבן און צו זען דעם סוף פון היטלערן, אויף וועלכן מיר האָבן געהאָפט, נישט קוקנדיק אויף דעם שטארקן הונגער, פון וועלכן מיר האָבן פרילינג־צייט שוין געליטן. אויך האָט אין פרילינג־צייט אָנגעהויבן אריינגיסן זיך, דורך דער ערד, דאָס וואסער פון צעגאנגענעם שניי און אויך האָט אריינגערונען דאָס אומריינקייט פון חזיר, וועלכע האָט דווקא ליב געהאט צו ליגן נאָענט פון דער עפענונג צו אונזער גרוב. דאָס אלץ האָט דורכגעוויקט דאָס ביסל בעטגעוואנט, אויף וועלכן מיר זענען געזעסן, ווייל אויפשטעלן זיך אין גרוב איז נישט מעגלעך געווען — נאָר ליגן אָדער זיצן האָבן מיר געמוזט.

אזוי איז אדורך דער ווינטער און עס איז אָנגעקומען דער זומער פון יאָר 1943 און קיין סוף צו אונזערע צרות האָבן מיר זיך נישט געקענט דערוואַרטן. אין א געוויסן טאָג אינמיטן דעם דאָזיקן זומער, האָט אונז דער בעל־הבית געמאָלדן, אז די דייטשן האָבן באפוילן, אז די גאנצע פּוילישע באפעלקערונג מוז גלייך פארלאָזן דאָס דאָרף און אז מען זאָגט, אז דייטשע פאמיליעס קומען זיך דאָ באזעצן. און עס איז אונז אין דעם גענוג פינצטערן גרוב נאָך מער פינצטערער געוואָרן פאר די אויגן. וואָס זאָלן מיר טאָן — צי זאָלן מיר ארויס פון דעם גרוב און גיין אויף א זיכערן טויט, ווען די באנדיטן וועלן אונז כאפּן, אָדער בלייבן דאָ אין גרוב און אויסגיין פון הונגער? מיר האָבן באשלאָסן צו בלייבן דאָ אין גרוב און נישט איבערגעבן זיך צו די דייטשן. אונזער פּויער האָט אונז, פאַרן ארויסגיין פון זיין היים, אראָפּגעגעבן עסן און ברויט, אויך וואסער, אויף עטלעכע

טעג. עס איז געוואָרן א טויט־שטילקייט ארום און ארום. מיר זענען שוין געווען גרייט, אז אין עטלעכע טעג ארום וועלן מיר דאָ אין דעם גרוב אויסגיין פון הונגער. עס איז אדורך איין טאָג און נאָך א טאָג און עס איז שטיל: מען הערט נישט און מען זעט נישט קיין דייטשן. אויפן פערטן טאָג האָבן מיר דערהערט פלוצלונג א שטארקן טומל, א טופעדיי פון פערד און שפּעטער אויך מענטשלעכע קולות; מיר זענען געווען זיכער, אז עס וווינען שוין דאָ דייטשן. צוהערנדיק זיך בעסער, האָבן מיר דאָך דערהערט פונדערווייטנס די פוילישע שפּראַך. דאָס האָבן מיר שוין נישט געקענט פאַרשטיין, וואָס דאָס קען זיין. באלד אָבער האָבן מיר דערהערט די שטימען פון אונזער בעל־הבית, וועלכער איז צוגעקומען צו דער עפענונג פון גרוב און ארייַנגעשריגן צו אונז: „נו, וואָס איר לעבט נאָך?" ארויסגעוויזן האָט זיך, אז נאָך דריי טעג האָבן די דייטשן חרטה געהאט פון זייער פּלאַן צו באזעצן דאָרט דייטשן און געהייסן די אלטע איינוווינער צוריקגיין אויף זייערע ערטער. א שטראַל פון האָפענונג האָט פאַר אונז ווידער א שיין געטאָן — איבערצולעבן די אלע יסורים.

— * —

סוף זומער 1943 האָט אונז אונזער פויער דערקלערט, אז צוליב דעם וואָס עס זענען אים היי־יאָר נישט געראָטן די קאַרטאָפל, וועט ער אונז נישט קענען ווייטער אויסהאלטן מיט עסן און מיר מוזן זען צו באזאָרגן זיך מיט קאַרטאָפל אויפן ווינטער. דאָס הייסט, אז מיר מוזן גיין בייַנאכט אויסגראָבן קאַרטאָפל אין פרעמדע פעלדער און ברענגען צו אים — וועט ער עס אונז קאָכן. מיר האָבן זיך אָפּגעגעבן א רעכענונג מיט וואָס פאַר א סכנה דאָס איז פאַרבונדן, ווען עס זאָל אונז נאָר ווער באמערקן גייענדיק אין פעלד. אָבער וועלנדיק ראטעווען אונזערע קינדער, וועלכע האָבן שוין דעמאָלט אויסגעזען ווי סקעלעטן, בלייך און אויסגעדארט, און וועלנדיק אויך אליין לעבן — האָבן מיר זיך געלאָזט אויף דעם געפערלעכן וועג. צוליב פאָרזיכטיקייט זענען מיר געגאנגען יעדערער באזונדער אויף אן אנדער שטיקל פעלד. אויסגעקליבן האָבן מיר די פינצטערע, פאַרוואָלקנטע נעכט. דאָס הארץ האָט געציטערט פון שרעק. איך האָב איינגעהאלטן דעם אָטעם און געשלעפּט די קאַרטאָפל פון דער ערד ארויס. אָנקלייבנדיק אין זעקל ארייַן א ביסל קאַרטאָפל, האָב איך ווידער נישט געהאט קיין כוח זיך אליין צו פאַרוואַרפן אויף דעם אקסל־ארויף דאָס אָנגעקליבענע. און דערצו האָב איך זיך יעדעס מאָל אָנגעטראָפן אין עפּעס א שטיין און פאלנדיק ווידער אראָפּגעלאָזט פון אַקסל דאָס קוים ארויפגעלייגטע זעקל... פאַר די אויגן האָט מיר געגומען שווינדלען, פאָרלירנדיק דערביי די אָריענטאציע פון דער זייט, אין וועלכער איך דאַרף צוריקגיין אין דעם גרוב ארייַן. דערמאָנענדיק זיך, אָבער, אז דער אוצר וואָס איך טראָג, די קאַרטאָפל, וועלן אונז ראטעווען און געבן מעגלעכקייט ווייטער

צו לעבן — האָב איך באַקומען שטאַרקייט אויסצוהאַלטן די אַלע געפאַרן, וועלכע איך האָב געזען פאַר מיינע אויגן. מיר האָבן זיך טאַקע אָנגעגרייט עסן אויף א שטיקל צייט.

אָבער מיט יעדן חודש איז אונזער לאַגע געוואָרן ערגער. דער פויער האָט כסדר פאַרקלענערט דאָס עסן. אונזערע קינדער האָבן זייער פיל געליטן פון דעם הונגער. זייער אויסזען איז געווען שרעקלעך. איך און מיין שוועסטער האָבן מיר זיך זייער געשראָקן פאַר די קינדערס גורל. אזוי פיל האָבן מיר שוין געאָפּפערט פאַר זיי און וואָס טוט מען ווייטער, כדי זיי צו דערהאַלטן ביים לעבן? איך האָב ביי זיך באַשלאָסן איינצושטעלן מיין לעבן און גיין אין דעם נאָענטסטן דאָרף, וווּ איך האָב געהאַט א גוטע באַקאַנטע פויערטע, א מענטש מיט א גוט האַרץ. זי, האָב איך געטראַכט, וועט מיר זיכער געבן א ברויט פאַר די קינדער — מיר האָבן דאָך שוין קיין ברויט נישט געזען לאַנגע צייטן. איך האָב זיך אַרויסגעקריגן פון גרוב, נישט באַמערקט צו ווערן דורך אונזער בעל־הבית, וועלכער וואָלט מיך נישט געלאָזט גיין צוליב מורא פאַר זיך. און פאַרנאַכט בין איך אוועק אין דעם צווייטן דאָרף אַריין. שוין קומענדיק אין דעם דאָרף האָט מען מיך, ווייזט אויס, גלייך דערקענט, מעגלעך צוליב מיין זייער שלעכטן אויסזען. זיי האָבן אין מיר דערקענט דאָס גאָר שרעקלעכע וועלט־באַשעפעניש — דעם „יודע". די דאָזיקע בשורה האָט זיך, ווייזט אויס, גאָר שנעל פאַרשפּרייט איבערן דאָרף, אזוי, אַז ווען איך בין נאָר צוגעקומען צו דער פויערטעס כאַטע, האָט זי מיך מיט מורא געבעטן, איך זאָל שוין גלייך אוועק פון איר שטוב. זי האָט מיר מורא געהאַט עפּעס צו געבן. איך האָב גענומען צוריקגיין מיט גרויס ווייטיק נישט טראַכטנדיק וועגן דער געפאַר, וואָס דראָט מיר, נאָר וואָס וועט זיין מיט די הונגעריקע קינדער — איך האָב דאָך פאַר זיי גאָרנישט. פּלוצלונג האָב איך דערהערט, ווי אַן אַלטער מאַן רעדט צו מיר: „אַנטלויף גיכער, ווייל דער אַדמיניסטראַטאָר פון הויף האָט צוגעזען געגעבן טעלעפאָניש די דייטשן וועגן דיין זיין דאָ." ווי אויפגעוועקט האָב איך זיך דערמאָנט וועגן דער סכנה פאַר מיר; איך בין אַראָפּ פון וועג, אַריין אין פעלד און זיך אַראָפּגעלייגט אויף דער ערד. עס האָט מיך צוגעקלעמט ביים האַרץ, אָבער קיין כוח צו וויינען האָב איך שוין נישט געהאַט. ליגנדיק אזוי נישט לאַנג, האָב איך דערהערט א גערויש פון מאָטאָציקלען. איך האָב דערהערט דייטשע געשרייען צו די פויערים. זיי זענען געלאָפן מיט די מאָטאָרן איבערן וועג הין־און־צוריק. דערווייל איז די נאַכט צוגעפאַלן און איך האָב נישט געקענט דערקענען דעם וועג צו גיין אויף צוריק. בין איך געלעגן ווי צעטומלט א גאַנצע נאַכט אין פעלד. שפּעט בייטאָג האָב איך דערהערט א שיסערייַ. מיין געדאַנק האָט זיך שוין אָנגעהויבן צוגעווינען, אַז די דייטשן וועלן מיך דאָ געפינען און אַז איך וועל שוין צוריק אין גרוב אַריין נישט קומען. (נאָך

דער באַפרייאונג האָבן מיר פֿריערים פון יענעם דאָרף דערציילט, אַז אין יענער נאַכט איז געווען אַ שיסעריי צווישן די דייטשן מיט פּאַרטיזאַנער, וועלכע זענען ביינאַכט געקומען אין דאָרף אַריין). אַזוי בין איך געלעגן אַ גאַנצע נאַכט ביז איך האָב דערזען דעם אָנהויב פון טאָג. איך האָב אויפגעהויבן דעם קאָפּ און אָנגעהויבן אָריענטירן זיך וועגן דער ריכטונג צום גרוב. איך האָב זיך פּאַמעלעך גערוקט, האַלב־ליגנדיק, ביז איך בין צוריק אַריין אין אונזער באַהעלטעניש. פאַרשטענדלעך, אַז מיין מאַן און שוועסטער האָבן מיך שוין געהאַט באַוויינט, זייענדיק זיכער, אַז איך בין געפאַלן אַ קרבן, זוכנדיק אַ שטיקל ברויט פאַר אונזערע קינדער.

— • —

דער ווינטער פון 1944 איז פאַר אונז געווען אַן אַ שיעור שווער צום איבער־האַלטן. מיר האָבן שוין אַלע אָנגעהויבן פילן די סימנים פון די אויסגייענדיקע כוחות. דאָס פייכטקייט פון דעם גרוב איז אונז אַריין אין די ביינער. די אונטער־געשפּאַרטע קלעצער און ברעטער האָבן זיך גענומען אויסקרימען, עס האָט געדראָט אַז דאָס אַלץ זאָל גאָר אינגיכן איינפאַלן אויף אונז. פאַריכטן האָבן מיר שוין דאָס נישט געקענט, מיר האָבן זיך שוין נישט געפילט ביי די כוחות דאָס איבערצובויען אין איין נאַכט. אויך דער פויער האָט אונז נישט געוואָלט דערלויבן זיך צו ווייזן אויף דער ליכטיקער שיין, צוליב די באַנדעס „אַקאָווצעס", וועלכע האָבן זיך געדרייט אין יענע געגנטן. זענען מיר אַזוי געלעגן אויפן האַלב־צעפוילטן בעטגעוואַנט, דאָס וואַסער פון צעגאַנגענעם שניי האָט אַריינגערונען איבער אונזערע קעפּ. מיין זון האָט נישט געקענט האַלטן די הענט אַראָפּ נאָרמאַל, ווייל עס זענען אים צעפּלאַצט געוואָרן די הויט און דאָס פלייש צווישן די פינגער פון די הענט; זיין קרעכצן האָט אונז נאָכמער צעבראָכן. אפילו וויינען האָט ער נישט געטאָרט, ווייל אין דעם שייער, איבער אונזערע קעפּ, פלעגן זיך דעמאָלט זאַמלען פאַרשידענע פרעמדע מענטשן. מיר האָבן זיך שוין מתייאש געווען פון לעבן.

אָבער לעבן האָט זיך איצט נאָכמער געוואָלט, ווייל מיר האָבן געהערט, אַז דער פראָנט דערנענטערט זיך צו אונז; דער ווילן איבערצולעבן די מערדערלעכע דייטשן איז ביי אונז געווען אַן אַ גרענעץ שטאַרק. אַ גאַנצן ווינטער האָבן מיר זיך נישט געקענט אַרויסריידן פון דעם גרוב, ווייל מיר האָבן נישט געהאַט קיין וואַרעמע קליידער. אָבער ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן דער פרילינג, האָבן מיר זיך ווידער, נישט רעכענענדיק זיך מיט דעם לעבנס־געפאַר, אַרויסגעקריגן זיך שטילערהייט פון גרוב און געלאָזט זיך פון צייט־צו־צייט צו באַקאַנטע פוילישע פאַמיליעס, וועלכע פלעגן שוין אונז העלפן מיט ברויט. זעענדיק, אַז אונזערע קינדער ווערן פון דעם קליינעם שטיקעלע ברויט געשטאַרקט, האָט אונז דער אינסטינקט ווידער געטריבן צו גיין וווהין מען האָט נאָר געקענט, כדי צו דער־

האלטן די נשמות. צו אונזער אלעמענס גרויסע ווייטיק, איז מיין מאן איינמאָל געגאנגען ברענגען עפּעס צו עסן פאר אונז — און דאָס איז געווען שוין צען טעג פאר דעם פאריאָגן די דייטשן פון ראדזין — האָבן אים געטראָפן א באנדע „אַקאָוצעס" און אים אויף א מערדערלעכן אופן דערמאָרדעט. נאָך מיין מאַנס אומקומען, זענען מיר געוואָרן שוין איינגאנצן איינגעבראָכן. שוין גלייכגילטיק צו אלעם, וואָס עס וועט געשען. מיר האָבן געגלויבט, אז איצט וועלן אָט די באנדעס היימישע מערדער, פריער אָדער שפּעטער, אונז דערמאָרדן.

מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָבן מיר דערהערט א שטארק גערויש פון עראָפּלאנען און דאָס אויפרייסן פון באָמבעס. פארשטייענדיק, אז דער פראָנט דערנענטערט זיך, האָבן מיר אינסטינקטיוו מורא געהאט זיך וועגן דעם צו פרעגן ביי אונזער בעל־הבית. ער ווידער, אראָפּגעבנדיק אונז דאָס ביסל קאַרטאָפל, האָט אונז וועגן דעם גארנישט געזאָגט. ווען מיר האָבן אָבער דערהערט פון די פעלדער א טופּעריי פון פערד און וועגענער און א טומל פון מענטשן, האָבן מיר פארשטאנען, אז דאָס איז מיליטער פאראן נעבן אונז, אָבער נישט קענענדיק הערן די שפּראַך, האָבן מיר נישט געוווסט, צי זענען דאָס דייטשן אָדער שוין סאָוויעטן. ווען עס איז שוין אינגאנצן שטיל געוואָרן האָט אונזער פויערס אלטער פאָטער ארייגעגערעדט אין גרוב־אריין, אז די דייטשן זענען שוין נישטאָ, עס זענען שוין אריין קיין ראדזין די רויט־ארמייער, אָבער — האָט ער צוגעגעבן — איך ווייס נישט, צי איר האָט שוין „רעכט צו לעבן" און דעריבער קענען מיר אייך נישט ארויסלאָזן פון דאנען נאָך דערווייל... מיר האָבן זיך אָנגעהויבן נאָכמער שרעקן. דאָס שווייגן פון אונזער בעל־הבית האָט אונז נאָכמער געשראָקן, נישט וויסנדיק, וואָס ער טראכט מיט אונז צו טאָן... באַשלאָסן האָבן מיר, איך מיט מיין שוועסטער, אז מיר מוזן ארויסגיין פון גרוב שטילערהייט — אונזער פויער זאָל אונז נישט באמערקן. אָבער ווי אזוי גייט מען דאָס ארויס צווישן מענטשן, אז מיר זענען האלב־נאקעט? אונזערע אלע קליידער זענען פון נאַסקייט צעריסן געוואָרן. מיר האָבן אין שטאָט נאָך געהאט ביי פוילישע שכנים איבערגעלאָזט א ביסל מלבושים, האָבן מיר געקלערט, אז איינע פון אונז זאָל גיין און דאָס ברענגען. אָבער אין שיין פון אונזער נאָך פרישן אומגליק פון מיין מאַנס טויט, האָבן מיר באשטימט אויף ניין; באזונדער גייען מיר נישט, נאָר אלע צוזאמען; וואָס עס וועט געשען, זאָל געשען מיט אלע. אזוי זענען מיר פארטאָג, ווען אונזערע בעלי־בתים זענען נאָך געשלאָפן, ארויס פון גרוב. דאָס איז שוין געווען צען טעג נאָך דער באפרייאונג פון אונזער שטאָט ראדזין. געגאנגען זענען מיר פינף אומגליקלעכע נפשות איבער די פעלדער, אויסמיידנדיק דעם שאָסיי, ווייל מיר זענען געגאנגען איינגעוויקלט אונזערע אויסגעדארטע קערפּערס אין זעק. ביי דער שיין פון ליכט האָבן מיר ערשט דערזען דאָס טויטקייט, וועלכעס איז געלעגן אויסגעשפּרייט אויף

אונזרע קינדערס געזיכטער. נישט קענענדיק גיין אויף די פיס, האָבן מיר זיך געמוזט אַרויסציען אַפּרוען נאָך יעדע עטלעכע צענדליק מעטער, אַזוי, אַז די קנאַפּע פינף קילאָמעטער פון דאָרף אין שטאָט אַריין זענען מיר געגאַנגען אין דעם יולי־טאָג פון באַגינען ביז האַלבן טאָג. גייענדיק אויפן וועג האָבן מיר אָנגעטראָפן אויף אַ סאָוויעטישן זעלנער, וועלכער האָט אונז ניייגעריק אָנגעקוקט. מיר האָבן אים געפרעגט, צי האָבן מיר רעכט צו לעבן. האָט ער אונז געענטפערט: „ביי אונז האָבן אַלע מענטשן גלייכע רעכט". דאָס האָט אונז געשטאַרקט און מיר האָבן זיך אַזוי פּאַמעלעך גערוקט נענטער צו ראַדזין.

אַריינקומענדיק אין שטאָט אַריין, איז אונזערע אייגנגעהילטע זעק, מיט אונזערע טויט־בלייכע פּנימער און זייענדיק די ערשטע יידישע נפשות, וועלכע האָבן זיך צוריק באַוויזן אין ראַדזין נאָך די דייטשן — האָבן די פּוילישע דורכגייער אונז שטאַרק אָנגעקוקט און זיך אָפּגערוקט פון אונז אין אַ זייט... ביז מיר זענען פאַרבייגעגאַנגען פאַר דעם הויז פון אַן אַלטער פּוילישער שכנה, אונזער מאַמעס אַ פריינדין. דערזעענדיק אונז האָט זי מיט שרעקעוודיקע אויגן זיך דריי מאָל איבערגעצלמט און אַ געשריי געטאָן: „אָך גאָט מיינער, איר לעבט?!" זי האָט אונז זייער פריינטלעך אויפגענומען, אָבער זי האָט נאָך אַלץ מורא געהאַט, נישט וויסנדיק אַליין פאַר וועמען. דעריבער האָט זי אונז אַריינגענומען צו זיך אין שייער אַריין, וווּ מיר זענען געזעסן נאָך עטלעכע טעג.

ביסלעכווייז איז פון אונזער געדאַנק אַרויס די אָנגעוואָרפענע שרעק־פּסיכיק און מיר האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן אויף דער גאַס. דאָ אָבער האָט יעדע גאַס, יעדעס הויז, יעדער שטיין און ציגל פון די יידישע באַקאַנטע הייזער געוויינט צו אונז און מיר זענען אַרומגעגאַנגען ווי עלנטע יתומים נאָך די טייערסטע קדושים — די יידן פון אונזער באַליבט שטעטל ראַדזין.

שרה באַשע וואַיאַזשער (פּאַריז)

די צעשיידונג

ווען מיר זענען אָנפאַנג אויגוסט 1943 אָנגעקומען פון מיידאַנעק קיין אוישוויץ, האָבן מיר, אַ גרופּע היימישע מיידלעך, גענומען אַ באַזונדערן קאַמער. מיר איז אויסגעקומען דאָ צו שלאָפן צוזאַמען מיט צוויי ראַדזינער מיידלעך, צוויי שוועסטערן, מיטן נאָמען לובלינערמאַן. אָבער שוין נאָכן אָפּזיין פון אַ פּאָר חדשים איז ביי אונז פאַרגעקומען אַ גרויסע סעלעקציע און צווישן פינף בלייענדע פרויען און מיידלעך, וואָס מען האָט אַרויסגענומען פון אונזער קאַמער, איז אויך געווען איינע פון די דאָזיקע שוועסטערן — די יונגערע. מיט גרויס מי און מאַטערניש איז מיר אָנגעקומען דאָס איינשטילן ווי־עס־איז פון דער על־

טערער שוועסטער, שרה, וועלכע האָט זיך נישט געלאָזט טרייסטן בשום אופן. זייט דאַן האָבן מיר זיך זייער באַפריינדעט און מיר זענען געוואָרן ממש שוועסטערן.

מיט דער צייט איז געקומען ווידער א סעלעקציע און די באַרבאַרן האָבן מיר אוועקגענומען די צווייטע שוועסטער, וועו די סאָוועטישע עראָפּלאַנען האָבן שוין געוואָרפן איבער אונזערע קעפּ. די צעשיידונג איז געווען זייער א שווערע. מען האָט אונז דעם דאָזיקן טאָג נישט געקאָנט צוזאַמענרייסן. מיט א שרעקלעך געוויין האָט זי מיר די לעצטע מינוט געזאָגט : „שרה־באַשע, איך בעט דיר, זאָלסט אין מיר נישט פאַרגעסן און זאָל איך שוין זיין דער לעצטער קרבן פון אייך אלע !".

דער דאָזיקער מאָמענט האָט זיך מיר איינגעקריצט אין זכרון און איך קאָן קיינמאָל נישט פאַרגעסן אירע ווערטער. ווו איך גיי און ווו איך שטיי דאַכט זיך מיר, אז זיי קלינגען נאָך אין מיינע אויערן. און איך גיב זיי טאַקע איבער אלע מיינע ראַדזינער דורך אונזער יזכור־בוך.

חנה בורשטין (רמת־גן)

בתופת מבלי דעת*)

(זיכרונות)

היה לילה. שכבתי על הקרקע כשלחיי בוערות. הקש המועט שימש לי מיטה. קור האדמה חדר לגופי, אך לי היה חם, חם יתר על המידה. פירפרתי על הקש, כאילו רציתי להשתחרר מדבר־מה המעיק עלי. עיני לא נעצמו כל הלילה — הוא היה ארוך מאוד. בעלות השחר מיהרתי לקום, רצתי יחפה אל הנהר ושם רחצתי מעט את ידי — הדודה התרתה בי, כי אסור להכין אוכל כשידי בלתי רחוצות. כעבור דקות מספר עמדתי על כיסא קטן, כדי להגיע לסיר שעמד על הכיריים ולבשל קפה לארוחת־הבוקר. דממה שררה בבית, הכול ישנו; יחידה הסתובבתי במטבח. חליפות תקפוני החום והקור וגופי רועד. ריח נעים נדף מן הקפה. זה עשרות פעמים שהתאוויתי לטעום מן הקפה, ולו לגימה אחת בלבד, אולם לא העזתי... שמעתי את קול הפרות מהרפת וידעתי, כי עלי ללכת להאכילן, אבל יצרי הרע התגבר עלי הפעם וטעמתי מהקפה... הוא ערב לי מאוד ועמדתי ללגום שנית... הקפה היה חם וחיכיתי עד שיתקרר וכבר הקרבתי את שפתי לכף והנה

---

*) כותבת הרשימה הזאת, נערה צעירה היא — וילדה היתה בהיותה בתופת הנאצי. כל משפחתה הושמדה והיתה מאומצת כבת אחות ל„דודתה" הנוצרייה. הילדה עצמה — וכן שכניה המבוגרים והצעירים, מלבד ה„דודה" וה„דוד" — לא ידעו, כמובן, כי מזרע היהודים היא...

מרגישה אני מהלומה פתאומית על לחיי; כוכבים רבים ניצנצו לפני עיני ונפלתי...

איני יודעת מה קרה אחר־כך. כאשר שבה אלי רוחי הרגשתי כאב איום בגבי; הוא צרב מאוד. ראיתי, כי ערומה אני, על ידי נראו פסים כחולים — עקבות מכות שספגתי. מאושרת הייתי כי לא הרגשתים בשעת המעשה ולא שמעתי את קולו הגס של אבי המשפחה — אדמוביץ. דמעות נקשרו בעיני — והירהרתי: „האם איני נוצרייה ככל הנוצרים. מדוע משפילים אותי. מדוע מכים אותי דווקא בשעה שאת הילדים האחרים אמותיהם מפנקות אותם? הא! ובאמת מדוע קוראת אני לזופיה — „דודה"; מדוע אין היא אמא? אך לא מצאתי מענה לשאלותי אלו. גם כשלקחוני ביום ראשון לכנסייה והתפללתי שם לתשובה — לא שמעתי כול מענה... פעם כשהיו לדודתי זופיה אורחים — ובמקרים אלה האירה אלי פנים — לבשתי עוז ושאלתיה את שאלתי. היא צחקה ואמרה: „אמך בשמים"... וחזרה לאורחים. מאז היה לי כבר ידוע מקום אמי. חשבתי: „גם אותי תנשק אמי פעם..." אמי היתה עכשיו בעיני ככוח עליון, גבוהה מן ישו עצמו. שוכנת היא בארץ השמיים!...

—*—

עברו שנתיים. המלחמה לא פסקה ועדיין נשמעו יריות תותחים רבים בלי קץ. הגרמנים עשו שמות בתושבים ובייחוד ביהודים. פעם בעמדי מאחורי הגדר של חוותנו, נראו להבות אש. „דודה!" — קראתי; „מה, ישו" — ענתה דודתי בכעס. רמזתי בידי לעבר הבערה. הדודה רצה מהר, אני אחריה. דבר נורא מזה לא ראיתי. הלהבות עלו מחוות השכנים הרחוקים. נשמנו בכבדות, בהגיענו לחווה הבוערת. עוד מרחוק ראינו בקרבת מקום הבערה את הגיסטפו. „ימח שמם!" — לחשה הדודה בכעס — „הם הציתו את החווה"... זופיה הצטערה, שבאנו לכאן ונזפה בי, כי בגללי באה. הדודה התקרבה לגרמנים והחלה מעמידה פנים כאילו גם היא שמחה בשמחתם. הגרמנים שוחחו אתה וצחקו. אחד מהם אף לקח אותי בזרועותיו ונתן לי חבילה שלמה של שוקולד! אבל אני, את מבטי נשאתי לעבר החווה הבוערת. מבעד לחלון הבית הבוער ראיתי את שכנתנו מזרע היהודים עם תינוקה הרך. היא התחננה לפני הגרמנים, כי יצילו את התינוק. הם לעגו לה והבטיחו כי יצילוהו. בראותה את זופיה החלה מתחננת אליה, כי תיקח את התינוק, אך דודתי משום־מה לא העיזה. אני כבר ידעתי, אף על פי שהייתי קטנה, כי במקרים כאלה אין שואלים שאלות... כך הוסבר לי לא פעם בבית. גרמני אחד הושיט את ידו לעומת התינוק ותפשו בידו הגדולה. האם הודתה לגרמני... עתה יכלה למות... היא עמדה בתוך האש, שערותיה התלקחו והיא היתה כולה להבה אחת. השמיעה צעקה נוראה ומתה... צחוק הגרמנים היתה התשובה למותה המר. בין צחוקם נשמע גם קול רפה — התינוק בכה. אני לא העזתי לבכות; ראיתי לא פעם מחזות דומים ודודתי ציוותה עלי, לא להראות שום סימן של צער...

להפך, לצחוק — אמרה — בצחוק הגרמני, כמו שהיא עשתה זאת עתה. עמדנו שעה ארוכה על יד החווה. האש דעכה. קיר אחד שרד. הגרמנים ניהלו שיחה ערה עם זופיה דודתי; הפריע להם התינוק שעדיין בכה. הגרמני החזיק בידו את רגלי התינוק, ראשו היה ירוד ואדום מאוד, נראה היה כאילו תלוהו ברגליו הקטנות. פתאום נשמע קולו של הגרמני: „התפצה לראות הצגה — הנה שעה כשרה!" ניגש עם התינוק לקיר, ששרד מן השרפה, הניף את ידו שהחזיקה בתינוק ובכול כוחו הכהו אל הקיר; ראשו של התינוק נהפך לרסק של בשר ועצמות. נדמה הבכייה, נאלם הקול שהפריע לצוחקים...

כל אותו היום היו מרקדות לפני התמונות. פעם ראיתי את האם בלהבות, פעם ראיתיה בשלחה לתינוקה נשיקה; ברגע זה קנאתי בתינוק... אך חיש פגה הקנאה בהיזכרי בסופו.

לילה. הירח דמה כאילו עטף את עצמו בגלימה שחורה משובצת אבני־חן נוצצים. הרחק הרחק ראיתי כוכב קטן מזהיר וצוחק אלי; שם עמדה אמי מלאת זוהר. עמדה בשמלה לבנה כשלג. הרוח בנשבה פיזרה את שערותיה הבהירות...

שרה אחיקם־פיין (תל־אביב)

עם אבי הרב חיים פיין ברוסיה

א

פרוץ המלחמה פקד אותנו בשלהי הקיץ 1939 בעיר הקייטנות נלנצ׳וב, ששם בילינו את חופשתנו; אבי הסכים להצטרף אלי לשם אחרי שידולים מצדי. עם הגיע הידיעה הראשונה, קמה בהלה בין המבריאים והחלה הבריחה לערי המגורים. בקשיים בלתי רגילים, תוך פגיעות אנטישמיות בדרך, הגענו עם חצות לוורשה, מקום שם גרה אחותי הבכירה. בהתאסף כל בני משפחתנו אצלה פנה אלינו אבינו: „ילדי, האש מתלקחת על פני תבל; אני מוכרח לחזור הביתה (לרדזין), אך אתם, ילדי היקרים, התלכדו יחדיו". פרצנו בבכי מר והפצרנו בו, שיישאר אתנו בוורשה. גיסי שאל אותו, כיצד מהין הוא עתה, אחרי הניסיון המר בדרכו מנלנצ׳וב לוורשה, לחזור לרדזין. אך כל ההפצרות והתחנונים העלו חרס. הוא בשלו: „ילדי, אינני יכול ואסור לי ברגע חמור כזה לעזוב לנפשה את עירי!" עוד ברגע האחרון ניסינו להתזירו מהחלטתו בהסבירנו, כי הרי לא נטש את עירו בעת צרה; כי אך מקרה הוא, שנתקע בוורשה ובאין אפשרות לחזור לעירו נשאר אצל משפחתו. אך הוא עמד איתן בהחלטתו, לא לעזוב את יהודיו, ששירתם בנאמנות כזאת יובל שנים כמעט. בלווית אחי יצחק יצא לדרך.

—*—

כעבור ימים מספר נודע לנו, כי עירנו רדזין נכבשה כבר על ידי הגרמנים.

לא מצאתי מרגוע לנפשי, כי ידוע ידעתי, שזעמם הראשון של הנאצים יישפך על ראש הקהל (אכן, נודע לי אחר־כך כי הם חיפשו אחריו מיד ודרשו, שיגלו להם את מקום מחבואו) וכן ידעתי, כי אבא יכריח את שני בניו, זיינבל ויצחק, להימלט על נפשם ולהשאירו לגורלו הוא. חרדתי היתה, על כן, גדולה והחלטתי לחזור לרדזין בכל מחיר. הקושי העיקרי היה חוסר באמצעי תחבורה. אולם במקרה נודע לאחותי, כי לוורשה הגיעה מרדזין עגלה, העומדת לחזור לשם מיד. אחותי התקשרה עם בעל העגלה, והוא הסכים לקחת אותי; היה זה במוצאי שבת. כבר בדרכי לרדזין הספקתי להכיר את הנאצים, שעיכבו את העגלה בכל קילומטר כמעט וערכו בה חיפושים; משלא מצאו כל דבר הרשו לנו להמשיך בדרכנו, כששטף של קללות מלווה אותנו. הנסיעה ארכה עד יום שני בבוקר.

בבואי לרדזין נודע לי, כי שני אחי זיינבל ויצחק נמלטו משם, לפקודתו החמורה של אבי, והוא בעצמו מסתתר אי־שם בסביבת העיר. מנוחה, עוזרת הבית הנאמנה, הביאתני בסתר למקום מחבואו זה, אשר היה באחת הסמטות המרוחקות של העיר. אחרי שבחננו היטב, אם אין מרגלים אותנו נכנסנו לחדר אפל בו הוטמן אבא. הבינותי, כי האיש הנמצא בו, לבוש בגדי חוטב עצים — אבי הוא: את גופו עטף מעיל המכוסה טלאים, ועל מתניו חגורת חבל פשוט. לראשו מצנפת איכר („מאציובקה") מקומטת, ופניו חבושות הן במטפחת, כדי להסתיר את חרפת הזקן המגולח... אבא התנשק אתי ופרץ בבכי. התאמצתי בכוחות בלתי אנושיים להעמיד פנים של אדישות ולעודדו לברוח מן העיר.

בתחילה הצעתי לאבא לברוח לוורשה, שכן זו היתה החלטה משותפת של כל אחיותי, אבל הוא סירב לעשות זאת, באמרו, כי בלאו הכי נמצאים הילדים בוורשה בצרה ובמצוקה ואין ברצונו להכביד עליהם. גם האפשרות השנייה, לברוח לרוסיה, גם היא לא מצאה חן בעיניו תחילה, ורק לאחר דיונים של ארבעה ימים נאות לבקשתי — לעבור יחד אתי את הגבול לרוסיה. היו אלה ארבעה ימים קשים מאד. העיר נראתה בעיני כבית עלמין ישן. אף לילה לא לנתי בביתנו, אלא אצל שכנים ומכרים שונים. מדי פעם בפעם התגנבתי לביתנו בלאט, כדי להוציא דבר מה מההלבשה לדרך בשבילי ובשביל אבא. ראשית כל הוצאתי את חלוק המשי של שבת והבאתיו לחדרו של אבא, כי חששתי שלא ירגיש עצמו בטוב בלי הלבוש הזה (אחר כך כשהיינו כבר בבריסק, בראותו את החלוק צחק ואמר אלי בחיבה: „וכי חשבת, כי הסובייטים יזמינו אותי לשמש אצלם כרב?...").

בהיותי בביתנו בפעם האחרונה הבחנתי פתאום בצעדים כבדים של גבר שנכנס לחדר. „היכן אבא?" — שאל אותי הישיש, הנשען על מקלו. ברגע הראשון התבלבלתי מפחד והתחלתי למלמל: „הוא... בוורשה..." האיש התבונן בי ופנה אלי בחיבה: „הלא שמך שרה'לה; אני מבקשך, הגידי לי את האמת. אני רשאי ומוכרח לראות את אביך". קשה היה לסרב לבקשתו של הישיש הנחמד, שכפי

שנתברר לאחר מכן היה זה ר' ישראל וינדרבוים, ידידו הנאמן של אבא. משאלתו הכנה היתה לראות את אבא בפעם האחרונה... אכן, אין ביכולתי לתאר במילים את פגישת הפרידה של שני הרעים, שנפגשו במחתרת. בזכרוני נחרתה התמונה של שני הישישים, שחיבקו איש את רעהו, הסתכלו זה בעיני זה, ולא הוציאו הגה מפיהם. ר' ישראל נגב את הדמעות מעל פניו ויצא מן החדר, מבלי לומר דבר. הפעם הרגשתי שאינני יכולה עוד להחזיק מעמד. פשוט, לא מצאתי עוד מילים בפי להרגיע את אבא, אחרי פגישה דרמטית זו. התבוננתי רק בפניו, שאיבדו צורת פני בן־אדם.

למחרת יצאנו לדרך. המרחק ממחבואו של אבא עד לעגלה היה בעצם קטן, אבל בעיני נראתה הדרך ארוכה מאד. בקוצר רוח הלכנו שנינו עד שהגענו למקום. זו הפעם הראשונה, לאחר שבועיים, שאבא יצא ממחבואו וראה אור השמש. הוא היה נרגש מאד כשהתקרבנו למקום העגלה, שעליה חיכו לנו כבר כל הנוסעים. אחרי שעות נסיעה הגענו לכפר נידח על יד הנהר בוג. חיש נזדמן לנו גוי, אשר, תמורת כל הכסף הדל שהיה ברשותנו, העביר אותנו בסירתו לעבר הנהר. הגוי הסתלק מהר מן המקום עם סירתו והשאיר אותנו על החוף. לא הס־פקנו להתקדם במאתים מטר והנה צץ לפני עינינו חייל משמר רוסי, אשר הצביע לנו בידו, כי עלינו לחזור מיד. אחרי בקשות ותחנונים הביא אותנו החיל לתחנת המשמר ושם הורשה לנו להמשיך בדרכנו למחוז חפצנו — לעיר בריסק.

ב

נשמנו לרווחה, כאשר, אחרי שעות מספר, נמצאנו בתוך הרכבת, שהובילה אותנו לבריסק. קשה לתאר את השמחה ששררה בלבבותינו. צמודה לגופו של אבי היקר התנשקתי אתו ושנינו פרצנו בבכי, אשר נבע מרוב שמחה והודייה לשוכן במרומים, על החסד שגמל אתנו עד כה.

היה זה יום שישי ; עם כניסת השבת הגענו לבריסק. הצעתי לאבא להיכנס לביתם של אחד ממכריו, אולם הוא לא הסכים לכך בשום פנים ואופן „בגלל מראהו כחוטב עצים" והעדיף לסור בעילום שם לבית מלון קרוב, לבלות שם את השבת הראשונה בנכר. אך למרות הכול נודע לאנשי בריסק, כי הרב מרדזין הצליח להתחמק מצפורני הנאצים והגיע לכאן. אכן, עם צאת השבת, הופיע במלון אחד מידידיו הוותיקים — מר לוריא — והוציא אותנו לביתו, לאחר שי־דולים רבים.

ומבריסק — לביאליסטוק. אחרי ימים מספר הצליח אחי יצחק, שכבר קודם לכן הגיע לביאליסטוק, למצוא עבודה בבית החולים העירוני, כמו כן עלה בידו להשיג בשבילנו, באמצעות השלטונות, חדר מרווח, בו ייסדנו קן חדש בנכר.

אבא חזר חיש למסלולו הרגיל, התאושש מכל התלאות שעברו עלינו, וקיבל עליו את התפקיד „הנכבד" של גזבר המשק שלנו. הוא התידד עם אחד הרבנים המקומיים, שהכירו מקודם; כן מצא לו חוג מכרים וידידים שאצלם ביקר לעתים. בין אלה היה מר מוטיל וינדרבוים תושב חזין בשנים עברו, אשר הצטיין במסירותו הרבה כלפי אבא.

ככה עברו עלינו בביאליסטוק שבעה חדשים של שקט יחסי עד פרשת הריי־שום הידוע, שבוצע על ידי השילטון הסובייטי — רישום שלפיו היה על כל אחד ואחד להחליט: הלהישאר פה כאזרח סובייטי או לחזור לגרמניה. אחי יצחק התאזרח מיד עם בואו לביאליסטוק וכן קיבל כבר גם אבא את הדרכון הרוסי; גם אני עשיתי כבר את הצעדים הראשונים לכך. לפי הצו שפורסם היה על כל הפליטים לעזוב את המקומות הסמוכים לגבול הגרמני, ואכן התכונן גם אבא לעשות כן — הוא קיבל הזמנה מאנשי סטולין לעבור לעירם.

אולם תכנית זו לא יצאה לפועל, כי בינתיים החלו החפושים בעיר אחרי הפליטים שסירבו או לא הספיקו (כמוני) לקבל את הדרכון. ביום אחד נאסרו במבצע בעל ממדים גדולים כל הפליטים כמעט, וגם אני לא הצלחתי להתחמק מאנשי ה־נ.ק.ו.ד., למרות ניסיונותי להסתתר. הם מצאוני והוציאוני ממחבואי בבית החולים והעבירוני יחד עם אחי זייגבל — אשר חזר לא מכבר מהעיר גומל, בשמעו שאבא הגיע לביאליסטוק — למקום העברה ליערות סיביר. בהיוודע הדבר לאבא, החליט מיד לוותר על האפשרות להישאר כאזרח חפשי, ארז כהרף עין את תפציו הדלים (שק שהכיל גם כמה ספרי קודש, שהספיק לרכשם מחדש) והגיע לתחנת הרכבת להצטרף אלינו ולצאת אתנו יחד למקום הגירוש.

ג

וככה נמצאנו שוב — שלושתנו — ברכבת, שהובילה אותנו ליערות ארכנגלסק הרחוקה אשר בצפון רוסיה. אחרי נסיעה של שבועיים, בתנאים שאין לתאר אותם במילים, הגענו למקום וסודרנו, בדומה לשאר המשפחות, בצריפים דלים ורעועים על מנת להתחיל בחיים חדשים על אדמת נכר. מיד סודרנו בעבודות שונות, שהת־נהלו בהשגחת משמר חזק. מובן, כי תנאי החיים היו קשים משוא, ומה גם שרוב הגרושים לא היו מסוגלים מעולם לעבודות קשות ביערות, באקלים כל כך חריף של הצפון הרחוק.

בגלל גילו, שוחרר אבא רשמית מחובת עבודה ובילה את רוב זמנו בלימוד תורה, קריאת עתונים וספרים בשפה הרוסית וכו'. יש לציין, כי הוא נהנה במשך כל הזמן מיחס טוב מצד שילטונות הכפר והמשמר, בידעם כי הנו „יברייסקי פופ" (איש כהונה יהודי). מנהלי העבודה ואנשי המשמר התרשמו מאוד מידיעותיו בשפה הרוסית והתייחסו אליו בכבוד. חיינו אנו בכפר היו מניחים את הדעת באופן

יחסי, שכן לא עזבונו מכריו וידידיו הנאמנים של אבא, שנשארו בעיקר בבריסק ובביאליסטוק, ותמכו בו בצורת משלוח חבילות מכל טוב; על כן לא ידענו כמעט רעב מהו.

בפורים התאספו בצריפנו כמעט כל תושבי הכפר ובעיקר הקשישים ושמעו מפי אבא את קריאת המגילה. אבא התרשם מאוד מן המאורע הזה ובדמעות בעיניו העיר, כי זוהי זכייה רבה לשמוע את קריאת המגילה, אפילו פה ביערות השוממים של רוסיה (את המגילה קיבל במתנה מאחד מידידיו, בשהותו בביאליסטוק).

דבר אחד העיק על לבו מיד עם גמר החורף: כיצד נסתדר בחג הפסח. השתדלתי לשכנעו, כי באין ברירה יצטרך כאן בנכר להסתפק בפסח סמלי, מבלי לשמור על כל הדקדוקים, ומה גם שהנהו איש חולני ואסור לו להתענות. הדבר הכאיב לו מאוד, אך לפתע קרה נס ממש: מיד אחרי פורים קיבלנו חבילה מבריסק מאחד מידידיו של אבא, ובה מצות, צימוקים לעשיית יין ומצרכי מזון אחרים כשרים לחג הפסח. גם שני כלים, כשרים לפסח, ארז הידיד בתוך החבילה. אבא התרגש מאוד והעיר: „בחבילה זו מצאתי לב יהודי!"

אולם חדשיים לאחר מכן, עם פרוץ המלחמה בין היטלר ורוסיה, פסקה עזרה זו. ניתק כל קשר עם העולם החיצוני, וכעת תלינו וכל תקוותנו במפלתו הקרובה של היטלר ימ"ש. גם היחסים בשטח העבודה הורעו מאד; מנהלי העבודה הציקו מאד למגורשים, שעבדו בתנאים קשים בלאו הכי.

ד

והקיץ הקץ לעבודת הפרך. בסוף חודש אוגוסט שנת 1941, בעקבות משא ומתן בין רוסיה ובין הממשלה הפולנית שבלונדון, שבראשה עמד גנרל שיקורסקי, הגיע לכל המחנות צו שיחרור של כל נתיני פולניה לשעבר. הוכרז רשמית, כי כל אחד רשאי לעזוב את המקום ולבחור בכל מקום מגורים, לפי ראות עיניו. רוב התושבים היו אובדי עצות ולא ידעו כיצד להחליט ובאיזה מקום לבחור. אבי שאף מאוד לצאת מן המקום, מן היערות השוממים. וסיבה היתה לכך: תלאות השנה האחרונה נתנו את אותותיהן; הרגיש הוא, כנראה, שחייו מתקרבים לקצם — ורצונו הכביר היה לבוא לקבורת ישראל ולא למות ביערות ארכנגלסק. אך באין בידינו כל אמצעים כספיים, נאלצנו לדחות את יציאתנו עד לאחר החגים.

כאן עלי להזכיר מקרה מצער אחד, שלולא הוא עשויה היתה לגמרי להשתנות לטובה כל השתלשלות העניינים של חיי אבא ומשפחתנו הקטנה. באחד הימים הגיעתנו ידיעה — באמצעות אחד מתושבי כפרנו, שעבד בכפר הסמוך, בו היה מכשיר טלפוני — כי מטעם השלטונות האזוריים התעניינו ושאלו, אם הרב פיין נמצא עוד בכפר. המכר שנזדמן למשרד הטלפון, אשר קיבל את הידיעה השיב משום־מה, כי אנחנו עזבנו כבר את המקום. בדיעבד שמחנו לתשובת המכר, כי

התעורר בנו חשד שההתעניינות הזאת לרעתו היתה — ואולי בגלל המקרים שקרו עוד בביאליסטוק. אך לאחר פטירתו של אבא — שנתיים לאחר מכן — נודע לי מפי אחי זיינוול, כי היה היתה הדרישה ההיא לטובתנו דווקא. ומעשה שהיה כך היה: בסביבות בוכרה וטשקנט (למקום זה נקלע לאחד מכן זיינוול אחי) נתארגנה בימים ההם החטיבה הפולנית של גנרל אנדרס. אחד המארגנים, עו"ד מרכוס, אשר הכיר אישית את אבא, הציע אותו כמועמד למשרת רב צבאי — והידיעה הטלפונית האמורה לעיל נסבה בעניין זה...

ה

ויצאנו לדרך. אחרי נסיעה ממושכת של עשרות קילומטרים בעגלה הגענו לתחנת הרכבת הקרובה. לפי עצת מכירנו, החלטנו לנסוע לקווקאז, אשר בדרום רוסיה, בגלל המקום הרצוי ביותר בעבור אבא מבחינת האקלים החם, וקיווינו כי שם יחזור במהרה לאיתנו לאחד הטלטולים והתלאות של שנתיים כמעט. אך עניין הנסיעה לא היה פשוט כל כך. בתחנה שהינו ימים מספר עד שנזדמנה לנו רכבת לכיוון דרום רוסיה. סוף סוף הצלחנו להידחף שלושתנו — גם אחי — לרכבת, אשר עשתה את דרכה לעיר גורקי, שעל יד הנהר וולגה.

השערותיו של אבא בנוגע למצב בדרום נתאמתו, לצערנו, במלואן. הנסיעה עד לגורקי עברה עלינו תוך שהיות ממושכות בתחנות שונות, ומיד לאחר השהייה הראשונה נאלצנו, לצערנו, להמשיך בדרכנו שנינו בלבד — בלי אחי: אחי זיינבל, בראותו, כי הרכבת מתעכבת זמן רב בתחנה ירד העירה לקנות מצרכי מזון בעבורנו. והנה פתאום ניתן האות — והרכבת החלה נוסעת... צערו של אבא היה לאין שיעור בדאגו לגורלו של אחי. בקושי עלה בידי להרגיעו, שבכל אופן יגיע גם הוא למקום מבטחים ויסתדר.

אך מצב בריאותו של אבא הלך הלוך ורע. התנאים הבלתי האנושיים של הנסיעה — מכל הבחינות — גרמו לתשישות כוחותיו ורגליו הנפוחות כבדו מיום ליום. ובמצב קשה כזה הודיעו לנו פתאום, כי עלינו להמשיך בדרכנו מגורקי אך ורק בתחבורת הנהר, בסירת קיטור; באין ברירה ירדנו בגורקי מן הרכבת למצוא מקום באחת הסירות, המפליגות דרומה.

והעיר גורקי, מרכז התעשייה הגדול, היתה מלאה וגדושה פליטים מכל קצות רוסיה, ונוסף לכך היה כבר חשש מבוסס, כי בקרוב יגיעו חיילות היטלר גם לשעריה. עצבנות תושביה גברה מיום ליום, בפרט בגלל הפליטים הרבים, שהכל ראו בהם כעין אבני נגף העומדות בדרכם של החיילים, שזרמו כתגבורת לחזית מוסקבה. ניסיתי להיכנס למרפאה, כדי לקבל עזרה רפואית לאבי ונתקלתי בתגובה שהטילה עלינו פחד: „כיצד הנכם מעיזים במצב קשה כזה להסתובב בעיר זו אף רגע?" — תשובת הרופא. הבינונו, איפוא, מה מסוכן להישאר פה ובהיעדר מקום

בסירת הקיטור, שעמדה להפליג, נאלצנו לעלות על סירת גרר של משאות, שלמראה בלבד העיר אבא: „הלא זהו קבר!" ואכן, בתוך הסירה, בין המשאות, היו שלוליות מים, אשר הגיעו עד הברכיים. הושבתי את אבא על אחת מחבילותינו, כשגם אני יושבת באותה צורה ומחבקת את שתי רגליו הנפוחות, ששמתין על ברכי; בצורה זו שטנו עד הגיענו לעיר סראטוב.

הקור והרטיבות שעל פני הנהר עירערו את בריאותו של אבא עד היסוד ובסראטוב התגורר מאז מלחמת העולם הראשונה אחד משארי בשרו, שכתובתו היתה ידועה לנו, ואשר לעתים קיבלנו ממנו אף חבילות בזמן שהותנו בגירוש בכפר של יערות ארכאנגלסק. אבא, כנראה, כבר הרגיש כי קרובה שעתו להיפרד מהעולם, ופנה אלי: „בתי היקרה, אין לי עוד כוח להמשיך — כאן אנו יורדים". ניסיתי לשכנעו, כי נשארו לנו רק יומיים, עד שנגיע למחוז חפצנו — העיר היפה והשקטה נאלציק, אשר בקווקאז, ושם יחזור לאיתנו. אך הוא בשלו. הסכיר, כי בסראטוב קהילה יהודית גדולה, ושם יוכל, בבוא הקץ, להגיע לקבר ישראל. הבינותי נימוקו ונכנעתי.

בחצות ירדנו — ואנו שנינו היחידים מקרב כל הנוסעים — אל החוף. טילטלנו אתנו את החבילות הכבדות, שראיתי בהן אז רק אבני נגף בדרכנו הקשה. הביננותי, שפנינו מועדות לבית מגוריו של קרובנו, אבל אבא החליט לא להטריד את האנשים בלילה ולכן חכינו בחדר ההמתנה של התחנה, אשר היתה מלאה נוסעים עד אפס מקום עמידה. בקושי מצאתי מקום עמידה אחד בעבור אבא ואילו אני שמרתי בחוץ על החבילות.

בבוקר השכם נכנסתי לחדר ההמתנה לקחת את אבא וללכת לדירתו של קרובנו. אולם אבא העיר, כי אינו יכול במצב כזה להיכנס לביתם של אנשים בטרם יסור לאחד מבתי המרחץ. ליוויתיו לבית מרחץ קרוב ומשם הגענו לקרובנו.

אשתו הזקנה של הקרוב — הבעל כבר היה בעבודה — קיבלה אותנו בסבר פנים. סידרה מיד מיטה בשביל אבא, שיכול היה להשתטח עליה ולנוח קמעה. אחרי הצהרים חזר הקרוב מעבודתו ואין לתאר את שמחתו בהכירו את אבא. היה זה בן אדם נחמד וטוב לב, ואם כי תנאי דיורו ומקור פרנסתו דלים מאד היו, מסר לרשותנו אחד משני חדרי הצרים, והחליט לארח אותנו בביתו עד יעבור זעם — אם היטלר ימ"ש, כה הוסיף, לא יגיע גם לסראטוב...

ו

אך למרות המנוחה היחסית הלך ורע מיום ליום מצב בריאותו של אבא. ראיתי את כל הסימנים, שלא יחזיק עוד מעמד בתנאים קשים כאלה, בדירה רוסית פרימיטיבית, שקור חריף שרר בה והקירות היו מלאות רטיבות. אחד הקשיים העיקריים, שעמדו לפני, היתה הבעיה של הסקת החדר, שכן לא היה בו כלל תנור

כלשהי וחימומו נעשה באמצעות פתיליה קטנה, ששימשה גם למאור. הקרובים סיפקו לנו אמנם הכול, מה שנחוץ היה בעבור אבא, אבל שאלת אספקת נפט היתה קשה מאוד בזמנים אלה. והיה, איפוא, מתפקידי לעמוד בלילות בתור, כדי לקבל בבוקר, עם פתיחת החנות, פחית נפט קטנה. זכורני, באחד הלילות, בצאתי מזמן לזמן מהתור להציץ לחדרו של אבא ולשאול לשלומו, פנה אלי במילים אלו: „בתי, בצאתך את החדר, אנא, היפרדי מאתי"... עד כדי כך הרגיש הוא, כי מתקרב קצו. אכן, יש וניסיתי גם להאמין, כי בכל זאת יתגבר על מחלתו, ישוב עוד לאיתנו ונזכה לעזוב את רוסיה ולחזור הביתה...

מימי לא היה בשבילי כל דבר קשה למען אבא; החלטתי על כן לעשות כל מאמץ, כדי להביאו לבית חולים. הדבר נראה בעיני כחלום, שכן כל בתי החולים היו מלאים חיילים פצועים, ואי אפשר היה להעלות אפילו על הדעת, כי בזמן כזה יורשה אזרח זקן להיכנס לבית חולים. גם הקרובים לא נטו לרעיון זה וסיבת הדבר נתבררה לי רק לאחר פטירתו של אבא: הרופא הפרטי, שהקרובים הזמינוהו פעם בהיסתרי, קבע, כי אין כל תקוה, שאבא יוכל עוד להחזיק מעמד; עובדה זו העלימו ממני. אך בכוח אמונתי, כי אכן יבריא אבא, הצלחתי בכל זאת לשכנע את הרופאים במשרד הבריאות העירוני להיענות לבקשתי. הגם שלא ידעתי את הלשון הרוסית, פניתי אליהם בזעקה מרה ונואשת: „הצילו את אבי, כי הוא היחידי, שנשאר לי, לאחר שכל משפחתי נשארה בידי היטלר וגורלם ידוע לכם!" הרופאים הבינו לכאב לבי ונאותו לשלוח מיד אמבולנס להביא את אבא לבית־החולים.

ואבא היה כבר חלש עד כדי כך, שקשה היה לו לדבר. כשבישרתי לו על בית החולים, התפלא מאוד וכמעט לא האמין לדברי. הוא ידע, כי נוטה הוא למות. לא אכל עוד כל דבר, כי לא יכול היה עוד לעכל אף את המאכל הקל ביותר. זכורני מקרה אחד, אשר נגע מאוד ללבי: יומיים לפני הילקח אבא לבית החולים — ותנאי המחיה קשים אז מאוד ברוסיה — הופיע לעיני בדירתנו יהודי ובידו עוף שחוט. הביא את העוף לאחר שנודע לו בעיר, כי הרב דראדזין נמצא בסראטוב, והוא חולה מסוכן. כמה פעמים הדגיש, שהעוף כשר הוא למהדרין. „יאכל הרב את העוף ואת המרק — ויבריא".

גם שכהוכנס אבא לבית החולים, נודע הדבר מיד בכל האולמות, בהם נמצאו גם יהודים חולים רבים מקרב הפליטים, שהתגוררו כאן מזמן והכול התעניינו בגורלו עד הרגע האחרון לחייו. למחרת הורשה לי לבקרו לזמן קצר בלבד. אולם הצלחתי, בכל זאת, להישאר על יד מטתו, שנמצאה באחד הפרוזדורים הארוכים של בית החולים, במשך שלושה שבועות רצופים — עד מותו — וזה למרות האיסור המפורש להימצא שם וביחוד לגבי אזרח, שזהותו אינה די ברורה.

והוא לא החזיק מעמד. במוצאי שבת י"ד כסלו החלה הגסיסה. אבי היקר

הספיק רק להוציא בקושי מפיו מילים אלו: „בתי, עוד תראי בטוב...״ ומשלא יכול היה עוד להמשיך בדבריו, לחץ את ידי; נפל על משכבו והוציא את נשמתו.

משאלתו האחרונה נתמלאה. הובא לקבר ישראל כדת וכדין, ונקבר בבית העלמין של העיר סראטוב.

עמדה לי זכותו של אבי, מורי ורבי — מורה דרכי החיים המסובכים והקשים — וניתנה לי האפשרות (בעזרתו של בעלי היקר) להנציח זכרו בשורות אלו. כן ניתנה לי האפשרות להודות (והיתה זו משאלתו הכנה של אבי ז״ל) לכל אלה — שנשארו בחיים, באשר הם שם — על אשר התעניינו בגורלו בזמן גירושו ביערות ארכאנגלסק.

עטל קייטלגיסער (חולון, ישראל)

מיין צוריקקער אהיים

געווען איז דאס אין 1939, עטלעכע טעג פארן קריגס־אויסברוך. כ׳האב מיך געזעגנט מיט דער גאנצער משפחה; אלע האבן מיך ארויסבאגלייט פון הויז. די פרומע מאמע האט עפעס שטיל געשעפטשעט, כ׳האב נאר געהערט דאס ווארט „שומר ישראל״. דער טאטע איז מיט מיר געגאנגען דורך דער ווארשעווער גאס ביז צום אויטאבוס; ער האט געשוויגן. אין שטאט איז שוין געווען א פאניק און איך בין געגאנגען אהיימפארן צו מיין מאן און קינדערלעך דארט אין גאליציע, ווו כ׳האב דעמאלט געוווינט. איך האב זיך ארומגענומען מיטן טאטן, צעקושט זיך און ארויף אויפן אויטאבוס. אז כ׳בין שוין געזעסן אויף אן ארט האט דער טאטע א זאג געטאן: „און עס וועט טאקע חלילה זיין א מלחמה, בעם דיין געזונטל און קום גלייך צוריק; אין אזא צייט לאמיר זיין אלע צוזאמען. למען השם, קום צוריק!

דער גורל האט מיך און מיין געזונטל פארווארפן קיין רוסלאנד. ווי היימלאזע הינט האבן מיר זיך געוואלגערט אין אלע עקן פונעם גרויסן לאנד. אבער אין יעדער נויט, און יעדער פיין איז מיין געדאנק מיין הארץ און נשמה געווען אין ראדזין.

ארבעטנדיק אין די געדיכטע וועלדער פון סיביר האב איך געזען מיין היים; שלאפנדיק ביינאכט אונטערן פרייען הימל אין קאזאכסטאן האב איך געזען די שטערן וועלכע לייכטן גלייכצייטיק איבער ראדזין; אין די לאנגע הונגער־חדשים, ווען איך האב געזען ווי מיינע קינדער צאנקען און גייען אויס, האב איך געהערט די תפילה פון מיין מאמען „שומר ישראל״. און אויסגעהאלטן האבן מיר, ווייל אין אונז האט שטענדיק געארבעט דער געדאנק, אז דארט אין פוילישן שטעטל

ווארט אויף אונז א היים, טאטע־מאמע, א שטוב; זיי ווארטן אויף דער פארוואָגל־טער טאָכטער...

און ס׳איז געקומען דער טאָג, ווען אן אויסגעמאטערטע, א הונגעריקע, א פארוואָלגלטע, א צעבראָכענע בין איך געלאָפן אהיים. די באן האָט זיך געשלענגלט איבער באקאנטע וועגן אין פוילן. כ׳האָב מיך געשלעפט פון שטשעטשין קיין לאָדזש, פון לאָדזש קיין ווארשע, שעדלעץ, לוקאָוו — ראדזין.

— • —

ס׳איז געווען אין א הערלעכן מאי־פרימאָרגן 1946, 5 אזייגער פארטאָג. איך בין געשטאנען א צוגעשמידטע צום וואגאָן־פענצטערל; דאָס הארץ איז פון אויפ־רעגונג שיעור צעשפרינגען געוואָרן. באקאנטע קלענערע און גרעסערע וועלדלעך. אָט איז דאָס בריקל איבערן טייכל... אָט דאָס קרומע שטעגעלע, וואָס פירט קיין בעדלנא...

אין וואגאָן איז געוואָרן א באוועגונג. גויים זענען אויסגעשטיגן און איך בין זיי נאָכגעגאנגען. א פורל מיט א פערד האָט זיך לאנג געשלעפט און מיך אָפ־געשטעלט אויף דעם זעלבן אָרט, וווּ דער טאטע האָט מיך מיט 6 יאָר צוריק באַ־גלייט...

כ׳בין געשטאנען און געפילט, ווי די פיס ברעכן זיך אונטער מיר. וווהין גיין, וואָס איז דאָ מיינס, און ווער דארף מיך דאָ? מיט שלעפעדיקע טריט בין איך ווי אן אויטאָמאט געגאנגען דורך דער רואינירטער ווארשעווער גאס. עס קו־מען מיר אנטקעגן פנימער, וואָס קוקן מיך נייגעריק אָן — פרעמדע גויאישע פנימער.

און אָט שטיי איך שוין פאר מיין טאטנס הויז, פאר מיין אויסגעבענקטער היים, פאר דעם כישוף, וואָס האָט מיך דערהאלטןביים לעבן דאָרט אין די סיבי־רער טייגעס — פאר מיין יוגנט־היים.

די לאָדנס זענען פארמאכט, א פנים מ׳שלאָפט נאָך... ס׳הויז, דער הויף, דער ברוגעס, דער האָלץ־קאמער. און אָט איז דאָס געסעלע און סאָד אריין. און אָט דער עפל־בוים, וואָס שטייט אונטערן פענצטער פון שלאָף־צימער; ער פארכאפט מיך דעם אָטעם מיטן ריח פון די פרישע עפל־בליעכץ. אלץ לעבט און בליט ווי פריער... אָבער וואָס איז געשען — נישטאָ קיינער פון דער גרויסער משפחה, וואָס זאָל אריינעמען די פארוואָגלטע טאָכטער?... און אפשר איז נישט פארבליבן קיין לעבעדיקער זכר פון שיע שאבאשינערס פאמיליע?..

די לאָדנס האָבן זיך דאָך געעפנט און... א יונגע שיקסע האָט מיך נייגעריק אָנגעקוקט. דאן איז ארויסגעקומען אן עלטערע גויע און מיך אריינגעבעטן אין שטוב; איך בין בלויז אריין אין קיך. ס׳האָט מיך גלייך א שווינדל געטאָן אין קאָפּ. ביי דעם ווינקל וווּ מיין מאמע פלעגט יעדן טאָג זיצן און דאווענען, איז געהאָנ־גען א גרויס קריסטלעך הייליק בילד. כ׳בין פון דאָרטן ארויס און גלייך צוגע־

גאנגען אין הויז פון מיין שוועסטער (פאמיליע לאזאר). די דרוק־מאשינען האבן שוין געקלאפט. אין אלע צימערן זענען געווען צעשטעלט די שריפט קאסטנס... דער עלטסטער ארבעטער האט מיך, ווייזט אויס, דערקענט, ווייל זיין ערשט ווארט איז געווען: „פאני זשיע?" (דו לעבסט?...) און מיך געבעטן זיצן. איך האב זיך אומגעקוקט און געזען אויף דער וואנט דעם גרויסן שפיגל פון מיין שוועסטער און אין אים האב איך געקאנט דערזען די לעצטע פארצווייפלטע בליקן און די פארפייניקטע געשטאלטן פון דער גאנצער משפחה לאזער.

א שכנטע, א גויע, האט מיך אריינגענומען צו זיך און מיך געפרווט באוו־איקן. דערנאך האט זי מיר דערציילט מיט א גלייכגילטיקן טאן, אז דעם טאטן מיט דער גאנצער פאמיליע האט מען אין יאר 1943, דעם 18־טן נאוועמבער, ארויפ־געזעצט אויף א פור און אוועקגעפירט אויפן וועג קיין מעזריטש. דער טאטע איז געווען בלינד און דער קאפ איז ביי אים געווען פארבונדן מיט א טוכל. אבער די פור האט זיך שנעל אומגעקערט, ווייזט אויס, אז מען האט זיי אויפן וועג גלייך דערשאסן.

און עס האט זיך מיט איינמאל געעפנט א קוואל פון טרערן און האט זיך א לאז געטאן און געפלאסן אן אויפהער — פאר די אלע יארן פון בויט, הונגער און פיין. פארוואס, טאטע, האסטו נישט מיטגענומען אויך די טאכטער, כדי מיר זאלן זיין צוזאמען?...

— • —

א צעבראכענע האב איך פארלאזט ראדזין און נאך עטלעכע טעג שלעפן זיך דורך פארשידענע חרובע שטעט, בין איך צוריקגעקומען צו מיין מאן און קינדער קיין שטשעטשין, מיטן פעסטן באשלוס צו פארלאזן פוילן אויף אייביק.

רחל זאלצשטיין—פרעטער (ראשון לציון)

ראדזין נאכן חורבן

ענדע יולי 1944. קורץ נאך דער באפרייאונג פון ראדזין דורך דער רויטער ארמיי. געקומען בין איך מיט א לאסט־אויטא פון מעזריטש און איך בין שטארק צופרידן געווען, ווען דער אויטא האט זיך שוין אפגעשטעלט נעבן טשעפעלינסקיס מיל. דא, האב איך געגלויבט, וועל איך זיך גלייך טרעפן מיט סאלקע שטארקמאן און גאלדע פאל. מיט א פארכאפטן אטעם האב איך אנגעקלאפט אין דער טיר. דאס הארץ קלאפט אין מיר... די טיר וועט זיך באלד עפענען און פאר מיר וועט שטיין סאלקע... מיר וועלן זיך שטארק דערפרייען — שוין אזוי לאנג נישט גע־זען... אויך איר מוטער, באבע־זיידע, שוועסטערן וועלן זיך מיט מיר דערפרייען און זיי אלע וועלן מיר געוויס אויספרעגן מיט נייגער, ווי אזוי האב איך עס אי־

בערגעלעבט אין ראטנפארבאנד. אָבער פיל וועל איך זיי נישט דערציילן, ווייל איך וויל וואָס שנעלער זיין אין דער היים, ביי אונז אין שטוב... די טיר עפנט זיך אויף און פאר מיר שטייט — א יונגע קריסטין און פרעגט מיר, וואָס איך פארלאנג. וואָס קאָן איך פארלאנגען פון איר? — גאָרנישט. זי, זעענדיק, אז איך ענטפער נישט באלד, פארקלאַפּט די טיר פאר מיין נאָז און איך בלייב א ווײַלע אזוי שטיין און איך ווייס נישט וואָס ווייטער צו טאָן...

און עס לויפט מיר דורך א געדאנק: גיי אריין צו גאָלדע פאל און געוויס וועסטו זיך שוין דערוויסן וועגן אלעמען... איך לאָז זיך גיין צו גאָלדען און קלאַפּ אָן איר דער טיר. די טיר עפנט זיך און עס שטייט נישט גאָלדע, אויך נישט איר מוטער און אויך נישט ווער אנדערש פון איר פאמיליע, נאָר ווידער א קריסטין.

וואָס איז דאָ געשען, ווו זענען זיי?... איך קוק זיך ארום אויפן הויף, עס שפּילן זיך קינדער; איך זוך צווישן זיי א יידיש פּנימל, אָבער אומזיסט — איך געפין נישט... און עס פרעגט זיך מיר ווידער, ווו זענען עס די יידן פון דאנען? זיי האָבן דאָך אלע יאָרן דאָ געלעבט און געשאפן און איצט, מיטאמאָל, איז אלץ פארשוונדן? אפשר, טראַכט איך זיך, ווינען זיי גאָר איצט אין שטעטל גופא און איך לאָז זיך גיין מיט א קלאַפּנדיק הארץ אין שטאָט אריין. דער וועג — דער זעלבער. אזוי נאָענט און באקאנט און דאָך שרעקט ער מיר... און אזוי גייענדיק, גיי איך פארביי דעם פארק אונזערן, וועלכער איז מיר נאָענט געווען; די גאנצע יוגנט־יאָרן פארברענגט אינעם דאָזיקן פארק, אָבער איצט שטייט ער אזוי אומעטיק, אזוי ווי ער וואָלט עפעס טרויעריקס אָנגעזאָגט. און עס ווערט מיר אזוי שווער אויפן הארץ און אָנשטאָט צולויפן וואָס שנעלער אהיים און פרייען זיך, ווילט זיך מיר עפּעס נישט דערגיין... איך וויל וואָס ווייטער זיין פון דער היים; דער וועג זאָל וואָס לענגער דויערן...

און איך ווייס נישט אליין, ווי אזוי עס איז געשען. זייענדיק שוין נעבן מארק, ווו עס געפינט זיך אונזער שטוב, גיי איך גאָר ארויף אויף אָסטראָוויעצקי גאַס. איך גיי אזוי און זע, אז כמעט אלע געשעפטן זענען אָפן; אויף דער גאַס איז שטיל, זייער א שוואכע באוועגונג און קיין ייד זע איך נישט. וואָס איז געשען? ווו זענען זיי אונזערע ראדזינער יידן?... איך גיי אריין אין א געשעפט, אין א צווייטן און א דריטן — דאָס געשעפט איז ווייטער געשעפט, אָבער נישטאָ קיין יידן דערינען — אלץ פּאָליאַקן. צום סוף קום איך אריין אין מארק און איך טראַכט שוין, אז געוויס שטייט אויך א פּאָליאַק ביי אונז אין געשעפט, אָבער צום גליק האָב איך ביי אונז אין געוועלב נישט געטראָפן קיין קריסט — אונזער הויז האָט א באָמבע צעקלאַפּט...

און איך גיי ווייטער. ביי יצחק געלערמאַן אין געשעפט שטייט אויך א קריסט. ביי בערל רובינשטיין — די זעלבע שענק, דאכט זיך, אָבער נישט בערל

רובינשטיין שטייט אין איר, נאָר א קריסט, ביי יאָסל זשיטא אויך דאָס זעלבע... וואָס זאָל איך טאָן? וווהין גייט מען?... איך בלייב שטיין און טראכט, ווו געפינט מען פאָרט א ייד אין יידישן שטעטל ראדזין? אינעם דאָזיקן מאָמענט לויפט מיר דורך א געדאנק, אז איך זאָל ארויפגיין צו קאלושינסקין און פון זיי וועל איך זיך דערוויסן, צי געפינט זיך אינעם שטעטל כאָטש איין ייד. איך לאָז זיך גיין צו קאלושינסקין אין געשעפט אריין; ווייט פון אונז איז עס נישט. איך קום אריין און איך טרעף דאָרט די פרוי קאלושינסקא אונטערן בופעט. זי, דערזעענדיק מיך, דערפרייט זיך, כלומרשט, זייער שטארק. „זי איז צופרידן, זאָגט זי, וואָס כאָטש איך בין לעבן געבליבן". די דאָזיקע ווערטער האָבן מיר א האק געטאָן ווי מיט א האק איבערן קאָפּ. הייסט עס, אז איך בין געבליבן אליין... יאָ, אזוי האָט עס געהייסן. איך האָב דערפילט, אז די ערד, אויף וועלכער איך שטיי, נעמט ברענען אונטער מיר, מיינע פיס געמען זיך וואקלען.

איך האָב נאָר געפרעגט: צי געפינען זיך יידן אין שטעטל? — געציילטע, ענטפערט זי מיר. ווער זיי זענען, ווייסט זי נישט, זי קען נאָר פון זיי איינעם, מאיר טורקעלטויב. כ׳דאנק איר און פארלאָז דאָס געשעפט. ווי אזוי כ׳בין נאָך אויף מיינע פיס געגאנגען, ווייס איך נישט ביז היינט. איך לאָז זיך גיין אין דער ריכטונג צו מאיר טורקעלטויב און פלוצים דערזע איך א ייד, נאָר איך דערקען אים נישט. ער, דערזעענדיק א יידישקע, שטעלט מיך אָפּ מיט דער פראגע: „וווהין גייט איר?". איך בלייב שטיין ווי פארגליווערט. איז דאָס טאקע א ייד, פרעג איך זיך אליין, נאָך אזוי פיל ארומבלאָנקען זיך איבער די ראדזינער גאסן. ער פרעגט מיך ווייטער: „ווער ביסטו פון ראדזין?". איך ענטפער: „בערל פרעטער איז מיין פאָטער". „דאן קומזשע מיט מיר" — ענטפערט ער.

און איך גיי מיט אים גערן. ווער ער איז — ווייס איך נישט. איך טראכט, וואָס קומט מיט מיר פאָר. דוכט זיך, אלע יידן אין ראדזין האָב איך געקענט, און דעם ערשטן ייד באגעגנט און איך ווייס נישט, ווער ער איז... ווי עס האָט זיך דערנאָך ארויסגעוויזן, איז דער דאָזיקער ייד געווען דעם ראדזינער רבינס איידעם. איך גיי מיט אים, אָבער איך האָב מורא צו פרעגן אים די פראגע, צי לעבט מיין פאָטער... עפּעס עפנט זיך מיר נישט דאָס מויל... עס באפאלט מיר א שרעק. איך האָב מורא צו פרעגן די פראגע, ווו זענען אלע יידן פון ראדזין; די וואָס האָבן אזוי פיל יאָרן געלעבט און געשאפן — און מיט אמאָל פארשוווּנדן. אזוי שווייגנדיק פירט ער מיך אריין צו שרה פאס. עס עפנט זיך די טיר און איך זע... א פּאָר יידן. שרה פאס, איר שוועסטער, די קינדער און נאָך עטלעכע — דערזעענדיק מיך, זענען אלע צוגעלאָפן און אָנגעהויבן שטעלן פראגן. אָבער איך האָב זיי נישט געענטפערט; וואָס עס איז מיט מיר געווען, ווייס איך נישט...

ווען איך האָב די אויגן געעפנט, איז נעבן מיר געשטאנען שרה פאס. זי

האָט מיר געפרעגט, צי איך וויל עפּעס. איך האָב איר פראַגע גאָרנישט פאַרשטאַנען. וואָס איז מיט מיר געשען? וואָס ליג איך עפּעס אין בעט? און וווּ געפין איך זיך? ביסלעכווייז, האָב איך אַלץ אָנגעהויבן פאַרשטיין, אַז די עטלעכע יידן, וואָס געפינען זיך דאָ, זענען עס די אַלע געבליבענע יידן פון אונזער גאַנצן ליבן שטעטל ראַדזין. אַלץ איז אומגעקומען, צווישן זיי אויך מיין פאָטער און מוטער, שוועסטער און ברידער, זיידע, פעטער, מומע און קינדער. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז כ׳בין אַליין געבליבן... נאָר איין זאַך האָב איך נישט פאַרשטאַנען — נאָך וואָס בין איך עס אַזוי דווקא געבליבן?

און אַזוי זענען אַריבער אַ טאָג־צוויי־דריי. איך האָב זיך פיל אָנגעהערט דערציילן פון די לאַגערן מיידאַנעק, טרעבלינקע, אָשוויענטשים — וווּ די היטלער־בעסטיעס האָבן פאַרברענט זעקס מיליאָן יידן, וואָס זייער איינציקער פאַרברעך איז געווען, וואָס זיי זענען יידן... שפּעטער האָב איך זיך אויך דערוווּסט אַז אינעם „באַרימטן" אָשוויענטשים, איז אויך אומגעקומען מיין פאָטער בערל פּרעטער.

גייענדיק איינמאָל אין גאַס, האָב איך געטראָפן די פרוי פונעם פאַרשטאָרבענעם דאָקטאָר כאָמאַטשעווסקי, וועלכע „איז אויך צופרידן וואָס איך בין געבליבן לעבן". פון איר דערוויס איך זיך, אַז אַדוואָקאַט וויענצקאָווסקי, אַ קריסט, איז צוריקגעקומען פונעם לאַגער אָשוויענטשים, וווּ ער איז געווען צוזאַמען מיט מיין פאָטער. שוין פריער האָב איך געוווּסט, אַז מיין פאָטער איז אַרעסטירט געוואָרן אין ראַדזין צוזאַמען מיט נאָך 17 פּאָליאַקן, צווישן זיי דער אויבנדערמאָנטער אַדוואָקאַט וויענצקאָווסקי, דער געוועזענער ראַדזינער סטאַראָסטע און באַוווּסטער שונא ישראל. די פּאָליאַקן זענען געבליבן לעבן און צוריקגעקומען, אָבער אָן מיין פאָטער.

איך קום צו אים אַריין. ער נעמט מיך אויף זייער העפלעך. אויך „ער איז צופרידן, וואָס איך בין געבליבן לעבן". יאָ, איך ווייס מיט וואָס ער איז צופרידן. ער האָט זיין אַנטיסעמיטישן ציל דערגרייכט — ראַדזין איז „יידנריין".

אויף מיין פראַגע, וועגן די לעצטע טעג פון מיין פאָטער אין לאַגער, ענטפערט ער מיר אין אַ זייער רואיקן טאָן, ווי עס וואָלט געווען אַ גאַנץ נאָרמאַלע זאַך:

„געווען איז דאָס אין אַ זונטיקדיקן טאָג. מען האָט אונז צונויפגענומען אין אַ גרויסן זאַל. מיר אַלע זיצן אויסגעזעצט אויף בענק. אין מיטן זאַל שטייט אַ גרויסער טיש. עס קומען אַריין עטלעכע דייטשע אָפיצירן און פירן אַריין אַ גרויסן הונט, פון די וועלפישע ראַסע — און אויך מיין פאָטער. דאָס הויבט זיך עס אָן אַ פאַרוויילונג פאַר זיי. מיין פאָטער דאַרף קעמפן מיטן דאָזיקן גרויסן הונט. די „שפּיל" האָט לאַנג נישט געדויערט און מיין פאָטער איז שוין געלעגן אַ טויטער מיט אָפּגעריסענע שטיקער פלייש". מער האָב איך נישט געהערט, וואָס ער דער־

ציילט. איך בין געבליבן זיצן און פאר די אויגן מיינע האָב איך געזען מיין טייערן טאטעשי אין א קאלוזשע בלוט מיט אויסגעריסענע שטיקער פלייש — און דאָס בלוט רינט... צוזאמען מיט די לעצטע טראָפּנס בלוט, גייט אויך ארויס די נשמה אין זיינע לעצטע ווערטער הער איך: „נעם נקמה, רחל, פאר מיין בלוט״...

בעריל פרעטער

לאנג דערנאָך בין איך ארומגעגאנגען אויפן וועג פון די קאַשארן און געטראַכט וואָס צו טאָן, צו וועמען זיך ווענדן. פלוצלונג איז מיר דורכגעלאָפן א געדאנק: „מער וואָס צו טאָן אין ראדזין האָסטו נישט, גיי אויפן פראָנט, נעם נקמה פאר דעם פארגאָסענעם בלוט פון דיין פאָטער, און פון אלע יידן!״.

נישט אריינגייענדיק אפילו אין שטוב ארײן באשליס איך גלייך צו גיין אין דער רויטער ארמיי. דאָס אָנקומען אין דער ארמיי איז מיר נישט געווען אזוי לייכט. נאָר צוליב דעם, וואָס דער פּולקאָווניק, מיט וועמען איך האָב גערעדט, איז געווען א ייד, האָט ער פארשטאנען מיין דראנג נאָך נקמה און פארלייכטערט מיר מיין אָנקומען אין דער ארמיי — און איך בין געוואָרן א „קראנקן-שוועסטער״.

מיר האָבן זיך שטענדיק געפונען ביי א 120 קילאָמעטער פונעם פראָנט און אונזער סאַניטאַר־פולק האָט זיך גערוקט פאָראויס צו דייטשלאַנד, פאַראלעל מיט דער ארמיי — און נאָך א קורצע צייט זענען מיר אריבער די דייטשע גרענעץ.

אין א שיינעם פעברואַר־פרימאָרגן (1945), זענען מיר אריין אינעם ערשטן דייטשן דאָרף. די גאסן זענען געווען ווי אויסגעשטאָרבן. מען זעט נישט קיין מענטשן. די גאסן זענען ווייס פון אויסגעשיטע פעדערן; פאַגראָמירטע הייזער, צעפליקט מעבל. דאָס הארץ וואקסט אין מיר. אָט אזוי, טראכט איך זיך, האָט אויסגעזען אונזער שטעטל ראדזין, ווען די היטלער־בעסטיעס האָבן עס צעפאָגראָמירט — און זאָלן זיי כאָטש אויך פילן, אויפן סוף דעם דאָזיקן טעם. שפּעטער א ביסל, איז מיר אויסגעקומען זען אין אַן אנדער דייטשיש שטעטל, אין א פארק, ווי דייטשע קינדער שפּילן זיך... בין איך געבליבן שטיין פארגאַפט און ווייטער נישט געקאָנט גיין. איך האָב געטראכט, ווען איך וואָלט געהאט ביי זיך א רעוואָלווער, וואָלט איך דערשאָסן עטלעכע פון זיי אויפן פלאץ, כאָטש איך האָב גאנץ גוט געוווּסט, אז די קינדער זענען גאָרנישט שולדיק. איך וואָלט געוואָלט, אז די דייטשע מוטערס זאָלן פילן דעם ווייטיק פון אונזערע מוטערס, ווען מען האָט ביי זיי אוועקגעריסן זייערע קינדער און דערמאָרדעט זיי אין זייערע אויגן. איך ווייס, אז מען וואָלט מיך דערפאַר ארעסטירט, וואָלט איך כאָטש ביי א פּראָצעס געקאָנט פאַנאַנדערוויקלען פאר די ריכטער פון דער רויטער ארמיי די גאנצע שוידערלעכע געשיכטע פון אונזער אומקום. איך וואָלט זיי דערציילט, ווי מיין הארץ בלוטיקט נאָך אונזערע קינדער. פארוואָס האָבן אונזערע קינדער נישט געהאט קיין רעכט צום לעבן און צו שפּילן זיך ?... און מיט אראָפּגעלאָזטן קאָפּ בין איך פון דעם פארק אוועק און די קינדער האָבן זיך ווייטער געשפּילט.

— • —

9־טער מאי 1945. ארום 4 אזייגער פארטאָג, וועקט מיך דער דאָקטאָר. כאָטש ער ווייסט, אז איך בין אומגליקלעך, אז איך האָב אלץ פארלוירן, פונדעסטוועגן קומט ער מיר אָנזאָגן, אז די מלחמה האָט זיך געענדיקט, און עס גיסט זיך שוין נישט מער קיין בלוט. איך שטיי פאר אים מיט אראָפּגעלאָזענעם קאָפּ. „יאָ דאָקטאָר, זאָג איך, פאר מיר האָט זיך שוין די מלחמה פון לאַנג געענדיקט. אונזער בלוט גיסט זיך שוין נישט מער; אונזער שטעטל ראדזין האָט שוין פון לאַנג איר לעבן פארענדיקט".

אין א טאָג ארום זענען מיר אָנגעקומען קיין בערלין. אויפן רייכסטאַג פלאַטערט די רויטע פאָן, אלץ טאַנצט. מען קושט זיך און עס שפּילן אָרקעסטערס — עס איז פריילעך...

אָבער דאָס אלץ גיהערט נישט מיך... מיר איז טרויעריק. איך זע פאר מיינע אויגן דאָס אויסגעמאָרדעטע שטעטעלע ראדזין, איך זע מיין פאָטערס צעפליקטן

קערפער פון די וועלפישע הינט — און דאָס בלוט שרייט צו מיר: „דו האָסט נישט קיין רעכט זיך צו פרייען — דאָס איז נישט דיין פרייד!”. די טרערן שטיקן מיך, דאָס הארץ ווערט מיר צעריסן אויף שטיקלעך, עס ווילט זיך דערציילן אלץ, שרייען פאר ווייטיק — אָבער וועמען גייט עס אָן, אז מען האָט אויסגעהרגעט מיין פאָלק?!...

און איך באשליס צוריקצופאָרן קיין ראדזין. דאָרט איז פאָרט מיין היים. דאָרט געפינען זיך ווייניק יידן — אָבער דאָך יידן... מיט זיי האָב איך איין שפראך, איין געפיל, איין הארץ. איך גיי אריין צום פולקאָווניק (דעם ייד) און זאָג אים, אז איך וויל שוין אהיים און אז איך האָב שוין דאָ מער נישט וואָס צו טאָן. ער קוקט מיך אָן און מיר צעשמועסן זיך לאנג ווי א פאָטער מיט א טאָכטער. ער פארשטייט מיך זייער גוט און פילט מיין הארץ. ער באזאָרגט מיר אן עשאלאָן, וואָס פאָרט ביז לוקאָוו. כ'בין איבעראשט פון זיין פאָטער'לעכן זאָרגן פאר מיר. מיר געזעגענען זיך און ער ווינטשט מיר גליק אין דער צוקונפט — אָבער קאָנען שוין אזעלכע מענטשן ווי איך גליקלעך זיין אין לעבן?...

— * —

און איך געפין זיך שוין צום צווייטן מאָל אין אונזער ראדזין. איך טרעף שוין מער יידן אין ראדזין ווי פריער, אָבער קיין באָדמאל לעבן שטעלט זיך נישט איין. מען ווייסט שוין, אז ווער פריער, ווער שפעטער — וועט פארלאָזן ראדזין.

עטלעכע אנטיסעמיטישע פאָרפאלן, צווישן זיי דער מאָרד פון פרוי גרינבלאט (שוין געווען אָן ביידע פיס, אלמנה פון יחזקאל גרינבלאט) — עפענען אונז אויף די אויגן, אז מיר יידן האָבן שוין דאָ גאָרנישט וואָס צו טאָן און אז מיר דארפן נעמען דעם וואנדער־שטעקן... מיר האָבן געדונגען א פורל, כדי אָפּצופירן די פרוי גרינבלאט צו איר אייביקער רו אויפן ראדזינער בית־עלמין, באגלייט זענען מיר געוואָרן פון עטלעכע רוסישע זעלנער, מיט אויטאָמאטן אין די הענט. דעם בית־עלמין האָבן מיר כמעט נישט דערקענט. א האלבער פלאץ איז צעאקערט און עס וואקסט שוין קאָרן. אויפן אנדערן האלבן פאשען זיך קי. קיין סימן פון א מצבה זעט מען נישט. אויף אונזער פראגע, פארוואָס פאשעט ער עס דאָ קי — האָט אונז דער פאסטוך געענטפערט: „עס איז דאָ גוט גראָז”...

מיט גרויס טרויער פארלאָזן מיר צום לעצטן מאָל דאָס יידישע בית־עלמין — וואָס איז אמאָל געווען און עס עקזיסטירט שוין נישט מער. אומקערנדיק זיך, איז פאר אונז אלעמען געוואָרן קלאָר, אז מיר האָבן דאָ נישט מער וואָס צו טאָן. די לופט שטיקט. יאָרן האָב איך געטרוימט וועגן שטעטל, אָבער איצט איז עס מיר פרעמד און איך מוז אנטלויפן פון דאנען.

אויף דער סטאנציע בעדלנאָ וואָרט איך מיט אומגעדולד אויף דעם צוג, וואָס זאָל מיך וואָס שנעלער אוועקפירן אויף שטענדיק פון מיין געבורטס־שטאָט ראדזין.

צבי ליבערזאָן (חדרה, ישראל)

אויף די חורבות אין מ״ין שטעטל

אויגוסט 1944. די שלאכטן דערנענטערן זיך נאָענט צו ווארשע. מיר ליגן אין א בונקער 18 קילאָמעטער פון ווארשע. נאָך העפטיקע שלאכטן, וואָס דויערן וואָכן, אין ביידע זייטן פון אונזער בונקער, געלונגט אונז מיט סכנות נפשות צו אנטלויפן פון אים און אריבערלויפן צום רוסישן מיליטער, אין מזרח־זייט. אויפן וועג ליגן פיל טויטע זעלנער און געהרגעטע פעחד. מיר לויפן צווישן פייער, רויך און שטויב. מען זעט נישט קיין מענטש — דאָס מיליטער איז אפנים פארגראָבן אין די שוץ־גרובנס.

אומגעפער א קילאָמעטער פון די ערשטע פראָנט־ליניע נעמען אונז איבער די סאָוויעטן און נאָך אן אויספאָרשונג שיקן זיי אונז איבער קיין מינסק מאזאָוויעצק; דאָרט טרעפן מיר די ערשטע געציילטע יידן, וועלכע זענען אויך ארויס פון פארשידענע בונקערס.

נאָך צוויי טעג באשליסן מיר — איך, מיין פרוי און אונזער זון, ווי אויך די פרוים צוויי שוועסטער — צו פאָרן קיין ראדזין. דער וועג איז זייער א שווערער. אלע וועגן זענען פול מיט מיליטער, וואָס ציען אין ביידע זייטן אריין. קומענדיק קיין לוקאָוו, באשליסן מיר אָפצושטייגן. ביים ראנד פון שטאָט נעמט אונז אויף איין קריסטין מיט דעם קבלת־פנים „יעשטשע זשיאָן” (זיי לעבן נאָך...) און אין שטאָט גופא א צווייטער קבלת־פנים, אויך פון א קריסטין — „זיי זענען ארויס פון וואלד, ווי שוואָמען נאָך א רעגן”....

דערמאטערטע פון וועג און דערשעפטע פון הונגער, האָבן מיר זיך ענדליך דערפרעגט צו די עטלעכע יידן, וועלכע זענען לעבן געבליבן אין לוקאָוו; זיי האָבן זיך ארומגעהרייט ווי שאָטנס אויף די חורבות פון זייער שטאָט. די ערשטע פראגע אונזערע איז געווען, צי ווייסן זיי עפעס וועגן ראדזין; צי איז ווער לעבן געבליבן; און צי זענען דאָ אין ראדזין עפעס יידן. מיר דערוויסן זיך, אז עטלעכע יידן זענען פאראן — אָבער מיר ווייסן נישט, ווער זיי זענען. די בייגעריקייט ווערט נאָך גרעסער. מיר זענען גרייט געווען גלייך צו פאָרן קיין ראדזין — די לוקאָווער יידן לאָזן אונז אָבער נישט פאָרן ביינאכט צוליב לעבנס־געפאר.

א גאנצע נאכט בין איך וויינענדיק וואָס געשלאָפן; דער פיבער אָנצוקומען וואָס שנעלער אהיים איז געווען זייער גרויס. אינדערפרי האָט אונז א מיליטערישער לאסט־אויטאָ מיט גרויסער געשווינדקייט געפירט אין דער ריכטונג פון ראדזין. די דערפער צווישן לוקאָוו און ראדזין זענען געשטאנען נישט גערירט. אין דעם דאָרף סטאך, וווּ עס האָבן געוווינט פיל יידן, סוחרים און לאנדווירטן; ווו יידישע

בעלי־עגלות פלעגן זיך אפשטעלן און געבן די פערד אפצועסן און אליין מאכן א שנעפסל אין א יידישער אכסניה — זעט מען איצט נישט קיין איין ייד. א ביסל ווייטער פארן מיר דורך דאס דארף אולאן. די יידישע מיל קלאפט דארט מיט איר ריטמישן גאנג — אבער אן יידן... מיר דערנענטערן זיך צום ביאלער סאסנע־וואלד; א פחד שלאגט פון אים. אין דער לינקער זייט קעגן וואלד צעהאווקען זיך די הינט פון די פויערשע כאטעס און א געדאנק קומט מיר אין קאפ — וויפיל יידן האבן געפרוווט זיך באהאלטן אין די טיפענישן פונעם וואלד; וויפיל ווייגעשרייען און קרעכצן האט דער וואלד־געדיכטש פארשלונגען...

און דער אויטא טראגט אונז ווייטער. די פריש־אפגעשניטענע תבואה אויף די פעלדער, געבונדן אין סנאפעס, צייגן אונז אויף וועגן דער שניט־צייט. פון דערווייטנס זעט מען שוין דעם טארטאק נעבן ראדזין — און א שרעק איז מיר באפאלן אט באלד וועל איך זען אין מיין היים־שטעטל פוסטע גאסן און פארברענטע חורבות, אדער גאר ליידיקע הייזער.

דער אויטא איז ראפטום א שטיי געבליבן נעבן אלטן טעאטער. לאנגזאם גייען מיר אראפ פון דער מאשין און מיט די לעצטע כוחות שלעפן מיר אונזערע מידע פיס. די קערפערס זענען פארמאטערט און דערשעפט אויסגעדארט ווי שטעקנס — שאטנס פון מענטשן. מיר גייען — אבער וווהין גייט מען?... ווו עפנט מען די ערשטע טיר?

אויפן וועג זע איך באקאנטע קריסטלעכע פנימער און זיי קוקן אונז נאך מיט פארוואונדערונג... זייערע הייזער, זע איך, שטייען אומבארירט, ווי קיינמאל גארנישט. די ווארענדעס באגרינט ביזן ראנד פון דאך; די בלומענטעפ צעשטעלט אין די פענצטער... קריסטלעכע קינדער לויפן ארום אין די גאסן און שטיפן; א מוטער רופט צו איינעם „סינקו” (זונעלע) — און עס איז גארנישט קענטיק, אז א ביסל ווייטער ליגט דאס יידישע ראדזין אין חורבות און אז א לעבן פון הונדערטער יארן איז אויסגעשניטן געווארן מיטן ווארצל. מיר פרעגן א קריסטין, צי איז פאראן עפעס יידן — מיר באקומען אן ענטפער: „ס'איז נאך דא גענוג”... מיר שפאנען מיט שנעלע טריט שוין לענג־אויס די ווארשעווער גאס. פון יידישע הייזער קוקן ארויס גויאישע פנימער... פיל קריסטן האבן מיר שוין געזען — אבער נאך נישט קיין איין ייד.

אין אייניקע מינוטן עפענען מיר די טיר פון ערשטן יידישן הויז; דאס הויז פון די בלומענקאפס. איך האב נאר געהערט א געשריי פון נעמען; שאטנס פון מענטשן האבן זיך צעקושט און געדרוקט; מינוטן א סך האט קיינער קיין ווארט נישט גערעדט — אלע האבן יאמערלעך געוויינט. אזוי האב איך זיך געפונען אין די ערשטע יידישע שטוב אין שטעטל, ביי די צוויי שוועסטערן, זלאטע און שרה פאס, די פרויען פון ביידע ברידער בלומענקאפ; די מענער זענען אומ־

געקומען — זיי איז געלונגען איבערצולעבן מיט זייערע קינדער.

צוזאמען זענען מיר געווען דארט 21 יידן. די נאכט האט צוגעשלאגן און אן אומעט באפאלט אונז אלעמען. אין גאס ווערט שא־שטיל. קיין באוועגונג. פון צייט צו צייט הערט זיך א ביקסן־שאס. עס דערטראגן זיך אפהילכן פון האר־מאטן־שאסן פון דעמבלינער פראנט־אפשניט. מיר זיצן אזוי, די שרידים פון די פיר טויזנט יידן אין שטעטל, און דערציילן די זכרונות פון איבערלעבונג. כאטש דער זייגער צייגט שוין נאך האלבער נאכט און מיר זענען מיד פון וועג — קאנען מיר נישט איינשלאפן, מיר ווילן וויסן אלץ... ביי וואסערע אומשטענדן באקאנטע זענען אומגעקומען; ווי אזוי האט יעדער פון זיי זיך געראטעוועט ביז די לעצטע מינוטן.

א שטארקע באוועגונג פון מיליטער האט אונז גאנץ פרי אויפגעוועקט פון נאר־וואס דערשלאפן ווערן און אין בלויען פארטאג זענען מיר ארויס אויף דער גאס. מאסן מיליטער מארשירט צוריק פון דעמבלינער פראנט. עס ווערט אונז קאלעמוטנע אויפן הארצן... קריסטן האבן איבערגעגעבן פון מויל צו מויל, אז די דייטשן האבן איינגעבראכן דעם דעמבלינער פראנט; מיר פרווון פרעגן די רוסי־שע זעלנער, אבער זיי שווייגן. מיר הויבן אן צו טראכטן, אז מיר קאנען נאך צוריק ארייגפאלן אין דייטשע הענט... ענדלעך ווערט די שפאנונג לייכטער. עס קומט אן פריש מיליטער, וואס באוועגט זיך אין פארקערטער ריכטונג, אין ריכטונג קיין דעמבלין...

אין זעלבן טאג בין איך ארויס באקוקן די חורבות. די יידישע גאסן שקאלני, קשיווע, קאטלארסקע, קאלען, ערשטער און צווייטער מארק און כמעט די גאנצע קאזשע גאס — אלץ איז פארברענט. פון די געמויערטע הייזער שטייען די ווענט און פון די הילצערנע כאטעס איז גארנישט געבליבן. אויף פיל פלעצער טליעט נאך א פייער — פון די בראנד־באמבעס, וואס די דייטשן האבן געווארפן פון די לופט ביים אפטרעטן שוין. איך שפאן אויף שקאלנע און בלייב שטיין ביי מיין געבורטס־הויז — א חורבה. איך גיי ווייטער און בלייב שטיין ווי א צוגעשמידטער צו דער ערד אויף די חורבות פון דער יידישער שולע. פאר מיינע אויגן בליצט אויף דאס אמאליקע בילד, ווי יידישע קינדערלעך פלעגן ציען אהער אין שולע אריין פון אלע עקן שטאט. די לערער פרידמאן און בלאכאוויטש... א ביסל ווייטער זע איך די חורבה, וו עס האט אמאל געוווינט בנימין יורש רובינשטיין, א גרויסער טאנדייט־שניידער, די גרעסטע פאמיליע אין שטאט. 14 קינדער, צווישן זיי 12 טעכטער, אלע אויסגעגעבן — אזויפיל אייניקלעך... — און קיינער איז נישט גע־בליבן. און אזוי ווייטער, און אזוי ווייטער.

אין א פאר מינוטן שפעטער שטיי איך צווישן די פארברענטע ווענט פון דער שול און בית־המדרש — וו איז דאס פאלק פון זיי?... איך בלאנקע נאך ארום

אזוי, אָבער די פּוסטקייט יאָגט מיך צוריק צו די פּאָר יידן, וואָס זיצן דאָרט און וואַרטן אויף מיר. די נאַכט האָט אונז ווייטער גרופּירט צוזאַמען אינעם ענגן שטיבל.

— • —

א שטיקל צייט זענען מיר נאָך אָפּגעווען אין ראדזין. די אַטמאָספער איז געוואָרן פאַר אונז אַלץ ענגער און ענגער. מיר האָבן געוואַרט, אז די מלחמה זאָל זיך ענדיקן וואָס שנעלער, כדי מיר זאָלן קאָנען פאַרלאָזן די פאַרשאָלטענע פּוילישע ערד, וואָס האָט אזוי פיל יידיש בלוט איינגעזאַפּט אין זיך.

זאוול זאלצשטיין (ראשון לציון)

ראדזין אין 1946 — נאכן חורבן

באַלד נאָך מיין צוריקקער פון ראַטנפאַרבאַנד קיין לאָדזש (פּוילן), אין פּסח 1946, האָב איך באַשלאָסן צו פאָרן קיין ראַדזין. איך האָב געוווּסט, אז דאָס איז פאַרבונדן מיט לעבנס־געפאַר, ווייל די לובלינער וואָיעוואָדסטווע איז געווען די געפערלעכסטע, און אז גענעראַל אַנדערס באַנדעס האָבן באַהערשט דעם געביט נאָך דער מלחמה און געמאָרדעט די רעשטלעך איבערגעבליבענע יידן.

אין א שיינעם פרילינגס־אָוונט, ענדע אַפּריל, בין איך מיטן צוג אָפּגעפאָרן קיין וואַרשע און פון דאָרט קיין ראַדזין. אין וואַגאָן טולע איך מיך איין אין א ווינקל, איך זאָל זיין וואָס ווייניקער אָנזעעוודיק, ווייל איך בין דאָך א ייד... ווען מיר דערנענטערן זיך צו ענדלעך קיין ראַדזין, הויבט שוין אָן אין דרויסן צו טאָגן. איך דערמאָן זיך, אז אין אזעלכע פרילינגס־באַגינענס פלעגן מיר זיך אויפהויבן אויף מאַיוווקעס. ווען אַלץ אַרום איז נאָך געשלאָפן, פלעגן מיר אומ־באַמערקט פון די שטובּיקע אַרויסשאַרן זיך פון די הייזער און אַוועק צום וויש־ניצער שאָסיי. אין די הענט — ביכלעך און צייטונגען. די לופט אַרום האָט פאַרשיכּורט מיט אירע ריחות. אזוי פלעגט מען אָפּזיצן אין פעלד עטלעכע שעה און לייענען...

דאָס האַרץ הויבט אָן האַסטיקער צו קלאַפּן. וועל איך טרעפן אין שטעטל וועמען פון אָט די אַלע, מיט וועמען די דאָזיקע געדאַנקען זענען פאַרבונדן?

דער צוג האָט מיטאַמאָל אָנגעהויבן צו גיין לאַנגזאַם און שטעלט זיך אָפּ — בעדלנאַ! יאָ, דאָס איז עס. איינגאַנצן מיט זעקס און א האַלבן יאָר צוריק איז עס געווען. א מידער בין איך דאַן אָנגעקומען קיין ראַדזין צופוס פון וואַרשע, פון וועלכער כ׳בין אַנטלאָפן פאַרן אָנקומענדיקן שונא. דאָס איז געווען דער ערשטער בלוטיקער שבת אין שטעטל, ווען די דייטשע עראָפּלאַנען האָבן געזייט טויט און פאַרוויסטונג. איך האָב דאַן גלייך ווייטער גענומען דעם וואַנדער־שטעקן, געזעגנט

זיך מיט די עלטערן און אוועק צו די מזרח־גרענעצן. איצט קום איך צוריק — ווצל איך כאָטש ווצמען טרעפן ?... דער ראדזינער וואָקזאַל גיט ווייניק אָפּטימיזם — ווו זענען אלע ייִדישע דראָזשקאַזשעס ?... פארשטייט זיך, אז איך האָב קיינעם נישט געוואגט פרעגן אזא פראגע.

די דראָזשקע, וואָס האָט מיך געפירט פון דער סטאציע, איז געבליבן שטיין אין מיטן שטעטל. אין די גאסן איז שאַ־שטיל. מען זעט נישט קיינעם. איך גיי פאמעלעך, נישט מאכנדיק קיין טומל, ווי נישט וועלנדיק אויפוועקן פון שלאָף מיינע טייערע ראדזינער יידן... איך גיי אריין אין דער ווארשעווער גאס און פארקערעווע צום הויז פון שרה פאס. נאָך אין לאָדזש האָבן מיר ראדזינער געזאָגט, אז נאָר איין שטוב איז דאָ אין ראדזין ווהין מען קאָן קומען — צו שרה פאס. זיי האָבן עס דאָרט גערופן דער ראדזינער קאָלכאָז... איך קלאפ אָן אין דער טיר — און באלד דריק איך שוין די הענט פון שרה פאס און עטלעכע לעבנגעבליבענע יידן; שרה איז ווי א מוטער צו זיי אלעמען.

אין צוויי שעה שפּעטער בין איך שוין ווידער אין דרויסן אויף דער אָסטראָוויעצקער גאס. איך גיי און דאָס הארץ קלאפט ראשיק. אָט איז דאָס געסל, ווו עס האָט געוווינט מיין מלמד דוד חנא׳ס; אָט איז די בעקעריי פון יוסף אהרן קאוועבלום. ווייטער האָב איך עס מורא צו גיין... עס איז מיר שווער צו דערנענטערן זיך צום הויז, ווו איך בין געבוירן געוואָרן און מיינע יאָרן פארבראכט. איך שרעק זיך צוצוגיין דאָרט אהין — אָדער אפשר איז דאָך ווער לעבן געבליבן?..

איך גיי צו נאָענט; אָט איז דער אריינגאנג, אָט זענען ביידע פענצטער, פון וועלכע איך פלעג אָפט ארויסקוקן אויף דעם שפאצירנדן עולם. עטוואָס ווייטער איז דאָס געסעלע פון ישראלקע סאלצער; דאָרט זענען אויך געווען זיינע שוועסטער און עלטערן. אויך מאטע־באשעס מיט די זין און טעכטער — אלץ איז געווען אזוי נאָענט און היימיש. ווהין איז אַנגעקומען דאָס זאפטיקע לעבן?...

און איך קלאפ אָן אין דער טיר פון מיין געבורטס־הויז. אן עלטערע קריסטין עפנט מיר די טיר און פרעגט מיר ווער איך בין. איך ענטפער, אז אין דער דאָזיקער שטוב בין איך געבוירן געוואָרן... זי איז איבערראשט, אָבער פארלירט זיך נישט. זי דערקלערט מיר גלייך, אז פיל געלט האָט זי אריינגעלייגט אין רעמאָנטירן די צימערן. זי פארגעסט נישט צו לויבן די היטלער־לייט; זיי זענען געווען פיינע מענטשן, געוווסט צו האלטן אָרדענונג, נישט ווי די נייע פוילישע רעגירונג. לאנג האָב איך נישט געקאָנט איינזיצן און גלייך אוועק... אדורכגייענדיק דאָס געוועלב, וואָס האָט געהערט פריער צו נעכע קאָפּעלמאן (אין אונזער הויז), זע איך ווי דער קריסטלעכער קרעמער פאקט איין די סחורה מיט בלעטער פון גמרא׳ס — אזוי זעט אויס די ווירקלעכקייט.

נאָר א קורצע צייט בין איך פארבליבן אין שטעטל, ווו איך האָב קיין רו נישט געקאָנט געפונען; און איך בין אוועק פון דעם אָרט אויף שטענדיק...

צבי ליבערזאָן (חדרה)

ראַדזינער ייִדן אין פּאַרטיזאַנער־גרופּן

שוין פון די ערשטע ידיעות וועגן דער ליקווידירונג פון וואַרשעווער געטאָ, דער צענטער פון פּוילישן יידנטום, האָבן יידן אין ראַדזין אָנגעהויבן צו פאַרשטיין, אַז דאָ האַנדלט זיך וועגן ליקווידירונג פון פּוילישן יידנטום בכלל. פיל יידן האָבן פריער געגלויבט די דייטשע הבטחות, אַז די יידן, וועלכע וועלן אַרויסגענומען פון די שטעט ווערן געפירט אויף אַרבעט; די לעצטע ידיעות האָבן באַשטעטיקט, אַז מען פירט אַרויס יידן, כדי זיי צו פאַרגאַזן און פאַרברענען.

און אַ סך יידן אין ראַדזין האָבן אָנגעהויבן טראַכטן וועגן ווידערשטאַנד אָדער געראַנגל. אויך די וועלדער אַרום שטעטל, וועלכע ציען זיך צענדליקער קילאָמעטערס אין אַלע ריכטונגען, זענען געווען אַ גינסטיקע פּלאַץ פאַר פּאַרטיזאַנער־גרופּן. עס איז דעריבער אַנטשטאַנען אַ דראַנג ביי דער ראַדזינער יוגנט נאָך געווער. דאָס געווער איז אַזוי אַרום געוואָרן דער חלום פון דער יוגנט, וועלכע האָט נישט געוואָלט גיין צו דער שחיטה ווי שאָף.

אין ווינטער 1942 זענען געשאַפן געוואָרן די ערשטע פּאַרטיזאַנער־גרופּן און אַ סך יונגע יידן זענען אַוועק אין וואַלד. די באַדייטנסטע גרופּע איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן דורך יצחק קליינמאַן און אין יאַנואַר 1943 האָט זי פאַרלאָזט די שטאָט און באַפעסטיקט זיך אין צוויי בונקערס אין די וועלדער צווישן ראַדזין און קאָצק, נישט ווייט פון דאָרף סטאַרא וויעש; אין יעדן בונקער האָבן זיך איינגעאָרדנט 15 מאַן.

אין אַ קורצע צייט אַרום איז איינע פון די דאָזיקע צוויי גרופּן, מיט קליינמאַנען אין דער שפּיץ, אַוועק אין אַ גאַנץ ווייטן וועג, כדי צו דערוואָרבן געווער פאַר געלט. די אויסרעכענונג איז געווען, אַז אויב זיי וועלן מצליח זיין, וועט דעם זעלבן וועג מיטמאַכן אויך די צווייטע גרופּע. דער פאַרמיטלער פון דער דאָזיקער קניה איז געווען אַ פּוילישער פּויער, וועלכער האָט דערפאַר באַקומען אַ גרויסע באַלוינונג. פאַר אַ גרויסע סומע געלט האָט די גרופּע דערוואָרבן 15 ביקסן.

דער וועג צוריק איז געווען זייער אַ שווערער. ביי טאָג האָט מען געמוזט ליגן אין פריער צוגעגרייטע באַהעלטענישן און ביי נאַכט האָט מען פאָרגעזעצט דעם צוריקוועג צום בונקער. אָבער ווען זיי זענען סוף־כל־סוף צוריקגעקומען האָבן זיי שוין זייערע חברים פונעם ערשטן בונקער נישט געטראָפן — דער בונקער איז געווען אויפגעריסן פון גראַנאַטן. שפּעטער אַ ביסל האָבן זיי זיך דערוווּסט, אַז די דייטשן זענען געפאַלן אויף די שפּורן פונעם בונקער און 13 יידן זענען געהרגעט געוואָרן דורך אַן אַריינגעוואָרפענעם האַנט־גראַנאַט. די צוויי איבערגעבליבענע יידן — איינער משה שטשעטשינאַזש און דער צווייטער אַ וואַרשעווער

בחור — זענען פאַרפייניקט געוואָרן צום טויט דורך די דייטשע בעסטיעס.

די פּאַרטיזאַנער גרופּע מיט קליינמאַנען בראָש האָט אָנגעהויבן אָפּערירן אין יענער געגנט סוף פעברואַר. אין זייער ערשטן דרייסטן איבערפאַל האָבן זיי געטויט צוויי געסטאַפּאָ־לייט. אין מערץ האָבן זיי געמאַכט אַן איבערפאַל אויף א דייטשיש פאַבריקל פון מילך־פּראָדוקציע, וואָס האָט זיך געפונען אין פּריצישן גוט אין סטאַרא וויעש. דער דירעקטאָר פון פאַבריקל, א פאָלקס־דייטש איז דערשאָסן געוואָרן און פעסער קעז און פוטער זענען צוגענומען געוואָרן און אריבערגעפירט געוואָרן מיט א פערד־און־וואָגן פון פּריצישן גוט אי וואלד אריין; דאָס פערד־און־וואָגן איז שפּעטער אָפּגעלאָזט געוואָרן דורך אנדערע אומוועגן, כדי צו פאַרווישן די שפּורן.

אינעם זעלבן וואלד האָט זיך געפונען נאָך א בונקער מיט 16 קאָצקער יידן. איינער א פּויער האָט דאָס באַמערקט און זיי איבערגעגעבן די דייטשן. די דייטשע זשאַנדאַמעריע האָט זיי לעבעדיקערהייט געכאַפּט און אין זעלבן וואלד זיי דערשאָסן. קליינמאַנס פּאַרטיזאַנער גרופּע האָט דאַן באַשלאָסן צו נעמען נקמה פונעם דאָזיקן פּויער. אין א געוויסער נאַכט זענען זיי אַלע, באַוואָפנט, אוועק צום דאָזיקן פּויער, פאַרשפּאַרט זיין הויז פון דרויסן און אונטערגעצונדן עס פון אַלע זייטן; דער פּויער מיט זיין גאַנצע משפּחה איז אומגעקומען אין פלאַמען.

אין דער זעלבער צייט כמעט האָבן זיי אויך דורכגעפירט א גאָר דרייסטן איבערפאַל אויפן ראַדזין־קאָצקער שאָסיי. א טעקסי, וואָס האָט געפירט דריי הויכע

בית החולים היהודי במזריץ׳
יידישער שפּיטאָל אין מעזריטש

מיליטער־לייט איז אָפּגעשטעלט געוואָרן דורך פאַרשפּאַרן דעם וועג; די דריי דייטשן זענען דערשאָסן געוואָרן דורך דער גרופּע און זייער געווער און מיליטערישע קליידער זענען צוגענומען געוואָרן.

דר גורל האָט אָבער געוואָלט, אַז יצחק קליינמאַן זאָל קראַנק ווערן אויף טיפוס. ער איז דאַן געצוווּנגען געווען צוריקצוגיין אין מעזריטשער געטאָ און אַריין אין יידישן שפּיטאָל. ביי אַן אַקציע צו ליקווידירן די יידן אין מעזריטש זענען אויך אַרויסגענומען געוואָרן די קראַנקע פון שפּיטאָל און אַזוי אַרום איז דער ראַדזינער פּאַרטיזאַן און העלד אומגעבראַכט געוואָרן.

— • —

אין די וועלדער צווישן ראַדזין און ווישניץ האָט אָפּערירט אַ צווייטע פּאַרטיזאַנער־גרופּע מיט לייבל לעוו און לייזער פּאַנטשאַק בראָש. אין אַ שלאַכט מיט אַ גרופּע דייטשן ווינטער 1943 זענען געפאַלן אַ סך ראַדזינער, צווישן זיי אויך לייזער פּאַנטשאַק. לייבל לעוו און אַנדערע ראַדזינער איז דאַן געלונגען צו אַנטלויפן און איינאָרדענען אַן אַנדערן בונקער. די גרופּע האָט אָפּערירט אין דאָזיקן געגנט ביז זומער 1944, דעם זומער פאַר דער באַפרייאונג אָבער זי איז ליקווידירט געוואָרן דורך די פּוילישע אַנטיסעמיטישע פּאַרטיזאַנער „אַרמיא קראַיאָווא" (א. ק.).

אַ סך ראַדזינער יידן האָבן אויך געקעמפט אין פאַרשידענע פּוילישע און אוקראַינישע געגנטן, וווּהין דער שיקזאַל און די אומשטענדן האָבן זיי פאַרטראָגן. אַזוי האָט אין ווילנער קרייז גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל דינה ראָזנוואַלד; לײַדער זענען מיר נישט באַקאַנט די פּרטים פון איר טעטיקייט.

אַ גרויסן אָנטייל אין דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג — אין פאַרשידענע פּוילישע געגנטן האָט אויך גענומען, דער אין תּל־אביב טראַגיש־אומגעקומענער, דורך אַ פאַרקער־אומגליק, יעקב פּאַנטשאַק. נאָך דער באַפרייאונג איז ער באַלוינט געוואָרן דורך דער פּוילישער רעגירונג מיט גרויסע אויסצייכענונגען פאַר זיינע העלדן־טאַטן. אויך אין פּוילישן מיליטער האָט ער פאַרנומען אַ בכבודיקן אָרט.

אַן אָנפירנדע ראָל ביי די פּאַרטיזאַנער אין אוקראַינע האָט פאַרנומען דער ראַדזינער משה אגמאַן. די דייטשן האָבן באַשטימט אַ גרויסע געלט־פּרעמיע פאַר זיין קאָפּ און ער איז, צום באַדויערן, געכאַפּט געוואָרן; ער איז אויפגעהאָנגען געוואָרן און דריי טעג נאָכאַנאַנד איז זיין קערפּער געבליבן הענגען.

אַזוי האָבן ראַדזינער יונגע יידישע העלדן באַגעשטייערט מיט זייער בלוט, וואָס זיי האָבן פאַרגאָסן אין די פּוילישע וועלדער, צום געראַנגל מיט דער דייטשער בעסטיע. זייערע מעשים וועלן איינגעקריצט ווערן אינעם פאָלקס־זכרון אויף אייביק.

שפרה לב (תל־אביב)

לייבל לעוו — פירער פון א ראדזינער פארטיזאנער־גרופע

לייבל לעוו — געבוירן אין ראדזין אין 1912. די קינדער־יאָרן געלעבט אין פוילישן דאָרף פאשקי, נעבן ראדזין. שפעטער אין ווארשע, ווו ער איז טעטיק אין די ארבעטער־רייען באזונדערס אין לעדער־פאריין; געוועזן אנגעזען און באליבט אין די פראָלעטארישע קרייזן.

א גאנץ לעבן האָב איך זיך צוגעקוקט צו מיין ברודער לייבל לעוו פון דער נאָענט און אים באוואונדערט, ווי א געשטאַלט געקומען פון דער ווייט — אויסערלעך און אינערלעך ווי פון בראָנז אויסגעהאקט, גראַדליניק, ערלעך און מוטיק אין טראכטן ווי אין מעשים. ווי קומט עס — פלעג איך טראכטן — צו אָט דעם באשיידענעם בחור, אויפגעהאָדעוועט אין א קליין פויליש דאָרף, אזא אינערלעך רייכע וועלט, אזא זעלבסטווירדע, אזא שטאָלץ? שפעטער, דער עיקר די לעצטע חדשים, אין יענע פינצטערע לאנגע נעכט פון סוף 39־טן יאָר, און מוראדיקע נעכט פון חשבון־הנפש, האָב איך אים נאָך טיפער דערקענט. איך בין איבעראַשט געוואָרן פון זיין גלויבן, פון זיין רעוואָלוציאָנערער באגייסטערונג, ווי אויך פון זיינע אומגעהויערע ליידן פארן גורל פון זיין געפייניקט פאָלק.

דעריבער, ווי פינצטער עס איז מיר געוועזן צו פארלירן אזא ברודער, האָט נאָך דערצו געפייניקט דער געדאַנק: איז עס מעגלעך, אז אויך ער האָט זיך געלאָזט פירן ווי שאָף צו דער שחיטה?... איז טאקע געוואָרן פאר מיר א טרייסט און דערמוטיקונג דאָס דערוויסן זיך, אז מיין וואונדערלעכער ברודער האָט דער־האלטן זיין שטאָלץ און מענטשלעך געשטאלט ביזן סוף; אז ער איז געוועזן טעטיק אלס פארטיזאַן אין די ראדזינער וועלדער ביזן 43־טן יאָר; אז אויף זיין חשבון איז צו פארצייכענען פיל העלדישע מעשים...

און אָט וואָס עס דערציילט וועגן אים פייגעלע פאנטשיק, דאַן אלט געוועזן 14 יאָר:

„אין נאָוועמבער 1942 האָט מען צוזאמענגענומען אלע יידן פון ראדזין צו דער שול און מען האָט זיי אוועקגעשיקט קיין מעזריטש; געבליבן זענען בלויז 200 יידן, וועלכע האָבן געארבעט אויף דייטשע פלאצוווקעס. אויך איך בין איבערגע־בליבן און געוועזן נאָך א חודש־צייט צוזאמען מיט מיינע פעטערס גרשון העניך פאנטשיק און הערשל פאנטשיק מיט זייערע משפחות. אין יענער צייט איז געקו־מען צו אונז פון וואלד אונזער קוזין לייבל לעוו, מיט א ביקס אויפן אקסל — ער איז שוין א לענגערע צייט געוועזן ביי די פארטיזאַנער — און האָט אונז אלעמען גערופן אין וואלד... ער איז געוועזן מוטיק און זיכער, אז מיר וועלן אויסהאלטן.

ער האָט דערציילט, אז זיי זענען א גרעסערע גרופּע מיט געווער און אז זיי פירן דורך וויכטיקע אקציעס. צוזאמען מיט אים האָבן מיר באשלאָסן, אז ער זאָל קומען נאָך אונז פאר דער לעצטער „אויסזידלונג". צו דער באשטימטער צייט זענען טאקע אוועק מיט אים אין וואלד אריין גרשון־העניך פּאַנטשיק, לייזער פּאַנטשיק, אברהמעלע און בערל פּאַנטשיק פון פּאשקע, צוויי ברידער טונקלשווארץ און נאָך א סך ראדזינער יינגלעך.

פאר מיר האָבן זיי געשאפן א בונקער ביי א פּאָליאַק אין דאָרף בראניץ; דאָרט האָב איך אויך געטראָפן גדליה גאָלדוואסערס פרוי. נאָך א קורצער צייט האָט דער פּאָליאַק אײַ צוגענומען, כלומרשט אין א צווייטן בונקער אריין, און אין עטלעכע טעג ארום האָט מען מיך אויך געזאָלט אריבערפירן צו דער דאָזיקער פרוי. איינמאָל, א זונטיק אינדערפרי, ווען דער פּאָליאַק איז אוועק אין קלויסטער אריין, איז צו מיר אריין זיין מוטער, אן אלטע פרוי, און מיט טרערן מיר געזאָגט: „אנטלויף מיין קינד, וואָס שנעלער, ווייל מען וויל דיך היינט דערטרינקען אין טייך, ווי זיי האָבן דערטרונקען יענע פרוי; איך קאָן נישט קומען אויף יענער וועלט מיט אזא זינד אויף דער נשמה".

כ'האָב שוין גאָרנישט געהאַט קיין געלט, אלץ האָט מיר דער פּאָליאַק שוין געהאַט צוגענומען, נאָר איך בין גלייך אנטלאָפן, נישט ווי סנדיק קיין וועג. אזוי בין איך אנטלאָפן ביזן שטעטל וואהין און פון דאָרט קיין מעזריטש, אין געטאָ. דאָרט האָב איך געטראָפן גרשון פּאַנטשיקס פרוי, חוה קאַץ; אויך זי איז געווען באהאלטן אין א בונקער, נאָר דער פּאָליאַק האָט זי ארויסגעיאָגט. נאָך 6־7 חדשים איז אויך צוריקגעקומען גרשון פון די פּארטיזאנער און איז פארבליבן אין געטאָ פארבינדנדיק זיין גורל מיטן גורל פון זיין פרוי און קינדער. ער האָט אונז דאָן פיל דערציילט וועגן די העלדישקייטן און אויפטוען פון אונזער לייבל לעוו.

פון מעזריטש האָט מען אונז אוועקגעשיקט קיין מיידאנעק. דאָרט האָט מען גלייך אומגעבראכט חוה קאַץ מיטן יינגערן קינד. מיך מיט חנהלען — זייער עלטערע טאָכטער — האָט מען איבערגעשיקט קיין אוישוויץ. דאָרט איז חנהלע קראנק געוואָרן אויף טיפוס; מער האָב איך זי שוין נישט געזען. איינמאָל, גייענדיק דאָרט צו דער ארבעט, האָב איך צופעליק באגעגנט גרשון העניכן אין א שוידערלעכן מצב — אויסגעזען ווי א שקעלעט, ער איז קוים געגאנגען. ער האָט ביי מיר געבעטן א שטיקעלע ברויט, נאָר ליידער, האָב איך נישט געהאַט. זיינע לעצטע ווערטער צו מיר זענען געווען — „האלט זיך!".

און צביה פּאַנטשיק, הערשל פּאַנטשיקס פרוי דערציילט:

„אין 1942 איז אונזער קוזין לייבל לעוו געווען באהאלטן ביי זיין שול־פריינט, א פּאָליאַק אין דאָרף פּאשקע. מיר האָבן אים געשיקט ביסלעך עסן און וועש, אָבער עס איז אים נמאס געוואָרן צו זיצן באהאלטן. האָט ער זיך דאָן פארבונדן

מיט פּאַרטיזאַנער אין וואַלד און איז צו זיי אוועק. עטלעכע מאָל איז ער נאָך דעם געקומען קיין ראַדזין און גערופן די יוגנט צו גיין אין וואַלד אַריין און פיל זענען טאַקע מיט אים אוועק. פאַר דער לעצטער אויסזידלונג האָב איך זיך באַהאַלטן אין אַ בונקער, ביי אַ קאָלאָניסט אין דאָרף בראָסאָווע, ביים וואַלד.

לייבל לעווס גרופּע האָט אין דער צייט דורכגעפירט פאַרשידענע אַקציעס. וועגן איינע אַזאַ אַקציע ווייס איך גענוי: די גרופּע האָט „אַרויסגעפירט" צוויי פערד ביי אַ געוויסן רייכן פויער פּאַשקאָווסקי. די גויים האָבן דאַן אויסגעגעבן זייער פּלאַץ און די ס. ס. האָט זי געפּאַקט נעבן דאָרף ביאַלקע, נאָענט צו ראַדזין עס האָט זיך אַנטוויקלט אַ שטאַרקער קאַמף. עס זענען געפאַלן דייטשן. פון די פּאַרטיזאַנער איז דעמאָלט געפאַלן לייזער פּאַנטשיק; די איבעריקע איז געלונגען צו אַנטלויפן.

צו מיין „בעל הבית" אין שטוב, ביים וואַלד, פלעגן זיך אָפט צוזאַמענקומען פוילישע פּאַרטיזאַנער פון די אַנטיסעמיטישע א. ק.־אָפּטיילונגען. ליגנדיק אין מיין באַהעלטעניש, אין קעלער אונטער דער שטוב, פלעג איך מיט אָנגעשפּאַנטע נערוון זיך צוהערן צו אַלץ, וואָס זיי רעדן. אין אַ געוויסן טאָג, נאָוועמבער 1943, האָבן מיר אונטערגעהערט, ווי די שקצים פון די א. ק. טרינקען און דערציילן מיט פרייד, אַז עס איז זיי שוין געלונגען צו ליקווידירן אַלע יידישע פּאַרטיזאַנער פון פּאַשקע (אַזוי האָט מען גערופן די ראַדזינער פּאַרטיזאַנער — אויפן נאָמען פון דעם האָרף, ווו זיי האָבן זיך אין אָנהויב אויפגעהאַלטן) און אויך דעם העלד לייבל לעוו האָבן זיי געהרגעט. און זיי האָבן ווייטער דערציילט: ווען זיי האָבן אַנטדעקט זייער באַהעלטעניש אין וואַלד, האָבן זיי געפאָדערט ביי די יידן, זיי זאָלן זיך אונטערגעבן, אָבער יענע האָבן עס קאַטעגאָריש אָפּגעוואָרפן. עס האָט זיך אַנטוויקלט אַ שווערער קאַמף און אַלע יידישע פּאַרטיזאַנער זענען אומגעקומען, אויפגעריסן געוואָרן מיט גראַנאַטן..."

אַזוי האָט געלעבט און אַזוי איז אומגעקומען מיין איינציקער ברודער לייבל לעוו.

די שארית הפליטה פון ראדזין

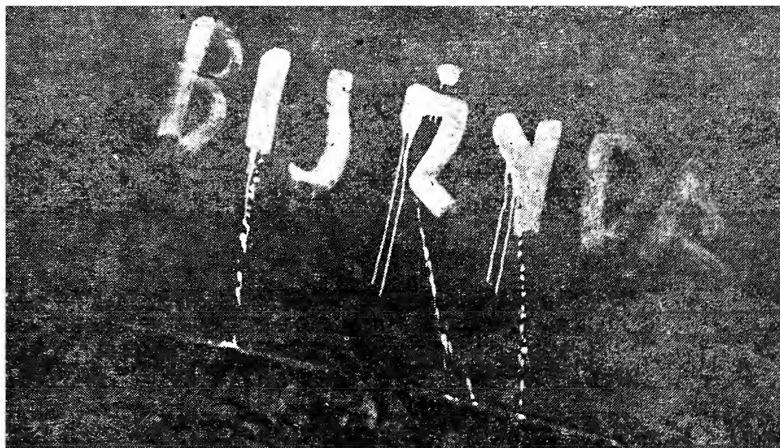
אין וועג צו איר היימלאַנד ישראל און אנדערע לענדער

(לויט מאַטעריאַלן פון צבי ליבערזאָן)

פרילינג 1945. די קאַמף־ליניע רוקט זיך אַלץ טיפער אין דער דייטשער טע־ריטאָריע אריין און די פוילישע געביטן ווערן אַלץ שיטערער פון סאָוויעטישן מיליטער; די סאָוויעטן גרייטן די גרויסע אָפענסיווע אויף בערלין, כדי צו דער־לאַנגען דעם לעצטן קלאַפּ דעם היטלעריזם.

די רוסישע פליער־אָפּטיילונג, וועלכע האָט סטאַציאָנירט אין ראַדזין אויפן אַעראָדראָם פון דער מאַריאַנקע־פאָרשטאָט, זענען איבערגעשיקט געוואָרן אויף מערב; אין שטאָט זענען נאָר פאַרבליבן יחידים פון סאָוויעטישן מיליטער. די רעאַקציאָנערע פוילישע אונטערערד־אָרגאַניזאַציע ווי אויך די פּאַרטיזאַנישע „אַרמיא קראַיאָווא" האָבן אויסגענוצט די סיטואַציע און פאַרשטאַרקט די מלחמה קעגן די רעשטלעך יידן, וועלכע האָבן איבערגעלעבט דעם גרויסן שטורעם און געווען צעשפּרייט איבער שטעט און שטעטלעך.

און אַ גרויסער פּחד איז געפאַלן איבער די געציילטע יידן אין ראַדזין. פאַר זייערע אויגן האָט געשוועבט דאָס טרויעריקע בילד פון די באַר־וואָס דערמאָרדע־טע זיבן יידן אין שטעטל וואהין, וועלכע זענען אומגעבראַכט געוואָרן פון די אוי־בנדערמאָנטע פוילישע מערדערס. און ווידער איז די אומגעגנט אויפגעטרייסלט געוואָרן פון אַ נייעם מאָרד איבער יידן, דאָסמאָל אין טשעמערניק; צווישן די

הכו את היהודים

שלאָג יידן!

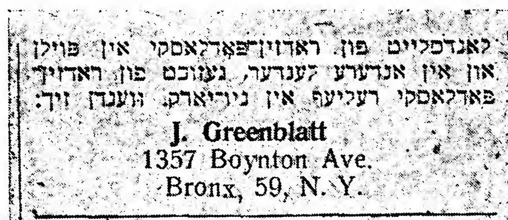
אומגעבראכטע איז אויך געווען דער ראדזינער הערשל פּאַנטשאַק.

דאָס לעבן פון די יידן אין לובלינער געגנט איז געוואָרן אלץ אומזיכערער און שווערער. די פוילישע אונטערערד־אָרגאניזאציע האָט פארוואנדלט די גאנצע אומגעגנט אין א פּאַרטיזאַנישן שלאכט־פעלד, באזונדערס פאר די יידישע פארוואָרפענע שטעטלעך. פּארטשעוו, וואהין און טשעמערניק זענען געוואָרן צוריק יידנריין און אויך פון לוקאָוו האָבן יידן אָנגעהויבן אנטלויפן. דאָס איבערפאָרן פון איין שטאָט אין דער צווייטער איז געווען לעבנס־געפערלעך; די פוילישע באנדיטן פלעגן ארויפנעמען יידן פון די אויטאָס און פון די באנען און זיי דערשיסן. אויף די וועגן האָבן זיך באוויזן אויפשריפטן: „בי זשידא" (שלאָג דעם ייד) — אפנים, אז די אלע מיליאָנען קרבנות פון פוילישן יידנטום איז נאָך געווען ווייניק. און עס איז פלוצים קלאָר געוואָרן פאר די איבערגעבליבענע יידן — עס איז נישטאָ קיין מעגלעכקייט צו בלייבן אין פוילן און מען מוז נעמען דעם וואנדערשטעקן אין האנט.

און פון דעם גאנצן לובלינער ראיאָן האָבן זיך די יידן אָנגעהויבן איבערטראָגן אין דער ריכטונג פון שלעזיע — און די נאָר־וואָס פארנומענע דייטשע געביטן. דאָרט איז געווען א סך סאָוועטיש מיליטער און דאָס לעבן איז געווען זיכער. א סך יידן האָבן זיך אויך באזעצט אין ווארשע. פיל האָבן זיך אויך געלאָזט אויף אן אומלעגאלן וועג קיין איטאליע, כדי פון דאָרט צו דערגרייכן קיין ארץ־ישראל.

אין דער ריכטונג פון די אויבנדערמאָנטע דייטשע געביטן האָבן אָנגעהויבן אָנקומען אויך די יעניקע פוילישע יידן, וועלכע האָבן איבערגעלעבט אין רוסלאנד — אזוי, אז די גאנצע שארית הפליטה פון פוילישן יידנטום (אויך פון ראדזינער יידנטום) האָט זיך קאָנצענטרירט אין די דאָזיקע פויליש־דייטשע געביטן, און הויפּטזעכלעך אין לאָדזש, שטשעטשין און דזשערזשאָניוו.

אהער האָבן אויך אָנגעהויבן אָנקומען בריוו פון דער גאנצער וועלט. פון רוסלאנד, אמעריקע און ארץ־ישראל האָבן געשטראָמט די פראגן וועגן איבערגעבליבענע קרובים ווי אויך די שנעל געשיקטע הילף פאר די איבערגעבליבענע.

לאנדסלייט פון ראדזין־פּאדלאסקי אין פוילן און אין אנדערע לענדער, געזוכט פון ראדזין־פּאדלאסקי רעליעף אין ניו־יארק, ווענדן זיך:
J. Greenblatt
1357 Boynton Ave.
Bronx, 59, N. Y.

אינפורמציה באמריקה

אינפאָרמאציע אין אמעריקע

פֿון די עלטערע גרויע באַהאַלטענע פֿון פּוילן

לאָדזש, דעם 13.VI-46

בעסטע און טייערע ברידער ראַדזשינער וואָס אין ניו-יאָרק!

נאָך היטלער צייטן, מיט אַ גאַנץ יאָר שווערער קאַטאַסטראָפע וואָס, וואָס די מלחמה האָט פֿאַרשאַפֿט
נאָך צייט און אַ גאַנץ יאָר [illegible] פֿון אונדזערע היים און משפּחות, זענען מיר צוריקגעקומען
אין קליינע צאָל ראַדזשינער יידן פֿון [illegible], ניט פֿאַרשטייענדיק קיינעם פֿון אונדזערע נאָענטע. אַפֿילו
ניט דערקענענדיק די שטאָט ווי מיר האָבן אַמאָל געוווינט. ניטאָ די הייזער, מען דערקענט ניט.
אַפֿילו די גאַסן פֿון אונדזער ראַדזשין, בלויז [illegible] אומגעקומענע ראַדזשינער יידן, וועלכע האָבן
זיך געראַטעוועט פֿון די דייטשישע מערדערישע הענט. געבליבן בלויז פֿון די [illegible] ראַדזשינער
יידן. מיר זענען יעצט אין פּוילן פֿאַראַן ביז 220 ראַדזשינער. [illegible]
די לאַגע אונדזערע איז אַ קאַטאַסטראָפֿאַלע, מיר מוזן קעמפֿן צום לעבן, אָפּגעריסן, אויסגעהונגערט
און קראַנק, פֿון די [illegible], ווי מען [illegible] ניט. [illegible]
די הילף פֿון די קאָמיטעטן איז אַ מינימאַלע. דערום אַפּעלירן מיר צו אייך אונדזערע נאָענטע
ברידער אין אַמעריקע, איר זאָלט אונדז קומען צו הילף וואָס שנעלער מיט מאַטעריעלער הילף.
מיר האָבן געשאַפֿן אין לאָדזש אַ ראַדזשינער קאָמיטעט פֿון 5 מיטגלידער. מיר האָבן
באַלד דורכגעפֿירט אַ רעגיסטרירונג פֿון ראַדזשינער יידן וואָס האָבן [illegible]
[illegible], [illegible] צו [illegible]. מיר האָבן [illegible] 15.000 זלאָטעס. און
מיר האָבן באַלד [illegible] צווישן די [illegible]. [illegible] פֿון [illegible]
ראַדזשינער יידן וואָס [illegible]. [illegible]
[illegible], וועלכע [illegible].
[illegible] 13 [illegible] פֿון קאָמיטעט.

אונדזער פּרעזעס ה. בורשטין (סעקרעטאַר פֿון די יידישע געמיינדע אין לאָדזש) [illegible]
הערש ליבערמאַן - פּרעזעס [illegible]
ישראל [illegible] - סעקרעטאַר [illegible]
משה גאָלדפֿאַרב - קאַסירער
[illegible] - מיטגליד
[illegible] - מיטגליד

די אונדזער קאָרעספּאָנדענץ און די הילף [illegible] דעם אַדרעס:

Żydowskie ~~Zrzeszenie~~ Zrzeszenie Religijne w Łodzi.
H. Bursztyn UL ZACHODNIA 66
dla Radzyńskiego komitetu żydowskiego.

פּרעזעס: [illegible]
[illegible]

פון דאנען זענען אויך ארויס די ערשטע הילפס־געשרייען פון דער שארית הפליטה.

אין לאָדזש האָט זיך דאן געגרינדעט א קאָמיטעט פון די ראדזינער יידן וועלכער האָט קודם געשאפן א זעלבסט־הילף־פאָנד און נאכהער זיך געשטעלט אין קאָנטאקט מיט דעם ראדזינער רעליעף אין ניו־יאָרק. די ראדזינער יידן אין אמעריקע (אין זייער שפיץ זענען געשטאנען דער נישט־לאנג פארשטאָרבענער יעקב גרינבלאט און יבדל לחיים ארוכים ה׳ מענדל ליכטנשטיין) האָבן זיך הייס אָפגערופן און געהאָלפן מיט אלעם, וואָס עס איז מעגלעך געווען. ענלעכע קאָמי־טעטן ווי אין לאָדזש האָבן זיך אויך געגרינדעט אין דזשערזשאָניוו און שטשעטשין.

— • —

לאָדזש און אומגעגנט האָבן נאָר געדינט אלס צייטווייליקער אָאזיס — און דער שטראָם פון די רעשטלעך פון פוילישן יידנטום און ראדזין בתוכם, איז געגאנגען קיין דייטשלאנד, וועלכע איז שוין געווען פארנומען דורך אמעריקע און ענגלאנד. די יידן האָבן זיך דאָרט קאָנצענטרירט אין די לאגערן מיט דער האָפענונג צו געפינען פון דאנען דעם וועג קיין ישראל. די ראדזינער יידן (אומ־געפער 100 נפשות) האָבן זיך הויפטזעכלעך גרופירט אין באדרייכנהאל און אולם.

— • —

האזכרה בעיר אולם

די טרויער-פארזאמלונג אין אולם

דעם 6־טן מאי 1947 האָבן זיך צונויפגעטראָפן כמעט אלע ראדזינער יידן אין דייטשלאנד אין דער שטאָט אולם אויף אן אזכרה פון די אומגעקומענע. רירנד און מיט טרערן אין די אויגן איז די דאָזיקע ערשטע באגעגעניש פאָרגעקר־מען. פיל פון די אָנטיילנעמער האָבן זיך געטראָפן דאָס ערשטע מאָל נאָך דער מוראדיקער מלחמה און שחיטה. די טרויער־רעדע האָט געהאלטן הערשל ליבער־זאָן און דער חזן האָט געמאכט דעם אל מלא רחמים. ווען די פארזאמלטע דער־הערן די צאָל פיר טויזנט ראדזינער אומגעקומענע, ברעכט אויס א שטארק געוויין,

ע״י שולחן הנשיאות — ביים פרעזידיום-טיש
אל מלא רחמים

וואָס קיינער וויל נישט און איז נישט בכוח עס צו בארויקן.

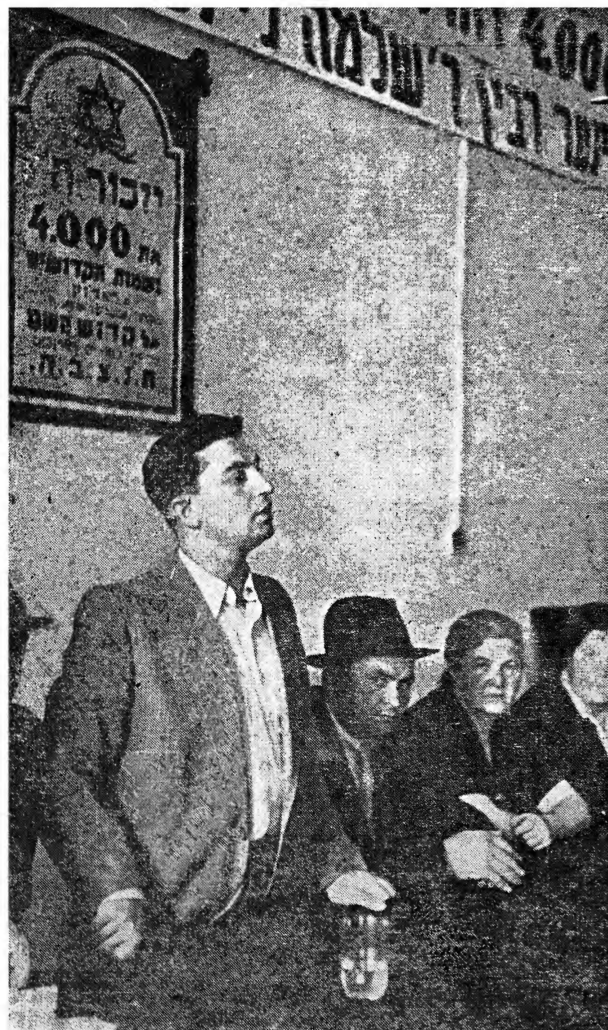
א יאָר שפּעטער איז פאָרגעקומען די צווייטע אזכרה אין באד־רייכנהאל. צו דער דאָזיקער אזכרה זענען שוין געקומען ווייניקער ראדזינער, ווייל א סך האָבן שוין דעמאָלט פארלאָזט דייטשלאנד, אויפן וועג צו נייע היימען.

אין יאָר 1949 פארלאָזן די לעצטע ראדזינער דייטשלאנד (צוויי ראדזינער יידן מנחם אפּלבוים און מנחם ניסנקערן ז״ל זענען געשטאָרבן אין דייטשלאנד) מיט א קללה אויף די ליפּן. מען לאָזט זיך קיין ארץ־ישראל דורך פארשידענע וועגן און אומוועגן. א סך זענען צעזרשט פארשיקט געוואָרן אויף דעם אינדזל ציפּערן. אָבער צום סוף געפונען כמעט אלע דעם וועג קיין ישראל.

און מיט א ברכה אין הארץ איז די שארית הפליטה פון ראדזינער יידנטום אָנגעקומען אהיים.

ליסטע פון שארית הפליטה, וועלכע האָט זיך קאָנצענטרירט אין דייטשלאנד:

1) אבמאן וואָלף
2) אבמאן פרידא
3) איגעלניק גאָלדע
4) אפלבוים יאנקל

הספד

5) אפלבוים הענעך
6) אפלבוים מנחם
7) אפעלויג יוסף
8) אפלויג בלומע (פישבוים)
9) אפעלויג זעליג
10) אפעלויג ישראל
11) אקעראייזן יצחק
12) אקעראייזן פייוול
13) אקעראייזן אברהם
14) בארגער מאָטל
15) בוטמאן יואל
16) בלומענקאָפּ זלאָטע
17) בלומענקאָפּ שרה
18) בלומענקאָפּ מאניע
19) בערמאן רעגינא
20) גאָלדבורד לייבל
21) גאָטעסדינער ישראל
22) גאָטעסדינער חיה
23) גאָטעסדינער שרה
24) גאָלדוואסער יוסף
25) גראדאָווטשיק לאה
26) גרינבערג דאָרא
27) גרינבערג טעטשע (זילבערבערג)
28) גריטדלאנד חנה
29) גריצמאכער שיימע
30) האָראָוויץ באשע (וואָרעמבער)
31) הימלבוים בנימין
32) הירשביין יצחק
33) הירשביין יאָסל
34) הירשביין מרים
35) הירשביין רחל
36) הירשביין פאָלא

האזכרה בעיר בד-רייכנהל
די טרויער-פארזאמלונג אין באד-רייכנהאל

37) הערבסט מענדל
38) וואגאַנסקי אייזיק
39) וואָלאָווסקי מלכה (בוראק)
40)וואסערשטראָם ישראל
41) וואסערשטראָם מנוחה (פלייסיק)
42) ווייסגראַז נחמיה
43) ווייסגראַז רחל
44) ווייסגראַז מלכה
45) ווייסמאַן פראדל
46) וויצמאַן איטקע (גאָלדוואסער)
47) ווייסאָקא ביניע (שולמאַן)
48) וורובעל שיע
49) וורובעל ליבע (פלייסיק)
50) וורובעל צביה (שולמאַן)
51) זאלצשטיין זאנוול
52) זאלצשטיין מרדכי
53) זילבערמינץ יאנקל
54) זילבערשטיין חיים
55) זשעלאָניקוויאט בעריש
56) טורקלטויב יאָסל
57) טענענבוים צביה (אפלבוים)
58) טענצער גוסטא (פינקלשטיין)
59) לאסט ברכה (פייגנבוים)
60) ליבערזאָן הערשל
61) ליבערזאָן רחל (ארטשטיין)
62) ליבערזאָן צביה
63) ליבערזאָן זעליג
64) לייכטער יוסף
65) לעווין טאָבע (בראניצקא)
66) מוראוויעץ רחל (זיסמאַן)
67) מיגדאל פייוול
68) מיטלבאך לאה (אפעלויג)
69) מיצנמאכער שלום

70) נוסבוים משה־הערש
71) סודבערג פראניא
72) סודבערג חנה
73) סודבערג יענטע
74) פאסטערנאק אזשע
75) פארביאזש ליבער
76) פיין שרה
77) פיינבוך ברכה (ארטשטיין)
78) פלייסיק דבורה (לערנער)
79) פלייסיק מיכאל
80) פלייסיק ליפע
81) פרידמאַן צביה (זיסמאַן)
82) פרידמאַן משה
83) פרעטער רחל
84) קאגאַן שאָשע (גאָלדשטיין)
85) קאַרמאַן סענדער
86) קופערוואסער דבורה
87) קופערשמיד משה
88) ראָווניאַק לייבל
89) ראָווניאַק הערצקע
90) ראָזנבוים לוי
91) ראָזנבוים ????
92) ראָזנבלום פרץ
93) ראָטשטיין חיים
94) רובינשטיין יאָסל
96) רובינשטיין סימע (ווייסגראַז)
97) שולמאַן ישראל
98) שטשופאַק יוסף
99) שמיעטאַנקע נחמיה
100) שמיעטאַנקע דוד
101) שמיעטאַנקע חנה (ראָזנבוים)
102) שענקער שפרינצע

מכתב עידוד ממנדל ליכטנשטין שבניו־יורק

א טרייסט־בריוו פון מענדל ליכטנשטיין פון ניו־יארק

אריה לאזער (תל־אביב)

וועגן משה׳לעך, שלמה׳לעך און א לעבן וואס פארביי

דאָרטן אונטער גריניקע בוימעלעך
מער שפילן ניט משה׳לעך, שלמה׳לעך.
ס׳איז משה פון לאנג שוין אין וואלד גאָר אוועק,
און שלמה דערגרייכט האָט א גאנץ נייעם ברעג.
נאָר לאָמיר דערציילן דאָ אַלעס פונסניי,
וועגן משה׳לעך שלמה׳לעך און א לעבן וואָס ס׳פארביי.
געווען איז דאָס שטעטל מיט שטעטעלעך גלייך,
מיט וואלד עס געגארטלט און אין מיטן א טייך
און לאָנקעס אַרום אים וואָס ציען העט ווייט
ביז צעוואקסענע פעלדער דורך פויער פארזייט —
מיט גערטנער, סעדער און סאדאָווניקעס יידן,
מיט מארק־טעג יעדן מיטוואָך און געפּראָפּטע יארידן;
פול פויערישע וועגנער, באלאָדנטע שווער,
און סחורה אויף סטראגאנעס פאר יעדנס באגער,
מיט תבואה־הענדלער פלינקע, פייער און פלאם,
און האָרעפּאשנע בעל־עגלה׳ס, א געזונטער שטאם;
א שטעטל מיט יידן בעל מלאכה׳ס, גאָר קנאפּע נגידים,
א רבנישער הויף, א רבי מיט חסידים,
און א יוגנט וואָס ענג זיי דאָס שטעטל און קליין
און רייסט זיך אין וועלט אין דער גרויסער צו גיין —
העיקר, געווען איז ראדזין אי פריי און אי פרום,
א שטעטל ווי אנדערע שטעטלעך ארום.
און דאָ וועלן מיר לאָזן דאָס שטעטל אין זייט,
און וועגן צוויי נאָר דערציילן אין א שטורמישער צייט.

ס׳האָט מיט משהן דאָס לאנד נישט געקלינגען,
וועגן אים קיין לעגענדעס דערציילט און אין ליד ניט באזינגען;
ס׳האָט קיינער ביז היינט אים קיין דענקמאָל געשטעלט —
און דאָך, געווען צווישן העלדן איז משה א העלד.
ס׳זענען קינדער־יאָרן זיינע געפלאָסן פארביי,
מיט זומערן הייסע, מיט הערבסט און מיט שניי.
אָט זיצט ער אין חדר איבער רשי פארטראכט,

ס׳ציען לאנג זיך די שעהן ס׳פאלט צו שוין די נאכט,
און מענדל הערש ליפעס, דער רבי, צי קאָן ער פארשטיין,
אז חוץ חומש און רשי איז דרויסן אזוי שיין,
און אז א שווים טון ביים מידלארניק איז מחיה׳דיק טייער,
אָדער גוט איז אויף לאָנקעס א יאָג טון א פרייער,
א פאלאנט צו שפילן אויף ליידיקן פעלד —
אפילו די פילקע פון שמאטעס (אויף פילקעס גיבן טאטעס קיין געלט).
איר טרעפט אים נאכער מיט באלעבאטישע קינדער
אין שול ביי „דוד פישל׳ס״, דאָרט לערנט ער אצינדער,
לערנט תנ״ך און העברעאיש און אנדערע למודים,
גאנץ אנדערע תורות שוין אנדערע ספרים,
(ס׳איז בלאכאָוויטש דאָרט לערער, איבערגעגעבן ביז גאָר,
און אים שוע פרידמאן דערציען העלפט דעם דור).
פון יידישע שולע אין „פאָוושעכנע״ אוועק,
געשלאָגן מיט שקצים זיך, געלערנט דאָרט מיט שרעק,
אזוי פארשווונדן זענען שול־יאָרן און קינדהייט דערנעבן —
ס׳שטייט א יידישער בחור, אויפן ראנד פונעם לעבן.

א יידישער בחור אויפן ראנד פונעם לעבן —
וואָס קאָן ער פארלאנגען, צו וואָס קאָן ער שטרעבן ?
אז קליין איז דאָס שטעטל, און ארום פארפיינט,
א שטיפמוטער דאָס לאנד אים, אָן אָפענער פיינט.
איז זוכט מען פון גאנץ פרי א תכלית א וועג,
אויב מעגלעך פארלויפן, גרויל דראָענדע טעג.
קרייצן זיך וועגן אין שטעטל, צעגייען זיך ווייט.
ס׳זוכט ווער זיין גליק אויף ים׳ס צוריטער זייט,
אין ווייטע יבשות, כאָטש פרעמד און אליין,
לאָזט ער אין וועג זיך אין ווייטן צו גיין ;
ווערט צווייטער באצויבערט מיט בשורה פון לאנד
וואָס געבויט ווערט פאר יידן, דורך יידישער האנט,
און דריטער זאָגט קאמף אָן דער וועלט וואָס איז שלעכט —
גרייט מאָנען מיט כחה אים קומענדע רעכט.
פארלאָזט דאָן דאָס שטעטל האָט משה ; קיין יינגל ביז מער
איז לערנט ער א פאך און ארבעט גאנץ שווער
און ביים ארבעטס־ווארשטאט האָט משה פארנומען

זיין פלאץ צווישן קעמפער, פאר צייט וואָס וועט קומען.
געוואָרפן זיך דאן ער אין לעבנס־ווירוואַר,
עס שרעקט אים קיין הונגער, ער לאכט פון געפאַר
וואָס רינגלט אַרום אים, גייט נאָך זיינע טעג —
ס׳האָט משה געפונען אין לעבן זיין וועג.
און אזוי טאָג נאָך א טאָג און יאָרן פאַרגייען,
ער איז מיט דער מחנה אין די פאָדערשטע רייען.

פון צייטן פאַרגאַנגענע, פון ווייטקייט און וועגן,
דאָס געשטאלט פון ר׳ שלמהן דאן קומט מיר אנטקעגן.
אָט שפאנט ער א פעסטער, דער קאָפּ הויך געהויבן,
עס שפראָצט פון אים כוח, עס שטראַלט פון אים גלויבן.
ער איז עס דער רבי — און זיינע תלמידים
זענען אונזערע טאַטעס, די ראדזינער חסידים,
דער דור, פול יראת שמים און תורה
פון גרויסער אמונה אין אלמעכטיקן בורא,
אין הימלען וואָס פול זענען זיין ליכטיקן נאָמען,
און אין ערד אויסגעלייזטער וועט משיח וועט קומען.
און ביז קומען די צייט וועט פון עחד אויסגעלייזטער,
איז ער, דער רבי — א פאסטוך, ער איז דער טרייסטער;
דער פירער און מאַנער, דער בעטער ביי גאָט,
אויף געזונט און פרנסה פאר זיין עדה, זיין שטאָט.
איז וואָס, אז באהערשט האָט שנאה און האס
און הענגט ווי א שווערד איבער יידישער גאס —
ס׳האָט רבי בטחון, זיין גלויבן איז גרויס,
אז גאָט וועט באשיצן דאָס יידישע הויז
און היטן ישראל, זיין פאָלק, פון שטורעם געוויטער,
ווי א פאָטער זיין קינד, ווי א פאסטוך א גוטער.
פאר אים ארום און ארום איז אלעס הבל־הבלים,
אויסער תפילה און לערנען און הייליקע ספרים.
ס׳איז רואיק דער רבי, ער ווייסט ניט קיין מורא,
אים שיצן די הימלען און די הייליקע תורה.

— ס׳האָט סעפטעמבער בייבאונדרייסיק דאָס שטעטל געוועקט,
מיט אויפרייס פון באָמבעס, מיט טויט און מיט שרעק.

פון דאן — ווי א שאָטן וואָס ווערט קיינמאָל מיד,
איז טויט א באגלייטער, ביזן לעצטן שוין ייד.
צעשפרייט פליגל מיט קרייץ האָט מלאך המות אין מונדיר,
און ווייסט ניט קיין רחמים, קיין גרענעץ, קיין שיעור,
פאר מאָרד און רציחה, פארליידן און פיין,
פון אלט און פון יונג, גרויס, צו גאָר עופלדיק קליין —
און ניטאָ מער ראדזין, ס׳איז קיינער פארבליבן.
אָבער — ניט שטיל איז אין שטעטל, פון חורבות און קברים,
פון פארשניטענע לעבנס און פארברענטע ספרים,
פון טרערן פארגאָסענע, פון וואונד און פון וויי —
עס טראָגט איבער לאנד זיך דער לעצטער געשריי
פון בלוט וואָס עס זידט און ווייסט קיין נחמה
און ביז לעצטן פארבליבענעם ייד, עס שרייט נאָך נקמה!

שטייען פוילישע וועלדער געהילטע אין נאכט,
פון דאָרט פארטיזאנער פירט משה צום שלאכט.
ער האָט זיי געזאמלט, די פון געטאָס אנטרונען,
פון צוגן געשפרונגענע און אין בונקערס געפונען,
און געאָרעמט מיט ביקס זיי, מיט קויל און דינאמיט —
איצט טראָגן זיי פייער און שנאה וואָס גליט,
וואָס צעוואקסן אין הארץ זיך ווי אויף בוימער די צווייגן
און קאָן מער ניט דולדן, שווערט — מער ניט צו שווייגן!
איז טראָגן מיט זיך זיי אונטער פליגל פון נאכט
פאר דייטש אויף די וועגן, פאר זעלנער וואָס וואכט;
פאר באנען וואָס שניידן דורך לאנד ווי מעסער דאָס ברויט —
פאר אלע זיי טראָגן איצט נקמה און טויט!
משה פארטיזאן! געגאנגען דער נאָמען איז מיט אימה אנטקעגן,
באהערשט ווי געשפענסט ער האָט פוילישע וועגן,
געברענט שונא׳ס טריט, אים געריסן פון שלאָף,
געמאָנט און געמשפט, פאראורטיילט און געשטראָפט,
פאר הויז טאטע מאמעס, פאר חרובע שטאָט,
פאר געשענדעטע לעבנס, פאר שאנד און פאר שפאָט.

אין א שטוב אין וולאָדאווע, אין נסיון־פולע טעג,
געזוכט האָט ר׳ שלמה צו הימלען א וועג.

צו הימלען וואָס ליגן געשלאָסן און שטום,
אין אָנבליק פון שחיטה, און אומגליק ארום.
געפאסט שוין תעניתים ער האָט מערערע מאָל,
געוויינט איבער תהילים צוזאמען מיט קהל,
מיט צעבראָכענעם הארץ ער געבעטן גענאָד —
און ס׳איז ניט זיין תפילה דערגאנגען צו גאָט.
א קלײנער נאָר הייפל געבליבן ביים לעבן —
איז וואָס זאָל ער טון, וואָס אן עצה זיי געבן?
וואָס זאָל ער זאָגן דער עדה דער זיינער.
דער רבי ר׳ שלמה, דער לעצטער פון ליינער?
און אין טעג פון געראנגל מיט זיך און מיט גאָט,
דערגאנגען ר׳ שלמה איז פון ענטפער דעם סוד:
אויב גורל איז טויט, איז אומקום, פארגיין —
איז זאָל עין תחת עין, זיין שן תחת שן! — — —
און שוין טראָגט איבער שטעטלעך צו יונג און צו אלט,
עס באפעלט דער ראדזינער — זיך לאָזן אין וואלד!
זיך לאָזן אין וואלד און מיט וואָפן אין האנט,
און צאָלן שונא מיט לעבן זאָל — פאר מאָרד און פאר שאנד!
און זאָל געגרויסט און געלויבט זיין די האנט פון נקמה —
ביז אָטעם פארבליבן, ביז לעצטן הויך פון נשמה!

מערערע יאָרן פון דאן זענען פארביי.
געפאלן איז פוילן און באפרייט פונדאָסניי —
ווידער פול זענען גאסן מיט לעבן און פרייד,
און נעכטיקע וואונדן — עס היילט שוין די צייט.
נאָר איין וואונד פארבליבן — זי בלוטיקט און טריפט,
די וואונד פון דערמאָרדעטן פוילישן ייד.

און דאָרטן אונטער גרינינקע בוימעלעך,
מער שפילן ניט משה׳לעך שלמה׳לעך.
ס׳האָט משהן די וואלד־ערד מיט ליבע באדעקט,
און שלמה איז אויך אויפן עולם־האמת אוועק.

ישראל ליכטנשטיין ז"ל וצוואתו

הכרתי את ישראל ליכטנשטיין לראשונה בשנת 1935 בווארשה, אליה הגעתי אחרי ישיבה ארוכה בארץ. ראיתיו אז מלא מרץ עלומים ומוכן לתפקידים שונים — אך רצה רצה האיש לעלות לארץ. משום מה לא הסתייע הדבר בידי אחיו בתל־אביב וכן בידי בעלי, שהוא חבר נעוריו; המניעות, שעמדו בדרך עלייתו ארצה לא הוסרו — ומלחמת ההשמדה פקדה אותו בווארשה, בה התפתח האיש והתפרסם עוד קודם לכן כמחנך מעולה וכעורך מוכשר.

גזרה היתה זאת כנראה מלפני שר ההיסטוריה והזיכרונות, שיישאר האיש בווארשה בתוך עמו ושיעמוד לימינו של ד"ר עמנואל רינגלבלום, יוצר הארכיון החשאי של גטו וארשה.

עוד בחורף 1939־40, כשקם בווארשה חוג האספנים הראשון, נעשה ישראל ליכטנשטיין מזכירו של החוג ושומר החומר. אכן, עקב הכשרתו המקצועית בעבו־דות מתכת, אותה קיבל עוד בטרם החל בעבודתו הפדגוגית, הצליח לשמור על החומר, שנאסף במשך כל שנות הגטו ולהסתירו בתבות מתכת, שידע להתקינן במו ידיו. את החומר אסף במטבח הילדים של בית ספרו לשעבר (ע"ש בורוכוב); שם הוא מוין ונארז והוטמן בבור מיוחד, אשר נחפר במרתף הבית. עזרה על ידו רעייתו, הציירת גלה סקשטיין.

הלהט הכביר להשאיר זכר ודוקומנטציה של כל העינויים, אשר באו על ראשה של יהדות וארשה המפוארת, נתן כוח בידי ליכטנשטיין וחבריו לעמוד

ישראל ליכטנשטיין (משמאל — לינקס) ויצחק זיגלמן

בעקת הרדיפות והכיליון ועד הרגע האחרון חיו במחתרת במעמקי האדמה ועשו את מלאכת הקודש — אך עם מרד הגטו והאקציה הגרמנית השלישית כלה גם הוא על משפחתו באש הנאצית.

באחד הארגזים נמצאה גם צוואתו האישית של ישראל ליכטנשטיין, בה אנו מצווים לזכור את העמלק ולרשום את מעשיו לדראון עולם — — —

ואת החלק הזה של הצוואה — ובעיקר מה ששייך לקטע העינויים של עיירתו ראדזין — הוציא־לפועל בעלי, חברו וידידו של ליכטנשטיין; הוא ליקט וכינס באהבה ובשקידה — וקם ספר רדזין.

אכן, הנאהבים והנעימים בחייהם — ובמעשיהם לא נפרדו.

אידה זיגלמן

שמעון קליינבוים

שמעון קליינבוים — מעסקניה המפוארים של יהדות רדזין. משכיל ואציל־רוח — ועם זה איש העם. ער לכל המתרחש, מטה אוזן לכל מבקש ונצרך. אהוב על כל האוכלוסיה. נרצח עם אשתו ובתו סמוך לשיחרור.

(ראה עמוד 187 — זע זייט 187)

ישראל-משה רובינשטיין

הויך און עלעגאנט, דאָס איז געווען זיין אויסערלעך אויסזען; באגאבט מיט אלזייטיקע ידיעות, באשאָנקען מיט א פיינעם רעד־נער־טאלאנט — איז ער געווען דער לעבעדיקסטער נערוו אין פיל געזעלשאפטלעכע אינסטיטו־ציעס, וואָס ראדזין האָט פאַר־מאָגט. און ועל כולם האָט ער פארמאָגט אן איידל מענטשלעך הארץ...

אין דער פרעמד, ווייט פון דער היים, האָט אים די נאַצישע חיה זיין יונג לעבן (קוים 32 יאָר אלט) איבערגעריסן.

י. לוסט

עם הנופלים...

ישראל׳קע סאלצר

מנהיג ומדריך של הנוער הציוני־חלוצי בשנים האחרונות. מרכז העצבים של כל הפעולות הציוניות.

גרשון חנוך פונצ׳ק

מראשוני „צעירי־ציון" וממנהיגי פועלי־ציון צ. ס. משכיל ובעל נפש עדינה. נפל באושווינצ״ים.

שלמה מושקאט

ממנהיגיה הרוחניים של פועלי־ציון־שמאל ברדזין. נרצח על־ידי „מסתיריו" הפולניים.

יעקב לוי (לעווי)

ממנהיגי נוער פועלי־ציון־שמאל. מסור ונאמן לרעיון ולחבריו. נפל בעיירה סטארי־דורוגי, פלך מינסק.

יצחק בוטמן

עסקן בונדאי אציל־רוח. משכיל וחי כל ימיו בדוחק, מיגיע כפיו. מת ברוסיה, בגולה.

לאה־צ׳ה גליבטר

עסקנית „בונד" ונציגתו במועצת עיריית רדזין. לוחמת אמיצה ועקשנית נגד כל גילויי האנטישמיות והריאקציה בה.

משה־שוע רוטשטיין

מוותיקי מארגני ה„בונד" ברדזין. משכיל ובקי בספרות יידיש. כל ימיו התפרנס ממקצוע הנגרות.

חיים־יצחק גלרמן

מורשה הקק״ל במשך חצי יובל שנים. ביתו — בית ועד לכל אנשי הארגונים הציוניים למיניהם.

מתתיהו גולדווסר

שימש כיד ימינו של גלרמן בעבודת הקק״ל וקרנות ציוניות אחרות. פעיל ומפעיל במשימות ציוניות שונות.

שמחה גולדווסר

פעיל בשטחים לאומיים רבים. מנהל הבנק היהודי העממי אחרי יעקב קנטור ז״ל.

יעקב בלכוביץ

מנהל ביה״ס היהודי־לאומי (אחר כך „תרבות") מיום היוסדו בשנת 1916. מחנך לציונות ולעברית. חלקו רב לו בשיגשוג תנועות הנוער החלוציות בעיר.

שרשים חדשים
אויף נייער ערד

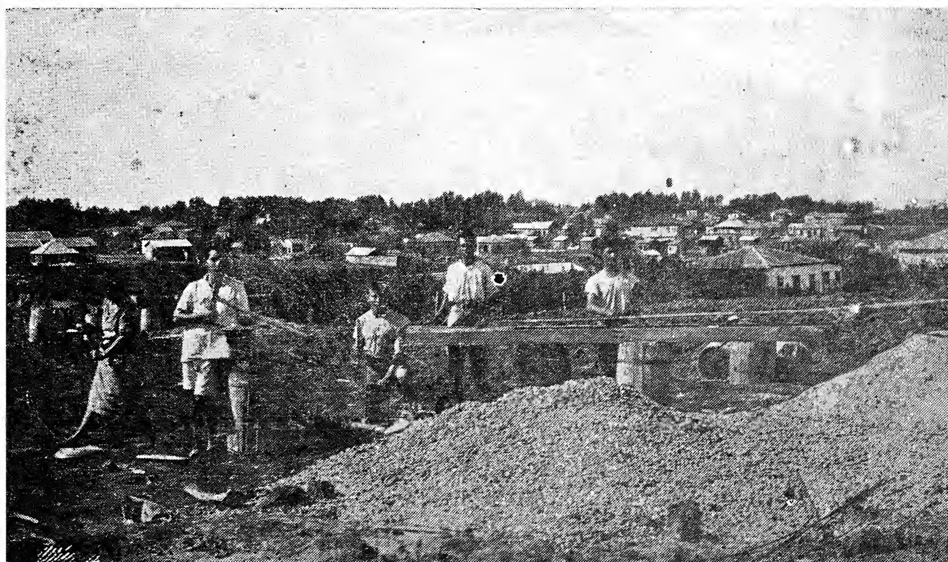
יצחק אבי־ערה

יוצאי רדזין בישראל

ראשיתה של העלייה מעירנו לארץ־ישראל — בראשיתה של המאה העשרים. ר׳ אלימלך ליכטנשטיין, מראשי המשפחה הענפה בעיר, נמנה עם אלה, שמשאת נפשם היתה למצוא את מנוחתם הנצחית באדמת ארץ הקודש. בישיבת חברון העתיקה, שקוע בלימוד התורה, נרצח לאור השמש ובדם קר, ביחד עם שאר הקדושים, על ידי הפורעים הערבים במאורעות 1929.

מיד לאחר מאורעות שנת 1921 מופיעים בארץ שני צעירים מעירנו, מלאי אידיאליזם ורצון להתערות בה. הראשון — זלמן צבי ליכטנשטיין. מייבוש ביצות השומרון עובר הוא אחר כך למחלקת המדידות במפעלי הברון בזכרון. השני — אפרים איידלמן, נכדו של ר׳ לייבל נאכטיגל, חודר עם הראשונים, בימי המנדט, למפעלי הרכבת. אחרי־כן מצטרף למניחי היסודות לתחנת החשמל של רוטנברג בנהריים, עובר אחר־כך לתחנת רידינג בתל־אביב וממשיך כאחד מראשי העובדים בחברת החשמל עד היום.

עם פרוס העלייה הרביעית מתחילים להגיע ארצה יוצאי התנועות החלוציות ובראש־וראשונה ראשוני „השומר הצעיר" ובוגריו. כן הגיעו אחדים מ„פועלי

בונים את הארץ — ראדזינער בויען דאָס לאנד

ציון״ ומספר בודדים בלתי מוגדרים, שלכמה מהם לא הספיק הכוח לעמוד בסבל בתנאים הקשים בימים ההם — וחזרו.

לאן פנו אנשינו בארץ בימים ההם ? —

כחניכי הציונות הסוציאליסטית, ספוגי אהבה ללא גבול לארץ ולתנועה החלוצית, הצטרפו רובם לפלוגת „עין חרוד״ של גדוד העבודה והשתתפו בהקמת תל־יוסף ועין חרוד בעמק ואיילת־השחר בגליל. יתרם התפזרו במושבות יהודה והשומרון, תוך כדי מתן חלקם במאבק לעבודה העברית, בגיבוש מעמדו של הפועל השכיר בפרדס ובכרם, בבניין ובסדנה ובעמידה בלתי נרתעת במבחן חוסר העבודה והסבל, אשר בימים ההם.

—.—

הדי מאורעות 1929 בארץ מעלים את מתח הכוננות של הנוער ברדזין, כביתר הערים והעיירות בתפוצת פולין, לעלייה ארצה. מתגבשים גרעינים חלוציים בקיבוצי הכשרה; נוטשים בית אבא־אמא — ונישאים על גלי העלייה, בלתי לגלית לעתים קרובות, ובחירוף נפש מגיעים בדרך־לא־דרך ארצה.

תקופה זו, שנות 1930—1940, מציינת את העלייה הגדולה מעירנו, שיסודה ראייה מפוקחת את עתיד יהודי עיירות פולין המעורער, מצד אחד, ומאידך הרוח החלוצית החדורה במיטב הנוער. אכן, פרט למשפחות מספר, שעלו במסגרת עליית המעמד הבינוני וה„עובד״ (בעלי־מלאכה זעירים), היתה עלייה זו פרי עבודה ציונית־סוציאליסטית, שנעשתה בכישרון רב ובהתמדה מחנכת במשך שתי עשרות שנים כמעט. לאחר שעברו את תהליך ההסתגלות לתנאי הארץ ונקלטו בחברה ובעבודה — אנו רואים אותם מפוזרים בנקודות החקלאיות הבאות: איילת־השחר, מרחביה, עין החורש, דגניה, נגבה, צופית, גן־חיים, נס־ציונה, חדרה,

ובלילה שומרים... — און ביינאכט אויף דער וואך

פתח־תקוה, אבן־יהודה, קדימה, זכרון־יעקב ואחרות. יתרם, שהיוו בימים ההם מיעוט קטן, נקלטו בעיר — רובם בתל־אביב ואחרים בחיפה ובירושלים.

—.—

ומה המה מעשיהם של יוצאי רדזין בארץ — מאז ועד עתה ?

מאז ומתמיד לא נעדר מקומם של עולי רדזין במאבקיו השונים של היישוב, לגילוייהם ולתקופותיהם השונים. החל בראשית ההתיישבות בעמק, דרך ההגנה ומלחמת הקוממיות ועד מתן חלקם במפעלי תברה ותרבות.

נמצא כעת את בני רדזין גם במרחביה, בנגבה, בשובל, בדגניה, בצופית ובגן־חיים בהליכתם העקיבה בנתיבי המהפכה היהודית — חקלאים מושרשים בקרקע המולדת ומעורים בחברה החדשה.

ראינו את אנשי רדזין בהנהגה העליונה של התנועה הציונית ובראש מפלגות פועלים ; ראינו אחד מייסד ומנהל הוצאת ספרים רבת־ערך של פועלים ואת האחר — הרואה ייעודו ופועלו בהאדרת לשוננו ובהפצתה ובפירסומים חשובים בנושאים הנ"ל. וכן ראינו את אנשינו בתיכנון ובביצוע רובעי מגורים שלמים ובפעולותיהם במוסדות מרכזיים לתעסוקה ולשיכון ; בעיריות, כנציגים או כפקידים בכירים, כעושי מלאכתם בכותלי שתי האוניברסיטאות. אחד — לסגנות הנשיא העולמי של הדז'וינט הגיע ; פועל בבירות העולם. כן

פגישת רדזינאים בתל־אביב — ראַדזינער צוזאַמענטרעף (1927)

ביזמה הפרטית, החל במפעלי תעשיה, כגון טחנות קמח, תחנות דלק, מוזאיקה, זכוכית, מתכת וחשמל ועד חקלאות אינטנסיבית. נמצא אותם בפרדסנות בדרום ובהנהלת לשכת עבודה שם, במרכז קופת חולים, בבית „דבר" — והרשימה ארוכה...

פגישת רעים — ראדזינער טרעפן זיך

לאחר השואה על יהדות פולין ואירופה החלו מגיעים אודים מוצלים מאש, רוויי ייסורים וצער, נושאי אבק דרך ארוכה ומפותלת — ועם זאת ספוגי רוח יהודית ואמונה לוהטת, כי הגיעו אמנם לחוף מבטחים.

ויוצאי רדזין בארץ קיבלו את שארית הפליטה, בני עירם, באהבה ובזרועות פתוחות. ועד ארגון יוצאי רדזין עשה כל המאמצים בהושטת עזרה חומרית ורוחנית למען קליטת אחיהם ולמען השרישם במהירות במולדת.

עולי רדזין החדשים הלכו בעקבות הוותיקים. התפזרו על פני הארץ, עברו את תהליך ההסתגלות וצופים כיום בבטחה לקראת העתיד.

אכן, יוצאי רדזין הקימו מחדש ביתם — בישראל.

—.—

והיו שלא זכו וכרעו באמצע הדרך ומצאו את מנוחתם הנצחית באדמת המולדת. אחדים מתו מיתה טבעית ואחרים — תוך כדי מילוי תפקידיהם בשמירה ובעבודה. נזכור:

מנדל הכורך ורעיתו — זכו ונפטרו שבעי־ימים בירושלים הקדושה.

הזוג חנא ומלכה אידלמן. קיימו את ביתם על עבודה וזכו לחיות במשך שנים במחיצת ילדיהם בארץ. נפטרו בתל־אביב.

אשר רוזנפלד — צעיר ואמיץ־לב. נרצח במאורעות 1936, בשמרו בפרדסי נס־ציונה. נקבר בנס־ציונה.

אברהם־מאיר רייכנברג. חלוץ. ממייסדי כפר־אז"ר. נטרף על־ידי תן בחשכת הלילה, בהעמיסו תוצרת הכפר על משאית „תנובה". נקבר שם.

חנוך ברמן. ענוו וצנוע, בעל נפש יקרה. ערירי כרע ונפל תוך כדי עבודתו המפרכת בחיפה.

משה גולדפרב. עבר כל שבעת מדורי הגיהינום של מלחמת השמד והגיע למולדת. כאן לא החזיק מעמד ונפטר. נקבר בתל־אביב.

עמליה רוזנבוים־גרינברג. טיפוס חלוצי, בעלת נפש יפה, מנהלת מוסד ילדים פרטי. נפטרה בתל־אביב.

פנינה אפלויג־הוכמן. חניכת „השומר הצעיר". עלתה אחרי מלחמת העולם השנייה. תוך כדי הקמת ביתה ברמת יצחק חלתה ונפטרה.

יעקב פונצ'ק. עלה ארצה אחרי מלחמת העולם השנייה. פרטיזן ביערות פולין וחייל מצטיין בצבא האדום. נהרג בתאונת עבודה בתל־אביב.

יהא זכרם צרור בצרור החיים המתחדשים במולדת.

ומדי שנה מזכירים את חללי השואה

א יערלעכע טרויער-צונויפטרעף פון ראדזינער

אשר רוזנפלד נפל על משמרתו

צעיר, יפה, גבה־קומה ואמיץ־לב — כזה היה מראהו. חבר טוב, נענה לכל מעונה ומדוכא — כזה היה אשר. לחיי עבודה נכנס עוד בימי נעוריו ולא פעם סבל ממצוקה ומחוסר עבודה בהיר־תו נע־ונד מראדזין לוורשה הבירה.

אחרי תלאות וסבל העלה אותו אחיו הבכור, יעקב, שהיה כבר בארץ מזמן, למושבה נס־ציונה. כאן נכנס לעבודת שמירת הפרדסים ובימי מאורעות 1936 נפל על משמרתו — והוא באביב ימיו ורק שנתיים בארץ.

שמחה רייכנבערג

ביקור הזוג גולדברג מאמריקה בישראל

באזוך פון הער און פרוי גאָלדבערג אין ישראל

(בשורה הראשונה באמצע — אין דער ערשטער ריי, אינמיטן)

המערכת - רעדאקציע

אבא דאנילאק (סאראטא)

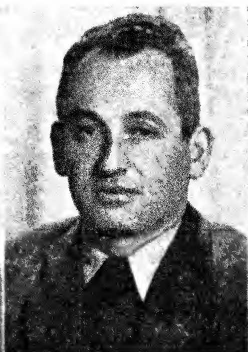
יצחק זיגלמאן
עורך הספר — רעדאקטאר פון בוך

מענדיל ליכטנשטיין (ניו־יארק)

א. לאזער

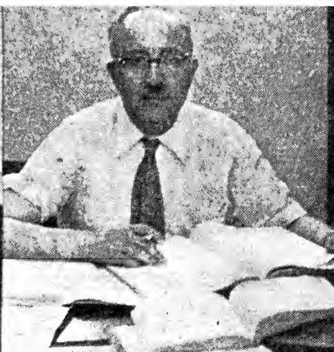
י. אבי־ערה

י. לוסט

ל. ווינדערבוים

ב. בורשטין

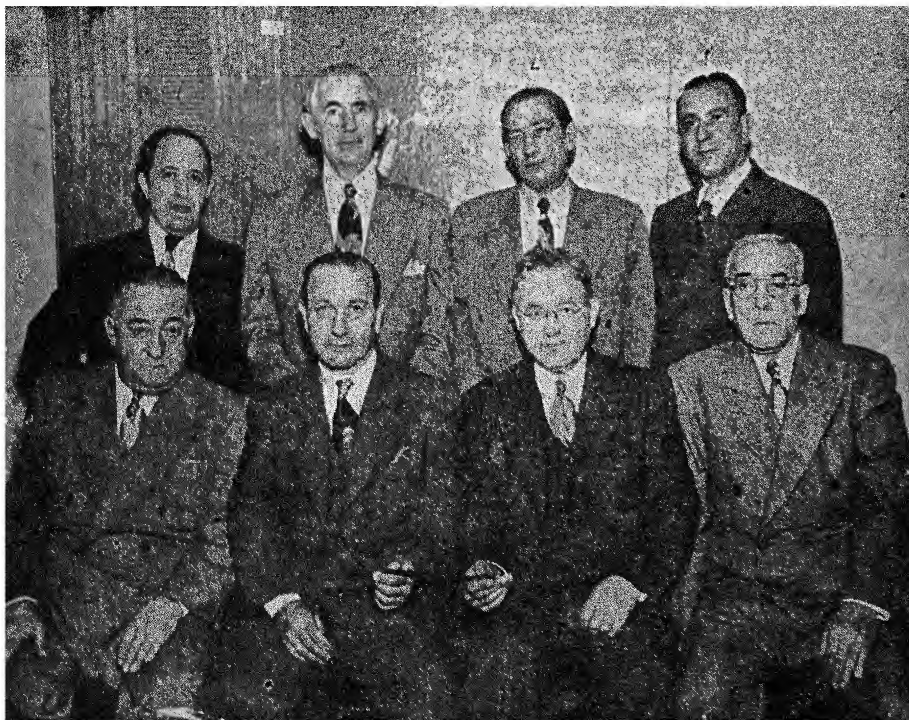

מ. גאטעסדינער

ראדזינער אין אמעריקע

א) פון יעקב גרינבלאַט ז״ל (ניו־יאָרק)

ווי באוווסט, איז דאָס פאַרן קיין אמעריקע געוועזן באטראכט אין די פוילישע שטעטלעך, אין אַנהויב יאָרהונדערט, כמעט ווי שמד... דערפאר זענען סאקע ווייניק געפאָרן. אויך האָט געפעלט אויף רייזע־הוצאות. דאָך האָבן צו יענער צייט באוויזן עטלעכע ראדזינער אהערצוקומען. פון זיי: מענדל טורקל־טויב, א ברודער פון עמנואל און פסח טורקלטויב, יאָסל שייגמאן, און א. ווייג־גאַרטן, א זון פון בוטשע. שפעטער זענען אהערגעקומען עטלעכע צענדליק „עמך", שער און אייזן. אלס „גרינע" זיך אונטערגעפּלאָגט און דערפאר איז זיי נישט אין זינען געלעגן — און אפשר האָבן זיי אויך נישט פארשטאנען די נויטווענ־דיקייט — צו אָרגאַניזירן זיך אין א לאנדסמאנשאפט. מ׳האָט שוין אָבער געהערט,

יוצאי רדזין באמריקה — ראדזינער לאנדסלייט אין אמעריקע

פון רעכטס — ערשטע ריי: קעססען, קריין, גרינבלאט, שרייבער

צווייטע ריי: יונשטיין, לעווין, גאָלדבערג, דובין

און לאַנדסלייט פון די גרעסערע שטעט, ווי וואַרשע, שעדלעץ און אפילו מעזריטש, האָבן שוין „סאָסייטיס״ און א טייל אויך שולן (בתי תפילה). זעענדיק זיך צוזאַמענגעקומען אייניקע איניציאַטאָרן — ערשט אין 1910 — ווי מרדכי, יונה טשעכאַנאָווסקיס ברודער, חיים־שיע טענענבוים, דאַבראָס זון, און ישראל יצחק בערנסאָן, בערל אברהם־שלמה׳ס אייניקל און אויך דער שרייבער פון די שורות — און מ׳האָט געגרינדעט א ראַדזינער יאַנגמענס סאָסייטי מיט 15 מיטגלידער. אָבער מער ווי איין יאָר האָט די אָרגאַניזאַציע נישט עקזיסטירט. מ׳איז פשוט נישט געקומען צו קיין זיצונגען — און דבר אל העצים... אויך אין יאָר 1917 איז ווידער געמאַכט געוואָרן א פרוּוו צו אָרגאַניזירן זיך, אָבער ווידער אָן דערפאָלג.

אזוי האָט עס אָנגעהאַלטן ביז 1923, ווען איך האָב באַזוכט אונזער שטעטל און פערזענלעך באַאָבאַכטעט דעם חורבן, וואָס דער ערשטער וועלט־קריג האָט אָנגעמאַכט אין ראַדזין — און די געליטענע האָבן אפילו נישט געהאַט צו וועמען זיך ווענדן נאָך עפּעס הילף... אַהיימקומענדיק האָב איך געמאַכט א ויצעקו צווישן די לאַנדסלייט — און דאָסמאָל האָט עס געווירקט. מ׳איז זיך צוזאַמענגעקומען

יוצאי רדזין בקאנדה — ראַדזינער לאַנדסלייט אין קאַנאַדע

פון רעכטס — זיצנדיק: י. פרימאַן, ה. און מ. עלעקסאָן, א. דאַנילאַק. שטייענדיק: ש. דיי, פ. גאָטינגאָל, א. ליענהאָף, פ. זעליעניטש, ח. טענצער, מ. פרימאַן, א. קאָכבערג, ל. שטשעפּאַק

ביי טעמע יעגטע יונגשטיין (פון הויז קופיעץ) און דאָרט איז געגרינדעט גע־וואָרן — דעם 23־טן פעברואר 1924 — די ראַדזינער פּראָגרעסיווע סאָסייטי, וועלכע עקזיסטירט איצט אין ניו־יאָרק. דער ערשטער סעקרעטאר, „אַן געהאלט", איז ביי אונז געווען זישע גאָלדוואַסער, דער חזן. אויפן קומענדן פסח האָבן מיר שוין געשיקט קיין ראַדזין 200 דאָלאַר פאַר מעות־חיטין און דערנאָך נאָך 400 דאָלאַר פאַר א גמילות־חסד־קאַסע. שפּעטער א ביסל האָט זיי אויך דער דזשאָינט „געבאָרגט" 600 דאָלאַר און די קאַסע איז אוועקגעשטעלט געוואָרן. מיר פלעגן באַקומען בילאַנסן פון סעקרעטאר יהושע קייטלגיסער ע"ה און שיקן יעדעס יאָר עטלעכע הונדערט דאָלאַר. ווען די גרויסע שׂרפה איז פאָרגעקומען אין ראַדזין, אין 1929, האָבן מיר באַלד אוועקגעשיקט 500 דאָלאַר צו העלפן די נשׂרפים.

און אזוי האָט עס אָנגעהאַלטן ביז די דייטשע רוצחים האָבן אַלעס חרוב געמאַכט אין אונזער היימשטעטל ראַדזין.

ב) פון מענדל ליכטנשטיין (ניו־יאָרק)

שווער פעסטצושטעלן, ווער ס'איז געווען דער ראַדזינער קאָלומבוס, דער ערשטער ראַדזינער, וועלכער האָט געשטעלט זיין פוס אויף אַמעריקאַנער באָדן. מ'קאָן צוריקגיין אפילו 70 יאָר און דאָך נישט קאָנען אויף באַשטימט אָנווייזן אויף וועמען...

בלויז איינצלנע אין ראַדזין האָבן דעמאָלט פאַרלאָזט זייער שטעטל צו וואַנדערן. אמת, דאָס אָרט האָט נישט געקאָנט שפּייזן אַלע אירע קינדער און מען איז פון דאָרט ארויס, פריער אין די אייגענע גרויסע שטעט, און דערנאָך ווייטער אין דער גרויסער וועלט אריין. און נאָר זיך ארויסגעריסן פון דער היים, האָט מען זיך שוין געלאָזט מיטגיין מיטן שטראָם, וועלכער איז געגאַנגען אין דער ריכטונג שווייץ, פאַריז, לאָנדאָן און דערנאָך — אַמעריקע. זייער שווער איז געווען צו מאַכן דעם לעצטן שפּרונג, כאָטש די אויבנדערמאָנטע שטעט האָבן געדינט אלס שפּרינגברעט קיין אַמעריקע; ביי פיל האָט זיך איינגעקריצט דאָס ביסל צרות, וואָס זיי זענען אויסגעשטאַנען דאָרט — און ווייטער נישט געגאַנגען.

מ'קאָן פון יענע וואַנדערער אויסטיילן 5 קאַטעגאָריעס: 1) אַזעלכע, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון פאָניעס — נישט געוואָלט דינען דעם צאַר; 2) די גבורים, די שטאַרק־געזונטע יידן, ווי א טייל פון די בעל־עגלות, וועלכע האָבן געהאַט צוטרוי צו זייערע שטאַרקע הענט און זיכער געווען, אַז אויף יעדן אָרט וועלן זיי מאַכן א לעבן; 3) פאַך־אַרבעטער, ווי שניידערס, שוסטער א.אַ.וו., וועלכע האָבן געהאָפט צו געניסן פון זייערע פאַך אין דער נייער מדינה; 4) א ביסל אויפגעקלערטע און נייגעריקע און סתם אידעאַליסטן, מיט א חשק

צו זען ווי מענטשן גייען מיט די קעפּ אראָפּ און די פיס ארויף אונטן — אונטער זיי — אויף יענער זייט וועלט... און צום סוף 5) שיער נישט פארגעסן — צו אונזער שאַנד זאָל עס זיין, צען מאָל טפו, טפו — א פארברעכער. אזוי ווי ס'קאָן נישט זיין טאָג אָן נאכט, אזוי קאָנען אויך נישט זיין בלויז גוטע און פיינע מענטשן אין ראדזין.

ס'איז קיינעם נישט געגאנגען צו־גוט דאָ באלד אין אָנפאנג. מ'האָט אין די גאסן קיין געלט נישט געפונען. א „גרינער" האָט זיך געמוזט זוכן א דזשאָב ביי אן ארבעט, נאָר דאָ — אין קעגנזאץ צו אייראָפּע — האָט מען באקומען באצאָלט פאר איר. מילא, מ'האָט דעמאָלט געארבעט זייער פיל שעה'ן און א פאמיליע־מאן האָט נישט געקאָנט אויסקומען אָן אריינגעמען עטלעכע באָרדערס אין הויז — איז דאָך דאָס געווען אין די צייטן איידער יוניאָנס זענען געקומען.

יוצאי רדזין בקאנדה — ראדזינער לאנדסלייט אין קאנאדע

פון רעכטס — זיצנדיק: ה. סמיט, א. דאַנילאַק, ח. אייזן.

שטייענדיק: מ. נירנבערג, י. גאָלדוואסער, י. האנדלסמאן, פ. ראָזנבלום, א. נירנבערג

צייטן האָבן זיך געענדערט. מיט דער צייט האָבן מענטשן זיך „אויס־געגרינט" — די אַן א פאך זענען געוואָרן געשעפטס־לייט און די פאכלייט זענען געוואָרן פאבריקאנטן.

מענדל גאָלדוואַסער

אָבער אזוי שנעל איז דאָס נישט גע־גאנגען. די ראדזינער האָבן אויך געטאָן די שווערסטע ארבעט. טייל זענען גע־וואָרן פרעסערס אין די נייע פאבריקן, טייל שטובן־מאלערס און אנדערע האָבן סתם שווער געארבעט. פון די ערשטע יאָרן פון מיין קומען אהער געדענקען מיר זיך נאָך גוט די ראדזינער לייבעלע גלאסבערג, העפנער (יאָסל גלאָצס א זון), חיים־שיע טענענבוים און יאלטשע ברוך־הערשס. אלע זענען זיי שוין געווען נעבעך זייער קראנק — א רעזולטאט פון שווערער ארבעט.

מאיר סעגאַל

זון פון יצחק אשר סעגאל, געבוירן אין ראדזין אין 1911. אין יאָר 1927 גע־קומען מיט א גרופע יתומים קיין קא־נאדע (די מעזריטשער־ראדזינער גרופע האָט באגלייט יוסף דאנילאק ז"ל), פון וואנען ער האָט אָנגעהויבן פון זיך לאָזן הערן ווי א פאָעט. אין יאָרן ארום באַ־זעצט ער זיך אין ניו־יאָרק־ברוקלין, וווּ ער פארעפנטלעכט אין י. אָפּאָטאָשוס און ה. לייוויקס „זאמלביכער" גרעסערע סע־ריעס לידער. אין 1940 דערשיינט זיין בוך לידער „נאָנטע ערד", וועלכעס ווערט וואַרעם אויפגענומען פון דער יידישער ליטעראַרישער עפנטלעכקייט אין אמע־ריקע.

יוסף דנילק ז״ל

יוסף דנילק — מ„שכמו ומעלה" שימש כמנהיג־נוער בלתי מוכתר בעיר, בשנות מלחמת העולם הראשונה ובשנים של־אחריה. „בלתי מוכתר", כי לא השתייך האיש לשום מפלגה והיה שייך לכול, לכלל. שטח פעולתו היה בעיקר שדה הספר והתרבות — על כן אהבוהו נערים ומבוגרים. חן מיוחד שיוו לו רשימותיו וסיפוריו הקצרים שהיה מפרסם בעתונות היהודית הפריודית בפולין בימים ההם. וכש„נעלם" מן העיר ועבר למזריץ הקרובה לנהל שם את בית היתומים, השאיר חלל ריק שלא נסתם זמן רב... אחרי שנים מועטות עזב גב את מזריץ בראש ילדיו של בית היתומים ועבר לקנדה.

וסדנא דארעא חד הוא... גם בארץ החדשה עובד הוא בנאמנות ובהתלהבות בשדה התרבות האהוב עליו — וגם כאן הוא נעשה אהוב על הכול. קודם בטורונטו, כמורה, ואחרי־כך — משנת 1947 — כמנהל הספרייה היהודית הציבורית בעיר מונטריאול. בתקופת כהונתו שופרה והסתעפה הספרייה והיתה לעמוד התווך של מוסדות התרבות היהודית בעיר.

במותו הפתאומי בחג השבועות 1951 הופסקה מסכת חייו התוססים.

כינסה **אידה ז—ן**

יעקב גרינבלאַט ז״ל

אויף דעם יזכור־אָוונט, אין ניו־יאָרק, געווידמעט גרינבלאטן, האָט פריינט מענדל ליכטנשטיין געזאָגט: עס וועלן וויינען און טרויערן אויך צענדליקער און הונדערטער אין אלע ווינקעלעך פון דער וועלט, וועלכע זענען דורך זיין גוט הארץ און גוטע מעשים געוואָרן זיינע קינדער. צו די אלע געראטעוועטע נאָך דעם חורבן היטלער איז ער געווען ווי א פאָטער. ער האָט זיך באמיט דורך זיינע בריוו זיי צו טרייסטן און צו געבן זיי מוט און הילף. די אומגליקלעכע האָבן אים נישט געדאַרפן זוכן — ער איז זיי געגאנגען זוכן און האָט זיי טאקע אויפגעזוכט. אָן אים וואָלטן מיר פון א סך געראטעוועטע און אומגליקלעכע נישט געהאט קיין אנונג. פאַר זיינע הומאניטארע מעשים האָט ער זיך פארדינט א דענקמאָל פון אייביקייט.

יד ושם
יזכור

זכרון עולם לקדושי
קהלת רדזין פולין
שהוגלו, נשרפו והושמדו
ע"י הצוררים הנאצים הגרמ'
בשנת תש - תש"ג
זכרם הטהור
לא ימוש מקרבנו לנצח
ומלב כל עם ישראל
עד סוף כל הדורות
ת נ צ ב"ה

הונצחה ע"י ארגון יוצאי
הדזין פודלסקי בישראל

נאָמען	פאַמיליע	פאַמיליע־מיטגלידער	באַמערקונג

וואַרשעווער גאַס

נאָמען פאַמיליע	פאַמיליע־מיטגלידער	באַמערקונג
דוד זילבערמינץ	מיט פרוי	גראַדעוויצער
ברוך הערמאַן	״ ״	קאַשעמאַכער
מתתיהו הערמאַן	״ ״	
שמואל ווינדערבוים	מיט פרוי און קינד	
ריווע פעסט		
אליהו טענענבוים	מיט פרוי	מויערער
ישכר קאַשעמאַכער	מיט פרוי און קינדער	
פנחס טורקלטויב	״ ״ ״ ״	
מרים שאַפּירא־טורקלטויב		לערערין
איצל ווינדערבוים	מיט פרוי	
יעקב לאַזער	מיט פרוי און קינדער	
חנה־ברכה קופּיעץ	מיט קינדער	
לייבל לובלינערמאַן	מיט פרוי און קינדער	
בערל־לייב אַפּעלויג	״ ״ ״ ״	
נתן טורקלטויב	מיט פרוי און זון	
אברהם שוכמאַכער	״ ״ ״ ״	
רעשע פייגנבוים	מיט קינדער	
יעקב־משה קופּיעץ	מיט פרוי און קינד	
הערשל קאַפּעלמאַן	מיט פרוי	
מאיר־לייזער קראַטשטיין	מיט פרוי און קינדער	
ישראל־הערש קאַוועבלום	מיט קינדער	בעקער
יעקב דאַמב	מיט פרוי און קינדער	
יעקב־לייב אַגמאַן	מיט קינדער	
יאַנטשע קופּיעץ	מיט פרוי	
אליהו פייגנבוים	מיט פרוי און קינדער	
נחמה קליגסבערג	מיט קינדער	
יעקב בערמאַן	מיט פרוי און קינדער	
וועוולוול וועבמאַן	״ ״ ״ ״	
משה סעמיאַטיצקי	מיט פרוי	
לוי לעווי	מיט פרוי און קינד	
פאָמעראַנץ		
יהושע קייטלגיסער	מיט פרוי און קינדער	
בערל זאַווידאָוויטש	״ ״ ״ ״	
טאַבע רובינשטיין		
שלמה אַפּעלויג	מיט פרוי	
וועלוול בלומנקראָפ	״ ״	
אברהם וואַהינער	מיט פרוי און קינדער	מילנער
יצחק האַרדשטיין	״ ״ ״ ״	שטעפּער
מאיר איידלמאַן	״ ״ ״ ״	
העניק ניסנבוים	מיט זון און אייניקל	וואָלאָסעווינסקער
שמואל העלפּנבוים	מיט פרוי און קינדער	
חיים פרידענט	״ ״ ״ ״	
ביילע פּאָמעראַניעץ	מיט קינדער	באַרוועריין

נאָמען	פאַמיליע	פאַמיליע־מיטגלידער	באַמערקונג
אפרים	גאָלדוואסער	מיט פרוי און קינדער	
לייבל	רייכנבערג	מיט פרוי און זון	
מענדל	קופּיעץ	מיט פרוי און קינדער	
שמואל	קימעל	״ ״ ״ ״	
יחזקאל	פּאַס	״ ״ ״ ״	
יהושע	פּאַס	״ ״ ״ ״	
יהושע	זווישקאָווסקי	מיט פרוי	מויערער
לייזער	ווורובעל	״ ״	
יעקב־שמואל	סלאַוויק	מיט פרוי און קינדער	שניידער
	פּעניג	״ ״ ״ ״	קצב
שאול	באנדע	״ ״ ״ ״	שניידער
ישראל	בלאכאָוויטש	מיט פרוי	בלעכער
אברהם	גרינבערג	מיט פרוי און קינדער	
שמאי	בלאַכאָוויטש		בלעכער
חיה־יהודית	שיימעס טאָכטער	מיט זון	
ישראל	זיידעל	מיט פרוי און קינדער	סטאָלאר
לייזער	אפּלבוים	מיט פרוי	
שמחה	ליבפריינד		
מאָטיל	הייבלום	מיט פרוי און קינדער	פישער
זלמן	קופּערשמיט	״ ״ ״ ״	שוסטער
מאיר	אייזדלמאַן	״ ״ ״ ״	שניידער
מענדל	דאניילאַק	״ ״ ״ ״	איינבינדער
לאה	בלאכאָוויטש	מיט קינדער	אלתרס פרוי
ישראל	בלאַכאָוויטש	מיט פרוי און קינדער	אלתרס זון
ישראל	בלאכאָוויטש	״ ״ ״ ״	יעקב דעם געלנס זון
משה	בערמאַן	מיט פרוי	
גאָטעלע	ליכטנשטיין	מיט פרוי און קינדער	
הרה״ג שלמה	לייבער	מיט פרוי, קינדער מוטער און שוועסטער	דער ראַדזינער רבי
אשר	דער בלינדער	מיט פאַמיליע	
יהושע	טאבמאַן	מיט פרוי און קינדער	
משה	בלומענקאָפּ	מיט זון	
יאנקל	אפּעלויג	מיט פרוי און קינד	
יואל	שניידער	״ ״ ״ ״	
וועלוול	ווערבמאַן	״ ״ ״ ״	
טאָלצע	האָכבוים	מיט קינדער	

אָסטראָוויעצקאָ גאַס

סענדער	ליכטנשטיין	מיט פרוי און קינד	
גרשון־העניך	פּאנטשאק	מיט פרוי און קינדער	
הערשל	פּאנטשאק		
וועלוול	פּעניג	מיט פרוי און קינד	
יאנקל	האָכבוים	״ ״ ״ ״	
יצחק	שלימאק	מיט פרוי	

נאָמען פאַמיליע	פאַמיליע־מיטגלידער	באמערקונג
אפרים גאָלדוואסער	מיט פרוי און קינדער	
לייבל רייכנבערג	מיט פרוי און זון	
מענדל קופּיעץ	מיט פרוי און קינדער	
שמואל קימעל	〃 〃 〃 〃	
יחזקאל פּאַס	〃 〃 〃 〃	
יהושע פּאַס	〃 〃 〃 〃	
יהושע זווישקאָווסקי	מיט פרוי	מויערער
לייזער ווארובעל	〃 〃	
יעקב־שמואל סלאַוויק	מיט פרוי און קינדער	שניידער
פעניג	〃 〃 〃 〃	קצב
שאול באַנדע	〃 〃 〃 〃	שניידער
ישראל בלאַכאָוויטש	מיט פרוי	בלעכער
אברהם גרינבערג	מיט פרוי און קינדער	
שמאי בלאַכאָוויטש		בלעכער
חיה־יהודית שיימעס טאָכטער	מיט זון	
ישראל זיידעל	מיט פרוי און קינדער	סטאָלאר
לייזער אפּלבוים	מיט פרוי	
שמחה ליבפריינד		
מאָטיל הייבלום	מיט פרוי און קינדער	פישער
זלמן קופּערשמיט	〃 〃 〃 〃	שוסטער
מאיר איידלמאַן	〃 〃 〃 〃	שניידער
מענדל דאַנילאַק	〃 〃 〃 〃	איינבינדער
לאה בלאַכאָוויטש	מיט קינדער	אלתרס פרוי
ישראל בלאַכאָוויטש	מיט פרוי און קינדער	אלתרס זון
ישראל בלאַכאָוויטש	〃 〃 〃 〃	יעקב דעם געלנס זון
משה בערמאַן	מיט פרוי	
גאָטעלע ליכטנשטיין	מיט פרוי און קינדער	
הרה"ג שלמה לייבער	מיט פרוי, קינדער מוטער און שוועסטער	דער ראַדזינער רבי
אשר דער בלינדער	מיט פאַמיליע	
יהושע טאַבמאַן	מיט פרוי און קינדער	
משה בלומענקאָפּ	מיט זון	
יאַנקל אפּעלויג	מיט פרוי און קינד	
יואל שניידער	〃 〃 〃 〃	
וועלוול ווערבמאַן	〃 〃 〃 〃	
טאָלצע האָכבוים	מיט קינדער	

אָסטראָוויעצקאַ גאַס

סענדער ליכטנשטיין	מיט פרוי און קינד	
גרשון־העניך פּאַנטשאַק	מיט פרוי און קינדער	
הערשל פּאַנטשאַק		
וועלוול פעניג	מיט פרוי און קינד	
יאַנקל האָכבוים	〃 〃 〃 〃	
יצחק שלימאַק	מיט פרוי	

נאמען	פאמיליע	פאמיליע־מיטגלידער	באמערקונג
זלמן מעכל	האנדלסמאן		
יאנקל	רובינשטיין	מיט פרוי און קינדער	
ישעיה	זילבערבערג	מיט פרוי	
אברהם־וועלוול	אייזן	מיט פרוי און קינדער	בארשטש
פישל	טורקלטויב	〃 〃 〃 〃	
ישראל	נוסבלאט	מיט פרוי און טעכטער	
אלחנן	ראזנבוים	מיט פרוי און קינדער	
חיים־לייב	שאמפאם	〃 〃 〃 〃	שוסטער
אדל	פייגנבוים	מיט קינדער	
מרדכי	ניימאן	מיט פרוי און קינדער	שערער
שמעון	קופיעץ	〃 〃 〃 〃	
יאנקל	בלומענקאפ	〃 〃 〃 〃	
ד״ר	ראטושניק	מיט פרוי און קינד	
טוביה	איידלמאן		
משה	טענענבוים	מיט פרוי און קינדער	קוגעלע
בתיה	איידלמאן		
יאנקל	האכמאן	מיט פרוי און קינדער	
רחלע	ראטשטיין	מיט קינדער	
משה־שיע	ראטשטיין	מיט פרוי און קינדער	
	ראטשטיין	מיט קינדער	ישראל שמעונס פרוי
ישראל	ליכטנשטיין	מיט פאמיליע	לערער
בערל	ליכטנשטיין		בן יענקל ליכטנשטיין
שרה	קאמיעניעצקא	מיט קינדער	
שלום	פינקוס	מיט פרוי און קינדער	
חוהלע	די קליינע		
יצחק	פאנטשאק	מיט פרוי און קינדער	שוסטער
יחזקאל	פאנטשאק	〃 〃 〃 〃	〃
ליבער	פאנטשאק	〃 〃 〃 〃	〃
יאנקל	באבער	〃 〃 〃 〃	
יאנקל	זאמבקאוווסקי	מיט פרוי	פעלדשער
ראובן	ראזנבוים	מיט פרוי און קינד	שערער
סימע־פעסע	הימלבוים	מיט פרוי און קינד	היטלמאכערין
יהל	וואיאזשער	〃 〃 〃 〃	שניידער
הינדע	גאטעסדינער	מיט קינדער	חיה ביילעס
משה	צוקער	מיט קינד	קנאפ
איטשע־מאיר	אדאמאוווסקי	מיט פרוי	
אברהם	גרינבערג	מיט פרוי און קינדער	בעקער
איטשע	לעווענשטיין	〃 〃 〃 〃	
אבטשע	ראטבערג	〃 〃 〃 〃	שניידער
אברהם	בערמאן	מיט פרוי און קינד	
יאשע	וואהינער	〃 〃 〃 〃	מילנער
אהרן	שולשטיין	מיט פרוי און קינדער	בעקער

קאָזשע גאַס

נאָמען	פאַמיליע	פאַמיליע־מיטגלידער	באַמערקונג
ר׳ חיים	פיין	מיט קינדער	ראַדזינער רבֿ
אליהו	שיינמאַן	מיט פרוי און זון	
יוסף	קופּערשמיט	מיט פרוי און קינדער	
הערשל	צוקער („קנאָפּ”)	” ” ” ”	
ישראל	וואָוועס	מיט קינדער	
לייבל	שומלאַק	” ”	בעל־עגלה
יחיאל	גאָלדוואַסער	מיט פרוי און קינדער	
שלמה	בידערמאַן („נגע”)	מיט פאַמיליע	
רויזע	ווײדנבוים	מיט קינדער	הזאַבאַק
שמואל	ווײדנבוים	מיט פרוי און קינדער	פאַרבער
ישראל	ווינדערבוים	” ” ” ”	הזשאַבאַק
משה	אײזנבערג (סטאָקער)	” ” ” ”	תבואה־סוחר
בערל	רייכנאַדל	” ” ” ”	בעדנאַר
חוה	וועטשטײן	מיט קינדער	
יקותיאל	בעקער	” ”	
יוסף	זיין זון	” ”	
יאַנקל	שוכמאַכער	” ”	פּעפּערשטויסער
יוסף־אלי	בערשטנמאַכער	” ”	
יאַנקעלע	שוסטער	” ”	
יצחק	גאָלדאַפּעל	” ”	מאַלער
חיה־אסתר	שטשעטשינאַזש	” ”	
חיים	אײזשע־לויס אײדעם	מיט פאַמיליע	
עובדיה	גאָלדשטײן	מיט פרוי און קינדער	שוחט
פייגע	גאָלדבורד		
אלישבע	בערמאַן	מיט קינדער	
חנטשע	וואָלף	מיט די טאָכטער	
יצחקל	וואָלף	מיט פאַמיליע	
עזיאל	ווייסמאַן	” ”	
יעקב	בלאַכאָוויטש	” ”	
חנינא	סוהבערג	” ”	
גרשון	קאַווע	” ”	האַפּאַ־דונא
שלמה־זלמן	אײזן („באָרשטש”)	” ”	קצבֿ
משה	אײדלמאַן	מיט פרוי און קינדער	שטעפּער
מנחם	אײדלמאַן	” ” ” ”	”
	יאַזגער	מיט פאַמיליע	
מאיר	שטיינבערג	” ”	
הערשל	אריהס	” ”	שניידער
שמואל־לייב	בראָניצקי	” ”	
דינה	סאַלצער	” ”	
ישראלקע	סאַלצער	” ”	
רישע	לעווי	” ”	
יוסל	(סופר) לוסט	” ”	
מאָטיע	(באַשעס) קאַצענעלבויגן	” ”	

נאָמען פאַמיליע	פאַמיליע־מיטגלידער	באַמערקונג
מאיר יואל־אייזיקס	מיט פרוי און קינדער	בעל עגלה
משה זשאַנצע	" " " "	שמש אין שול
פינקל טיקאטשינסקי	" " " "	
מאָטקע טיקאטשינסקי	" " " "	הומאָריסט. „טיק־טאַק"
ישראלקע טיקאטשינסקי	" " " "	קונסט־מאָלער
שאולקע אקערמאַן	" " " "	
אברהם־משה טיקאטשינסקי	" " " "	
הערשל טיקאטשינסקי		ציימונגס־פארקויפער
מנחם־יהושע טיקאטשינסקי		
הינדע מאַנעשעס	מיט פאַמיליע	יואל־אייזיקס פרוי
מעכל קרוינענבערג	" "	בעל־עגלה
חנינא וורחבעל	" "	גלעזער
אברהם־מרדכי קאַץ	" "	שפיליטער
שרה־פערל פעניק	" "	קצבטע
גיטל (טשיפעס) כודאַווער	" "	
יצחק אייזן („באַרשטש")	" "	קצב
גיטל ווינדערבוים	מיט קינדער	רזשאבאק
שיינדל אקעראייזן	" "	
לייביש וואַרשעווער	" "	שוסטער

ערשטער מאַרק

נאָמען פאַמיליע	פאַמיליע־מיטגלידער	באַמערקונג
יוסף ליכטנשטיין (מידלארניק)	מיט פרוי און קינדער	לוזער, העניע
משה אפעלויג	מיט פרוי און קינדער	
יוכבד ליכטנשטיין	מיט קינדער	
לייבל ליכטנשטיין	מיט פרוי און קינדער	
חוה סאַפיר	מיט מאַן און קינדער	זייגער־מאכער
שלמה מושקאַט	מיט פרוי און קינדער	
אסתר מושקאַט		
יעקב־זעליג שולשטיין	מיט פרוי און קינדער	
יאַנקל ראָזנקראַנץ	" " " "	
שאול־העניך ראָזנוואַלד	" " " "	
איטשע ראָזנוואַלד	" " " "	
העניך גאָטעסדינער	" " " "	
אסתר מייכער	מיט קינדער	
הערשל הימלבוים	מיט פרוי און קינדער	היטלמאכער
ישעיה ראָזנבוים	" " " "	
קלמן ראָזנבוים	" " " "	
נחמן־יודל סודנבערג	" " " "	שניידער
אברהם בלומאַן	" " " "	
חיים דיאַמאַנט	מיט פרוי און קינד	היטלמאכער
יוכהלע שלעפ	מיט פרוי און קינדער	קרעמער
רבקה הימלבוים	מיט מאַן און קינדער	
לאה באַרכאָווסקי	מיט קינדער	

צווייטער מאַרק

נאָמען	פאַמיליע	פאַמיליע־מיטגלידער	באַמערקונג
יוסף־אלי	פשעניצא	מיט פרוי און קינדער	
יוסל	מאנטשאָו	״ ״ ״ ״	
אליעזר	זיגלמאַן		
חיים־שמעון	קאָוועבלום	מיט פרוי און קינד	
יהודית	פרוכטמאַן (זיגלמאַן)	מיט מאַן און קינדער	
ליפּע	זילבערמינץ	מיט פרוי און קינדער	
זישע	זיסמאַן	מיט קינדער	
שמעון־וועלוול	זיסמאַן	מיט פרוי און קינדער	
פסח	זיסמאַן	״ ״ ״ ״	
ישראל־הערש	זיסמאַן	״ ״ ״ ״	
שלמה	ראָזנפעלד		
לייבל	ראָזנפעלד	מיט פרוי און קינדער	
שרה	דינטשע זיידל	״ ״ ״ ״	
גיטעלע	לעווי	אברהם־משה׳ס מיידעלע	
מאָטקע	פרידמאַן	מיט פרוי און קינד	סופר
מאיר	ראָזנבוים	מיט פרוי און קינדער	שטעפּער
מרדכי	ווייסמאַן	מיט קינדער	
לייבל	ווייסמאַן	מיט פרוי	היטלמאַכער
חיים־שיע	טונקלרויט	מיט פרוי און קינדער	
דאָבע	זיסמאַן	מיט קינדער	
דודטשע	זיסמאַן	מיט פרוי און קינדער	
יאָסעלע	זיסמאַן	״ ״ ״ ״	
בינם	זיסמאַן	מיט פרוי	
יאַנקל	לעווי	מיט פרוי און קינדער	
יאַנקל	גאָלדשטיין	״ ״ ״ ״	האָלץ־סוחר
יאָסל	זשיטאָ	״ ״ ״ ״	
יאַנקל	ווינדערבוים	מיט פרוי	בוכהאַלטער
נחקע	גאָלדבערג	מיט פרוי און קינד	
יצחק־אלי	צוקערמאַן	מיט פרוי און קינדער	זייגערמאַכער
מתתיהו	גאָלדוואַסער	מיט פרוי און קינד	בוכהאַלטער
בערל	רובינשטיין	מיט פרוי און קינדער	שענקער
טשאַרנע	לוסט	מיט קינד	
ברוך	עקאַייזער	מיט פרוי	
יאַנקל	ראָזנבוים	מיט פרוי און קינד	דער בלינדער
חיים־יצחק	געלערמאַן	מיט פרוי און קינדער	פאַרבן־סוחר
יהושע	פינקלשטיין	מיט פרוי און זון	
יהושעס	זון פינקלשטיין	מיט פרוי	
יאָסל	נירנבערג	מיט פרוי און קינדער	
משה	קאַפּטשאַק	״ ״ ״ ״	
שרה	נירנבערג־האָכמאַנס	3 קינדער	
אברהם־חיים	קופּיעץ	מיט פרוי און קינדער	שניט־סוחר
בערל	פּרעטער	״ ״ ״ ״	שטריקער
דוד	ווייזנבוים	״ ״ ״ ״	שניט־סוחר

נאמען	פאמיליע	פאמיליע־מיטגלידער	באמערקונג
דוד	לאמקע	מיט פרוי און קינדער	
מרדכי	פארטיק	〃 〃 〃 〃	שניידער
פישל	ניסנבוים .	〃 〃 〃 〃	טאנדייטער
משה׳לע	ניסנבוים	〃 〃 〃 〃	
יאנטשע	ליכטנשטיין	מיט פרוי און טאכטער	מאלער
הערשל	דאן	מיט פרוי	
יאנקל	פשעניצא	מיט פרוי און קינדער	שניידער
מאטל	פשעניצא	〃 〃 〃 〃	〃
לאה	זשעלאזא		
מנוחהלע	קאטלארסקא		

קשיווע גאס

מרדכי	סמעטאנקא	מיט פרוי און קינדער	פארטקעס
משה	סמעטאנקא	〃 〃 〃 〃	〃
מאיר	סמעטאנקא	〃 〃 〃 〃	〃
משה	הערשל־אריה׳ס זון	〃 〃 〃 〃	
שלום	רימאזש	〃 〃 〃 〃	
חיים	רימאזש	〃 〃 〃 〃	
לייבישל	זעגמאן	〃 〃 〃 〃	בעקער
דוד	פאטשקעס		
דוד	קאכמאן	מיט פרוי און קינדער	בעקער
שיינדל	בערמאן	מיט קינדער	
משה־בינעמס	פרוי	〃 〃	שוסטער
שלמה	טשערוויען	מיט פרוי און קינדער	טרעגער
יאנקל	קריין	〃 〃 〃 〃	שניידער
שרה־פייגע	בערמאן	מיט קינדער	שענקערין
שמואל	סטאלאר	מיט פרוי און קינדער	
ברכה	רויטמאן	מיט קינדער	
ליבער	ליבערזאן	מיט פרוי און קינדער	שוסטער
נחוניא	אקערמאן	〃 〃 〃 〃	פארבער
יצחק	לייכטער	〃 〃 〃 〃	
יאסל	גאלדרייך	〃 〃 〃 〃	
חיים	פינקלשטיין	〃 〃 〃 〃	

3-טער מאי גאס

יחזקאל	גרינבלאט	מיט פרוי און קינדער	
שמעון	קליינבוים	מיט פרוי און קינד	
שמואל	קליינמאן	〃 〃 〃 〃	קאצקער
יאנקל	גאטעסדינער	מיט פרוי און קינדער	
ישראל	לעמבערג	〃 〃 〃 〃	שוסטער
שאול	ליפשיץ		
משה	ליפשיץ	מיט פרוי און קינדער	
לייבל	דער לאמער	〃 〃 〃 〃	מלמד

נאָמען פאמיליע	פאמיליע־מיטגלידער	באמערקונג
אברהמעלע זילבערבערג	מיט פרוי און קינדער	יואלוטע־הענדלער
שלמה זילבערבערג	〃 〃 〃 〃	

מעזריטשער גאס

נאָמען פאמיליע	פאמיליע־מיטגלידער	באמערקונג
משה נוסבוים	מיט פרוי און קינדער	
הערשל נוסבוים	〃 〃 〃 〃	
אברהם טשעפּעלינסקי	〃 〃 〃 〃	
חוה אראָניאַק		
שאול בלומענפעלד	מיט פרוי און קינדער	
שרה׳טשע מאָרגנשטערן	מיט קינד	
שמאי ראָזנבוים	מיט פרוי	
פייוול פאל	מיט פרוי און קינדער	
גדליה גאָלדוואסער	〃 〃 〃 〃	תבואה־סוחר
משה גראַדאָווטשיק		
אברהם הערמאן	מיט פרוי	
משה קאלענקא	מיט פרוי און קינדער	בלאנדער
שמחה גאָלדוואסער	〃 〃 〃 〃	באנק־דירעקטאָר
יהושע פרידמאן	〃 〃 〃 〃	לערער
ישראל־איסר פרידמאן	〃 〃 〃 〃	
שלמה לעווענדא	〃 〃 〃 〃	שמיד
חנה קאשטנבוים	מיט קינדער	
רויטמאן		
לאה בלומאן	מיט קינדער	
פישבוים	מיט פרוי און קינדער	
וועלוול איידלמאן	〃 〃 〃 〃	קאטשובא
שיע מעריע	〃 〃 〃 〃	גלעזער
הערשל פרעטער	〃 〃 〃 〃	שטריק
אברהם שלאפשטיין	〃 〃 〃 〃	טרעגער

די באן-סטאציע

נאָמען פאמיליע	פאמיליע־מיטגלידער	באמערקונג
לייבל פינקלשטיין	מיט פאמיליע	עקספעדיטאָר
נחום־צדוק פינקלשטיין	〃 〃	
שמאי פינקלשטיין	〃 〃	
יאָסל ניסנקאָרן	〃 〃	
מנחם ניסנקאָרן	〃 〃	
משה ניסנקאָרן	〃 〃	
צירל ניסנקאָרן	מיטן מאן און קינדער	

שקאָלנע גאס

נאָמען פאמיליע	פאמיליע־מיטגלידער	באמערקונג
יאנקל קאַצקער	מיט פרוי און קינדער	שוסטער
מענדל הייבלום	〃 〃 〃 〃	

נאָמען פאמיליע	פאמיליע־מיטגלידער	באמערקונג
שמואל־גאטל שטיינבערג	מיט פרוי און קינדער	קצב
פּיניע שטיינבערג	〃 〃 〃 〃	
משה־בונימס אפּעלויג	〃 〃 〃 〃	שוסטער
יקותיאל ראווניאק	〃 〃 〃 〃	ברוקירער
שיע קאפּטשאק	〃 〃 〃 〃	בעל־עגלה
הערשל קאָצקער	〃 〃 〃 〃	שוסטער
שיע בערנזאָן	〃 〃 〃 〃	
דוד פּיווישעס) ראָטבערג	〃 〃 〃 〃	שניידער
יעקב לייב געליבטער	〃 〃 〃 〃	
לאה׳טשע געליבטער	מיטן מאַן און קינדער	
שמאי לעווי	מיט פרוי און קינדער	סופר
פייגע־רבקה לעווי	מיט מאַן און קינד	
שלמה־דוד לופּט	מיט פרוי און קינדער	
מאָטעלע לופּט	מיט פרוי און קינד	סופר
פייגע ראָטבערג	מיט קינדער	
יונה׳לע ראָטבערג	מיט פרוי און קינדער	
טאָבע גריצמאכער־ראָטבערג	מיט קינד	
הערצקע בערכאט	מיט פרוי און קינדער	שוסטער
בערל ראָטשטיין	〃 〃 〃 〃	〃
הערש־אידל	〃 〃 〃 〃	〃
אלי קאשענמאכער	〃 〃 〃 〃	שניידער
שמואלקע קאשענמאכער	〃 〃 〃 〃	〃
אייבער וואָיאזשאָר	〃 〃 〃 〃	〃
אורעלע טראקטערניק	〃 〃 〃 〃	שמאָטשאַזש
יאנקל טראקטערניק	〃 〃 〃 〃	
בערעלע וואסערמאן	〃 〃 〃 〃	באגרעבער
אלימלך מאָנטשאזש	〃 〃 〃 〃	רימער
מאָניש	〃 〃 〃 〃	שוסטער
מרדכי מלינאזש	〃 〃 〃 〃	פּאמפּ
חיים־זעליג מלינאזש	〃 〃 〃 〃	סופר
מענדיל לין		
ניסן מלעטשאק	מיט פרוי און קינדער	שניידער
חנינא קירזשנער	〃 〃 〃 〃	פוטער־סוחר
יעקב־לייב קריין	〃 〃 〃 〃	שניידער
ראובן שרהקע־פּאנעס	〃 〃 〃 〃	מילנער
חיים־ראובן בערמאן	מיט פרוי און קינד	שטעפּער
פּסח ראָטבערג	〃 〃 〃 〃	
פאמיליע ראָטבערג	מיט אלע קינדער	קאָזאקעס
שמואל פּארביאש	מיט פרוי און קינד	קצב
מענדיל (הערשל־ליפּעס) וואסערמאן	מיט פרוי און קינדער	מלמד
איטשע ראָזנבערג	מיט קינדער	בעקער
משה־לייזער פּייסאכאָוויטש	מיט פרוי און קינדער	שניידער
משה טשערוויען	〃 〃 〃 〃	פּאטש
היצע קאוועבלום	מיט קינדער	

נאָמען	פאַמיליע	פאַמיליע־מיטגלידער	באמערקונג
צפורה צימערמאַן־קאָוועבלום		מיט קינד	שניידערין
מאיר קליין		מיט פרוי און קינדער	שוחט
משה בערמאַן		„ „ „ „	שניידער
יודל בערמאַן		מיט פרוי און קינד	„
שלום זשעלאָניקוויאַט		„ „ „ „	קצב
ישראל מענדיל אייזינס		פאַמיליע	קצב (באַרשטש)
בן־ציון גריצמאַכער		מיט פאַמיליע	שוסטער
משה זאַביקאָווער		מיט פרוי	רימער

קאַטלאַרסקא גאַס

נאָמען	פאַמיליע	פאַמיליע־מיטגלידער	באמערקונג
איטשע־מאיר בורשטין		מיט פאַמיליע	סוחר
מנחם בורשטין		„ „	
אברהם בורשטין		„ „	
יחיאל בורשטין			
וועלוול טשערוויען		מיט פרוי	
יונה		„ „	
גרשון בוראַק		מיט פרוי און קינדער	שניידער (קוגל)
חיים בוראַק		„ „ „ „	פישער „
משה בוראַק		„ „ „ „	פישער „
לייבל וורובעל		מיט פאַמיליע	גלעזער
משה׳לע מורה הוראה׳ס		„ „	
מרדכי פרוכטנבערג		„ „	בעל־עגלה
יאַנטל פרוכטנבערג		„ „	„ „
נחמיה אייזן		„ „	קצב (באַרשטש)
הערשל אייזן		„ „	„ „
וועלוול כלי־זמר		„ „	באַרטעק
הערשל שניידער		„ „	„
שיינדעלע באַרטעק			וועשין
שמעון־הערש קאַפּטשאַק		מיט די גאַנצע פאַמיליע	בעל־עגלה
שמחה־געלער קאַפּטשאַק		„ „ „ „	„ „
איצעלע קאַפּטשאַק		„ „ „ „	„ „
פנחס קאַפּטשאַק		„ „ „ „	„ „
מרדכי קאַפּטשאַק		„ „ „ „	„ „
טילע קאַפּטשאַק		„ „ „ „	
צאלקע שניעזשאַק		„ „ „ „	שוסטער

קאַלען גאַס

נאָמען	פאַמיליע	פאַמיליע־מיטגלידער	באמערקונג
מאָטל סמעטאַנקאַ		מיט פרוי און קינדער	שוסטער
שלמה־לוזער פלייסיק		„ „ „ „	קצב
פייוול פלייסיק		„ „ „ „	תבואה־סוחר
משה ראַווניאַק		„ „ „ „	ברוקירער
שרה סאַלצער			

נאָמען פאַמיליע	פאַמיליע־מיטגלידער	באַמערקונג
שמעון סאלצער	מיט פרוי און קינד	שניידער
יחיאל הערמאַן	מיט פרוי און קינד	מילנער
אייזיק הערמאַן	מיט פרוי	
נח פייגנבלאַט	מיט פרוי און קינדער	
בערל הערמאַן	מיט פרוי	
אייזשע וואַסערשטראָם	״ ״	
מאשע וואַסערשטראָם	מיט מאַן	
אביש־מלך פּאָמעראַנץ	מיט פאַמיליע	
משה (וועוועס) קאַפּטשאַק	מיט פרוי	
משה בריסקער	מיט פרוי	
יודעלע גאָלדשטיין	מיט פרוי און קינד	שוסטער
שמעון גאַנסקי	״ ״ ״ ״	שניידער (צעשפּאָלטענע ליפּ)
אפרים ניסנבוים	״ ״ ״ ״	טרעגער
שמחהלע בערכאַט	״ ״ ״ ״	ש סטער
פּסח (פּיעטש) פּאַסטערנאַק	״ ״ ״ ״	וואַסער־טרעגער
יואל שלאַפּשטיין	״ ״ ״ ״	סוחר
ראובן פּאָמעראַנץ	״ ״ ״ ״	טרעגער
שרה־באשע ראובנס א טאָכטער	״ ״ ״ ״	
טאבע פעסט	מיט מאַן און קינדער	
פראַדעל טורקעלטויב	״ ״	
אלטע טורקעלטויב	״ ״	
גרשון פינקעוויטש	מיט פרוי און קינדער	
לייבל קורץ	״ ״ ״ ״	
חנא רובינשטיין	״ ״ ״ ״	
לייזער ווייסמאַן	״ ״ ״ ״	
יענקל ווייסמאַן	״ ״ ״ ״	
ווייסמאַן	״ ״	לייזער און יענקלס פאָטער
בערל חיים	״ ״ ״ ״	
יצחק אייזען	״ ״ ״ ״	
מיכאל ראָזנפעלד		
מאיר אייזיק הייבלום	״ ״	
באשע ראָזנפעלד	״ ״	
אברהם הייבלום		
אברהם אייזיק הייבלום	״ ״ ״ ״	
לייבל ראָזענבוים	״ ״ ״ ״	
בערל גאָטעסדינער		
דבורה גאָטעסדינער		

נאַמען	פאמילע	פאמילע־מיטגלידער	באמערקונג
פרימעט	גאטעסדינער		
שמואלקע	זאנשיין	מיט פרוי און קינדער	צאפ
סימע	הודעס		(דיין מוטער)
אברהם	הערמאן	מיט פרוי	
הודעס	די בלינדע		
מאיר	שטשופאק	מיט פרוי און זון	
ראשקע			פייוועלעס טאכטער
שוואלבע		מיט פרוי און קינדער	
שלמה	שוסטער (שניעזשאק)	מיט פאמיליע	שאמפאנס איידעם
אהרון	ווײנשטאק	מיט פרוי	גאטעלעס איידעם
קאוועבלום	מאטיע	מיט פאמיליע	ישראל־הערש׳ס ברודער
ראזענגארטן			
נחמיה	דאנילאק		פיניע׳ס פאטער
פנחס	(פיניע) ווינדערבוים		
לייבל	ברון	מיט פרוי און קינדער	ברוך הערש׳ס איידעם
גאלדפארב			
פנחס	שוכמאכער		קוקערייקע
מרים	די בעקערין		
חיה׳לע	„משחית״		
ליבער	בלאכאוויטש	מיט פרוי און קינדער	קושקע
הערשל	באלכאוויטש	״ ״ ״ ״	

אסטראוויעצקי גאס

נאַמען	פאמילע	פאמילע־מיטגלידער	באמערקונג
יוסף	אײזענבערג	מיט פרוי און קינדער	בארווער
לייבל	קאץ	״ ״	
לייבל	טינקעלרויט	״ ״	לייבל קאץ׳ס איידעם
יענקל	קאנטאר	״ ״ ״ ״	
אברהם בער	רוטשטיין	״ ״ ״ ״	
דודטשע	פאנטשאק	״ ״ ״ ״	יעקל טשעשלער׳ס איידם
משה	צוקערמאן	״ ״	טכוי־ער
שמואל	צוקערמאן	״ ״ ״ ״	טכוי־ער
הערשיל	צוקערבלאט	״ ״ ״ ״	
חנטשע	צוקערבלאט		
ציפע	צוקערבלאט		
וועלוועל	טורקעלטויב	מיט פרוי און קינדער	
אסתר	דיאמענט		
חיה	הוכמאן	מיט קינדער	פלייש פערקויפערין
פייבל	טורקעלטויב		
נוניק	טורקעלטויב		
פולע	קאשערמאכער׳ס	מיט פרוי און טאכטער	בערנזאן ?
הערשל	טאבער	מיט פאמיליע	

נאָמען פאמילע	פאמילע־מיטגלידער	באמערקונג
זלמן טאבאר	מיט פאמיליע	
בלומע פאנטשאק	〃 〃	גרשון פאנטשאק׳ס מוטער
מאטל טורקעלטויב		הינדעלע׳ס מאן

קאזשע גאס

נאָמען פאמילע	פאמילע־מיטגלידער	באמערקונג
ברוך וועטשטיין	מיט פרוי	
שרה זשעמיעניאק		„טונעכע"
שמואל סודבערג	מיט פרוי און קינדער	
דבורה סודבערג	מיט קינדער	שלמה חיים ישראל׳ס פרוי
חיים אבמאן	מיט פרוי און קינדער	
נטע אבמאן	〃 〃 〃 〃	
יוסף זשעמיעניאק	〃 〃 〃 〃	
מאלע וואיאזשער		מילך פארקויפערן
רבקה באשע פרוכטענבערג	מיט זוהן	מילך פארקויפערן
שמואל לאשטש	מיט פרוי און קינדער	
שמואל איידעלמאן	〃 〃 〃 〃	פאפיראשניק
פישעל קופערוואסער		בלינדער
יאנטעל קופערוואסער		קילע
דוד בער געפנער	〃 〃 〃 〃	
חינקעס זוהן	〃 〃 〃 〃	שוסטער
אשר לערנער	〃 〃 〃 〃	לערער
שלמה מיגדאל		
שרה וואווס		
גאלדעווארטמאן		לאה די טויבעס טאכטער
דוד טינקעלשווארץ	〃 〃 〃 〃	
משה שטשעטשינאזש		
יוסל קאלינקא	〃 〃 〃 〃	
מאיר וועטשטיין	מיט פאמיליע	שניידער
יאנקל פריזענט	〃 〃	לאזער מלמד׳ס זאן
הלל יאבלאנקע	〃 〃	שניידער
ישעיהו גאלדמאן	〃 〃	
משה סעמיאטיצקיס שוואגער	〃 〃	קרעמער
שאול העשל		

קשיווע גאס

נאָמען פאמילע	פאמילע־מיטגלידער	באמערקונג
געצל אבמאן	מיט פרוי און פאמיליע	
שמעון מאיר אייזען	מיט פרוי און קינדער	
חנוך קאפאווי	〃 〃	
חיים לייכטער	〃 〃	
יענקל קארמאן	〃 〃 〃 〃	אלשעווניצער
לייביל מאנטשאזש	〃 〃 〃 〃	
דוד מאנטשאש	〃 〃 〃 〃	

נאמען פאמילע	פאמילע־מיטגלידער	באמערקונג
גדליהו דוד גאלדוואסער	מיט פרוי און קינדער	שוסטער
גרשון סמעטאנקע	" " " "	שניידער ערשטער מארק
העניע פאראצאוויטש	מיט קינדער	לייבל גלעזערס טאכטער
ישראל איסר זילבערשטיין	מיט פרוי און קינדער	
דוד זילבערשטיין	" " " "	איטשע דעם שטומנ'ס איידעם
ישרה ראבינאוויטש	מיט קינדער	
חיים צאלביאנסקי	מיט פרוי און קינדער	
מעכל קליינמאן	מיט פרוי	
מרדכי שטראסמאן	" " " "	

קאלטן גאס

בערל לייב סאסנאביעץ	מיט פרוי און קינדער	
יהושע קירשנבוים		
יואל זיסמאן	מיט פרוי און קינדער	
אברהם הערש פשעניצא	מיט פרוי און קינדער	
אסתר טשערוויען	מיט קינדער	

שקאלנע גאס

ראווניאק חיים	מיט פאמיליע	ברוקארש
זשעלאניקוויאט מאטל	" "	ש סטער
זשעלאניקוויאט מאיר	" "	שוסטער
זשעלאניקוויאט דבאשע	" "	פון סאראקאמלע
בערנזאן מרדכי	" "	
בערנזאן יהושע	" "	
הייבלום איצל	" "	שניידער
הייבלום יענקל	" "	
הייבלום מינטשע	מיט קינד	
מלינאש שמחה	מיט פאמיליע	אין ווארשע
לייבל וואסערטרעגער	" "	
איטשעלע וואסערטרעגער	" "	
שעפסל	" "	קאפל אלפישס איידם
מייערוואסער		יעקב לייבס פרוי
אביגדור אבמאנס פרוי	מיט קינדער	היטלמאכער

ערשטער מארק

נאמען פאמילע	פאמילע־מיטגלידער	באמערקונג
צינע אפעלויג	אלמנה	
שלום הירשביין	מיט פרוי און קינדער	
הינדע קאלינקא	מיט קינדער	
פרימעט קאלינקא	" "	
יענקל פאלשפאן	מיט פרוי	מעשאנזשניק
בוטשע ווינגארטען	מיט פרוי און קינדער	סופר, אומגעקומען אין קאצק
יענקל	מיט פרוי און קינדער	פסח טשיזמעס זיהן

צווייטער מארק

נאמען פאמילע	פאמילע־מיטגלידער	באמערקונג
משה אבמאן	מיט פרוי און קינדער	
אריה פאסטערנאק	מיט פרוי און קינדער	
כהן	מיט פרוי און קינדער	איצל טשעכאנובסקיס איידעם
וועווע גאלדוואסער	מיט קינדער	בערטשעס
שלמה ניסענבוים	מיט פרוי און קינדער	
חנה בראנדיל צאלביאנסקי	מיט קינדער	גראשען
יענטע צאלביאנסקי	מיט מאן און קינדער	
דודטשע קאטלרסקי		יענקל זשעלאזא׳ס שוואגער
בנימין רובינשטיין	מיט פרוי און קינדער	יירש
בנימין		א לעכטיגע וועלט
צירל האכמאן	אלמנה	
רויזע קופיעץ	מיט קינד	
קיילע קופיעץ	מיט קינד	
בנימין פייוועל נתנ׳ס	איידעם מיט פרוי	קרעמער

3־טע מאי גאס

נאמען פאמילע	פאמילע־מיטגלידער	באמערקונג
ישראל אבמאן	מיט פרוי און קינדער	קייצאק
שמואל טשעכאנאבסקי	מיט פרוי און קינדער	
לאה אפעלבוים	מיט א טאכטער	

מעזריטשער גאס

נאמען פאמילע	פאמילע־מיטגלידער	באמערקונג
משה בערמאן	מיט קינדער	לאמער
דודטשע גאלדוואסער	מיט פרוי און קינדער	
עקהייזער	מיט פרוי און קינדער	פון וויעסראק

נאָמען	פאמילע	פאמילע־מיטגלידער	באמערקונג
משה	קליינמאן		פון חיעטראק
גיטל	גראדאווטשיק		פון חיעטראק
ישראל	ניעביעסקי	מיט פרוי און קינדער	טשעשלאר
חיים	ניעביעסקי	מיט פרוי און קינדער	טשעשלאר
אדעלא	ליכטענבערג	מיט קינדער	
בערל	אלורקעס ווייב	מיט א טאכטער	
גדליהו	גאלדוואסערס	שווער מיט פאמיליע	שיטער אין מיל

באן סטאציע

מאיר	גאלדבערג	מיט פאמיליע	
משה	גאלדבערג	" "	
וואסערשטרום	דוד	" "	
יאנקל	ניסנקארן	" "	
איסער	ניסנקארן	" "	
טוביה	דער מילכיגער	" "	שעדלאנאו

דארפישע פון ראדזינער אומגעגענט

שעפסל	לעוו	מיט פאמיליע
מנוחה	לעוו	"
לייבל	לעוו	" "
עטל	לעוו	" "
טאבע	לעוו	" "
אסתר	לעוו	" "
לאה	פאנטשאק	" "
אברהם	פאנטשאק	" "
דוד	פאנטשאק	" "
עטקע	פאנטשאק	" "
שרה	פאנטשאק	" "
בערל	פאנטשאק	" "
אסתר	פאנטשאק	" "
ביילע	פאנטשאק	" "
לייזער	פאנטשאק	" "
נאטע	פאנטשאק	" "
דודטשע	פאנטשאק	" "
שאשע	פאנטשאק	" "
גיטל	פאנטשאק	" "

נאָמען	פאַמילע	פאַמילע־מיטגלידער	באַמערקונג
דוד בוטמאַן	מיט	פאַמיליע	
פריידע בוטמאַן	"	"	
פעסע בוטמאַן	"	"	
שמחה בוטמאַן	"	"	
העניאך טונקלרויט	"	"	
צוועטע טונקלרויט	"	"	
בינע טונקלרויט	"	"	
גאָלדבערג טראַטל	"	"	
בן־ציון גאָלדבערג	"	"	
צוועטע גאָלדבערג	"	"	
פייגע גאָלדבערג	"	"	
יענקל רובינשטיין	"	"	בריסטעוויץ

און נאָך אַ סך אַ סך אַנדערע...

יהא זכרם צרור בצרור חיי האומה הנצחית

את רשימת הנעדרים חיברו: אברהם זיגלמן (תל־אביב) וישראל לוסט (רמת־גן)

התוכן — אינהאַלט

עיירה ואם בישראל
א שטעטל — אַ יידישע מאמע

דורות שהיו
פארגאנגענע דורות

חסידות רדזין
ראַדזינער חסידות

חיים ונעורים
לעבן און יוגנט

חורבן וכיליון
חורבן און אומקום

שרשים חדשים
אויף נייער ערד

יד ושם
יזכור

דפוס הכרמל, רח׳ לוינסקי 54, תל־אביב.